

«ҰЛЫ ТҰНҒАЛАР»

БАУЫРЖАН
МОМЫШҰЛЫ

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНА**

«Ұлы тұлғалар» сериясы

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ
*Қазақ халқының қаһарман ұлы –
батыр Бауыржан Момышұлы*

**АЛМАТЫ
2011**

УДК 355 / 359
ББК 68.49 (5 қаз) 23 Б 28

Б 28 Бауыржан Момышұлы: Қазақ халқының қаһарман перзенті, жазушы Бауыржан Момышұлына арналады / Құраст. Н.Қ. Қосаева. Ред. алқасының төрағасы академик Ә.Нысанбаев. Ред. алқ. мүшелері: профессор К.Серікбаев (бас ред.), К.К.Әбуғалиева (жауапты ред.). Ғылыми кең.: М.Қалдыбай, О.Масатбаев. Ред.: Л.Д.Әбенова, Г.И.Белгібаева, А.С.Серік, Е.К.Терекұлов. - Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2011. - 382 б., сур. - [«Ұлы тұлғалар» . ғылыми-ғұмырнамалық серия].

ISBN 978-601-7254-20-9

УДК355/359
ББК 68.49 (5 қаз) 23

ISBN 978-601-7254-20-9

© Орталық ғылыми
кітапхана, 2011
© Қосаева Н.Қ., 2011

Отанға деген сүйіспеншілік – еліміздің келешегіне оның кемел ұрпағына біздің аманат етер ең қасиетті өсиетіміз деп білейік.

Отанын Бауыржан Момышұлындай сүюді өнеге етіп қалдырған басқа қаламгер жоқ.

Ол «Өз ұлтын сыйламау, оны мақтаныш етпеу – сатқындықтың белгісі. Ел дегенде еміреніп, жұрт дегенде жүгініп қызмет еткін! Отан үшін отқа түс – күймейсің! Опасызда Отан жоқ. Елсіз ер болмайды, жұртсыз жігіт болмайды», – дейді...

... Біздің халқымыз, әсіресе жастар осы қағидаларды естерінде ұстаса деймін.

Нұрсұлтан Назарбаев

Любовь к Родине – священный завет, который мы можем оставить как наказ будущему страны и его будущему совершенному поколению.

Никто из писателей не сумел создать такого примера любви к Родине, как Бауыржан Момышұлы.

Он говорил: «Не уважать свою нацию, не гордиться ею – признак предательства. Относись по-матерински к стране, трудись для народа! Бросайтесь в пламень ради Отчизны – не сгорите! У предателя нет Родины. Героя не бывает без Родины, без народа».

... Я хотел бы, чтобы наш народ, особенно молодые, понимали это умозаключение.

Нурсултан Назарбаев

Мазмұны

Құрметті оқырман!.....	
Құрастырушыдан.....	
Бауыржан Момышұлының өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері.....	
Бауыржан Момышұлының өмірі туралы қысқаша очерк.....	

АРНАУЛАР МЕН ЕСТЕЛІКТЕР

<i>Қасым Аманжолов. Бауыржан.....</i>	
<i>Мұқағали Мақатаев. Бауыржан Момышұлына.....</i>	
<i>Жарылқасын Аманұлы. Бауыржанның монологі.....</i>	
<i>Еламан Қонысбек. Бауыржан батыр кім еді?.....</i>	
<i>Жамбыл Дүйсенов. Жүз жыл толды атама... ..</i>	
<i>Жұмабай Шаптайұлы. Ақиқаты қайсы, аңызы қайсы?.....</i>	
Ешкімге ұқсамайтын ерекше тұлға.....	
Тамаша кеш.....	
Би падишасы.....	
Кенен мен Бауыржан.....	
Голощекин қалай орнынан алынды?.....	
<i>Мамытбек Қалдыбай.</i>	
Мектеп мұражайындағы тың ізденістер.....	
<i>Бауыржан Омарұлы. Бірінші Бауыржан.....</i>	
<i>Светқали Нұржан. Момышұлына сәлем бере барған төрт шайыр</i> <i>жайлы хикая.....</i>	

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ЖӘНЕ ҒАЛЫМДАР

<i>Бауыржан Момышұлы. Ермұхан Бекмаханов.....</i>	
<i>Әбдімәлік Нысанбаев,</i> <i>Бақытжан Сатериінов.</i>	
Бауыржан Момышұлы: соғыс философиясы және батыр тұлғасы.....	
<i>Көпжасар Нәрібаев. Ұлтымыздың ұраны болған ұлы тұлға.....</i>	
<i>Еренғайып Шәйкүтдінов. Қазақ халқының мәңгілік мақтанышы.....</i>	
<i>Әбдіхамит Нарымбетов. Бауыржан айтқан үш әңгіме.....</i>	
<i>Ким Серікбаев. Бауыржан Момышұлы және қазіргі заман.....</i>	
<i>Қалаубек Тұрсынқұлов. Айтпасам, Баукеңнің аруағы кеше ме?.....</i>	
<i>Мамытбек Қалдыбай. Бауыржан Момышұлы – ойшыл.....</i>	
Азамат.....	

Серке.....	
Нығметтің бір әңгімесі.....	
Нағыз ғалым мінезі.....	
Ел болып ескерсек.....	
Қуаныш жасы.....	
Баукеңнің шәкірті.....	
<i>Дулат Кыдырбекулы. Баурджан Момыш-ұлы – полководец, стратег, идеолог.....</i>	
<i>Салима Акашева. Работать для опыта поколений.....</i>	

ТІЛІ МЫҚТЫНЫҢ – ЕЛІ МЫҚТЫ

<i>Қазтай Ұлтарақов. Момышұлы ескерткен бір мәселе.....</i>	
<i>Совет-Хан Ғаббасов Бауыржан Момышұлы: ана тілі және ұлттық тәрбие.....</i>	
<i>Серік Тілеубаев. Қазақ тілі туралы пікір</i>	
<i>Оралжан Масатбаев Бауыржан Момышұлының мұрасындағы қазақ тілі мәселесі.....</i>	

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ ДӘСТҮР, БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Еркін Жаппасұлы. Бауыржан Момышұлының мақал – мәтелдері, қанатты сөздері.....</i>	
<i>Қайырхан Жарылқасынұлы. Баукеңнің батасы.....</i>	
<i>Әбдуәлі Қоржынбаев. Баукең үйреткен тағылым.....</i>	

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ХАТТАРЫ ЖӘНЕ ҚОЙЫН ДӘПТЕРІНЕН ҮЗІНДІЛЕР

Первому секретарю ЦК Компартии Казахстана Д.А.Кунаеву.....	
Председателю СНК КазССР Товарищу Ундасынову.....	
Қазақ ССР Коммунистік Партиясының хатшысы Мұхамеджан Әбдіхалықовқа.....	
Ильясу Омарову.....	
Супруге академика К.Мынбаева.....	
Бауыржан Момышұлының қойын дәптерлері қозғаған ойлар.....	

ҚОСЫМШАЛАР

Бауыржан Момышұлының өмірі мен еңбектері туралы әдебиеттер тізімі.....	
Бауыржан Момышұлы туралы конференция материалдары.....	
Бауыржан Момышұлының еңбектері.....	
Бауыржан Момышұлының кітаптары.....	
Еңбектерінің әліпбилік көрсеткіші.....	
Еңбектері жарық көрген мерзімді баспасөз атаулары.....	
Бауыржан Момышұлының еңбектеріндегі есімдер көрсеткіші.....	
Жағрапиялық атаулар.....	
Бауыржан Момышұлының өмірі мен еңбектері туралы жазған әдебиеттердің есімдер көрсеткіші.....	

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН!

Бауыржан кім? Өмірбаянына қысқаша тоқталсақ. 1910 жылы 24 желтоқсанда Жамбыл облысы Жуалы ауданы Мыңбұлақ ауылында дүниеге келген бала Бауыржан мектепті үздік бітіреді, Ленинград финанс академиясы жанындағы курсты тәмамдап, жастайынан мектепте мұғалім, Шымкент, Алматы өнеркәсіп банкілерінде қаржы қызметкері ретінде еңбек етеді. Қызыл Армия қатарына алынған жас Бауыржан взвод, рота командирі, полк штабы басшысының көмекшісі, Қазақ әскери комиссариаты нұсқаушысы қызметтерін атқарып ысылады.

Екінші дүниежүзілік соғыс басталғанда қолбасшы Бауыржан 316 атқыштар дивизиясының (кейінірек Панфилов атындағы 8 гвардиялық дивизия) жасақталуына белсене атсалысып, осы бөлім құрамында батальон, полк командирі, кейін дивизия командирі ретінде Мәскеу түбінде, Калинин майданында ерлігімен даңқы шығады. Батыр Бауыржан соғыстан кейін де он жылдай әскери қызметте болып, Ворошилов атындағы академияны, Кеңес Армиясы Бас Штабының жанындағы Жоғары әскери академияны аяқтап, осы әскери оқу орындарында генералдарға сабақ беріп, ұстаздық етеді.

Әскери қызметтен кейін жазушы Бауыржан әдебиет майданында да ерліктің үлгісін көрсетті. Оның қарымды қаламынан «Офицердің күнделігі», «Бір түннің тарихы», «Біздің семья», «Москва үшін шайқас», «Жауынгердің тұлғасы», «Майдан», «Майдандағы кездесулер», «Генерал Панфилов», «Төлеген Тоқтаров», «Куба әсерлері», «Ел басына күн туса», «Ұшқан ұя», «Адам қайраты» тәрізді кітаптар жарық көрді. Көзінің тірісінде аңызға айналған ұлы тұлға – қазақтың Бауыржаны 1982 жылы 10-маусымда дүниеден өтіп, кезінде ерлігі еленбеген оған 1990 жылы Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Алайда бұл ғұмырнамалық сипаттама да Бауыржан кім деген сұраққа толық жауап бере алмайды. Оның ақындығы мен суретшілігі, қолөнер шеберлігі, музыкадан хабардарлығы, құралайды көзге атқан мергендігі, ат құлағында ойнайтын шабандоздығы мен атбегілігі, турникке тартылу мен басқа спорт түрлерінен жетістіктері, бильярд ойынындағы шеберлігі және т.б. қырлары көпшілік үшін жақсы таныс емес. Сан алуан талант пен адами қасиеттерді бір бойына тұтас жинаған Баукең қазақтың нағыз «сегіз қырлы, бір сырлы» азаматы еді.

Қазақ және орыс тілдерін бірдей еркін меңгерген ол сөзге шешен және ұтқыр ойға тапқыр болатын. Ол заманауи жаратылыстанулық және қоғамдық білімдерді терең меңгерумен қатар, қазақтың өткен тарихын, шежірелері мен салт-дәстүрін өте жақсы білген. Баукең адам бойындағы сезім иірімдері мен жан толғаныстарын зерек түсініп, оны талдап тамырлай білген психолог. Қоғамдық психологияны жақсы меңгергендіктен айта да, тыңдата да білген. Сұсты бет-

келбеті, тікелейген қайратты шаштары мен кең маңдайы, отты жанары қос қанатын қомдап, ұшуға дайын отырған қыран бүркітті елестетеді. Жалған сөйлеуді, жасанды мінез көрсетуді жақтырмайтын тік мінезден хабар береді. Ал әңгімесі жарасқан, көңілі түскен адамға жайдары, кең пейіл мен ақ көңіл, балаларға мейірімділік танытқан. Кейінгі кездері «мен өлілердің ішінде кетпеймін, тірілердің бірі боламын» деген Баукеңнің көрегенділігі мен әулиелігі туралы да сөз қозғалып жүр. «Ата кеңес өкіметінен бұрын өмір сүрген болса, әулие болар ма еді деп ойлаймын», дейді батырдың келіні, «Шуақты күндер» кітабының авторы Зейнеп Ахметова. Баукеңнің берген баталарынан атеизм қылышынан қан тамып тұрған заманға қарамастан, оның ата-бабамыз ұстанған ислам дінінен мол хабарының болғанын аңғарамыз. Ар мен намыс, тазалық пен риясыздық, батырлық пен мәрттік, абырой мен бедел, ақыл мен парасат, ұлтжандылық пен Отан үшін жанқиярлық сияқты биік адами қасиеттер мен рухани құндылықтар дара әрі дана Бауыржанның тұлғалық бейнесін сомдап тұрғандай.

Бауыржан Момышұлының адами портретін ол туралы айтылған пікірлер де айқындай түседі. Олардың кейбіріне құлақ түрсек. «...Бауыржан Момышұлының ел ұғымында толымды, жинақы, тұтас бейнесі қалыптасқан. Бұл – соғыс қаһарманы ғана емес, сонымен бірге жарқын да жалқы, қайта тумас азаматтың бейнесі. Оған енді жазушы Момышұлы деген атақты қосқанда алуан қырлы алып тұлғаның өзі шыға келер еді» (Тахауи Ахтанов). «Мен қазақтардың арасынан Бауыржанмен салыстыруға келетін жан таппай жүрмін. Бәлкім, таппайтын да шығармын» (Дмитрий Снегин). «Баукең – табиғаттың перзенті... Ол кітаптарымен отаншыл үзеңгілес жолдастарын, қатардағы жауынгерлерді дәріптесе, жұрт оның өзін аңызға айналдырған» (Тәкен Әлімқұлов). «Адамгершілік, азаматтық, парасаттылық, ерлік, сұлулық жағынан Баукең – менің ұлы ұстазым. Мені Баукең тәрбиеледі. Қалыптасуыма тікелей өзі көмектесті» (Олжас Сүлейменов). «Қазақтың күллі қайғы-шері Баукеңнің бойына құйылғандай көрінеді» (Рафаэль Ниязбек).

«Қадірін білмеппіз ғой тірі кезде»,

Деп жырлар сорлы қазақ мен өлгенде.

Ұрпақ атар сексен мен жүздігімді,

Тарихтың түкпірінен сөз келгенде», деп, көреген Бауыржанның өзі көріпкелдікпен жырлағандай, батырдың жүз-жылдығы былтыр елімізде кеңінен аталып өтті. Жалпы Бауыржан Момышұлының ерен еңбектері мен қоғамдық қызметі, оның шығармашылығы мен қалдырған рухани мұрасы қазіргі кездері көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына айналып, қоғамдық қорлар құрылып, оның көптомдық шығармалары мен әр-түрлі жинақтар жариялануда. Кезінде А. Бек, А. Кривицкий, М. Әуезов, Ә. Әбішев, Ә. Тәжібаев, М. Ғабдуллин, Қ. Қайсенов, Ә. Күмісбаев, Д. Снегин, М. Әлімбаев, Т. Ахтанов, Т. Әлімқұлов, К.

Қазыбаев, Ш. Мұртаза, Е. Ысмайылов, Ә. Нұршайықов, Ш. Елеукенов, сондай-ақ баласы Бақытжан Момышұлы мен келіні Зейнеп Ахметованың бастаған ісін бүгінгі күні Халық қаһарманы, генерал Бақытжан Ертаев, полковник Ким Серікбаев, ауған соғысының ардагері Бақытбек Смағұл, ғылым және қоғам қайраткерлері Мекемтас Мырзахметұлы, Мамытбек Қалдыбайұлы, Дархан Қыдырәлі, Мұхтар Қазыбек, Оралжан Масатбаев және т.б. лайықты түрде жалғастырып, «Бауыржантану» саласының қалыптасуына елеулі үлес қосты.

Бұл сала қазірдің өзінде әртүрлі ғылымдардың зерттеу пәніне еніп те үлгерді. Б.Момышұлы туралы ғылыми еңбектер жазғандар қатарына орыс әдебиетін зерттеуші И.Тонер, П.Николаев, Л.Субоцкий, А.Фатихов сияқты ғалымдар жатқызылса, қазақ зерттеушілерінен М.Қаратаев, Х.Әдібаев, Ж.Дәдебаев, Б.Майтанов, С.Негимов, Ә.Нысанбаев, Р.Тұрысбек, Б.Сатершінов және т.б. атауға болады. «Бауыржантану» бойынша әскери ғылымдар саласынан Қ.Мұхаметқалиев, Л.Бақаев, тарих ғылымы саласынан М. Айтқазина, әдебиет ғылымы саласынан Ғ.Орынханова, Ж.Иманалиев, Қ.Уразбаев, педагогика саласынан Е.Жұматаева, Ғ.Ерімбетова сынды ғалымдар арнайы ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізіп, бұл салаға өзіндік үлестерін қосты. Жалпы қазіргі кездері Бауыржан Момышұлы туралы көп айтылып та, жазылып та жүр.

Құрметті оқырман! Сіздердің назарларыңызға ұсынылып отырған бұл еңбек те осы бағытта атқарылып жатқан игі іс-шараларға аз да болса өз үлесін қосар деген үміттеміз. Аталмыш кітаптың мазмұны мен құрылымы да асыл Баукеңнің бойындағы қасиеттерді ашуға, оны кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге қылуға тырысады деген ойдамыз.

Кітаптың құрылымы жеті бөлімнен тұрады. Оның беташарын жарияланған жұмыстың кіріспесі мен алғысөздері ашады. Екінші бөлімде Бауыржан Момышұлының өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері келтіріледі. Үшінші тарау естеліктер мен сұхбаттарға, қойын дәптерден алынған үзінділер мен арнауларға арналған. Келесі бөлім «Бауыржан Момышұлы және ғалымдар» деп аталып, онда қазақтың бетке ұстар қоғам қайраткерлері мен ғалымдарының Бауыржан туралы пікірлері беріледі. Бесінші бөлім «Тілі мықтының елі мықты» деп аталса, алтыншы бөлім «Бауыржан Момышұлы рухани мұрасындағы этномәдени дәстүр, білім беру және тәрбие мәселелері» деген атауды иеленіп тұр. Жинақты Бауыржан Момышұлының хаттары мен қосымшалар түйіндейді.

Қадірлі оқырман! Баукеңнің айтқан өсиетін, насихатын жиі еске алып, содан ауытқымауға тырысып өмірді сүре білу, оларды қастерлеп қадірлей отырып, кейінгі ұрпаққа табыстау қазақ халқының әрбір перзентінің парызы болса керек. Соның барысында қазақтың ұлы перзенті Бауыржан Момышұлының адами бейнесі аршыған алмастай жарқырай түседі.

*Әбдімәлік Нысанбаев,
академик*

ҚҰРАСТЫРУШЫДАН

ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының Орталық ғылыми кітапханасы 2001 жылдан бастап «Ұлы тұлғалар» атты арнайы ғылыми-ғұмырнамалық жинақ шығарады. Ондағы мақсат – халқымыздың ұлттық зиялыларын қалың көпшілікке насихаттау.

Екінші дүниежүзілік соғыста қайталанбас ерлігімен атағы бүкіл әлем халықтарына аңыз болып тараған гвардия полковнигі, даңқты жазушы Бауыржан Момышұлының қайталанбас сырға толы ғажайып өмір жолы мен көркем шығармалары жөнінде сан тарапты пікірлер айтылып, ол жайлы естеліктер көзінің тірісінде-ақ молынан жазылуы аса сирек ұшырайтын әдеби құбылыс.

Б. Момышұлының өзі жазған естеліктері мен күнделіктері оның өмір жолының айнасына айналып отыр. Атақты ақын, жазушы, ғалым, қоғам қайраткерлерімен жазысқан хаттары сол қоғамның болмысын шындық көзімен ашық та батыл сынауы-оқырман санасына рухани азық ретінде құйылып, жан азығына айналуымен де ерекшеленеді. Бұл еңбек қазақ халқының өр тұлғаларының жалғасы, 2-ші Дүниежүзілік соғыста елімізді қорғаған қаһарман ұлдарының бірі – Кеңес Одағының батыры Бауыржан Момышұлына арналады.

Жинақты құрастыру барысында Қазақстан Республикасының білім және ғылым министрлігінің Орталық ғылыми кітапханасының қорлары мен Қазақстан Республикасының Ұлттық кітап палатасының есепке-алу және тіркеу басылымдары, Ұлттық кітапхана қорлары пайдаланылды.

Көрсеткіш мынадай бөлімдерді қамтиды: Б. Момышұлының қысқаша өмірбаяны; жеке шығармалары; мерзімді басылымдар мен жинақтарда жарық көрген шығармалары; жазушының естеліктері, әңгімелері мен интервьюлері, өмірі мен шығармашылығы туралы материалдар, батырға арналған өлеңдер, библиографиялық материалдар және авторлардың әліпбилік көрсеткішінен тұрады. Материалдардың орналасу реті: алдымен кітаптар мен жинақтан алынған әдебиеттер, содан кейін мерзімді басылымдарда жарық көрген мақалалар. Көрсеткіш жасөспірімдерге, кітапхана қызметкерлері мен мұғалімдерге, жалпы Бауыржан Момышұлының өмірін оқып-біліп, зерттеуші оқырман қауымға арналған.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

1910 – 24 желтоқсанда Жамбыл облысы, Жуалы ауданы, Мыңбұлақ ауылында дүниеге келген.

1921 – Әулиеатадағы Аса интернатына оқуға орналасады.

1924 – үшінші сыныпта Шымкенттің жетіжылдық мектебіне ауыстырылады.

1928 – мектепті үздік бағамен бітіріп, Орынборға оқуға барады. Бірақ әлеуметтік жағдайына байланысты кері қайтады.

1928-1932 – бастауыш мектепте мұғалім болады, Түлкібас ауданында милиция бастығы, сот, аудандық атқару комитеті хатшысы қызметтерін атқарды.

1932 – Қызыл Армия қатарына шақыртылады. Қызметін өтеп қайтқан соң Шымкент, Алматы өнеркәсіп банкілерінде жұмыс істейді.

1936 – Ленинград финанс академиясы жанындағы курсты бітіреді.

1936 – Қызыл Армия қатарына қайта алынып, взвод, рота командирі, полк штабы бастығының көмекшісі болып істейді.

1939 – әкесі Момыш қайтыс болады.

1941 – Қазақ әскери комиссариатының нұсқаушысы қызметін атқарады.

1941 – соғыс басталғанда 316 атқыштар дивизиясының жасақталуына белсене атсалысып, сол дивизия құрамында майданға аттанады. Осы жылы Мәскеу түбінде ұрыстар жүргізіп ерлігімен көзге түседі.

1941 – 26 қарашада маршал Рокоссовский полк командирі етіп тағайындайды.

1941-1945 – Панфилов атындағы 8-гвардиялық дивизияның батальон, полк командирі болады. Соғыстың соңғы жылдары осы дивизияны басқарады.

1942 – Бауыржан Момышұлының жауынгерлері мамыр айында Калинин майданында жауға ойсырата соққы береді.

1942 – 6 маусымда «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталады.

1944 – ауырғанына байланысты Алматы госпиталіне жіберіледі.

1944 – 19-22, 25 қаңтарда Алматыға келген Бауыржанды ғалымдар соғыс туралы әңгіме-лекциясын тыңдауға шақыртып, кездесу өткізеді.

1946-1948 – Ворошилов атындағы әскери академияның тыңдаушысы болады.

1948-1950 – 49 – атқыштар бригадасы командирінің орынбасары қызметін атқарады.

1952 – Кеңес Армиясы Бас Штабының жанындағы Жоғары әскери академияны бітіреді.

1953 – академик Ван-ЧОН-Худың басқаруымен келген Қытай делегациясымен кездеседі.

1950-1955 – әскери академияда сабақ беріп, тұрақты әскери қызметін атқарады.

1955 – әскери қызметтен босатылады.

1952-1956 – «Офицердің күнделігі», «Бір түннің тарихы», «Наша семья», деген алғашқы кітаптары жарық көреді.

1962 – Фидель Кастро батырды Куба жерінде көргісі келіп, арнайы шақырту жібереді.

1963 – күзде Куба үкіметінен қайта – қайта шақырту келе бергендіктен, 10 күндік сапармен барып қайтады.

1959-1966 – «Москва үшін шайқас», «Жауынгердің тұлғасы», «Майдан», «Майдандағы кездесулер», «Генерал Панфилов», «Төлеген Тоқтаров», «Куба әсерлері» сияқты кітаптары жарыққа шығады.

1970-1975 – «Ел басына күн туса», «Ұшқан ұя» кітаптары жарық көреді.

1981 – «Адам қайраты» еңбегі дүниеге келеді.

1982 – 10 маусымда Алматыда дүниеден өтеді.

1990 – Кеңес Одағының Батыры деген атақ беріледі.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ ТУРАЛЫ ҚЫСҚАША ОЧЕРК

Бауыржан Момышұлы – Кеңес Одағының Батыры, халық қаһарманы, әскери шенді қызметкер, даңқты қолбасшы, қазақтың көрнекті жазушысы.

Бауыржан Момышұлы 1910 жылы 24-желтоқсан күні Жамбыл облысы, Жуалы ауданы, Мыңбұлақ (Көлбастау) ауылында қарапайым, мал бағатын шаруа отбасында дүниеге келді. Балалық шағының он үш жылын өзінің кіндік қаны тамған ауылында өткізіп, одан кейін кеңестік дәуірдегі интернатта тәрбие алады. 1929 жылы «Әулие Ата» тоғыз жылдық мектебін бітіреді. Мектепті тәмамдағаннан соң шалғай аудандардың біріндегі ауылға (Бетпақдала) мұғалім болып барады. Коллективтендіру кезеңінде кеңестік мекемелерде қызмет етеді. 1932 жылдың қаңтары мен қарашасы аралығында мансапты қызмет атқарады. Кейін әскерге шақырту алады.

Әскери өмір мен соғыс жылдары.

1932 жылы әскерге шақырылғаннан кейін Отан алдындағы борышын өтейді. Әскери дайындық кезінде білім алып, мергендік өнерге машықтанады. 1933 жылы полктық мектепті бітіреді. 1934 жылы әскерден келгенде запастағы командир болады. Одан кейінгі уақыттарында білімін жетілдіріп (Ленинградтың қаржы академиясында қысқа мерзімдік курстан өтеді), банк саласында қызмет етеді.

1936 жылы Қызыл Армия қатарына командир ретінде қайта шақырылып әскери қызметтер атқарады. Ол ортаазиялық әскери округтың 315-ші атқыштар полкына командир болып тағайындалады. Бір жылдан кейін оның полкы ерекше Қызылтулы Қиыр Шығыс Армиясының бөліміне қосылады. Ал Бауыржан жарты ротаның командирі болады.

Ұлы Отан Соғысының басталмай тұрған кезінде Бауыржан Момышұлы 105-ші атқыштар дивизиясының қарамағындағы артиллериялық атқыштар бөлімшесінің командирі қызметінде болады. Алайда, 1941 жылдың қаңтарында тәжірибелі сардар Алматыға қайтарылады. Сол жылдың жаз айларынан бастап жаңадан құрылған 316-шы атқыштар дивизиясының штабына Қазақстан мен Қырғызстан елінен сарбаздарды жинай бастайды. Бауыржан қайта жасақталған дивизияның 1073-ші атқыштар полкының атқыштар батальонына командир болып тағайындалды. Ары қарай қайнаған соғыс майданы басталып кетеді.

Ержүрек сардардың батырлығын танытқан майдандар аз емес. Солардың ең ерекшесі 1941 жылдың күзінен басталған Мәскеуді қорғау шайқасы болатын. Ол кезде ол 19-шы гвардиялық атқыштар полкына командир болады. Оның полкы жұдырықтай жұмылып, фашистерді Мәскеуге қарай жібермейді. Жасаған ерлігі мен батырлығы үшін, өзіне жүктелген міндеттерді абыроймен атқарғаны үшін, шешуші кездерде жылдам түрде нақты шешім қабылдай білгені үшін ол

Ленин Орденімен марапатталады. Мәскеуді қорғау майданының Крюкова шайқастарында жарақат алып, біраз уақыт госпитальда жатады.

1945 жылдың ақпаны мен наурызында Латвия жеріндегі Приекуле станциясы маңында болған шайқаста ол басқарған дивизияның солдаттары қарсыластарының қорғаныс шебін тасталқан етеді. Сондай-ақ, ұрыстың нәтижесінде 15 елді-мекен жаудан азат етіліп, жаудың әскеріне солдаттар жағынан және әскери техника жағынан үлкен шығын келтіреді.

Бауыржан Момышұлының шендері мен марапаттары.

1942 жылдың қазанында Бауыржан подполковник шенін алады. Ал сегіз айдан соң полковник шеніне көтеріледі.

1945 жылдың 21-қаңтарында Бауыржан Момышұлы Бірінші Балтық жағалауы фронтының 6-шы гвардиялық әскерінің 9-шы гвардиялық атқыштар дивизиясының командирі болып тағайындалады.

Бірінші дәрежелі «Қызыл Ту ордені мен (2 рет)», «Ленин», «Отан Соғысы» ордендерімен, «Әскери шайқастағы еңбегі үшін», «Мәскеуді қорғағаны үшін», «Қызыл жұлдыз», «Еңбек Қызыл Ту», «Халықтар достығы» және «Германияны жеңгені үшін» орден және медальдарымен марапатталған. 1990 жылы 11-желтоқсанда Кеңес Одағы құламай тұрып ел президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың ұсынысымен «Бауыржан Момышұлына Ұлы Отан Соғысындағы ерліктері үшін «Кеңес Одағының Батыры» атағын беру туралы» жарлық шықты. Негізінде, Бауыржан Момышұлына бұл атақты беру жайлы 1942 жылы Мәскеу түбіндегі ұрыстардан кейін ұсыныс жасалынған болатын. Алайда, ол ұсыныс ол кезде көздеген мақсатына жете алмады.

Соғыстан кейінгі жылдардағы Бауыржан Момышұлы.

1948 жылы Генералдық штабтың әскери академиясын аяқтады. 1950 жылдан бастап «Тыл және Кеңес Армиясын қамтамасыз ету» әскери академиясында аға оқытушы болып қызмет етті. 1955 жылдың желтоқсанынан бастап запастағы полковник. Б.Момышұлы Қазақ КСР Жазушылар одағының мүшесі болды.

1982 жылы 10-маусымда Алматыда батыр Бауыржан дүниеден өтті.

Бауыржан Момышұлының әдебиетке араласуы.

Ол қазақ және орыс тілдерінде бірдей жазып, өз өмірінде көрген білгендерін арқау етеді. Оның қаламынан туған, өмір шындығын арқау еткен тамаша романы мен әңгіме, повестері қалың оқушының іздеп оқитын шығармаларына айналады.

Бауыржан Момышұлы әдебиетке ерекшелікпен келген екен. Оқырман қауым батырды алдымен шығармалардың авторы ретінде емес, шығармадағы ержүрек кейіпкер ретінде таныды. Дәлірек айтар болсақ, Александр Бектің «Волоколамск тас жолы» («Волоколамское шоссе») повесті арқылы танылған болатын. Повестің басты кейіпкері панфиловшы офицер, Мәскеуді қорғауға

қатысқан батыр – Бауыржан Момышұлы. А.Бек бұл еңбегін батырдың әңгімелері мен еске түсірулерінің желісімен жазған болатын.

Бауыржан Момышұлы – «Офицердің күнделігі», «Бір түннің тарихы», «Москва үшін шайқас» әңгімелерінің, генерал И.В.Панфилов туралы «Біздің генерал» өмірбаяндық повестінің, «Біздің отбасы» атты повестер мен әңгімелер жинағы кітабының авторы. «Біздің отбасы» туындысы үшін 1976 жылы Қазақ КСР-нің Мемлекеттік сыйлығына ие болады. 1965 жылы «Кубалық кездесулер» атты очерктік шығармасын жазды. «Москва үшін шайқас» шығармасы А.Бектің «Волоколамск тас жолы» шығармасының жалғасы болып табылады.

Батыр Бауыржанның қайсар мінезі мен шындықты сүйгіштігі, т.б.

Ел аузындағы әңгімелер Б.Момышұлының мінезінің тік болғандығын айтады. Ол кісі өте қайсар болған. Шындықты жаны сүйетін, өтірікшілер мен қорқақтарды жек көретін ержүрек адам болды. Оның бойында қазақы қасиеттер молынан болды. «Момышұлы» деген тегінің өзі үлкен бір қайсарлықтың арқасында солай аталды. Кеңес заманында қазақтың тегіне шектеу қойып, -ев немесе -ева деген жалғауларды жалғатып қойған шақта Бауыржан Момышұлының қайсарлығы ғана өзінің қалаған тегін алып жүруге мүмкіндік берді.

Бауыржан батыр шындықты жақсы көретін адам болған. Онымен бірге болған әріптестері Бауыржанның шындықты сүйгіштігін аңыз қылып айтады.

Б. Момышұлы А.Бектің «Волоколамск тас жолы» повесті жазылған кезде басты кейіпкер болады. Оның әңгімелері мен еске түсірген оқиғаларын қағазға түсірген Бек болған шайқастар мен оқиғаларды қатты әсерлеп, тіпті, Кеңес әскерінің жеңіліске ұшыраған кездерін жазбай қойса керек. Сөйтіп қолжазбасын Б.Момышұлына оқытады. Оқып болғаннан соң, А.Бекпен болған келесі бір әңгімесінде оның жазғандарының кей жері шындыққа жанаспайтындығын және шындықты шындық етіп жазу керек екендігін айтады.

Отан соғысының ардагері Алексей Абрамов Момышұлы жайлы былай дейді: Тарихқа Клочковтың «Ресей ұлан – ғайыр, артымызда Мәскеу, шегінерге жер жоқ» деген сөзі кірген. Осындай ұлы сөзді Бауыржан Момышұлы айтқан. Ол алдында жатқан картаны өртеп жіберіп, «Бізге Мәскеуден ары батысқа қарай карта керек емес, не жаудың бетін қайтарамыз, не осы жерде өлеміз» деген. Бұл Ұлы жауынгердің қасиетті сөзі.

Батырдың нақыл сөздері:

Сен жаудан қашсаң, өмір сенен қашады.

Таяқтан тайсалмасаң,

Семсерден сескенбесең,

Жеңдім дей бер...

Қарабет болып қашқанша,

Қайрат көрсетіп өлген артық.

Ептілік те – ерлік.

Айбындана шапқаннан ажал да сескенеді.

Қой бастаған арыстан тобынан арыстан бастаған қой тобы артық.

Қазақ халқының біртуар батыр ұлы Бауыржанның Кеңес үкіметі мен қазақ халқы үшін жасаған ерліктері мен еңбектері өте зор болды. Ол тек қана әскери адам ретінде ғана емес, сонымен бірге жазушы ретінде де танылды. Оның еңбектерін оқыған жас буын өкілдері Отанға деген сүйіспеншілікті бойларына сіңіріп өсті. Өскелең ұрпақ алдында өзінің ерлігі мен тікмінез қайсарлығын көрсете білді. Тіпті, оның тегінің өзі Момышев емес Момышұлы болатын.

Қазірге кезде батыр ұлының құрметіне еліміздің үлкенді-кішілі әскери және құқық қорғау органдарының оқу орындары, ауылдары мен көшелері батырдың атымен аталады. Тек Қазақстанда ғана емес Ресейде де батырдың есімімен аталатын мектеп пен көше бар.

2010 жылдың ақпан айында Мәскеу қаласында Бауыржан Момышұлының 100 жылдығына арналған «Аңызға айналған батыр» кітабының тұсаукесері өткізілді. Кітапта Бауыржан батырдың Мәскеу мұрағаттарында сақталған, бұрындары жарияланбаған жазбалары және жауынгер әріптестері Мәлік Ғабдуллиннің, Дмитрий Снегиннің естеліктері жарияланған.

Б. Момышұлының, өміріне арналған Ә.Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» (1976) роман-диалогиясы жарық көрді, «Қазақфильм» киностудиясы, «Ел басына күн туса» (1967) көркемфильмін түсірді. Москва академиялық драма театры Момышұлы туралы «Волоколамск тас жолы» спектаклін қойды.

АРНАУЛАР МЕН ЕСТЕЛІКТЕР

БАУЫРЖАН

Бір дауыл сапырды кеп өрт теңізін
Теңселтіп темір топан дүние жүзін.
Бетіне туған жердің өшпестей ғып,
Ер жазды өз қолымен жүрген ізін.

Нақ сол кез естідім мен ер дүбірін,
Атағы атын алып келді бұрын.
Үстінде туған елдің тұрды толқып.
«Бауыржан Момышұлы» деген бір үн.

Ақынның да сұңқардай жүрегі бар,
Алқындым бір көруге болып құмар!
Көктемде күркіреген күн дауысын
Жер естіп, желкілдеген гүл ынтызар.

Қан майдан қанталатып шөлдегенде,
Кез болдым жалтылдаған екі көлге!
Көл емес көздері ғой Бауыржанның,
Елестеп мың көрінер бір көргенге.

Бойы бар бізден гөрі биігірек,
Тіп-тік боп абыройын тұрған тіреп,
Топ жара көрінсін деп екі иығы,
Туған ел жаратыпты ірірек.

Ойы бар бірде дауыл, бірде жалын,
Теңіздей тебіrentкен терең жанын.
Алғандай бойға жиып бар қуатын.
Кешегі өзі кешкен уақиғаның.

Кейде ол көк семсерлі генералдай,
Кейде ол күй көңілді ақын жандай,
Өмірдің ол шеті мен бұл шетіне.
Өресі өрен ойдың тартылғандай.

Ойы бар қиялының қанатында,
Адаспас апарып бір салсаң тыңға...
Бір дәурен ойнап-күліп отырғаны,
Жарқылдап екі көзі қарсы алдында.

«Батырым, Бауыржаным», – дейді халқым!
Алып ұл, ақын жүрек ердің даңқын.
Келешек келе жатыр көремін деп,
Тік басып туған жерде жүрген қалпын!

Ағамыз атағына асқар тау тең,
Жау келсе, жаубүйректтей етер жәукем.
Емендей ерегісер сұрапылмен,
Басымен бұлтты жайпап біздің Баукең!

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНА

Аға,
Саған білмеймін не айтарымды,
Қай қырыңнан білмеймін байқарымды.
Көңілдегі ой көмейге кептелді де,
Түрмесіне кеудемнің қайтарылды.
Қайтерімді, білмеймін не айтарымды.
Жасқануды білмеуші ем, жалтаруды,
Неге көңіл, білмеймін аңтарылды?!
Ақ тұлпарым бар еді саған деген
Алып ұшпай ол неге қаңтарылды?!
Сен зәру емессің ғой құрметке,
(Сырлы аяқтың сыны бар, сыры кеткен...)
Тонға емес, орамал жолға жарап,
Сый тартуды атамыз ырым еткен
Тартар сыйым өзіңе болмағасын,
Белгілі ғой қасыңа жоламасым.
Ақ сұңқарым бар еді, ұшпай қойды,
Алсам-дағы басынан томағасын.
Қылышымды суырып қынабынан,
Қыл қапқан жүзін көріп, жыладым-ау...
Жетімдердің кегі мен жесірлердің
Суарып ем суалған бұлағына.
Қайрап едім зауалдың шарығына,
Қақтап едім қан майдан жалынына.
Қынабына оны да жасырдым мен,
Керек болып жүрер деп халығыма.
Қынабына сап қойдым үмітпенен,
Оның несін жасырам бүгін сенен.
Саған, аға сақталған бір сый бар-ау,
Назарына ешкімнің ілікпеген.
Алтын да, алмас та емес жалтылдаған,
Бір сый бар, аға, саған тартылмаған!
Ұрпақтар аңыз етіп айта жүрер,
Сыйдан да он есе артық даңқың маған.
Ешкімнің назарына ілікпеген,
Саған бір сый тартам деп үміттенем.

Жүрегімнің тапсырған аманатын,
Бере алмай кетем бе деп күдіктенем.
Қандай сый тартам екен аға саған,
(Білмеймін, жараспай ма, жараса ма?!)
Ешбір сый таба алмасам, аға, саған
Аппақ тонын – атамның тәберігін,
Жүзге кел деп арқаңа жаба салам.

БАУЫРЖАННЫҢ МОНОЛОГИ

Ұлы далам – Ұлы анам!
Еділ баба, Тұмар ана –
Ата-баба мекені,
Бақидамын, пәни депті тіршілікті,
Пәниге не жетеді?
Жаннат еді-ау Каратау мен Алатаудың етегі.
Жуалының жуасы-ай!
Жегендердің жазылатын кеселі.
«Пәни» депті тіршілікті өткендер,
Пәниге не жетеді?
Пәни үшін Адамзат
У да ішіп, су да, от та кешеді.
Халқым-ау деп ақтық демім біткенше,
Бармақ шайнап, тісті қайрап өтіп ем.
Келер күнге үміт артып кетіп ем.
Егеменді ел болып, тәуелсіз боп азат боп көріп тұрмын.
Іргесі нық бекіген.

Бұғауыңды шешем деп,
Тұсауыңды кесем деп,
Кесек-кесек шоқ жұтып,
Мұз шайнаумен өтіп ем!
О, туған жер,
Онда сен де жетім ең,
Онда мен де жетім ем.
Тәубе, тәубе, шүкірлік,
Жасамайын күпірлік.

Шайқалмасын енді елімнің іргесі,
Жібек жолдың бойымен
Ғасырлардың арасын, жалғай берсін бұл көші.
Алмас қылыш болса-дағы қолымда,
Әділеттің жолында қиянатты көп көрдім.
Халқын емес қара басын ойлаған,
Қара ниет сатқындарды жек көрдім.
Жолыма олар ор қазып,

Бәрін жапты мен өтетін өткелдің.

Шенеунік шарлатан сволычтармен алысып,
Арыстандай торларына кептелдім.
Талқан еттім,
Қорғап өттім ар-намысын халқымның.
Екі жүзді жағымпаз
Жарамсақтарды да көп көрдім.
Қарсыласып келгенде
Алты қарыс азуы талай-талай «бөріні»
Қанжығама бөктердім.
Ата-баба аруағын шақырып,
Арыстандай ақырып,
«Молчать!» – дедім малғұндарға орысша.
«Молчать!» – дер ме ем,
Аталы сөз, ақылымды ол ұқса.
Қазақ тілі көрер ме еді қағажу,
Шенеунік – шекпенділер бір Құдайдан қорықса?!
Арманың жоқ халқым енді,
Армандаған тәуелсіздік таңы атты,
Көк туың тұр желбіреп.
Елінді сүй,
Жерінді сүй ет-бауырың елжіреп.
Нұрлы көштің Жібек жолы ұзарып,
Бұрынғыдан бола түссін кеңірек те, ендірек.
Мәңгі бірмін, ұрпақтарым, сендермен,
Елін сүйген ерлерді
Ойламаңдар өлді деп.

БАУЫРЖАН БАТЫР КІМ ЕДІ?

Бауыржан батыр кім еді?
Қазақ деп соққан жүрегі.
Қылыштай өткір мінезді,
Істеген ісі ірі еді.

Бауыржан батыр кім еді?
Еліне тілек тіледі.
Жеңілуді білмеген,
Жеңуді ғана біледі.

Бауыржан батыр кім еді?
Жалындай лаулап жүр еді.
Дұшпанға қатал болғанмен,
Досына жылы жүрегі.

Бауыржан батыр кім еді?
Қазақтың арыс ұлы еді.
Жұртына жол сілтеген.
Арманы оның көп еді.

«Жылпостардың, ептінің
Екі айтқаны –өлгені»
Деген ердің нақылы
Ұраны еді тектінің.

Бауыржан батыр кім еді?
Бүкіл әлем біледі.
Өмірден өзі өткенмен,
Жүректе өмір сүреді.

Кім еді батыр Бауыржан?
Сөздері жойқын дауылдан.
Бермесе де атақ дәріптеп,
Бағасын алған халықтан.

Кім еді батыр Бауыржан?
Қарыштап көкте самғаған.
Қыраным егер сен болсаң,
Ұланың сенің мен болам!

Кім еді батыр Бауыржан?
Деп бүгін мен толғанам.
Жұмақта жаны жай тапсын,
Батырым Отан қорғаған!

Жамбыл Дүйсенов,
Алматы қаласы №131 Бауыржан Момышұлы
атындағы 3-ші сынып оқушысы

ЖҮЗ ЖЫЛ ТОЛДЫ АТАМА...

Ер Бауыржан атамыздың есімін,
Иеленген менің алтын мектебім.
Ұлы бабам ерлігі деп ұғамын,
Тәуелсіз боп осы күнге жеткенім.
Ерлік, елдік сынға түскен сағатта.
Басын тігіп сан сұрапыл азапқа.
Ер Бауыржан етігімен қан кешіп,
Шегінбестен кірді дауыл тозаққа.
Өз ұлтының ту ғып ұстап намысын,
Отқа түсті ұрпағының қамы үшін.
Сол себепті туған халқы аялап,
Ұмытпайды Бауыржандай арысын.
Қанға малып батыр бабам қаламын,
Жазып кетті адамдықтың сабағын.
Ашқан сайын асыл мұра іздеймін,
Сол кітаптың әр киелі парағын.
Өсер ұрпақ ата жолын таңдаймыз,
Оқу, білім, өнер қуып талмаймыз.
Жүз жыл толған тойыңызға торқалы,
Жүрек жарды жырымызды арнаймыз.
Жүз жыл өтсін, жүз жиырма жыл, мың өтсін,
Ұрпақтарың жырларыңды жыр етсін.
Туған халқың тәтті ұйқыңды күзетіп,
Қабіріңе тағзым етіп, гүл ексін.

АҚИҚАТЫ ҚАЙСЫ, АҢЫЗЫ ҚАЙСЫ?

Даңқты қолбасшы, әскери ғылымның білгірі, елдік намысқа нұқсан келер жерде ешкімнің бет-жүзіне қарамай әділ сөзін айтқан, тұңғыш түркі халықтары әскери әдебиетінің негізін салған, әлем әдебиеті бойынша соғыс психологиясы мен Қорқыныш бейнесін суреттеп, екі үлкен жаңалық ашқан атақты жазушы Бауыржан Момышұлы жөнінде ел ішінде әртүрлі әңгіме көп. Соның қайсысы ақиқат, қайсысы аңыз екенін ажыратудың өзі қиын. Осы жағдайды ескеріп, Баукеңмен 21 жыл араласып, туған баласындай боп кеткен, белгілі қаламгер, Абай атындағы ұлттық педагогикалық университеттің оқытушысы Мамытбек Қалдыбайға жолығып, сұхбат жүргізген едік.

Жұмабай Шаштайұлы: – Калининград қаласындағы Бауыржан Момышұлы дәріс оқыған әскери академияның бір түлегі маған: «Совет Одағының маршалы Гречко академия тыңдаушыларымен кездесуде Орта Азия халықтары соғыса алмады деп сөйлегенде, Бауыржан Момышұлы: «Аузыңды жап, оңбаған!» – деп тастады деген еді. Осы қаншалықты рас?

– Баукеңнің маған айтуынша, оның шындығы сәл өзгешелеу. Баукең академияда дәріс оқып жүрген кезінде тыңдаушылары әскери қолбасшылар туралы түрлі сұрақтар қоюға әуес екен. Олар Гречко туралы да сұраған. Сонда әділетшіл, шыншыл Баукең:

– Ол әскери өмірге кездейсоқ келген, дарынсыз адам, – деп жауап берген. Мұны жағымпаз жандайшаптар Гречкоға жеткізген. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы, КОКП Орталық Комитеті Саяси бюросының мүшесі Д.А.Қонаевтың «Бауыржан Момышұлына Совет одағының батыры атағын берейік» деп ұсыныс жасағанда Гречко: «Мен тірі тұрғанда ондай атақ оған берілмейді» – деп қарсы шыққан.

Жұмабай Шаштайұлы: – Жарайды, Гречко қарсы шыға-ақ қойсын. Оған дейін де талай ұсыныс болғанына қарамай Баукеңе батыр атағы берілмеді. Бұған не себеп?

– Осы уақытқа дейін көпке белгісіз боп келген жай – Баукеңнің соғыс жылдарындағы өмірі өте ауыр болды. «Іштен шыққан жау жаман» демекші, генерал И.В. Панфилов қаза тапқаннан кейін оның орнына пейілі тар, күншіл, өзімбілермен, ұр да жық, дөрекі, шовинист генерал Чернюгов келеді. Ол Панфилов даңқын қызғанып, өз атын шығаруға әрекеттенеді, кадрларды қудалауға кірісіп, «кішкентай қыстақтың атын әспеттеп не керек?» деп Талғар

полкінің атын өзгертпек болады. Осы келеңсіздік Бауыржанның төзімін тауысып, жүйкесіне тиеді. Содан екеуі ұстасады.

Бұл турасында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы Мұхаметжан Әбдіхалықовтың былай дегені бар: «1943 жылдың күзінде КОКП Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы Щербаков мені өзіне шақырып алып: «Сіз 9 гвардиялық Панфилов атындағы дивизияға барып, мән-жайды анықтап қайтыңыз. Бір топ әскерилер Бауыржан Момышұлының үстінен «шовинист, ұлтшыл, дөрекі, соғыс өнерінен хабары жоқ» деп, екінші топ «Бауыржан Момышұлы жауға қарсы шабуылды шебер ұйымдастыра білетін ержүрек, батыр адам, нағыз интернационалист» деп құшақ-құшақ хат жазып, есімізді шығаруда. Қайсысына сенерімізді білмей далмыз, – дейді.

М. Әбдіхалықов майданға суыт аттанып, жағдаймен танысады. Панфилов дивизиясына Чернюговтың тамыр-таныстықпен барғанына, сауатсыз, дөрекі, ал Баукеңнің ісінің әділ екеніне нақты дәлелдер келтіріп, Щербаковтың көзін жеткізеді. Соның нәтижесінде Чернюгов орнынан алынады.

Мұхаметжан аға Панфилов дивизиясында болғанында жараланып, госпитальда жатқан Бауыржан Момышұлына жолығады, Баукеңнің өте ашушаң түрін көріп, госпиталь дәрігерінен Баукеңе білдірмей оның ауруы туралы анықтама алады, Мәскеуге оралған соң, әскери дәрігерлер ұжымының басшысы Смирновпен кездеседі. Әлгі анықтаманы көрсетіп, Бауыржан Момышұлын емдету үшін елге жіберуін өтінеді. Ол өтініші орындалып, Баукең Алматыға келеді.

Егер Мұхаметжан аға сол жолы Баукеңді Алматыға алдыртпағанда, Баукеңнің «Психология войны» кітабы дүниеге келмей қалуы да мүмкін еді. Мен бұл туралы кезінде көлемді мақала жазып, «Туған өлке» журналында жариялағам. Ол журналды Мұхаметжан ағаның өзі оқып, кейіннен оны облыстық мұражайға табыс етті.

Жұмабай Шаштайұлы: – дегенмен Бауыржан Момышұлы туралы аңыз – әңгіме көп. Оның қайсысы шындық, қайсысы жалған екенін қалай ажыратуға болады?

– Оны ажырату қиын. Белгілі жазушы Сәуірбек Бақбергенов ағаның бір айтқаны есімде. Тыңдаңыз.

– Соғыстан кейінгі жылдардың бірінде Жамбыл облысы Сарысу ауданын араладым. Сонда сарысулық қариялар:

– Бауыржан Момышұлын білесің бе? – деп сұрады.

– Білемін, Панфилов дивизиясында бірге соғыстық.

– Е, дұрыс, – деп сұрақты қарша жаудырды. Менің айтқандарымды місе тұтпай, Баукең жөнінде бірімен бірі жарысып, не түрлі аңыз-әңгімені тоғытса бола ма? Мен үндемей тыңдап отырмын. Бір кезде төрдегі қарияның бірі:

– Бауыржан бір қорқақ генералды атып тастапты. Сол рас па? – деді.

– Ол бекер, генералды атқан емес. Қария жауар бұлттай түнеріп, маған алара қарап:

– Әй! Сенің Бауыржанды білем дегенің өтірік! Оны сен емес, біз білеміз. «Ерді көрсең қыдыр тұт», «Батыр – елдің сәулеті» деген. Осы қызыл көз қызғаншақтықты қашан қоясыңдар, бүйтіп жүріп қайтіп оңамыз? – деді ежірейе даусын көтеріп.

– Кешірерсіз, менен бір білместік өтті, – деп қарияның ашуын әзер бастым. Жұмабай, байқаған шығарсың, халық өзінің сүйген перзентіне шаң жуытпай, қайта оған істемеген ісін істеткізіп, айтпаған сөзін айтқызып қояды. Меніңше, бұл табиғи құбылыс. Олай дейтінім, олар жақсы көрген адамы туралы өте жоғары пікірде болады. Сол себепті атақ пен аңыз қатар жүретін тәрізді.

– *Жұмабай Шаишайұлы:* – Александр Бектің «Волоколамск тас жолында» өз қолын өзі атып, елге қайтуды көздеген Боранбаевты Баукеңнің сап алдында өлім жазасына кесетіні бар. Боранбаев өмірде болған адам ба?

– Ол жинақталған образ. Баукең сөз арасында: «Жасыратыны жоқ, соғыстың алғашқы күндері түн жамылып, жау жағына өтуді көздегендер де кездесті. Ондайда: «Кедергі келтірмеңдер, өтсін. Сәл ұзай бергенде атып тастаңдар, өліктерін жинамаңдар» – деп тапсырып, ертеңіне олардың өлігін солдаттарыма көрсеттім. Сол сол екен менің батальоным тарапынан тәртіпсіздік, не жау жағына өтеміз деген әлсіздік пышақ кескендей тиылды, – деген еді.

Жұмабай Шаишайұлы: – Баукеңнің лейтенанттар Быков пен Юрьевичті сап алдына қойып атқызғаны рас па?

– Рас. 1985 жылы мен Подольск қаласындағы әскери мұражайда болғанымда олардың қалай атылғаны жөніндегі құжатты көрдім. Дивизия комиссары Егоров: «Сен неге өз бетіңше шешім қабылдадың? Әскери трибунал бар емес пе?» – дегенде, Баукең: «Опасыздарға арамызда орын жоқ екенін, оларға аяушылық болмайтынын солдаттар өз көздерімен көріп, дер кезінде қорытынды жасасын дедім», – деп жауап берген.

Жұмабай Шаишайұлы: – Баукеңнің кінәлі солдатқа кешірім жасаған кезі болған ба?

– Болған. Бірде ол кісі былай деп сыр шертті. Ұрыс жүріп жатыр. Алдыңғы шепке барып бақылап тұрмын. Бір өзен бар еді, кеңдігі үйдей. Соған жетіп тоқтадық та қалдық.

Немістер судың ар жағына бекініп алып жіберер емес. Сасқалақтап, ойға еніп тұрған едім, әскери трибуналдың бастығы мен прокурор келді. Амандасқан соң, қалың папканы алдыма қойып:

– Біз екі солдатты ату жазасына кестік. Осыны бекітіңіз, – деді.

Тәртіп бойынша үкімге дивизия командирі қол қоюы керек.

– Қалай атқызам? – деп ойланып тұрып қалдым.

– Сізге түк те болмайды, – деді прокурор. Аlara қарадым. Комиссарым Коньков жақсы кісі еді, жасы алпыс үште. Қасымызда ол да тұр.

– Қалай атпақсыздар? – Прокурор менің мысқылыма түсінбей:

– Қазір солдаттарды жинап, сап алдында атамыз, – деді.

– Солдаттар соғысып жатыр ғой.

– Әр бөлімшеден бір-біреуден әкелейік.

– Екеуін атам деп жүз солдатты өлтірем бе? ССРО Жоғарғы Советі Президиумының атынан әскери трибунал үкімін бекітпеймін! – дедім мен даусымды қатайтып.

– Бұл үшін жауап бересіз!

– Мен үкімді бекітуге де, бекітпеуге де еріктімін. Жазалыларды әкеліңдер! Әкелді.

– Обалы жоқ оңбағандар! Маған сендер емес, үйдегі балалар аянышты. Сатқын ретінде атылсаңдар, олар жұрттың көзіне қалай қарайды?! Қазір белдіктеріңді шешіңдер де, алдыңғы шепке барып соғысыңдар!

Ұрыс бітті. Екеуі де жақсы соғысыпты. Біреуі өліп, біреуі жарақаттаныпты.. Тірісіне де, өлгеніне де Қызыл Ту орденін бергіздім. Өлгенінің үйіне «ерлікпен қаза тапты» деп хат жаздық...

Жұмабай Шаптайұлы: – Баукеңнің сұсы туралы да жұрт арасында сөз көп. Естуімізше ол кісімен Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Ахмет Жұбанов, Қаныш Сәтпаев ағаларымыздың өзі абайлап сөйлеседі екен. Бұл жөнінде не айтар едіңіз?

– 1943 жылдың аяғында Баукең емделгелі елге келгенде сазгеріміз Латиф Хамиди «Бауыржан Момышұлы» деген ән шығарады. Оны әнші Абай атындағы опера және балет театры сахнасында орындайды. Концерт соңында зиялыларымыз көзінше сазгер: «Қалай, Бауке, ән ұнады ма?» деп сұрайды. Баукең: «Тақырыбы ұнаған жоқ, тақырыбын Бауыржан Момышқызы деп өзгерту керек» – дейді. Мұны естіген зиялы ағаларымыз «ой, Бауыржанмен абайлап сөйлеспесек болмайды» деген қорытындыға келеді. Тағы бір мысал.

– Әлі күнге дейін ұмыта алмаймын, Баукеңмен біздің Калинин (бүгінгі Әуезов) аудандық милиция бөлімі қызметкерлері құрамымен ұйымдастырған кездесуіміз мен үшін азап болды, – деді бірде Мырзахан Бейсебаев қарт әлжуаз денесін әзер қозғап.

– Қалайша? – дедім мен қызығып.

– Ол кездесуге Орта Азия және Қазақстан Қорғаныс министрі Лященконы, Қазақ ССР-і Ішкі істер министрінің орынбасары Тұмарбековты, аудандық партия комитетінің бірінші хатшысын, аудандық атқару комитетінің төрағасын да шақырғанбыз. Ол кісілер төрден орын алды.

– Баукең қолын оңды-солды сермеп, біресе алға ұмтылып, қатты дауыстай сөйлегенде мінбеміз орнынан қозғалып, құлап қалатындай көрінді. Себебі, алдында ғана биік болсын деп оның астына екі-үш қысқа тақтай қойған едік.

Мырзахан айналайын, тез, ана мінбенің жанына барып, аңдып тұр мінбе құлап кетпесін. Құлап бара жатса ұстай ал, құласа, Бауыржан бізді оңдырмайды, – деді аудандық милиция бөлімінің бастығы, полковник Манан Иманбаев үрейленіп, сыбырлай сөйлеп.

Ол кезде сіз кім боп істеуші едіңіз?

– Манан Иманбаевтың орынбасары едім. Шенім аға лейтенант. Москвадағы Ішкі істер басқармасы академиясын жаңадан бітіріп келгем.

Аяғымды ұшынан басып, мысықтабандап, Баукеңнің желке тұсына барып шөкелеп отыра кеттім. Мінбе орнынан жылжып, құлап бара жатса, ұстап қалмақпын. Әлсін-әлі бастығым жаққа көз сап қоям. Ол кісі шығарға жаны жоқ, тышқан аңдыған мысықша менен көзін айыраар емес.

Баукең сөйлеп тұр. Сөзінің кей тұсында әлдене деп айқайлап, алға ұмтылып, қолын сермеп-сермеп жібереді. Екі-үш мәрте мінбе орнынан қозғалып, теңселіп барып, әйтеуір құдай оңдап, құламай қалды. Мен құлап бара жатса ұстап үлгерейін деп екі-үш мәрте орнымнан тұрып, қайта отырдым. Аяғым, белім талып, мазам қашса да, төзіп бақтым. Төзбеске амал жоқ. Баукең 40 минут сөйледі.

Сөзін аяқтап, төрде отырған Лященкоға қарап:

– Доклад окончен, – деп бұрыла бергенде, мені көріп қап:

– Иттің күшігіне ұқсап отырған мынау кім?! Көзіңді жоғалт? – деп айқайлап жіберді. Мен залға қарай тура кеп қаштым. Ел күлкіден қырылып қала жаздады.

Әншілер ән айтып, бишілер би билеп, өнер көрсетті. Концерт соңынан оңаша бөлмеге дайындаған дастарқан басына жиналды.

Ас үстінде Лященконың өзі Баукеңе «біздің қолбасшы Бауыржан» деп қошемет танытумен болды. Әшейінде бәрімізге қыр көрсетіп, білгішсініп, пысықсынып жүретін аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы мен аудандық атқару комитетінің төрағасы бұта түбін паналаған қоянның көжегіне ұқсап, бұғып отырды. Соны көріп: «Баукеңнің сұсы не деген керемет сұс?!» деп таң қалдым, – деді зейнеткер, полковник Мырзахан.

Жұмабай Шаштайұлы: – Баукеңнің халқымызға деген ой-пікірі, көзқарасы қандай еді?

– Ол кісі халқымызды жан-тәнімен жақсы көрді. Оны Лермонтовтың: –

«Прощай, немытая Россия!

Страна рабов, страна господ.

И вы, мундиры голубые,

И ты, им преданный народ» – деп басталатын өлеңін талдап, ой қорытқанынан да аңғару қиын емес.

Лермонтов жас болса да, абыройлы болды. Ол сол кездегі орыс қоғамына осы бір ғана туындысымен-ақ тамаша баға берген. Бұл – орыс халқын жамандағандық емес. Кейбіреулер солай түсінетін көрінеді. Жоқ! Бұл: «Халқым, жақсысың, болашағың бар, бірақ та, о, құдай-ау, екі тізгін бір шылбырың кімнің қолында? Солар сені шідерлеп, ұстап отыр ғой», – дегенді айтады. Бұл – саяси дүние. Бұл секілді қайғылы ой көп көсемдерде болған, – дей келіп, Баукең:

– Кейбіреу Абайды қазақ халқын оңдырмай сынаған деп ойлайды! – деді қатты дауыстап, шамырқана. – Сынау, түсінсең, жаны ашу! Абай:

«Ойында жоқ бірінің,
Салтыков пен Толстой.

Я тілмаш, я адвокат,
Болсам деген бәрінде ой»,

– деп те ашынады. Халқын кім жаман болсын дейді. Сөйтіп ойлайтын адам табылатын болса, мен одан аулақпын.

Халқын сүйгенді кейбіреу ұлтшыл-мұлтшыл дейді. Көңіліңе келсін, келмесін, бұл бос сөз! Шырағым, ешкім аспаннан топ етіп түскен емес! Түсінген кісіге, біздің аспанымыз – халық даналығы. Біріміз жақсы, біріміз орташа, жаман болып бәріміз халықтан шықтық.

Рас, біз дербес мемлекетіміздің жоқтығынан көп қырғынға ұшырадық, қиын-қыстау, шешуші күндерде жол бастар серкелерімізден айырылды. Жаңсақ басқан қадамымыздан дұрыс қорытынды шығарып, сабақ алмадық. Бұл қателігімізді ескеріп, түземесек, алда да бізді күтіп тұрған қиындық, қауіп-қатер көп...

Көсемдеріміз Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай, Тұрар Рысқұлов 1930, 1940, 1950, 1980-і жылдары халіміз мүшкіл болуы мүмкін деп әулиелік сезімдерін білдіріп, білдірмек түгілі жазып кеткен болатын...

Мен саған қарағым, сырымды айтып отырмын. Бұл, білсең, исповедь. Бұл құдай алдында сырынды айт, құдайдан жасырмастан айт деген ежелден келе жатқан сөз.

Бауыржан Момышұлы боп туған едім, Бауыржан Момышұлы боп өлемін. Мен ешкімнен әулие емеспін. Бірақ та ел сеніміне, ел мейіріміне бөлендім. Ол рас па, өтірік пе?

– Рас.

– Оған мен қатты ризамын, – деді өңі жылып, күлімсірей.

Жасым жетпіс екіге жеткенше көп нәрсені өз көзіммен көрдім, өз құлағыммен естідім. Менің түсінігім, білімім, тәжірибем, катем ана дүниеге бір тиынға керек емес. Көңілге түйгендерімді жалғыз өз атымнан емес, шама-шарқымша, түсінуімше, біздің қауымның атынан сендерге айтып кетуім керек. Мұны, қарағым, азаматтық парызым деп түсіндім.

Я продолжаю выполнять свой гражданский долг и верно служить своему народу. Бірнәрсә дәметіп, өйтіндер, бүйтіндер деп отырған мен жоқ. Рас, бір кезде Қазақ ССР-і Қорғаныс министрі болсам деп ойлап едім. Ол ойымды кейбір адамсымақтар кесе-көлденендеп, іске асырмады. Іске асқанда, ұлтыма пайдам көбірек тиер еді деп дәмеленгенімді жасырмаймын.

Шүкір, менің кеткен есемді Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев қайтарды. Түсінсең, бағаласаң, оның үш мәрте Еңбек Ері атануы – халқымыздың мерейі, халқымыздың абыройы.

Сендер қазақты жалқау деп оттайсыңдар. Қайдағы жалқау?! Жалқау үш мәрте Еңбек Ері атана ма?! – Баукең бұл сөздерді қатты дауыстап, ашулана отырып айтты. – Сендер қазақты аңқау деп кемсітесіңдер. Аңқау Кеңес одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті Саяси бюросының құрамында болып, дүниежүзілік ұлы державаның бірі – Кеңестер одағына басшылықты тең атқара ма?!

Сендер қазаққа жала жапқанды қашан қоясыңдар?! Білмесең, біл, менің халқым үш мәрте Еңбек Ері!

Жұмабай Шаштайұлы: – Естуімше, Баукең Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы Саттар Нұрмашұлы Имашевтың қабылдауында болып, ағалық өнеге танытқан дейді. Сол жөнінде естіп-білгеніңізді айтып берсеңіз?

– Жоғары лауазымды орынға Саттар Нұрмашұлы жаңадан барған кезі. Баукең ол кісінің қабылдауында болып, былайша ой толғаған:

– Бауырым Саттар, халқымыз «қой асығы демегін, қолыңа жақса сақа қой. Жасы кіші демегін, ақылы асса, аға қой» деген. Халқыңның қалаулысы атанып, жас та болсаң, басшы орынға келдің. Лауазымың құтты болсын. Әдебиетті, өнер, ғылымды басқарам десең, ішкі сырларына үңілем, әркімнің өз тілінде сөйлесе алам десең, ақын-жазушылардың, ғалым, өнер адамдарының басты шығармаларының бір-біреуін оқып шық. Оқығанда басшының көзімен қарап оқы. Сонда ғана әр жазушының, ғалымның, өнер адамының шығармашылық ғылыми лабораториясына енесің, шығарманың қалай туған процесімен танысасың. Солай еткенде ғана әрқайсысымен тіл табысасың. Өйткені, әр жазушы, ғалым, өнер адамы өмірге өзінің түйсігімен, өзінің көзімен, басқаға, ешкімге ұқсамайтын өзінің табиғи, қайталанбайтын болмысымен қарайды.

Ірі жазушы, ірі ғалым, ірі өнер адамы өзін Орталық партия Комитетінің бірінші хатшысымын деп ойлайды. Егер күнделікті газет-журналда жарияланып жатқан екі жерде екі төрт деген секілді үгіт-насихатты айта бастасаң, олар саған ештеңе демейді, тек ішінен мазақтап күліп отырады. Сөйтеді де, атыңды, лауазымыңды өзгертіп, болашақ шығармасының ішіне жағымсыз кейіпкер етіп кіргізіп жібереді. Бұл бірінші. Екінші, жаңа қызметіңді құттықтадым ғой. Енді бұл орыннан қалай кете білуіңді ойланғын. Ең қиын мәселе осы, – дейді. –

Саттар бауырым, қозғалып, қопандап қалдың. Сабыр ет. Бұл орыннан кете біл дегенімнің сырын түсіндірейін.

Сен отырған жұмсақ креслоға талайлар келген, кеткен және келіп, кете бермек. Халық қалады, кресло орнында тұрады. Әрине, жыл сайын заманның сәніне қарай оның түрі өзгереді. Бірақ кресло кресло күйінде сақталады.

Пәлен жылдан пәлен жылға дейін идеология хатшысы боп Саттар Нұрмашұлы Имашев деген кісі отырған екен. Осы азамат келгенде аспаннан нұр жауғандай әдебиет, өнер, ғылым өркендеп, өлмес, өшпес «Абай жолы» секілді эпопеялар туыпты, Шекспирдің «Гамлетіндей», «Оттеллосындай», Мұханның «Абай» трагедиясындай трагедиялар дүниеге келіпті, халқымыздың күлкілі қасиетін түгел көрсеткен Н.В. Гогольдің комедиясындай комедиялар, тамаша симфониялар, опералар сахнаға шығыпты, ғылымда ауыз толтыра мақтаныш ететін академиктер, докторлар, кандидаттар көбейіп, ғылым әлемі мұхит әлеміндей шалқып кетіпті дей ме? Болмаса, сол Саттар Нұрмашұлы хатшылық еткен жылдары рухани әлеміміз қуаңшылыққа айналып, теңізіміз тартылып, тауларымыз шөгіп, көлдеріміз суалып, ынтымағымыз ыдырап, сорлаппыз дей ме? Келесі ұрпақ оны мұражайдағы сарғайған қағаздардың шаңын қағып зерттейді. Келе білсең, кете біл дегенім – халқымыздың тарихының алдында жауаптысың дегенім...

Бұл ой-толғаулар Баукеңнің халқымызды жан-тәнімен сүйгенін, халқымызға жаны ашығанын әйгілеп тұрған жоқ па?

Жұмабай Шаштайұлы: – Әлбетте. Сіз ол кісімен ұзақ жыл араласа жүріп, қандай қасиетін ерекше жақсы көрдіңіз?

– Ол кісінің әділеттілігін алабөтен жақсы көрдім. Екі факті келтірейін.

Бір кездері Баукең мен Ғабеннің, Ғабит Мүсіреповтің арасы аса шиеліністі, аса күрделі болғаны рас. Сондай күндердегі Баукеңнің шамырқанып, ширыға айтқан мына сөздері еріксіз есіме түсті. «Мені жамандап, құртамыз дегендер, әріберіден кейін фельетон жазып, мазақ етпек болғандар да табылды. Білген боктарыңды жедіңдер ғой, тойдыңдар ма? Тоймасандар, тағы жеңдер» деп мен олармен қастаспадым. Неге деп сұрақ қоймайсың ба?

– Неге?

– Біздің елде атақты Байзақ датқа деген кісі өткен. Ол кісі менің аталас бабам. Сайлау кезі екен. Сайлау жатқан шатақ. Нағашым Серкебай би Байзақ датқамен сөзге келіп қалып, тілі тиіпті. Сонда датқаның 40 жігіті Серкебайды ортаға алып, сабаймыз дегенде:

– Әй, тоқтандар! Өзіңе өзің қол көтеріп, ақымақ болдыңдар ма?! – деп Байзекең тентектерін тиып тастаған екен. Сол кісі айтқандай, өзіме өзім қол көтергенде мен не ұтам?

Орнынан тұра алмай төсек тартып жатқан Серкебай бидің әкесі атақты Текебай би жоғарыдағы шатақты естиді. Естісімен Байзақ датқаны үйіне

шақырып, малын сойып, қолын қусырып, кешірім сұраған екен. Это очень благородный поступок. Менен ешкім кешірім сұраған жоқ, сұрамаса да кешірдім...»

Екінші факті. «Қаламгер» кафесінде ақын Хамит Ерғалиев ағамызбен дастарқандас болып қалдым. Ол кісі Баукең туралы шабыттана, толқи сөйлей келіп, былай деді: «Қазір ел арасында «Абайдай ақыны, Бауыржандай батыры бар қазақ бақытты» деп сөйлеушілер көп. Бұл жай айтыла салған сөз емес. Мен Қанжығалы Қабанбайды көргем жоқ, Исатайды, Махамбетті көргем жоқ. Жалғыз көргенім Бауыржан батыр. Баукең – халқымыздың маршалы, Әзірет Әлісі. Алдыңкүні ғана ауруханадан шыққан едім. Кеше Баукеңнің үйіне барып, тізесін құшып, басымды иіп, сәлем бердім. «Сіздің іш киіміңізді мың бөлікке бөліп, талап алсақ та аз» дедім. Неге?

Баукеңдей әділ адамды өз басым кездестірген емеспін. Ана жылы әріптес ақын Әбекен, Әбділда Тәжібаев екеуміз қырғи қабақ болғанымызда, қырғи қабақ деймін-ау, бір-бірімізге қанжар сұғып, ол денемізге кіріш-кіріш кіріп, қан ағып жатқанда, Баукең кішкентайымнан бірге өскен, бір мектепте оқыған едім деп Әбділдаға, не маған бүйрегін бұрған жоқ. Қылдай қиянатқа бармады. Мені оған, оны маған сатқан жоқ. Қайта: «Бидайдың кеудесін көтергені – дақылының жоқтығы, жаманның кеудесін көтергені – ақылының жоқтығы» деген, сен ақын емессің бе?» – деп маған басу айтты. Әбділдаға не дегенін білмеймін. Әйтеуір екеумізді татуластырып, әділдік жасады. Сол әділдігін осы күнге дейін ұмытпаймын. Мені өзіне табындырып жүрген батырлығымен бірге сол әділдігі. Мына тосты Баукеңнің денсаулығы үшін алып қоялық» – деді Хамаң.

Жұмабай Шаиштайұлы: – Баукеңді қарапайым халық та, зиялы қауым да жоғары бағалағаны жөнінде бірер мысал келтіре кетсеңіз?

– Жарайды. Көрнекті суреткер жазушымыз Ғабит Мүсіреповтің: «Бауыржан – «жұрт айтса болды, көп айтса көндінің» адамы емес, творчестволық ойдың, адал сенімнің, ар-ұят, намыстың адамы еді. Ол ел билеуге әбден жарайтын, елші болуға жарамайтын, турашыл, таза жан еді. Көнбістік, көлгірлік, мансапқорлық дегендер оның маңайына жолай алмайтын. Осы қасиеттеріне жәдігөйлік жақындап кетсе, ыршып түсетін» – деп берген бағасы есімде.

Жақында Алматының Бауыржан Момышұлы атындағы 131-ші мектеп-лицейінде өткен кездесуде Алматы қаласы Тілдерді дамыту басқармасының бастығы, филология ғылымының докторы, профессор Кенжехан Исламжанұлы Матыжанов: «Әр тұлға, әр кемеңгер өзінің заманына қарай бағаланады. Егер осы тұрғыдан келетін болсақ, XX ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының арасынан шыққан Бауыржандай батыр жоқ. Баукең тек қана жүректің, немесе білектің батыры емес, ұлттық рухтың батыры» – десе, ғұлама ғалым Советхан Ғаббасов: «Баукең – тұлға, жай емес, тау тұлға» – деді. Аса ірі ойшыл, сыршыл ақын Өтежан Нұрғалиевтың: «Мен Бауыржан Момышұлын нөмер бірінші қазақ деп білем» деген пікірі де баршамызды ойлантса керек. Әскери академия түлегі,

полковник, Ресей әскери ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ким Серікбайұлы Серікбаев, Халық қаһарманы, генерал-лейтенант Бақытжан Ертаев Баукеңді өздерінің пірі санайды.

Калининград қаласындағы әскери академиядағы Баукең шәкірттерінен 40-тан астам генерал тәрбиеленіп шыққанын полковник Бергенғали Оразғалиұлы Сейітқалиев мақтанышпен айтады. Сол қырықтың бірі генерал-полковник, әскери ғылым докторы, профессор, ССРО Қорғаныс министрлігі тыл штабының бастығы И.М. Голушко 1982 жылы Москвада жарық көрген «Тыл солдаттары» кітабында Баукеңнің ұстаздық еңбегі туралы былай деп жазған: «Біз барлық кезде Момышұлы лекциясын қызығушылықпен күтетінбіз. Ол қандай бір материал болмасын, көбіне қағазға қарамай, схемаға, әскери тәжірибеге сүйене түсіндіріп, әр тезисін өнегелі мысалдармен бекітетін. Тактиканың күрделі мәселелерін творчестволықпен ойлап, творчестволықпен шеше білуге баулитын. Ол шенге бас имес қарапайымдылығымен және тыңдаушылардың бәріне қатаң талап қоя білетін әділдігімен біздің сүйіспеншілігімізге бөленген еді».

Баукең арамыздан кеткеннен бері ширек ғасырдан астам уақыт өтсе де, ол кісі туралы жұрт пікірі әлі толастар емес. Менің атыма да хат жазып, сыр бөліскендер көп. Сондай бір хаттың иесі Гурьев (бүгінгі Атырау) облысы Балықшы қаласындағы Ақтөбе көшесі, 26 үй 59-шы пәтер тұрғыны Өтебай Бейсенғалиұлы.

Ол кісі амандық-есендік сұрай келіп, былай деп жазыпты: «Алматыдағы 1986 жылғы желтоқсанның 17-18 жұлдызындағы қолайсыз дүрбелеңді ұшықтырмай, асқындырмай, бір-екі күнге созырмай сол бойда басу айтып, таратып жіберетін туған халқымыздан Бауыржан ағамыздай бір ұлдың тумағаны, бір азаматтың шықпағаны өкінішті-ақ. Өте өкінішті...

Бауыржан аға тірі болғанда сөзсіз, сөзсіз тарататын еді. Ондай қолайсыздыққа жібермейтін де, ұшықтырмайтын да еді. Оны туған халқы тыңдайды да, сыйлайды да, сүйеді де, құрметтейді де. Ол айтқанын ерікті де, еріксіз де, сөзсіз тыңдататын еді. Олай болмаса, халқы үшін өзін құрбандыққа шалар еді... Ең өкініштісі – сол Бауыржан аға ортамыздан ерте кетті ғой, ерте кетті...»

Бұл үлкен-кішімізді ойлантар халық сенімі емес пе? Мұндай сенімге ие болу бақыттың бақыты ғой...

Жұмабай Шаштайұлы: – Өзіңіз Баукеңе қандай баға берер едіңіз?

– Абай шындықты, әділдікті жырлады. Баукең де сол шындықты, әділдікті жырлады, шындық, әділдік үшін күресті. Абайдың аманаттарын сөзбен емес, іспен жоғары дәрежеде жүзеге асырды. Токетерін айтқанда, Баукеңнің тағдыры – ерліктің тағдыры. Ол кісі тек соғыста ғана емес, бейбіт өмірде де қаһармандықтың сан алуан ғажап үлгісін жасады.

Баукеңнің әріптестерінен алабөтен даңққа бөленуінің басты себебі, жаратылысынан ойшыл болуына, екіншіден, отбасы, әкесі молла Момыш тәрбиесінен текті боп өсуіне, үшіншіден, Абай, Тұрар Рысқұлов, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Ораз Жандосов, Темірбек Жүргенов, Ұзақбай Құлымбетов, Смағұл Садуақасов секілді өз заманының кемеңгер күрескерлерінен, төртіншіден, әлем әдебиетінен тағылым ала білуіне байланысты.

Халқымызда «Сегіз қырлы, бір сырлы» деген сөз бар. Баукеңнің қыры сегіз емес, сексен сегіз десем де, аздық ететіндей. Бір өзінің бойынан, мінезінен, ойынан, іс-әрекетінен қазақ халқының тұтас тұлғасы танылғандай.

Баукең барлық уақытта өзін еркін сезінді, ешкімге тәуелді болған жоқ. Тіпті қылышынан қан тамып тұрған қызыл империяның өзінен де жасқанбады, арпалысып, берілмеді. Ақырында кім жеңді, кім жеңілді? Әрине әділдікті ту еткен Баукең жеңді. Мұның жарқын бір дәлелі – Баукеңе президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлының Совет одағы Батыры атағын алып бергені.

Жұмабай Шаштайұлы: – Баукеңнің бір нәрсеге көңілі толмай, ренжіген кезі болды ма?

– Болды. Ол кісі: «Ренжитінім – ұлтымның тарихы ұмытылып барады. Кешегі Санжар Асфендияров, Мұхаметжан Тынышбаев ағаларым – бірі дәрігер, бірі темір жол инженері болса да, тарихымызды жазуға шама-шарқынша үлес қосты. Ол кісілер жат пиғылдылардың аяқ-қолымызға ғана емес, ой-санамызға, арман-қиялымызға да кісен, бұғау салғанын сезді, түсінді. Ермұхан Бекмахановтың ерлікке, елдікке толы талпынысы да тарихшыларымызды тас қайрақтай қайраса керек еді. Өкініштісі – олар жасқаншақ, жалтақ. Ең бастысы, біздің бүгінгі тарихшыларымызға рухани сезімталдық жетіспейді, – деп қабақ шытқан сәттерін кездестірдім».

Жұмабай Шаштайұлы:

– Жазушылық еңбек туралы ой толғаушы ма еді?

– Толғағанда қандай?!

Жұмабай Шаштайұлы:

– Соның бір-екеуіне тоқталсаңыз?

– Құдай басты ойлау, тілді сөйлеу үшін берген, – деді бірде Баукең.

Тыңдай білмеген, көре білмеген ойлай да білмейді. Мыйды көз бен құлақтың көрген, білгенін қорыту, тілді сол қорытқандарды айту үшін берген. Осы төрт нәрсені кімнің қалай пайдаланып жүргенін байқаған шығарсың? Қалам ең соңында қимылдауы тиіс. Ал сендер қалам-қағазды бірінші деп ұғасыңдар. Үлкен кемшіліктерің осы. Ол сендердің емес, ұстаздарыңның кемшілігі.

Жазушы тек қолымен емес, құлағымен де, көзімен де, миымен де, жүрегімен де жұмыс істейді.

– Баукең басын бір жағына қисайта, төмен еңкейіп, сырғытып жаза бастаған кейіпке енді.

– Бұл – жазушылық емес. Әр сөзді айтудағы адамның жан толқынысы, күйініш-сүйініші, дауыс ырғағы, бет пішіні бар. Соны бақылау керек. Мен, мысалы, бір сөзді айтқанда жиіркеніп, ызалана, екінші сөзді жайдарылана, қуана айтамын. Оған сөйлемдегі ой, оқиға әсер етеді. Әйтпесе, мен әдейі солай етейін демеймін.

Жазушы соның бәрін қалт жібермей бақылап, дәл, дұрыс бейнелей алуы керек. Бұл да шеберліктің бір түрі.

Сөйлескен адамың не ойлап отыр, ішінде ит өліп жатқан жоқ па? Соны дауыс ырғағынан, сөзінен, көзінен, жүзінен байқап, оқи білуің шарт. Түрі қалай, айтқандары қаншалықты шын, өтірік, күйзелісі қандай деп дұрыс бақылай білгенге әңгімелесуші адамның ойын, жанын кейде сөзі емес, бет құбылысы, болар болмас қимылы, дауыс ырғағы, күлімсіреуі, не бозарып, сұрлануы айтып береді. Тіпті жазушы оны көрмей, телефонмен сөйлесіп тұрып-ақ кім екенін, не ойы барын, ниеті ақ па, қара ма, бәрін айнақатесіз ажырата алуы тиіс. Себебі, әр сөздің астары бар.

Ал сендер болсаңдар, «алма піс, аузыма түс» дейсіңдер. Оқиға, сезім, сурет сені іздемейді, оларды сен іздеуің керек. Білгенге, шын жазушы болу – қиынның қиыны, азаптың азабы.

Адам да – кен. Оны ашып, образ жасау ойыншық емес. Сыртын таныдық, ішінде, аяқ-қолында не жатыр деген үлкен нәрсе.

Адам сырын айта бермейді, айта білмейді. Түсінесің бе, айта бермейді, айта білмейді. Бір көрген кісіге ол қалай айтып береді? Анау ондай, мен де сондаймын дей ме? Оңай істі тапқан екенсің?! Мен офицерлік жазбаларымды жазу үшін бес жыл соғысып, ширек ғасыр әскерде қызмет еттім. Содан кейін ғана қолыма қалам алдым. Ал сендер бүгін дипломға ие болып, ертең жазушы, бүрсүгіні классик атанбақсыңдар. Тапқан екенсіңдер оңай олжаны?!

Лев Николаевич Толстой граф, байдың баласы, сөйте жүріп, қолына балта ұстап, үй салысқан, егін өсіруге қатысқан, шөп шапқан. Өлгенше өзінің шаруаларымен қатар жүріп, жұмыс істеген. Офицер болып, Қырым соғысына қатысқан. Байлығы асып жатса да. подвалда жұмыс істеген. Көп жерлерді аралаған. Аралағанда құрметті қонақ болам, билеп, көңіл көтерем, сұлулармен қыдырам деген...

Баукең ұзақ ойға шомып қайта сөйледі.

– Менің тағы бір жаныма бататыны – бүгінгі біздің ақын-жазушыларымыздың тілі кедейленіп барады. Бұған жеңіл-желпі қарауға болмайды. Тіл дегеніміз барлық халықтың келешегі, бүгінгі ғана тағдыры емес, ертеңгі де тағдыры. Кез келген ұлттың тілін, дәстүрін білмей, оның жанын, арманын білу, сенім, құрметіне бөлену мүмкін емес. Бір мысал. Халқымның тілі

мен дәстүрін ту етіп айтысқа түскен орыс қызы Надежда Лушникованың өнерін тұңғыш тамашалағанымда тұла бойым шымырлап, жанарыма жас үйірілгені бар. Ал айтыс соңында Надежда өнерін елеусіз қалдырған төрешілер алқасының әділетсіздігіне, топас өзімшілдігіне ыза болғаным сондай, орнымнан ұшып тұрып: «Бас бәйге сенікі, Надя қызым!» – деп көп жылғы сенімді серігім – алтын сағатымды білегіне қалай таққанымды есіме алсам, әлі күнге қуанам.

Баукеңнің бұл тәрізді ой толғаулары көп, бір кітап боларлық көлемде. Ток етерін айтсам, Баукең классик жазушы, жан-жақты талант иесі. Бұған әдебиет зерттеушілеріміз мән беріп, назар аударса деген тілектемін.

Жұмабай Шаптайұлы: – Әңгімеңізге рахмет.

ЕШКІМГЕ ҰҚСАМАЙТЫН ЕРЕКШЕ ТҰЛҒА

Биылғы көктем жабырқау жанды еске салғандай еді. Аспан сәл қабақ шытса болды, көз жасындай мөлдір тамшылар төгіле жөнеледі. Мұндайда сыртқа шығып, еркін серуен құра алмай, әрі ештеңеге зауқым соқпай үйде қамалып отырғаным. Теледидарды ермек етейін десем, жанға жылу сыйлар жаңалық тапшы.

Терезе алдына жайғасып, сыртқа көз тастағаннан басқа қолымнан ештеңе келер емес. Ой құшағындамын. Кенет есіме Бауыржан аға түсті. Отты, ойлы жанары елестеп, көңілімде күн күлгендей жадырап сала бердім. Дереу жазушы Мағира Дәулетбекқызы Қожахметоваға телефон соқтым. Ар жақтан:

– Сіз кімсіз? – деген нәзік дауыс естілді. Мен өзімді таныстырып:

– Маған Мағира керек еді, – дедім.

– Ә, сәлеметсіз бе? Мағира тыңдап тұр. Сіздің телефон соққаныңызға өте қуаныштымын.

– Баукең, Бауыржан Момышұлы ағамыздың өмірінен жазған пьесаңыздың жұлде алғанын құттықтаймын.

– Рақмет.

Көз алдыма ақсары өңді, талдырмаш бойлы, тәмпіш мұрын Мағира келе қалды. Жиналыстарда, көше жиектерінде, не алқалы топ ортасында сыртынан көргенім болмаса, өмірімде жүзбе-жүз дидарласып, тілдескен жан емеспін. Жазған шығармаларынан өр де өжет жан болар-ау деп шамалайтынмын.

– Пьеса жазу аса ауыр, қиын жанр ғой. Оған қалай барып жүрсіз?

– Мені қиын жанрға алып барған Бауыржан ағаның аруағы.

– Ол кісімен жолыққан ба едіңіз?

– Екі рет үйінде болдым. Қасында ол кісіні терең түсінетін жарының жоғы жаныма қатты батты. Бәрінен ылғи күйеуге шыққан әйелдерге үйленгеніне өкіндім. Бауыржан ағаны ондай жағдайға мүлде қимадым. Кез келген уақытта есік көрмеген, күнәдан пәк қызбен тұрмыс құруына болатын еді ғой.

Ол кісінің бойынан жалғыздыққа тән бақытсыздықты көрдім. Жүрегім ауырып, үйіме келген соң төсек тартып жатып қалдым. Шіркін, қандай өкініш?! Сұмдық, бір адам түсінбейтін өкініш!

Талай адамды, мықты дегендерді, тіпті мықтымсынған еркектерді тірі кезінде көрдік. Бірақ Бауыржан ағаның ішкі тазалығындай тазалық олардың бірінде жоқ. Мен мұндай асыл қасиет замандастарым арасында тек сол кісіден ғана бар деп білдім. Сахнаға арналған еңбегімнің жазылуына Баукеңнің сол ішкі

тазалығы қатты әсер етті. Ол кісіні алғаш көргенде-ақ ерекше ұнаттым. Содан бері еш ұмыта алмай келем.

– Ауырып та қалдыңыз, ә?

– Иә, бір ай ауырдым. Ол кісінің 70 жылдық тойы өтті. Оған да бара алғам жоқ.

– Неге ауырдыңыз?

– Оны өзім әлі күнге түсінбеймін. Ол кісі шылымды көп шегеді екен.

– Иә, оныңыз рас. Кейде бөлмесін көк түтін жайлап алатын.

– Сол көк түтіннің бәрін мен жұтқан сияқтымын. Содан ауырдым ба, әлде басқадай себеп болды ма, әйтеуір мұрттай ұштым. Баукеңнің жеке өмірінің жоғын сезгеннен кейін мені адамдарға деген апатия билеп алды. Бауыржан аға маған жеке өміріндегі зіл батпан қасіретті келешекке арқалап алып кететіндей көрінді. Үйіне екі рет барғанымда байқағаным, ол кісіге мың, миллион әйелдің ішінен жаңа бойжеткен қыздың бұйырмағанын түсініп, қайғырдым.

– Сіздің байқампаздығыңызға тәнтімін.

– Пьесам сол әсерден туған дүние.

– Ол кісіге алғаш қалай жолықтыңыз?

– «Лениншіл жас» газетінде тілші боп жүрген кезім. Редакторым Шерхан аға: «Бауыржанның үйіне барып, мына қағазға қол қойғызып әкел» – деп жұмсады. Пьесада оның бәрі бар. Қол қойғызғалы қалай жүгіріп барғанымды білмеймін. Ішке енсем, ол кісінің ақбоз ат үстінде отырып түскен суреті бөлмесінің қарсы қабырғасында ілулі тұр екен. Таңырқай, сұқтана қарап, қасындағы креслоға жайғасып:

– Бауыржан аға, мына қағазға қол қойып берсеңіз? – деп едім, қағазымды үнсіз алды да, қолын қойып, маған жақтырмай қарады:

– Сен қайдағы Бауыржанды айтып отырсың? Мені сол деп отырсың ба? Мен ол емеспін. Әне, Бауыржан! – деп ақбоз аттың үстіндегі суретті көрсетті. – Бар, сонымен сөйлес!

Мен орнымнан тұрып, қоштасып шығып кеттім. 12 жылдан кейін үйіне тағы бардым. Ол кез Жәмила апаймен тұрып жатқан кезі.

Мезгіл қыс айы болатын. Басымда түлкі терісінен жасалған бөркім, үстімде кара пальтоным, қолымда сөмкем бар. Қонақ күтетін бөлмесіне енгенімде Бауыржан аға сәлемімді алмай:

– Кругом! – деп айқай салды. Құдайдың берген көмегі, шыр айналдым да, қасына барып, қолымды әскерилерше шекеме апарып, қалт тұра қалдым.

Сондағы әр қимыл-қозғалысым бейне кинодағыдай әсерлі, әлде ерсі шықты ма білмеймін, ол кісі жымып күліп:

– Зайди ко мне, в мой рабочий кабинет, – деді. Жұмыс бөлмесіне еніп, бір-біріне қарсы қойылған креслоларға жайғастық. Қолтаңба жазбай ала барған кітабымды ұсынып едім, бірінші бетін ашып көрді де:

– Қолтаңбасы жоқ кітап маған керек емес! – деп іргежақта тұрған аласа стол үстіне лақтырып жіберді. Қолымды созып, кітабымның бірінші бетіне қолтаңбамды жазып, қайта ұсындым.

– Е, енді алам, – деп алды. Сөйлесе келе:

– Күйеуге шықтың ба? – деді.

– Жоқ. Қазақ әйелдерінің теңдігі жөнінде пікіріңізді білгім келеді, – деп едім:

– Біздің халық ерекше халық, салт-дәстүріміз де ерекше, – деді еркін шешіліп.

– Көкпар, бәйге, аударыспақ – батылдыққа, ептілікке, бұлшық етті шынықтыратын, құмарлықты оятар, есеппен тәуекелге бел байлауға, тіпті өзінің ары мен атағы үшін өлімге бас тигуге дейін баратын дәстүрлі ұлттық спорттық ойындар.

Мұны еске алып отырған себебім, өмірі осындай ерекшелікке толы халқымыз қыз баланы қонақ деп барынша құрметтеген. Әнеукүні мына үйдегі добалдай жеңгең қыздарға тілін тигізгенін естіп,.. так был возмущен. «Как тебе не стыдно, идиотка» деп, шапалақпен тартып-тартып жібердім. Біздің қазақта қыз баланы қасиеттеу – үлкен парыз. Қыз балаға тіл тигізу айып емес, қылмыс. Осы дәстүрді сақтай алмастан жойып барамыз. Сақтау керек бұны. Көзі тірі екі әпкем бар, осы уақытқа дейін сен деген емеспін. Біздің халықта қыз балаға, әйелге деген құрмет басқалармен салыстырғанда керемет. Бұл қазақтың дәстүрі. Қазақта әйел теңдігі болмаған деген сөз – оттауизм.

Қатты таң қалғанымды байқап:

– Осы уақытқа дейін неге күйеуге тимей жүрсің?! – деп ұрысты.

– Сіз не дедіңіз?

– Маған айқайламаңыз. Егер жас болғаныңызда, сізге күйеуге шығар едім, аға, – дедім.

– Тууһ, қалай батыл айтқансыз?!

Мағираның мәз бола, сықылықтай күлген даусы естілді.

– Заманыңызда кездескенде, аға, мен сізге күйеуге шығар едім. Қазір еркек жоқ, – дегенімде:

– Повтори еще раз эту фразу! – деп маған қатты айқайлады. Ол кісінің айқайлағаны орынды еді. Өйткені, еркек жоқ деп айтуға болмайтынын біле тұра, мен әдейі артық кеттім.

– Не смей в таком виде ходить! Қазақтың балалары сендей қыздардан туу керек! – деп тағы айқайлады.

Ол кісі туралы көп адам жазып жүр ғой. Соның бәрін оқығам. Бауыржан аға ешкімге, әсіресе әйел адамға, қыздарға әлгіндей сөзді айтпаған сияқты.

– Аға, сіз туралы бәрі ғажап, аңыз адам, керемет батыр, ақылды, дана деп жазып келеді. Менің сізді қалай жазатынымды білесіз бе? – дедім. Маған жалт қарады.

– Мен сізді «Жетім Бауыржан» деп жазар едім, – дедім.

- Тууһ.
- Сіз – жетімсіз. Бөлме ішінде ұзақ үнсіздік орнады. Ол кісінің тас боп мелшиіп, ләм-мим демей отырып қалғанынан шошып кеттім. Көзіне қарасам, көзі жасаурап тұр екен. Бір қауым уақыттан кейін:
- Бері кел, – дегендей белгі жасап, маған қолын шошайтты. Қатты толқығанымды басып, жанына жайлап жақындап едім, мені құшақтап, маңдайымнан сүйіп:
- Ты мне нравишься, – деді. Сол сөзі мәңгі жүрегімде қалды.
- Заманыңызда кездескенде мен сізге күйеуге шығар едім деген сөзіңізді ол кісі ұнатты ма?
- Ұнатты. Ондай сөзді ол кісіге батып ешкім айта алмайды ғой.
- Иә, ол кез келген қыздың қолынан келмеуі мүмкін.
- Мен журналист-жазушы, әйел ретінде кеудемде жүрегім бар болғандықтан айтып тұрмын ғой.
- Дұрыс.
- Тағы мен ол кісінің жеке өмірінің жоғын көріп айтып тұрмын. Бауыржан аға соны түсінді.
- Осы жағдай драма жазуыңызға шешуші түрткі болған тәрізді.
- Тәрізді деген жай сөз. Жұрттың бәрі жазып жатқанда, мұндай сирек кездесетін қасиетті аға өмірінен неге драма жазбасқа деп мың толғанып, жүз ойландым. Оған өзімнің трагедиямды да қосайын деп шештім. Пьесаны оқысаңыз, бәрін түсінесіз.
- Қолыма тиісімен оқимын.
- Астананы аралап жүргем. Ол кісінің ескерткіші тұсынан өте бергенімде:
- Әне, Бауыржан! – деген сөзі сарт етіп есіме түсе кетті. Ізінше: «Әне, Бауыржан!» – деген дауысы құлағыма келді. Жуалыдағы, Шымкенттегі, Тараздағы, Кеңсайдағы ескерткіштері елестеді. Айналам ескерткішке толып кетті. Сонда: «Әне, Бауыржан! Менімен емес, сонымен сөйлес!» – дегені ол кісінің көріпкелдігі екен-ау деген ойға берілдім. Оны 30 жыл өткеннен кейін ғана түсінгеніме қайран қалдым. Ол кезде мен ештеңе ұқпаған екем. Оның үстіне: «Есігім ашық, қалаған кезінде келіп тұр» – деді емес пе? Неге сонда қайта іздеп бармадым деп өзегім өртеніп өкіндім.
- Келіп тұр деді ғой, ә?
- Иә. Когда хочешь, с кем хочешь, приходи, – деді. Кейін Жәмила апайдан:
- Ана өткенде келген жазушы қыз хабарласқан жоқ па? – деп қайта-қайта сұрапты. Мен ол кезде Бауыржан ағадан мәңгі көз жазып қалам деп ойламап едім. Қолым тиген бір сәтті күні барам деп жүргенімде ол кісі о дүниелік боп кетті.
- Соңғы кездескеніңізден кейін екі арада қанша уақыт өтіп еді?

– Бір жарым жыл. Ол кісі тағы маған: «Осының бәрін күнделігіңе жазып қой» – деп ескертті ғой. Мен ол сөзіне де жете мән бермеппін. Алланың сыйын пайдаланбау деген осы ғой. Қалай өкінбессің?!

– Қап, тағы барғаныңызда көп сырға қанығар едіңіз.

– Қайта барғанымда әйелдерге қатысты ойын түгел айтатын еді. Өттең, әттең, амал қанша?

– Мен өзіме өзім өкінем. Жұбайым: «Бауыржан ағаңа сәлем бер, қолын ал» – деп талай ескерткенде, жасқаншақтық жасадым. Алматыда өмір сүріп жүріп, Бауыржан ағаның қолын алмағаным қандай өкініш?! Кейде есіме түскенде, өзіме өзім ренжимін. «Ойбай, үйіне барсаң, ұрсып, боқтап жібереді екен» деген бір қауесет тарап, сол қауесет мен сияқты талай адамды сескендіріп, кері серпіді, – деді бірде Әуесхан Бегімбетов деген інім.

Мұндай ойды ақын Бақытжан Тобаяқов тарапынан да естідім. Мағира, шыныңызды айтыңызшы, Баукең сізді ұнатты ғой, әйтпесе, ол кісі сізбен ашық сырласпас еді. Мен Баукеңнің мінезін біршама білем.

– Иә, аға мені ұнатты. Бір ғажабы, ол кісінің алдына екінші рет барғанымда маған бірдеме айтады-ау деп дәмеленіп барған, көңіл бөледі, сөзіме мән береді деп те ойлаған жоқ едім.

– Ол кісінің үйіне екінші рет қандай себеппен бардыңыз?

– Ол кезде «Қазақстан әйелдері» журналында істеп жүргем. 8 март – әйелдер мерекесіне құттықтау сөз жазып дайындап, Әлкей Марғұлан, Ғабит Мүсірепов, Бауыржан Момышұлы ағаларға қол қойдырып алуым керек болды. Әлкей мен Ғабит ағалар мені көп ұстаған жоқ, қолдарын қойып берді.

Бауыржан ағаға барғанымда:

– Мен өзім жазбаған нәрсеге қол қоймаймын, – деп дайындап апарған қағазыма зер де салмады.

– «Бақыт кілті – еңбекте» депті ғой ата-бабамыз. Өзім жазбаған нәрсеге қол қоймаймын дегеніңізге қосылам, аға, – деп едім:

– Қалам, қағазыңды ал да, жаз, – деп таңертең барған мені түнгі он бірге дейін жібермеді. Жәмила апайға ет астырып, дастарқан жайғызды, дүкеннен шарап алдырды. Шарап ішіп, темекі шегіп отырып: «Қазақта әйел теңдігі болмаған деп оттап жүргенімізге елу жылдан асты. Ұшы қиырсыз, кең даламызды қорғау оңайға түскен жоқ. Қазақтың көп қатын алуы – елге, жерге қорған болар ерлерді көптеп өсіруді көздеген ұлы мақсаттан туған» – деп кетті дерсіз көсіліп. Сөзінің соңында цыган қызына қалай ғашық болғанын айтты.

– «Кармен» операсында Кармен әнін орындағанда есімнен танып қалдым. Содан онымен бір түн болдым. Пәлен айдан кейін маған қарны шермиіп келіп тұр.

– Это что такое?! – деп айқай салдым.

– Как тебе не стыдно, Бауыржан деді. Өзім ұялып қалдым, – деп қызы Елена Бауыржанқызы Коркинаның дүниеге келгенін, оған көмектесіп тұрғанын, бәрін жасырмай айтты. Драмада Бауыржан ағаның Огинскийдің «Полонезі» мен «Карменнің» музыкасын қоса келтірем. Режиссер екеуін үйлестіріп сахналаса керемет болар еді деген түйсіктемін.

Өз пайымдауым, мына жалғанда Бауыржан ағадай адам жоқ. Егер біздің чиновниктер ол кісінің қасиетінің жүз пайызының ең құрығанда елу пайызын ту етіп ұстаса, біз кәдімгі күшті мемлекет болар едік деп ойлаймын. Өкінішке қарай чиновниктеріміз олай емес қой.

Мына бес күн жалғанның жалған екенін түсініп, дүние-мүлікке қызықпаған Бауыржан ағадай ер адам жоқ екенін мен білем. Ол кісі жалғыз, дүниеге қызықпаған өзі ғана. Басқалар, әсіресе, біздің қазақтар құнсыз дүниені жинап, қандай маскара боп жатыр. Оны өзіңіз көріп, біліп жүрсіз.

Қайталап айтайын, Бауыржан аға құнсыз дүниені ойына да алмаған, қарамаған да. Ең ғажабы – сол.

– Ол кісі шынында жалғыз еді.

– Иә, жалғыз. Сізге бостандық туралы ойымды айттым ба?

– Жоқ, айтқан жоқсыз.

– Ол кісінің ішкі азаттығы сұмдық. Ондай ішкі азаттық ешкімде жоқ. Оны сіз менен әлдеқайда жақсы білесіз. Ол кісі жөнінде сізде қазына көп. Осы жазуыңызбен, осы тақырыбыңызбен ерлік жасаған адамсыз. Оны, әрине, бүгінгі қазақтар бағаламайды да, ұқпайды да. Түбінде сіз тарихта қаласыз. Бауыржан ағаның біз білмейтін дүниесі сыр сандығыңызда әлі бар деп ойлаймын.

– Бары бар. Бәйге алғаныңызды газеттен оқып қуандым.

– Пьесама біреу мән береді, біреу соны сөз қылады деп тіпті ойламаппын. Өйткені, таяқты көп жеп жүрген адаммын. Өзіңіз білесіз, қазір бізге ешкім мән бермейді ғой. Қайта итеріп, жардан құлата салғысы кеп тұрады. Өсекшілер мен күншілдер күннен күнге көбейіп бара жатқандай. Бауыржан аға осы өсекшілер мен күншілдердің, дүниеқоңыз тоғышарлардың арасында өмір сүрді.

– Мен ол кісінің трагедиясына басты кінәлі солар деп білем.

– Бұл айтқаныңыз – шындық, – деп Мағира бірден келісті.

– Ақын Өтежан Нұрғалиев: «Бауыржан Момышұлы номер бірінші қазақ», – дейді. Шынында арғы-бергі тарихымызға ой жіберсек, Бауыржан аға ешкімге ұқсамайтын ерекше тұлға.

– Мен де сондай ойдамын. Біздің Бауыржан ағаның тірі түрін көріп, сөзін естіп қалғанымыздың өзі үлкен бақыт екен. Соны мен енді ғана түсініп жүрмін. Ол кісі тірі кезінде ондай ой басыма келмепті. Бір сөзбен айтсам, ол кісінің бүкіл өмірі ұрпағымыздың ұрпағына үлгі. Патриоттық тәрбиеге тек қана Баукеңнің өмірін насихаттай беру керек.

Мен жеке өзім «Балбұлақ» деген балалар журналын шығарам. «Батыр бабаңмен таныс» деген рубрикам бар. Оны көптен бері жүргізіп келем. Журналымның биылғы жылғы барлық санын тек қана Бауыржан ағаның тіл, ұлт, дәстүр, күрес туралы айтқандарына арнадым.

– Үлкен рақмет. Мұныңыз нағыз ұлығатты іс.

– Біз Баукеңді көзі тірісінде әлпештеп ұстауымыз керек еді.

– Ой, Мағира, сіз оны айтасыз, Баукең қайтыс болғанында, ол кісімен қоштасуға Үкімет басшыларының бірде-бірі келмеді.

– Солай ма? Бұл сұмдық екен!

– Қолымыз тимеді депті. Ол жай сылтау ғана. Әйтпесе, олардың он минутке уақыт табуларына болатын еді ғой.

– Әрине.

– Мен басшыларымыздың әлгіндей кешірімсіз кемшілігін теледидардан сөйлеген сөзімде ашық айттым.

– Дұрыс істепсіз. Үкімет басшыларының Баукеңмен қоштаспағанын халқымыз білмейді. Ол жөнінде ешкім ештеңе жазған да, айтқан да емес. «Қолда бар да алтынның қадірі жоқ» деген осы. Сіз Баукеңнің қасында 21 жыл жүрдіңіз. Мұны мен Құдайдың сізге берген ерекше сыйы деп білем. Ол кісімен тіл табысып, жанында болып, ішкі сырын кейінгі ұрпаққа жүйелі түрде жеткізе алғаныңыз үшін халқымыз сізге алғыс айтуы керек. Бауыржан аға бойыңыздағы тазалықты көріп барып, сырын шерткен болар деп ойлаймын. Мәселен, ол кісімен жолығып, ішкі әлемін жазып жүруіңіздің өзі жай адам түгілі, жазушы атаулының бәріне арман.

– Уақытымды Баукең өміріне арнадым. Докторлық диссертация қорғаудан да бас тарттым.

– Сіздің бұл еңбегіңізді кейінгі қазақтар кәдімгі шежіре сияқты жүйелеп оқитын болады. Бауыржан ағаның қалдырған мұрасы өз алдына, жанында жүрген адамның мұрасы мүлде бөлек қазына. Сіз ол кісіні ылғи басқа қырынан ашып келесіз. Оған басқалардың батылы да, төзімі де, ақылы да жеткен жоқ. Бауыржан ағамен еркін сырласуға Алла тағала маған да кеңшілік жасаған еді. Соны пайдалана алмағаныма әлі қатты өкінем.

Көкейімде жүрген көп сұрағыма ол кісі жауап берер еді.

– Сөз жоқ жауап берер еді.

– Шынымды айтсам, ол кісі екеуміз бір-бірімізге ғашық боп қалдық.

– Ғашық болу тамаша дүние ғой.

– Адамдар кейде аяқ астынан ғашық болады емес пе? Ол жасыңа қарамайды. Соны сол жолы өзім керемет сезіндім. Ол сезімімді Бауыржан ағаға ашық айттым да. Ол кісі ашық айтқаныма риза болды.

Іздеп барып, сізбен сөйлесуім керек деп көптен бері ойлаушы едім. Қолым тие бермейді. Шаруам көп, газет, журнал шығарам. Жасым келгеніне қарамай

жанұшырып, жүгірем де жүрем. Бізді адам деп жатқан ешкім жоқ. Өзімізді өзіміз сүйреп келе жатқан жандармыз ғой.

– Онсыз қатардан қалып қоюмыз оңай.

– Бауыржан ағамызды көреалмаушылықпен қатарға қосқысы келмегендер көп болды ғой. Ол кісіні қараниетті құл-құтандар, дүниеқоңыз тоғышарлар ұнатпады.

– Қазір де ұнатпайтындар бар. Оралжан Жақаұлы Масатбаев деген азамат:

– Жақсы сөйлейді деп Ақпановты ылғи мақтап, әспеттейсіз. Кейде адамды жете танымай жатып аспанға шығаратыныңыз бар, – деп маған мін тақты. Мен кәдімгідей абыржып:

– Солай ма? – дедім.

– Солай, – деді ол. – Баукең тұрған үйдегі тақта нашар әрі ескірді. Орнына жаңа, жақсы тақта қояйық, – деп жазған хатыма ол «жоқ, ауыстыруға болмайды, сол жетеді» деп жазған жауабын оқи сала, телефон соқтым.

– Бауырым, мен сенен мұндай жауап күткен жоқ едім, – деп едім, «айттым, ол тақта ауыстырылмайды» деп өзінше бәлсініп, мықтысынды.

Одан кейін екінші чиновник Байтұмановқа: «Баукеңнің 100 жылдығын ЮНЕСКО көлемінде атап өтейік» – деп хат жазып, алдына барып едім:

– Бауыржанды ЮНЕСКО көлемінде атап өтуге болмайды. Ол жазушы емес, – деп баж ете қалды.

– 45 томы жарық көрейін деп жатыр. Нағыз жазушы Баукең емес пе? – дегенімде, ол кәдімгідей ашуланып, маған дауыс көтерді. Содан кейін оларды мүлде жек көріп кеттім. Олардың жұрт алдында Баукеңе теңеу таппай бұлбұлша сайрағаны – өтірік. Алла тағала өзі жар болып, екеуінің де иттігінің бет пердесін ашып, кім екенін әйгілеп берді.

– Тоғышарлар Бауыржан ағадай адамдардың жанын түсінбейді. Өйткені оларда ондай азаттық, кеңдік, тереңдік, биіктік, тазалық жоқ. Бұл миллиондардың ішіндегі Бауыржан ағаға Алланың бұйыртқан бақыты ғой. Соны өзім енді-енді түсініп келе жатырмын. Жас кезде оған мән бермеппіз. Сіздің ол кісінің жанында жүргеніңізді де білмеппіз. Бауыржан аға сырын тірнектеп теріп, жинағаныңыз үшін сізге бүкіл қазақ әлі риза болады. Әйтсе де көре алмайтын топастығымыздың кесірінен құндылықтарымызды бағаламайтынымыз да бар. Ол өз алдына. Бауыржан ағамен сырласуыңызды мен Құдайдың сізге берген бақыты деп білем. Бұл үлкен бақыт. Соны кейбір қараниетті құл-құтандар қызғануы да мүмкін. Мен сіздің дүниелеріңіз жарық көрген сайын қуанам.

– Рақмет.

– Сондай қуанам. Ол сіз үшін, не Бауыржан аға үшін емес. Ол кісіге оның түкке де қажеті жоқ. Сіздің жазғандарыңыз қазақ ұлты үшін керек, қазақ ұлты үшін бұл баға жетпес үлкен қазына деп қуанам. Сіздің жазғандарыңыз басқаның

мың, миллион романына, поэмасына бергісіз дүниелер. Мен өзім солай деп бағалаймын.

– Мағира, мені тыңдағыңыз келе ме?

– Келгенде қандай?! Құлағым сізде.

– Баукеңнің құнсыз дүниеге қызығу, соған өзін кішкене бейімдеу туралы ойын Алла тағала мүлде кесіп тастаған тәрізді. Өзі терең адам ғой. Менің байқауымша, ол кісінің басында дүниеге қызығу деген нәрсе бала кезінен болмаған. Ел аралағанда, түрлі тойларда мінгізген 25 аттың біреуін де алмауы туралы үлкен ойшыл, кезінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ғылым және орта арнаулы оқуы орындары бөлімінің меңгерушісі боп істеген Садуақас Темірбеков ағаның: «Бұл таңқаларлық, ешкімнің қолынан келмейтін жағдай. Өз басымнан мысал келтірейін, маған ат мінгізсе алар едім, алмаймын деп айта алмас едім. Бір мен емес, басқалар да солай етер еді. Әр жерде мінгізген Баукеңнің 25 аты қалды. Ешқайсысын алған жоқ. Бізде батырлық жасағандар көп. Олар бір кезеңде ерлікпен көзге түсті де, кейін пендешілік күй кешті. Ал Бауыржан өмір бойы ерлік жасаумен болды» – дегені бар.

– Ол кісінің пікіріне толық қосылам. Жұрт сондай ат сыйласа мен де бас тартпас едім, – деп Мағира күлді.

– Халқымызда неше түрлі ақылды, ойлы адамдар бар. Баукеңнің дүниеге қызықпаған қасиетін олар неге жұртқа үлгі етіп айтпайды? Жоқ емес, жарқырап көз алдында көрініп тұрған бар нәрсені неге мақтаныш етіп, ұрпағымыздың санасына сіңірмейді деген сұрақ мені қатты мазалайды.

Қымбатты Мағира, сізге мың да бір рақмет, халқымыздың арасынан дүниеге қызықпаушылық секілді Баукең бойындағы асыл қасиетті терең сезініп, тұңғыш рет естіртіп айтып отырсыз. Баукең жан дүниесін керемет түсінгеніңіз байқалады. Жұрт сыртында жүрсе, сіз ол кісінің жан дүниесіне тереңдеп ене алыпсыз. Бұл деген оңай шаруа емес. Тағы таң қала тәнті болғаным, Баукеңмен бар-жоғы екі-ақ рет сұхбаттасқансыз, маған ұқсап 21 жыл қасында жүрген жоқсыз.

Табиғатыңыз әйел ғой. Әйел адамның түсінігі барынша нәзік, барынша терең, барынша таза, барынша мейірімді болатынына көзімді бұрыңғыдан да жеткізе түстіңіз.

Теледидар қызметкері, сыпайы да сұлу, сүйкімді де білімді Дана Нұржігітова Жеңістің 65 жылдығы қарсаңында Әзілхан Нұршайықов аға екеумізді телестудияға шақырып, сұхбат жүргізген еді. Сонда Дана маған:

– Баукеңмен иық тірестіріп, өзімен тең әңгіме-дүкен құра алатын жанды кездестіре алдыңыз ба? – деген сұрақ қойды. Мен:

– Өз басым кездестіре алмадым. Қай-қайсысы да ол кісінің алдында сақтық жасап тайсақтап, аласарып, кішірейіп тұратын, – деп жауап бердім.

– Қазіргі көп жағдайда кейбір лауазым иелері сөйлесіп отырған кісілердің рухани дүниеде өзінен сәл осалдау, сәл төмендеу болғанын қалайды. Ал Баукеңнің өзімен дидакталасқан жандарға қоятын талабы мүлде басқа. Бұл ненің белгісі? – деді Дана.

– Бұл Баукеңнің рухани бай дүниесінің белгісі. Көпті көргені, көп оқығаны өз алдына, ол кісі бәрін әділет таразысына сап бағалайтын. Пікір таласында қарсыласы әлсіздік танытса, сыйламайтын, орынды, ұтымды жауап берсе, сыйлайтын. Тіпті дұшпанының да өзіне пара-пар, тең болғанын қалайтын, әлсіздерді дұшпан деп санамайтын. Үйіне келген кісілердің кез келгенін, мейлі ол жас па, кәрі ме, теріс, ерсі көрінетін сұрақтар қойып, олардың қандай жандар екенін сөзі, мінезі, өзін ұстауы арқылы сынап, баға беріп отыратын. Баукеңнің табиғаты мүлде бөлек, күрделі, бір сөзбен айтсам, ол кісінің ой, сана-сезімі тәуелсіз. Біреуге ісім түсіп қалады-ау, көңілі қабарып, ертеңгі күні ол маған зияндық жасайды-ау деген ойдан мүлде аулақ.

– Сол мінезімен Баукең өмірде бақытты болды ма? Қалай ойлайсыз, бұл мінез өмірде таяқ жегіздірмей қоймайды ғой.

– Көп таяқ жегіздірді. Байқауымша, Баукең сол таяқ жегеніне ренжіген емес. Ол кісі бақытты адам. Қалай түсіндірсем екен, бақыт дегеніміз – бостандық десек, Баукең барлық уақытта өзін еркін сезінген тұлға. Бір өкініштісі, замандастары ол кісінің қадір-қасиетін білмеді, білсе де елемеді. Лауазымды қызметтегі біреулер ол кісіні жай жүрген көп пенденің бірі деп менсінбеді. Керісінше, олар өздерінің жай жүрген пенделер екенін түсінбеді.

Дана Нұржігіт сөз кезегін өзі алды.

– Совет одағы кезінде, орталық арнадан орыс тілінде Бауыржан Момышұлы өмірінен спектакль көрсетілді. Сонда мен мектепте оқып жүргем. Бүгінде Ресейдің беделді артисі Борис Щербаков (ол кезде жас) Бауыржан Момышұлының ролін сомдағанын көріп қуанғаннан жүрегім кеудеме сыймай кетті.

– Сен Бауыржан Момышевсың, – деген орыс командиріне:

– Мен Бауыржан Момышев емеспін, мен Бауыржан Момышұлымын! – деген Баукең жауабын Борис Щербаковқа қасқайып тұрып айтқанда:

– Құдай-ау, мынау не деген мінез, не деген тәуелсіздік, не деген асаулық?! – деп ойлап едім. Бізге қазір Баукеңнің сол мінезі жетпейтін сияқты.

Бауыржан Момышұлы қазақтың бірі емес, бірегейі, кесек тұлға. Бәріміздің пенде екеніміз белгілі. Пенденің Баукеңдей бола алуы екіталай. Дегенмен Баукеңнің мінезіндей мінезді тәрбиелеуіміз үшін не істеуіміз керек?

– Ол үшін Баукең табиғатын танып, ол кісінің күрескерлік рухын бойға сіңіру керек. Менің ойымша, әлемде Баукеңмен қатар тұра алатын жалғыз батыр Че Гевара. Екеуі рухы, ішкі тазалығы жағынан ағалы-інілі жандар. Менің қатты өкінетінім, Баукең Кубаға барғанда Че Гевараға жолыға алмады. Оның себебі,

Кубаның батысында көтеріліс шығып, Че Гевара сол майданда жүрді. Шіркін, жолыққанда көп сырдың беті ашылар еді. Бәрі бір екеуінің өмірін салыстырып, зерттесек, көп нәрсеге қол жеткізе алатынымыз анық. Баукең табиғатының соншалықты күрделілігі – мың жігіт жиналып, бір Баукең бола алмайтындай сезіледі маған.

– Баукеңе еліктеушілер бар, бірақ олардың мінезі дөрекі. Себебі оларда Баукеңнің табиғаты жоқ. Сіз бұл жөнінде не айтар едіңіз?

– Баукең өте мәдениетті адам. Ол кісіге ірі суреткеріміз Ғабит Мүсіреповтың: «Біздің Бауыржан елші болуға жарамайды, ел ағасы болуға, мемлекет басқаруға жарайды. Ол соған лайықты адам» деп баға бергені жай емес. Тағы бір дәлел келтірейін. Саттар Нұрмашұлы Имашев Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы болғанда Баукең алдына барып, былай деген:

– Бауырым Саттар, халқымыз «Қой асығы демегін, қолыңа жақса сақа қой. Жасы кіші демегін, ақылы асса, аға қой» деген. Халқыңның қалаулысы атанып, жас та болсаң, басшы орынға келдің. Лауазымың құтты болсын. Әдебиетті, өнер, ғылымды басқарам десең, ішкі сырларына үңілем, әркімнің өз тілінде сөйлесе алам десең, ақын-жазушылардың, ғалым, өнер адамдарының басты шығармаларының бір-біреуін оқып шық. Оқығанда басшының көзімен қарап оқы. Сонда ғана әр жазушының, ғалымның, өнер адамының шығармашылық ғылыми лабораториясына енесің, шығарманың қалай туған процесімен танысасың. Солай еткенде ғана әрқайсысымен тіл табысасың. Өйткені, әр жазушы, ғалым, өнер адамы өмірге өзінің түйсігімен, өзінің көзімен, басқаға, ешкімге ұқсамайтын өзінің табиғи, қайталанбайтын болмысымен қарайды.

Ірі жазушы, ірі ғалым, ірі өнер адамы өзін Орталық партия Комитетінің бірінші хатшысымын деп ойлайды. Егер күнделікті газет-журналда жарияланып жатқан екі жерде екі төрт деген секілді үгіт-насихатты айта бастасаң, олар саған ештеңе демейді, тек ішінен мазақтап күліп отырады. Сөйтеді де, атыңды, лауазымыңды өзгертіп, болашақ шығармасының ішіне жағымсыз кейіпкер етіп кіргізіп жібереді. Бұл бірінші. Екінші, жаңа қызметіңді құттықтадым ғой. Енді бұл орыннан қалай кете білуіңді ойланғын. Ең қиын мәселе осы.

Саттар бауырым, қозғалып, қопандап қалдың. Сабыр ет. Бұл орыннан кете біл дегенімнің сырын түсіндірейін.

Сен отырған жұмсақ креслоға талайлар келген, кеткен және келіп, кете бермек. Халық қалады, кресло орнында тұрады. Әрине, жыл сайын заманның сәніне қарай оның түрі өзгереді. Бірақ кресло кресло күйінде сақталады.

Пәлен жылдан пәлен жылға дейін идеология хатшысы боп Саттар Нұрмашұлы Имашев деген кісі отырған екен. Осы азамат келгенде аспаннан нұр жауғандай әдебиет, өнер, ғылым өркендеп, өлмес, өшпес «Абай жолы» секілді эпопеялар туыпты, Шекспирдің «Гамлетіндей», «Оттеллосындай», Мұханның

«Абай» трагедиясындай трагедиялар дүниеге келіпті, халқымыздың күлкілі қасиетін түгел көрсеткен Н.В. Гогольдің комедиясындай комедиялар, тамаша симфониялар, опералар сахнаға шығыпты, ғылымда ауыз толтыра мақтаныш ететін академиктер, докторлар, кандидаттар көбейіп, ғылым әлемі мұхит әлеміндей шалқып кетіпті дей ме? Болмаса, сол Саттар Нұрмашұлы хатшылық еткен жылдары рухани әлеміміз қуаңшылыққа айналып, теңізіміз тартылып, тауларымыз шөгіп, көлдеріміз суалып, ынтымағымыз ыдырап, сорлаппыз дей ме? Келесі ұрпақ оны мұражайдағы сарғайған қағаздардың шаңын қағып зерттейді. Келе білсең, кете біл дегенім – халқымыздың тарихының алдында жауаптысың дегенім...

– Бұл ой-толғаулар Баукеңнің халқымызды жан-тәнімен сүйгенін, халқымызға жаны ашығанын әйгілеп тұрған жоқ па?

– Бұл жалғыз Саттар Нұрмашұлы Имашевқа ғана емес, бәрімізге айтылған Баукеңнің өсиеті. «Келе білсең, кете біл» дегені – қандай даналық?! Енді құрметті Әзілхан, Мамытбек ағалар, хабарымызды Баукеңнің аузынан шығып, ел ішіне тарап кеткен бір мақал-мәтелімен аяқтасақ.

– Баукең «Ұстаз адал болу керек, адал емес адам ұстаз бола алмайды» деген, – дедім мен. Әзілхан аға:

– Баукең «Бақаның бағынан сұңқардың соры артық» дейді. Бұл керемет мақал. Бұл секілді керемет, керемет мақалдарды соғыста Баукең ғана шығарды.

– Рақмет. Баукеңнің жүз жылдық тойы ұлтымызға үлгі-өнеге, ұлтымызды сүйетін, қорған болатын өр рух сыйлайды, сыйласа екен деген тілекпен хабарымызды аяқтаймыз.

– Дана Нұржігітованың ол хабарын мен тыңдадым. Ол тамаша хабар болды, – дей келіп Мағира маған:

– Сізге бір сұрақ қоюға рұқсат па? – деді.

– Рұқсат.

– Бауыржан Момышұлының жүрегімізден орын алуының сыры неде деп білесіз?

– Мұның сыры Баукеңнің ойшылдығында. Бауыржан Момышұлының ерлігі де, батырлығы да, тапқыр, алғырлығы да, қанағатшылдығы да сол ойшылдығынан өріс алып жатыр.

– Жауабыңызға қанағаттандым. Құдай қаласа, жүзбе-жүз дидарласып, әлі сырласармыз. Аман-сау болыңыз.

– Сізге де амандық, абырой тілеймін.

ТАМАША КЕШ

Кеңес Одағының батыры, көзі тірісінде-ақ аты аңызға айналған халқымыздың айбынды ұлы Бауыржан Момышұлының туғанына 100 жыл толуы құрметіне арналған еске алу кешінен репортаж.

Үлкен зал студенттерге, оқытушыларға лық толы. Орын жетпей түрегеп тұрғандар қанша ма?

Мен ертерек барып, екінші қатардағы белгілі саясаткер, елім деген үлкен жүрек иесі Сейдахмет Құттықадам бауырым қасындағы бір бос орынға жайғастым. Кеш басталғанша екеуміз біраз шүйіркелесіп қалдық.

– Сіз Бауыржан Момышұлын көрген бе едіңіз?

– Жоқ. Кітаптарын оқыдым. Сіз ше?

– Баукеңнің мені талай рет «есігімді екінші рет ашушы болма» деп үйінен қуып шыққаны бар, – деп едім:

– Ол деген үлкен бақыт қой. Баукеңнен сөгіс естудің өзі – бақыт, – деп Секең кәдімгідей желпініп, қуана сөйледі.

Баукеңді еске алу кеші басталды. Жан дүниемізді толқытып, кеуделерімізге асқақ сезім тасқынын құйған еліміздің гимні ойналды.

Мінбеге Алматы ауыл шаруашылық аграрлық университетінің ректоры, академик Тілектес Исабайұлы Есполов шығып:

– Құрметті қонақтар, ұстаздар мен студенттер, Кеңес одағының батыры, жазушы, халқымыздың нар тұлғасы Бауыржан Момышұлының туғанына 100 жыл толуына арналған «Бауыржан мұрасы – ел бірлігінің бұлағы» атты еске алу кешіне хош келдіңіздер, – деп кеш шымылдығын ашты.

Зал ішін ұзақ уақыт сатырлата соғылған шапалақ үні кернеп тұрды. Батыр бабамыздың ұрпағына өнеге, өсиет боп қалған Жеңістің 20 жылдығында сөйлеген сөзі алтын қорымыздан алынып, жиналғандардың тыңдауына мүмкіндік жасалды. Баукеңнің күн күркіріндей зор, өр даусы естілгенде зал іші демін ішіне тартып тына қалды.

– Біз майданда күн-түн демей еңбек етіп, жеңіс үшін тер төктік. Осының бәрін біз Отан алдында, тарих алдында, адамгершілік, намыс алдында (бұл сөздерді Баукеңнің шамырқана айтқаны тіпті ғажап) ақ ниетпенен азаматтық борышымызды өтеу үшін істедік.

Ол жеңіс бізге арзанға түскен жоқ. Ел дегенде еңіреген ерлеріміздің майданда құрбан болғандары аз емес. Қол-аяғын беріп, мүгедек боп қайтқан ерлеріміз де жетерлік.

Солдаттардың сағынышы, ата-ана қайғысы, жардың мұны, жетім-жесірдің көз жасы әрқайсымыздың басымыздан өтті. Мен өзім 40 жыл қырғында тірі қалған жандардың бірімін. Сол сұрапыл соғыста еліміздің талай саңлақ батырларының, ақылды ерлерінің қаза тапқанын мен өзім көзіммен көрдім. Менен артық, менен батыр, менен ақылды жігіттердің өліп кеткенін көзім көрді. Олардың имандары жолдас болсын. Олар ұлы Отанымыздың тәуелсіздігі үшін жан-тәнін аямастан соғысты, тәуелсіздік үшін жан тәслім етті. Бүгін Жеңістің 20 жылдық тойында олардың аруағы алдында тізе бүгіп, басымды иемін.

Майданнан мүгедек боп қайтқан еліміздің адал ұлдары мен мүгедекпін деп қол қусырып отырмай, қолынан келгенше халық үшін, ел үшін, намыс үшін, ар үшін қызмет істеуде. «Жалғыз батыр, жалғыз жан, майданға тұтқа бола алмас» деп менің бабаларым бекер айтқан емес. Соғыстың біткеніне, ұлы Жеңіске 20 жыл. 20 жылдың ішінде өртенген қалаларымызды, бүлінген шаруашылығымызды қалпына келтіріп, қайта құрдық. 20 жыл ішінде ғылым мен техника салаларында үлкен, үлкен табыстарға жеттік.

«Өлмек бар, тірілмек жоқ» дейді қазақ. Дәл сол соғыс біткен жылы туған балалар биыл 20-ға келуде. Біреуі үйленді, біреуі күйеуге шықты. Ол да бір қуаныш. «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та бар қалан» деп данышпан Абай айтқандай әркім әртүрлі мамандыққа ие болу үшін институттарда, мектептерде оқып жүр.

Жастар біздің – болашағымыз, олар біздің – ұрпағымыз. Жастарға айтарым – біздің аруағымызды ұялтпастан, ұлы Отанымыздың қадірін, намысын мақтаныш еткендей азамат болып өсіндер. Өміріміз гүлденіп, әдебиетіміз, мәдениетіміз өркендей берсін. Мерекең құтты болсын, ұлы халқым!

Баукеңнің жігерлі, шешен сөйлегені сондай зал іші толқып, тебіреніп кетті. Жұрт қошеметтей, риза бола ұзақ қол соқты. Ректор сөзін жалғады:

– Құрметті әріптестер! Биылғы жыл тәуелсіз еліміздің тарихында өзінің ерекше қолтаңбасын қалдыратыны сөзсіз. Қазақ ауыл шаруашылығы білімі және ғылымының қара шаңырағы – қазақтың ұлттық аграрлық университетіне 80 жыл толып отыр. Бүгінгі той өз кезегінде қазақ халқының асыл перзенті, ұлтымыздың мақтанышы, танымал қолбасшы, Кеңес Одағының батыры, тәуелсіз еліміздің Халық қаһарманы Бауыржан Момышұлының туғанына 100 жыл толуымен жалғасбақ. Бұл торқалы тойды бүкіл қазақ жері, исі қазақ баласы асқақ түрде атап өтері анық. Батырлар мен даналар бастаған ұлы көштің аманатын арқалаған Бауыржан Момышұлы қайтпас қайсарлығымен халықтың ақылгөй данасы бола білді.

«Халық даналығында «ерім дейтін елің болмаса, елім дейтін ерің қайдан шықсын» деген нақыл сөз бар. Қазіргі жаңа, жас ұрпақ бабалар бастаған ерлікті, айбындықты алға апаруы керек. Себебі, асқан ерлік, ізгі тәрбие осы өнегеден, ұлттық асыл дәстүрден туады. Ер азамат сонда ғана елге қорған болады.

Өмірдің бұл заңдылығы ешқашан да ұмытылмақ емес». Бұл Баукеңнің сөзі, Баукеңнің жастарға қалдырған мұра сөзі. Демек тәрбиемен ата-ананың арман-мүддесі ізгілік пен табандылық арқылы ұштасады. Оны табандылықтың атасы – тартымды тәбие жалғастырады. Ерліктің терең тамырын, ерліктің арғы тегін халқымыздың бай дәстүрінен іздейік. Ол дәстүр ел қорғаны болған батырларымыз бен ел үшін аянбай тер төккен асылдарымыздың игілікті істерімен баянды.

Осындай ұлы тұлғалар арқылы жастарды тәрбиелеу мақсатында университетімізде Олжас Омарұлы Сүлейменов атындағы әлеуметтік, гуманитарлық білім беру және тәрбие орталығы институтын аштық. Сол арқылы асыл мақсатымызды жүзеге асыру жолындамыз. Осы кездесуімізді Олжас Омарұлы Сүлейменов атындағы әлеуметтік, гуманитарлық білім беру және тәрбие орталығы институты ұжымы ұйымдастырды.

Баукең соғыстың қатал мектебінен өтіп, әр алуан ұлттың жауынгерлерін жеңіс үшін тәрбиелеп, шар болаттай шыңдап, шынықтырды. Бұл жолда оған болаттан да берік ерік-жігер күшінің, алғырлығының, адамзат жинақтаған білім мен тәжірибенің көмекке келгені мәлім.

Құрметті қонақтар! Алматы аграрлық университетінің он мың студенті, бір жарым мың оқытушы, қызметкерлері ұлы батыр Баукеңнің рухымен тәрбиеленуде. Бүгін бізде үлкен кездесу. Бұл кездесудің ерекше жауапкершілігі бар. Олай дейтінім, кездесуге еліміздің бір туар азаматтары, ерекше тұлғалары келіп отыр. Барлықтарыңыз жақсы білесіздер, еліміздің әлем танитын мақтанышы Олжас Омарұлы, Баукеңнің ұлы Бақытжан Момышұлы, ұлы тұлғаның келіні Зейнеп апайымыз, Олжекеңнің кеңесшісі, қоғам қайраткері Орал Төлебаев, Москва үшін шайқасқа қатысушы, соғыс ардагері, полковник Әбенев Кәден Әбенұлы, Қазақстан халықтары ассемблеясының мүшесі, «Тілге құрмет – елге құрмет» бірлестігінің мүшесі Асыл Осман, Бауыржан Момышұлы бағдарламасының директоры Масатбаев Оралжан Жақаұлы, жазушы Мамытбек Қалдыбай, «Дулати» қорының төрағасы Мүслім Дайырбеков қатысып отыр.

Намысымыз ерлеріміз арқылы қанаттанады. Биылғы жыл Бауыржан Момышұлы жылы. Қазақстан республикасының әр мекемесінде, мектептерде, университеттерде, колледждерде, басқа да мәдени орындарда үлкен жиындар, кездесулер өткізіледі.

Кешіміздің бірінші сөзін ақиық ақын, жазушы, қоғам қайраткері, еліміздің сүйікті ұлдарының бірі Сүлейменов Олжас Омарұлына ұсынамыз. Зал ду қол соғып, үлкен қошемет танытты.

Мінбеге Олжас Омарұлы көтерілді.

– Достар, бүгін Баукеңнің бұдан 45 жыл бұрын, яғни 1965 жылы сөйлеген сөзін естідік. Ол кезде біз Баукеңмен жиі кездесетінбіз. Мен Қазақстан жазушылар одағында, «Казахфильм» киностудиясында істедім. Баукеңнің

«Москва үшін шайқас» тамаша кітабы бойынша «Москва үшін шайқас» фильмін түсірдік. Мен фильмнің кеңесшісі болдым. Көп бас қосып, көп пікірлестік.

Дәл сол кезден үш жыл бұрын Фидель Кастроның інісі, Куба Қорғаныс министрі Раул Кастроның «Комсомольская правда» газетінің тілшісіне берген сұхбаты жарияланды. Тілшінің:

- Кубалықтар Совет одағы батырларынан кімді біледі? – деген сұрағына, ол:
- Чапаевты, Бауыржан Момышұлын біледі, – деп жауап берді.

Дүркірей соғылған шапалақ үні зал ішін ұзақ жаңғырықтырып, көпке дейін басылмай тұрып алды. Тілші:

– Бауыржан Момышұлы тірі, өмірде бар тұлға. Ол аңыздың емес, шынайы өмірдің қаһарманы, – дегенде, Раул Кастро:

– Арнайы шақырғаным, уақыты болса, Кубаға келіп қайтсын, – деген өтінішін білдірді.

Баукең Кубаға барам деп жиналып жүргенде, маған:

– Сен адыютантым ретінде менімен бірге Кубаға барасың, – деді. Мен ол кезде Одақтың бір топ жазушыларымен Сирияға сапар шегіп, Баукеңе ілесе алмадым. Оған әлі күнге дейін өкінем. Қайта қол соғылды.

– Баукең Кубадан көп газет алып келді. Оларда «Ой» деген газет жарық көреді екен. Бізде де «Ой» деген журнал шығатын. Кубалықтарда ой деген шындық деген ұғымды білдіретін көрінеді. Әлгі газеттің бірінші бетінде Баукеңнің баспалдақ арқылы ұшақтан түсіп келе жатқан суреті берілген. Басында сусар бөрік. Қызыл матаға «Советтің ұлы жауынгері Бауыржан Момышұлы, Куба еліне хош келдіңіз» деген жазу жазылған.

Шапалақ үні зал ішін қайта кернеп кетті.

– Міне, еліміздің абыройы! – деп Сейдахмет Құттықадам отырған орнынан қозғалып, «Олжеке, бізді қанаттандырғаның үшін рақмет!» деп айқайлады. Залда қаны қызбаған, Баукең рухымен шабыттанбаған бір де бір жан қалмаған шығар. Мен өзімнің де қуанғаннан көзіме жас келді.

Олжекең сөзін қайта жалғады.

– Куба дивизиясының командирі Куба туын әкелді. Алаңның екі жағында құрметті қарауыл тұр. Баукеңді әскери шерумен қарсы алған салтанатты көргенде қуаныштан кеудем жарылып кете жаздады.

Зал қайта қол соқты.

– Осы кезде біздің «Қазақ әдебиеті» газеті Баукеңді жамандап, бір нәрсе, бір нәрсе деп фельетон жариялады. Саясат бүгін де сондай.

– Дұрыс айтасыз, – деді залдан бір азамат.

– Құдай бұйыртса, биыл ешкім білмейтін фактілерді келтіріп, Баукең туралы үлкен бір мақала жазбақпын.

1941 жыл. Москва, Дубосеково. Баукең полк командирі. Алғы шепте жаумен шайқасып жатқан Баукеңді дивизия штабы шақырады. Ол атпен құйғыта шауып, штабқа келеді.

– Неге шақырдыңдар?

– Анкета толтыруың керек.

– Қалай?

– Аты-жөніңді, туған жылыңды, өскен жеріңді, ата-ананың кім болғанын жазуға тиіссің. Міне, мына жігітке ұқсап. Қасына жайғас та толтыр. Баукең төмен қарап жазу жазып отырған қазақ жігітіне бір қарайды да:

– Не үшін? – дейді.

– Сені жоғары марапатқа ұсынбақпыз.

– Мені осы үшін шақырдыңдар ма? Алғы шепте солдаттар жан беріп, жан алысып жатыр, – деп Баукең бұрылып ап, атына қарғып мініп, келген жағына қарай қайта құйындатып шаба жөнеледі.

Баукең кеткеннен кейін штаб бастығы генерал: «Адаммен сөйлесе білмейді, бұйрықты орындамайды» деп ашуланып, Совет одағы батыры атағына ұсынған қаулыны жыртып тастайды. Сол күннен бастап Баукеңнің жолы қиындайды, тіпті әскери шенінің өсуі де оңайға түспейді. Егер Баукең сәл-пәл мәмлегерлік мінез танытқанда сол кезде-ақ әлгі штабтағы анкета толтырған қазақ секілді Совет одағының батыры атанар еді. Шындыққа жүгінсек, батыр мәмлегер бола алмайды ғой. Залдан:

– Дұрыс айтасыз, – деген дауыс естілді.

– Соғыстан кейін Баукеңді әскери академияда сабақ беруге шақырады. Бірінші лекцияны Баукең «Тактика ролі» деген тақырыпта өтеді. Оған генералдар, полковниктер, академия бастығы қатысады. Оқытушылар бөлмесіне келген соң:

– Менің лекциям қалай? Сіздерге ұнады ма? – дейді Баукең қатты толқу үстінде.

– Лекцияң жақсы, өте жақсы. Тек сәл-пәл кемшілігің бар? – дейді академия бастығы, генерал-лейтенант.

– Ол қандай сәл-пәл кемшілік? – деп Баукең түксие қабағын түйеді.

– Аздап акцентің бары байқалды.

Баукең қабағын жазбаған күйі:

– Акцентке... пәленшем, – дейді үш әріпті өз атымен атап. Қымбатты оқырман, мен Олжас Омарұлының бүкіл залға қаймықпай ашық айтқан ұятты сөзді жұмсарта қолданғаным үшін сіздерден кешірім сұраймын. Негізінде Олжекеңнің ол сөзді дәл қолданғаны дұрыс болды. Себебі, олай етпесе Баукеңнің болмыс-бітімін, мінез ерекшелегін толық жеткізу мүмкін емес екенін ол кісі терең түсінді. Ол жағдайды зал да сезді. Сондықтан елдің бәрі рахаттана,

бар ынта-ықыласымен ішек-сілесі ката, ен далада жүргендей еркін, айқайлай күлді.

Жұрт тынышталғанша Олжекең де біраз иығы селкілдеп, жанарын орамалмен сүртті.

– Баукең мінезінде мұндай тосын жәйттер өте көп. Соның біріне ғана тоқталайын. «Москва үшін шайқас» кітабы бойынша «Казахфильм» киностудиясы «Москва үшін шайқас» фильмін түсірді.

Ол кезде «Казахфильм» киностудиясының директоры Камал Смайлов еді, мен бас редактор болатынмын. Камал кассир қызды шақырып ап:

– Баукеңнің мына қаламақысын үйіне апарып беріп, тиісті құжатқа қол қойғыз, – деп жұмсады. Қыз бейшара көп ұзамай жылап қайтып келді.

– Не болды?

– Ақшаны алды, тиісті құжатқа қол қоймады.

– Неге?

– Мұндай ақшаға қол қоймаймын, – деді. Ой, балаша мәз боп күлдік-ау. Баукең нағыз адам! Біз бір-бірімізді нәзік түсінетінбіз. Мен туралы қандай пікірде екенін Мүсекең айтсын, – деп Олжекең алдыңғы қатарда отырған палуан тектес толалау келген, тақыр бас, сымбатты Мүслім Дайырбековке қарады. Ол орнынан тұрып, жүзін залға бұрып:

– Жазушы Мамытбек Қалдыбайдың үйінде қонақ боп отырғанымызда Баукең сөзден сөз шығып, Олжас Омарұлына мынандай баға берген еді: «Қазақтың жерінде батырлар көп. Халқымыз ерліктің туын биік ұстаған халық. Біздің бүгінгі батырымыз – Олжас Сүлейменов. Оны ойласам, «Кілемге бергісіз алаша бар, ханға бергісіз қараша бар» деген мақал еріксіз есіме түседі».

Зал делебелері қоза, үстін-үстін қол соқты.

– Үлкен азамат ретінде Мүслімді адамгершілік, бауырмалдық сүйіспеншілікпен сыйлаймын. Бұл сөзімді аграрлық университет ректоры Тілектес Исабайұлы Есполовқа да арнаймын. Бізді волейболға деген ынтызарлық жақындастырса, екіншіден, университет жанынан әлеуметтік, гуманитарлық білім беру және тәрбие орталығы институтының ашылуы жақындастырды. Бұл таң қаларлық әрі жақсы жаңалық. Бауыржан Момышұлының 100 жылдық мерейтойының осы аграрлық университетте басталуы да үлкен мәнге ие. Сондықтан алғысымыздың шексіз екенінің дәлелі ретінде университеттің 80 жылдық тойын құттықтап, ЮНЕСКОның күміс медалымен марапаттауға рұқсат етіңіздер.

Ұзақ қол шапалақтау. Мінбеге соғыс ардагері, Москва түбіндегі шайқасқа қатысушы, полковник Әбенев Кәкен Әбенұлы көтерілді.

– Мен қазір 88-ге келдім. Аздап құлақ естімейді, көз жақсы көрмейді, аяқ жөнді жүрмейді. Баукеңнің 100 жылдығына арналған кеш болғандықтан қиналсам да, шет қалғым келмеді. Менің берер бағам, Бауыржан Момышұлы

батыр, ұлы бабаларымыздың лайықты мұрагері әрі олардың ерлігін алға жалғастырушы. Ол Ұлы Отан соғысының батыры ғана болып қойған жоқ, аты аңызға айналған жауынгер, әскери ғылымның ойшылы, теоретигі, сондай-ақ қолбасшылық талант, арман иесі бола білді.

Сөз кезегін алған Асылы Османқызы тебірене толқи сөйледі.

– Қадірлі менің аға-апаларым, іні-сіңлілерім, қазақтың рухын асқақтатын, патриоттық сезімін оятатын бүгін не деген ғажап күн?! Есімің босқа Тілектес емес екен Тілектес бауырым, елдің бәріне тілектес, ниеттес азаматсың. Осындай тамаша кешті ұйымдастырғаның үшін мың да бір рақмет. Қазақ, Құдайға шүкір, батырлықтан да, қайсарлықтан да, білімнен де, ғылымнан да, ақындықтан да кенде емес. Соған біздің көзімізді жеткізген Бауыржан ағамыздың жаратылысы тіпті бөлек. Баукеңнің жүзге келгені бір қуаныш, екінші қуаныш, ол кісі қазақтың жүрегінде мәңгі жасайды.

Бауыржан ағамыз еліміз тәуелсіз алмай тұрғанның өзінде қазаққа не қажеттігін айтып кеткен, керемет атақ-даңққа бөленсе де, өзін қазақтың қарапайым бір ұлымын деп, туған халқы үшін құрбан болуға да дайын екенін сөзбен емес, іспен дәлелдеген ұлы тұлға. Қымбатты бауырларым, елімізді, жерімізді Бауыржан ағамыздай сүйейік, Бауыржан ағамыздай батырлық, ерлік танытайық.

Мен бүгін алып ақынымыз Олжас Омарұлының қазақша сөйлегеніне қатты қуанып, марқайып қалдым. Қазақ тілінің мәртебесінің өсе бергенін жақсы көрем. Баршаңызға жақсылық тілеймін, бәрімізді Бауыржан ағамыздың аруағы қолдасын.

Мінбеге Бақытжан Момышұлы көтерілді.

– Құрметті қауым, қадірменді ұстаздар, айналайын бауырлар! Бұл жыл сіздерге де, біздерге де ерекше жыл. Оның жауапкершілігін сезіп келе жатырмыз. Бір нәрсені жазып отырсам, «балам, мына жерде кішкене майдаланып кеттің, мына жерде дұрыс айтпадың. Басқа адамды кемітемін деп өзің төмендеп кеттің» дегендей бас редактор, қатал сыншы болып, әкем иығымнан қарап тұрған сияқты сезіледі.

Зейнеп келін біраз ой толғай келіп:

– Мені ондай келін, мұндай келін деп әсірелеп жатырсыздар ғой, – деді өзі туралы сыр шертіп. – Шынын айту керек, кереметтей ештеңем де жоқ. Мынау қазақ дейтін іргелі ел, қазақ дейтін текті ел, тамыры тереңге кеткен, шайқалса да құлауы қиын, мықты ел. Осы елдің мына тұрған Зейнеп апаларыңды жүз орап, мың орап алатын не бір керемет келіндері, не бір керемет арулары бар. Менің керемет болып жүргенім, «күріш арқасында күрмек су ішкен» дегендей атаның келіні болғандығым. Атаның университетінен өткенім, атадан алған үлгі-өнегем осы өздеріңізге сөйлеуге аузыма сөз салып, ойыма қой қосып тұр. Біздің елге

істеп қойған соншалықты бөле жара айтатындай еңбегіміз жоқ. Бізді алға жетелеп келе жатқан атаның киелі рухы, қасиетті аруағы.

– Классикалық сөз! Нағыз қазақтың келінінің лебізі. Бір сөзі артық, не кем емес! – деп Сейдахмет Құттықадам бауырым тіпті қатты толқып, тебіренді.

Ду қол шапалақ. Мінбеге Бауыржан Момышұлы бағадарламасының директоры Оралжан Жақаұлы Масатбаев шықты.

– Ислам қағидасы бойынша дүниеден өткен тұлғаларға үш сауал болатын амал болады екен: үнемі аруағына арнап құран оқып тұру, сол тұлғаның отбасымен араласу, жақсы істерін жалғастыру. Бүгінгі шара соның бір тармағы. Өзінің 80 жылдық мерейтойын тойлауды қолға алған бұл қара шаңырақта Баукеңнің ұстазы Ораз Қықымұлы Жандосов тұңғыш директор болған, Баукеңнің қандыкөйлек досы Дмитрий Федорович Снегин білім алған. Бұл қара шаңыраққа Баукең шәкірттерінің бірі Хайдар Арыстанбекұлы Арыстанбеков 19 жыл ректорлық еткен. Ол кісі кезінде Баукеңді екі мәрте Совет одағының батыры Сергей Луганскиймен бірге арнайы шақырып, студенттермен ұмытылмас кездесу өткізген.

Баукең мұрасы әр кез туған халқына, бүгінгі еліміз мәселелерінің оң шешілуіне де қызмет етіп келеді, алда да қызмет ететіні сөзсіз. Адамзат алыбы Л.Н. Толстайдың «Адаммен адамды біріктіретін – шындық» дегеніндей Бауыржан Момышұлы бүкіл өмірімен халықтар бірлігіне, халықтар достығына өз үлесін қоса бермек.

Оралжан Масатбаев сөзінің соңында Баукең мерейтойына арнап шығарған медальды Олжас Омарұлының омырауына тақты.

Кеш барысында әншілер ән айтып, бишілер би биледі. Бауыржан Момышұлы атындағы №131 мектеп пен №17 мектеп-интернат оқушылары Жақыпжан Ержан, Кәмшат Қанапиянова, Нұртас Тұрғанбек, Абзал Қамбаров, Сәния Бердіқоджаева батыр бабаларына арнап жазған өлеңдерін оқыды. Шәкірттерін өнерлі, арманшыл етіп тәрбиелеп келе жатқан мектеп директорлары Көлбай Нұрмұханбетұлы мен Қошқар Жамалбекұлына алғыс айтамыз.

Үш сағаттан астам уақытқа созылған тамаша кеште Сәния Бердіқоджаеваның «Батыр баба» деген өлеңін оқырман назарына ұсынғанды жөн кердік.

Атыңды мен естідім окоптардан,
Ормандардан, оқ үзіп бұтақталған.
Жауынгердің аузынан, Москва үшін
Атой беріп, айбынды атақты алған.

Атыңды мен естідім жыр тілінен,
Зеңбіректің үнінен күркіреген.
Мың бір алғыс айтамын жүрегімнен,
Сізсіз бізге, жан баба, нұр тілеген...

БИ ПАДИШАСЫ

Зәмза Қоңырова – ойлы қаламгер. КазГУ-дің күндізгі бөлімінде оқи жүріп, «Жетісу» газетінде бізбен бірге жарты күнге жұмыс істеген кезінің өзінде-ақ өктемсіп сөйлейтін, қиқарлау мінезді бір карт журналисімізге: «Менің ешкіммен ісім жоқ. Өз жұмысымнан селкеу шығармаймын. Қазақы тәрбиеде өскем, үлкенді сыйлай аламын. Әдемі қартая білу де – өнер. Маған жөнсіз сақал саудасының керегі жоқ, адамдықтың саудасы керек» – деп ұялтқаны бар. Беріде Ғаббас Қабышев ағамыз Олжас Сүлейменовті қазақ тілін білмейді деп сынағанда: «Атаның жасына жетіп, аталы сөз айтатын кезде күлшелі балалардың қолшоқпары болғаныңыз өкінішті-ақ. Олжас қазақтармен тек қазақша сөйлеседі. Қазақ жазушыларының бәрі де екі тілді бірдей меңгергендіктен Олжаспен қай тілде сөйлесіп тұрғандарын өздері де байқамайтын болуы керек. Бұған дәлел – белгілі ақын қызымыз Айсұлумен қызметтеспіз. Бірде жұмыстан бірге шығып дүкенге кірдік. Бір-ақ дана әдемі көйлек түскен екен, соны қарап тұрсақ, бір орыс әйел өлшемін сұрады. Айсұлу: «Қырық шестой» деп сарт еткізді. Жұрт қыран-топан күлкіге қарық болды. Айсұлу өзінің бір сөзді екі тілге бөліп айтқанын сонда ғана байқады. Қазақы жазушылар осылай қателесіп кетсе, ешкім сөкет көрмейді, тіпті аңғармауы да мүмкін. «Хабар» телеарнасындағы «Тіл» бағдарламасында өздерін қанша бағып отырса да, мектепте, институтта сабақ беріп жүрген тіл мамандарының өздері де сөйлегенде сөйлемдеріне орысша сөздер қыстырылып кетіп, қысылып қалатындарын да көріп жүрміз. Оларды да кіналауға болмас. Батпандап кірген, мысқалдап шығатыны өзінен өзі түсінікті. Ал Олжас туған тілін аса құрметтейтіндіктен мінбеден қазақша сөйлеуге, бөтен сөз араласып кете ме деп ыңғайсызданады. Ондайда Олжасты кешірмейміз. Жалаулата жөнелеміз ғой. Солай шығар деп ақтағаннан гөрі, неге деп даттауға дайын тұрамыз. (Неге?) Осы пиғылмен қалай ел боламыз?» – деп Олжасты солақай сыннан қорғағаны бар. Жақында Зәмзаның «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрген бір топ өлеңін оқып, риза көңілмен:

– Сен ақын да екенсің ғой, – деп құттықтап, телефон соғып едім:

Мен бишідемін. Баукең, Бауыржан Момышұлы ағаның маған «Би падишасы» деген атақ бергенін естімеп пе едіңіз? – деді күліп.

– Естімеппін. Ондай атақты Баукең қалай, қай кезде беріп жүр? – деп мен білуге құмарттым.

– 1976 жылы, 29 желтоқсанда біздің Жазушылар одағы тұңғыш және соңғы рет жаңа жыл кешіне ақын-жазушыларды жұбайларымен шақырып, той жасады.

Тойға арнап бір түнде өзім пішіп, өзім тіккен етегі төгілген ұзын, ашық, жасыл түсті көйлекті киіп бардым. (Баукеңнің қолы тиген сол көйлекті тәбәрік ретінде әспеттеп сақтап жүрмін).

Жұрттың бәрі көңілді. Әннен, биден, айтыстан жарыс ұйымдастырылды. Әннен Тұрсынхан Абдрахманова, айтыстан ақын Бәтима Батырбекова апайлар жүлдегер атанды.

Би жарысы басталғанда «Лезгинкаға» мені Кәдірбек Уәлиев аға (биге) шақырды. Тағы бір-ер жұп шығып еді. Шамалыдан соң олар да шетке ығысып бізге қарап тұрып қалды. Енді екеуміздің біреуіміз жеңуіміз керек. Біз ұзақ биледік. Асаба кім шаршап, сыр береді дегендей «Лезгинканы» қайта-қайта ойната берді. Бір кезде Кәдірбек аға сүрініп кетті. Мен жеңімпаз атандым.

«Қазақ әдебиеті» газетінде алты ай дипломдық тәжірибеден өткем. Университетті бітіріп «Жазушы» баспасына жаңа орналасқан кезім. «Біздің қызымыз» деп екі ұжым таласып, ақырында мен «Қазақ әдебиеті» газетінің жүлдесімен марапатталдым. Әбдіраш Жәмішев, Қоғабай Сәрсекеев, тағы басқа ағалармен жүлдеге тиген ақ қайнарды ішіп тұрған сәтімізді бейнелеген сурет өзімде сақтаулы.

Той мінезі белгілі ғой. Әріптестерім құттықтап, у-ду боп жатқанбыз. Кенет:

– Всем молчать! – деген күн күркіріндей дауыс естілді. Бауыржан Момышұлы ағаның дауысы. Жұрттың бәрі сілтідей тына қалды. (Ол кісінің тойға келгенін білгем жоқ, білсем, қорыққанымнан «Лезгинкаға» биге шықпай қалуым да мүмкін бе еді, қайтер еді? Өйткені, Бауыржан ағаның бір тойда: «Билесендер дұрыс билеңдер. Болмаса мына тапырақты қойыңдар» деп жобамен алқын-жұлқын, бей-берекет билеушілерді тоқтатып тастағанын естігенбіз.)

– Оркестр, сырай «Полонез». Я буду танцевать с ней, – деді мені иегімен нұсқай көрсетіп. Мұны мүлде күтпегем. Аяқ-қолым дірілдеп, зәрем ұшты. Әйтсе де тез ес жиып, өзімді өзім қайрап, іштей дайындала бастадым.

Алла тағала мені сүйіп жаратқан. Оған талай көзім жетті. Өйткені, жарылқаушы ием бір жауапты кезеңге өзімді ылғи алдын ала дайындайды. Бұлай деп сеніммен айтатын себебім, Ақтөбе облысы Шалқар қаласында оқып жүргенімде бізден жеті шақырым шалғайда әскери бөлім болды. Ондағы екі офицердің әйелі кезінде опера және балет театрында билеген екен. Енді олар әскери бөлімде жұмыссыз отырғылары келмей, біздің Шалқардан би үйірмесін ашты. Ең қызығы, мен сол үйірмеге қатысып, классикалық би өнерін үйрендім. Сол себепті ол жерде (тіпті Болат Аюхановтың өзінен (отырса да) ұялмайтындай билей алатынымды білсем де), Баукеңнен жүрегім бақайымның басына түсіп қорқып тұрмын.

Оркестр «Полонезді» ойнай бастады. Бауыржан аға ортаға шығып, мені биге шақырды.

Бұдан бұрын Баукеңді ауырып жүр деп естігем. «Полонез» ұзақ вальс. Бір жағынан оның ұзақтығын ойлап, екінші жағынан сырқат Баукеңді қалай сүйреймін деп қатты абыржулымын.

Екеуміз билей бастадық. Жұрттың бәрі қызыға карап тұр. Әдетте кім болмасын вальсті билегенде екі қолымен әріптесін демеп ұстайды ғой. Баукең олай еткен жоқ. Бір қолын өзінің беліне көлденең қойып, бір қолымен жауырынымнан сәл төменірек тұстан ұстады. Мұны офицерлік ерекшелік деп атайтынын білетінмін.

Ескерте кететінім, кім кімнің де жақсы билеуі музыканы жанымен сүйіп, оны нәзік түсіне (білуіне) алуына байланысты. Бұл жағынан Бауыржан ағаға мін тағу мүмкін еместей екен. Жеңіл иіріммен әдемі басталатын «Полонез» менің де ең сүйікті музыкама еді. Содан ба, ә дегеннен біз жеңіл қозғалып, өзімізді еркін сезіндік.

Бір-екі иірімнен кейін Бауыржан ағаға мені жеке жіберіңіз деген белгі бердім. Сондағы ол кісінің өте нәзік сезімталдығына әлі күнге таң қалам әрі сүйсінем. Өйткені, Баукең көңіл күйімді тез түсіне қойып, кішкене үйіріңкіреп аялай деген күйі жеке қоя бергенде, өзімді алақанға салып сәл үрлеп жіберген аққудың қауырсынындай сезініп қалықтаған күйімде, бір керемет әдемі сезім құшағында айналамдағы адамдардың бар-жоғын да, Баукеңмен билеп жүргенімді де ұмыттым. Тек өзім белгілеп алған кеңістікті айналып, ол кісіге музыканың үйірілген иірімді кезінде уақытылы жетіп үлгеруді ғана ойладым. Жетіп үлгермесем, бидің әсем ырғағы бұзылады. Осы жағдайды жіті ескерген мен ара қашықтықты дәл мөлшерлегендіктен қалықтаған күйі әр иірімге сай Баукеңнің қасынан табылумен болдым. Бұл жердегі менің жетістігім – музыканы жақсы білгендігімде жатыр. «Полонез» қалықтаған музыка, сондықтан оны қалықтап жүріп билеу керек.

Бауыржан аға менің ойымды өте нәзік түсініп, түрлі иірімдер жасарда жақындап келе берген мені қағып алып, қапысыз жеңіл қимылдады. Ол кісінің мені өзіне баурап алғаны сондай, бойымдағы алғашқы қорқыныштан із де қалған жоқ, тіпті өзім кіммен билеп жүргенімді де ұмыттым. «Полонез» вальсінде бір орында тұрып та айналуға болады. Бұл тәсілді де Бауыржан аға тамаша орындады. Ерекше мән беріп, бөліп айтарым, осы уақытқа дейін Баукеңдей шебер билейтін кісіні бірінші рет көрдім әрі әріптесін жеңіл алып жүретін Баукеңдей адамды әлі кездестірген емеспін. Тағы бір таң қалғаным, Баукең қартайған, сырқат кезінің өзінде тамаша биледі. Ал жас кезінде қалай билегенін бір Құдай білсін.

Би бітті. Мен де есімді жыйдым. Сенсеңіз, аңшыдан қорыққан қояндай дірілдеп тұрмын. Өйткені, ол кісі ақ десе алғыс, қара десе қарғыс қой.

Бір кезде Бауыржан аға оң қолымды жоғары көтеріп:

– Королева танца, козырная дама! – деді. Ізінше жұбайын қасына шақырып:

– Мына қызбен таныс. Қарағым, үйімде қонақ бол, – деп ризалық сезімге толы ойлы жанарымен маған мейірлене қарады. Балалық па, шалалық па, Бауыржан ағаның үйіне барғам жоқ, қонақ болуға қорықтым.

– Қап! Баруың керек еді.

– Бәрінен ол кісімен суретке түспегеніме өкінем. Суретке түсейікші аға деуге шамам келмепті. Сол тойда фототілші Нұрғожа, Дүйсенғали, Сайлау ағалар, тағы басқалар жүрген еді, мүмкін сол кісілер өз беттерінше түсірді ме екен?

– Нұрғожа ағанды жақында көрдім. Сол кісіге жолығып, сұрасаң болады ғой.

– Есіме жақсы салдыңыз.

– Бұдан былай мен сені Зәмза демей Би падишасы деймін.

– Ой, қойыңыз, аға. Тым аспандатып жібердіңіз. Би патшасы Баукеңнің өзі ғой. Біз тек астар болуға ғана жарадық десек жарасар. Кезінде таныстарым көпке дейін «Баукеңмен билеген қыз» деп атымды ұмыта жаздаған еді.

– «Өнер – бақыт» деген осы. Баукеңе «Би падишасы» дегізіп бағалаттырған өнеріңнің құдіреті ғой. Баукеңнің бағасынан бас тартуға құқың жоқ. Баукеңе түзету енгізе алмаймыз. Бүгіннен бастап мен сені Би падишасы деп атаймын.

Екеуміз жас баладай мәз бола күлдік...

КЕНЕН МЕН БАУЫРЖАН

– Бірде министр Юсуповтың шақыруымен Бішкекке бардым, – деп кезекті әңгімесін бастады Баукең. – Қырғыз газеттерінде мен туралы мақалалар жарияланып, радиодан хабар беріліп жатты.

Таңертеңгі мезгіл. Алматыға қайтуға жиналып отырғанбыз. Бір жігіт рұхсат сұрап, қонақ үйдегі бөлmemізге енді. Өзін таныстырған соң:

– Бауке, көрші Қордай аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы сізге жолығып, бізге хабарла деп еді, – деді.

– Оның менде не шаруасы бар?

– Маған тапсырма солай.

Жігіт сөйлесуге талон сатып ала келіпті. Бөлmemнен Қордайға телефон соқты.

– Мен ғой, Баукеңнің бөлmemсінде отырмын. Кешікпейсіздер ғой? Жақсы, айтайын. Жігіт телефон тұтқасын орнына қойып:

– Қазір сізге өздері келмек, – деді. Жарты сағаттан өтпей екі жігіт кіріп келді.

– Ассалаумағаликум?

– Уаликумсалам.

Екі жігіттің біреуі – аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, біреуі аудандық Кеңес атқару комитетінің төрағасы екен.

Қырғыздың газетін үзбей оқымасақ та, анда-санда қараушы едік. Алматыға қашан қайтасыз?

– Бүгін. Қазір мәшине келмек.

– Бауке ол мәшинені әуре етпеңіз. Біздің де көлігіміз бар. Біз сізді қонаққа шақыра келдік. Бір күніңізді қиыңыз?

– Енді қайттік? сен не айтасың деп қатыным Кәмешке қарадым. Ол келісті.

– Онда Юсуповтың шоферін шақырыңдар, рақмет айтып қоштасайын.

Ол келді.

– Бәріңе рақмет. Қордай ауданына бармақпын. Кісілер келіп отыр.

– Бір минутке күтіңіз? – деп шофер шығып кетіп, бүйірі тоқ қара сөмкені көтеріп келді.

– Бұл не?

– Қырғыз туысқандарыңыз маған мұны Алматыға барғанда сізге табыс ет деп еді.

Ашулана бастап едім:

– Оның не екенін, қайтесің?! Алып келгенін қайтіп бермекпісің?! деді Кәмеш.

– Рақмет.

– Шофер жігіт қоштасып шығып кетті.

– Ал, жігіттер қуыс үйден құр аттанбаңдар. Шай алдырайын.

– Бауке, шай үйде дайын. Бие, түйе соймасақ та, қой сойып, ел күтіп отыр.

– Қайнымдікі дұрыс, дұрыс, – деді Кәмеш.

– Бішкектен жиырма шақырымдай жердегі Георгиевка қыстағына жетіп, айтқан үйге түстік. Аудан басшылары жиналыпты.

Әңгімелесіп отырмыз. Бір уақытта бойы сырықтай, сақалы аппақ Кенен ақсақал кіріп келді. Орнымнан тұрып:

– Ассалаумағаликум! Жоғары шығыңыз, – дедім. Кенекең төрге өтті.

– Ә, қарағым Бауыржан, мені ескеріп шақырғаныңа рахмет. Ол кісіні мен шақырғам жоқ. Аналар солай түсіндірген болу керек. Домбырасын алып келіпті. Кенекең қымыз ішіп, етті асап отыр, оның бір асағанын мен бір күн жеймін.

Үй иесі қонақтардың көңілінен шықсам деп қылпылдап жүр. Бір кезде Кенекең домбырасын қолына алып, оншақты ән айтты. Даусы бар кісі ғой.

Анда-санда күрсініп қояды. Кенет зарлы әуенге көшті.

– Ой, мына шалдың мұнысы несі? – деп таң қалып отырмын. Сөйтсем, үлкен ұлы әскерге кетіпті. Әскерге аттанарынан бір жыл бұрын немере сүйем бе деп баласын үйлендірген екен. Соны өлеңге қосып:

– Сексенге келген жасым бар, тұңғыш ұлымды әскерге алдыңдар, қарттығыма қарамадыңдар, – деп әндетіп отыр.

– Кенеке, мұны бізге кезінде неге айтпадыңыз? Айтқанда әскерден қалдырар едік қой, Енді кеш, – деді аудандық әскери комиссар.

– Ауылымыздың бір қулары ешкімге айтпаңыз, өздері-ақ қалдырады деп мені алдап соқты, – деп Кенекең тоқталу орнына домбырасын қағып-қағып, ой кетті-ау дейсің ағып. Әскери комиссар шыдай алмай:

– Кенеке, мына отырған Баукең – Момыш ақсақалдың жалғыз ұлы болған. Бұл кісіні де әскерге алды. Жиырма бес жыл қызмет етті. Қан майданға қатысып, елге аман-есен, абыроймен қайтты. Қазір соғыс жоқ қой. Жастар үшін әскерде болу – азаматтық борыш. Қайта балаңыз өмір көріп, тәртіпті болып қайтады.

Сағатыма қарасам түнгі бір.

– Кенеке, қонақ кәдесін жасайық, – дедім мен. Мұным ұйықтайтын мезгіл жетті дегенім ғой.

– Иә, дұрыс, – деді Кенен мені түсініп. Тысқа шықтық. Мәшинеге Кенен, Кәмеш үшеуміз міндік.

– Осы көлік сіздікі, Бауке, Алматыға жеткізіп салады, – деп аудан басшылары қоштасты. Қордай асуынан асып, Кенекеңнің ауылына бұрылды. Үйіне жетіп, мәшиненің алдында отырған Кенекең есік ашып, ізет көрсеттім. Қанденге ұқсас иті жүгіріп келіп аяғына оралып, мәсісін, шапанының етегін иіскеп, жүргізер емес.

– Е, сағынып қалыпсың ғой, қарағым.— деп қояды. Үйіне кірдік. Ақсақ кемпірі бар екен.

– Ой, шырағым Бауыржан, шақырып келтіре алмайтын қонағымызсың ғой, — құрақ ұшып қарсы алды.

– Барынды аямай алып кел. Ет асыңдар.

– Жоқ, Кенеке, етке қарамаймыз. Дәм татсақ болды. Мынау өзіңіз көрдіңіз, кісінің көлігі.

Үлкен, жақсы үйі бар екен. Соның төрінде отырмыз. Ақсақ кемпірі, келіні жаны қалмастан барын алдымызға қойып, жүгіріп жүр. Бір жақсысы піскен сүр етті турап әкелді.

Кенен кемпіріне алара қарап:

– Әлгі шынылардың қақалмасын емес ожауларын алып кел, — деді Мұнысы несі десем, ол кісінің қақалмасы — рюмке, ожауы — бокал екен.

Келіні әкеп, дастарқан щетіне қойып, тағы не айтады деп тұр.

– Қарағым келінжан, бұлар біз сияқты емес, қаланың қазақтары. Етті турап әкелгенің жақсы болды. Енді күміс бесақалар бар ғой, сол күміс бесақаларды әкел.

– Қазір ата, — деп кетіп үш вилканы алдымызға қойды. Кенекеңнің тіліне ішімнен сүйсініп, күліп отырдым.

– Ал, шырағым, рұқсат болса, — деп орнынан тұрды. Қалтасынан кілтін алып, шифонердің есігін ашты. Астыңғы сөресі толған шөлмек, қаз-қатар тізіліп тұр. Соның біреуін алып, есігін кілттеп жапты.

Қарсы қабырғаға көз салсам, он екі түлкінің терісін іліп қойыпты. Ой, жақсы түлкілер екен. Қызылы да қоңыры да бар. Бұларды үй иесі ұрып алған жоқ, бұлар Кенекеңе байланған олжалар ғой деп ойлады.

– Қарағым Бауыржан тамақ ал.

– Ойпырмай, Кенеке, өмірімде түлкілерді көп көріп едім. Сіздің мына түлкілеріңіз таңдамалы екен ғой. Сібірде, Қиыр Шығыста, тағы басқа жерлерде болдым. Бірақ мыналарыңыз көз тоймайтын түлкілер екен. Сіз түлкінің қадірін біледі екенсіз. Мұны көрме десе де болғандай ғой. Бәрін қалай соғып алдыңыз? Құдай біледі, мен аңшымын дейтіндердің біреуінде мұндай көрме жоқ. Тіптен жарасып тұр. Әрқайсысының терісі әртүлі болады екен-ау,ә? Қазекеңнің түлкілерді неге жақсы көретінін бұрын жете біле бермеуші едім, енді түсіндім. Сіз түсіндірдіңіз Кенеке.

– Е, қарағым, Бауыржан, мені шымшымай сөйле. Мен аңшы емеспін, әншімін. Ән — менің қанатым...

Сөзімнің астарын шалдың түсініп қойғанына іштей риза болдым. «Е, өзіне-өзі әлі де сын көзбен қарайтын кісі екен-ау», деп:

– Бағанағы айтқан өлеңіңіз нақыл сөз болды. Кенеке, — дедім.

Кәмеш көзін алартып қарап еді, мен оған жайыңа отыр деп ым жасадым.

– Ой, мен, қарағым, ақын емеспін. Жамбылға жету қайда? Жаңа мен әншімін дедім ғой, – деді кеңкілдей күліп. Мұнысы – адалдық.

– Сіздің әнші, композитор екеніңізді атамзаманнан білеміз.

Көпшікті қойып-қойып шаршадым. Кенекең сабырлы қалпынан айныған жоқ.

Бір кезде баласы туралы сөз қозғап:

– Көркемжанымды Алматының әскер бастығына айтып, қайтарсаң қайтеді? Сенің бір сөзің жетіп жатыр ғой, – деді.

– Кенеке, ол кісімен таныстығым жоқ еді...

– Үлкен кісіге барсам, қалай болады?

– Ой, бармаңыз. Барсаңыз, сізді қарсы алады, сыйлайды, бірақ «ақсақал, мұндай нәрсеге араласпаушы едім», десе ұялып қаласыз. Ал, Кенеке, мынау кісі көлігі ғой. Дәм таттық. Рұқсат етсеңіз, жүрелік. Балаңыз аман болса келеді. Уайым жеменіз. Қайта ол жақтан ысылып қайтады..

Кенен кемпіріне иек қақты.

– Тұра тұр, қарағым.

Әйелімнің алдына газетке ораулы мата әкеп қойды.

– Ойбай, апа.

– Әй, бұл кісілердікі тәбәрік болады. Рақметіңді айт та ала бер, – дедім қатыныма.

Тәбәрік дегенге Кенекең көтеріліп қалды.

Сондағы бір қызық деталь.

– Батыр, мынау саған, – деп Кенекең бір түлкісін маған сыйлады.

– Ой, көке, рақмет. Төріме іліп қоям. Үйіме келгендерге:

– Кенекең жас кезінде соғып алған екен, маған өз қолымен сыйлады, – деймін.

Шал тағы көтеріліп қалды. Мәшинеге отырып, енді қозғала бергенімізде, Кенекең қолын көтеріп, тоқта деген белгі жасады. Қарасақ, ақсақ кемпірі қисаландап жүгіріп келе жатыр. Қолында орамалға ораулы бір заты бар.

– Келін қарағым, ет асуға қарамадың. Мынау сыбағаң. Жақында сойған жылқымыздың қазысы. Үйге келген соң қатыным ұрысты.

– Түлкісін мақтап, оны алдың. Матасы тағы бар. Сенде мұндай әдет жоқ еді ғой.

Сен түсінбепсің, – деп өзіне ұрыстым. – саған қарағанда шал сергек...

...Содан екі жыл өткен соң Кенекең Жазушылар одағының дәлізінде жолығып қалды. Біраз әңгімелескен соң:

– Кенеке, мейрамханаға шақырмаймын. Мейрамхананың шайы дәмді емес, үйдің шайы дәмді, – деп үйге алып келдім. Әйелім қуанып қалды. Қазы-қарта асып, шампанды ожауға (Кенекеңнің өз сөзі ғой) құйдым.

Әңгімелесіп отырмыз.

– Әсілі кішіпейіл болмай, ниеті ағармай ешкім мақсатына жетпейді. Не тапса да, адам ниетінен табады. Қарағым Бауыржан, сенің халыққа, елге деген ниетің ақ қой. Ол бала-шағаға дейін аян.

Мұндай бағаны мен шалдан естимін деп ойлаған жоқ едім. Мені түсінетініне әжептәуір көтеріліп қалдым.

Үйге қонды. Ертесіне қатыныма: «Шалды құрқол аттандырмайық», – дедім. Кәмеш марқұм текті жердің қызы еді, мені түсінді. Біраз отырған соң:

– Ата келгеніңізге қатты қуанып қалдық, деп иығына қызыл белбеуі бар шапан жапты.

– Мына жібек орамал апамызға.

– Ой, рақмет, – деп Кенекен қуанып кетті.

– Баяғы қазақтардың (бүгінгі) емес, ақын-әншілерді сыйлап, шапан жауып, ат мінгізген жақсы дәстүрі болған. Содан олар да шақырған жерден құрқол қайтпаймыз, бір нәрсе алып қайтамыз деген дағды қалыптасқан. Соның бір ұшқыны Кенекенде де бар екен.

Такси шақыртып, Жазушылар одағына жеткізіп салдым. Қоштасарында:

– Адам баласы нәпсіге кете береді, – деді. Кенекен біраз ойланып тұрып.

– Үй салушы бір топ қарағайдың арасынан қисығын кеспей түзуін кеседі.

Ертелі-кеш тілейтінім – халқымыздың жүрер жолы, көпірі болған ер азаматтардың ниеті түзу, аман болсын...

Кенекеннің қоштасардағы осы сөзі есімде сақталып қалыпты....

ГОЛОЩЕКИН ҚАЛАЙ ОРНЫНАН АЛЫНДЫ?

Мұхаң (Мұхаметжан Әбдіхалықов аға) әдеттегі ойлы, сабырлы қалпын сақтай отырып:

– Рахымалы Байжарасов деген жігітті естуің бар шығар? – деп маған қадала қарады.

– Естуім бар.

– Ол Алматының іргесіндегі Қарасай ауданында дүниеге келген, орынсыз, бос сөз сөйлемейтін, әдепсіз іске аттап аяқ баспайтын, сыпайы жігіт еді. Халық жауы деген жаламен көп жыл айдауда болып қайтты. Бейшара кейін көп өмір сүрген жоқ, рактан өліп кетті. Екеуміз құрдас әрі көңіліміз жақын жандар едік, қатар оқыдық. Ол Қарағанды қалалық партия комитетінде екінші хатшы боп істеп жүргенде мен Қарағанды облыстық партия комитеті үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі едім. Анда-санда оңаша кездесіп, сырласып тұратынбыз.

1937-ші жылы Рахымалы Пятигорскідегі курортқа барады. Барса, Кахиани Пятигорск өлкелік партия комитетінде істейді екен. Ол 1932-1933-ші жылдары Қазақ ССР-і Өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы, Рахымалы Қазақ ССР-і Өлкелік комсомол комитетінде бөлім меңгерушісі боп істеген. Кахианимен етене таныс, жиналыстарда, түрлі кездесулерде кездесіп, сөйлесіп жүреді.

– Қазақстаннан Пятигорск курортына келген кім бар? – деп Кахиани бірде курорт әкімшілігіне кеп, сұрастырып жүргенде, Байжарасов кезігеді. Екеуі бір-бірін таниды. Кахиани Рахымалыны үйіне алып барып, ұйықтамай, түнімен әңгімелеседі. Мирзоянның қалай істеп жатқанын, халықтың, Қарағандының жағдайын, бәрін, бәрін сұрайды.

Атасы басқа адам ғой. Біздің ашаршылық жылы қырылғанымызға ет жүрегі езіле қайғырып, халқымызға сондай жаны ашиды екен.

– Өзі де ұйықтаған жоқ, маған да ұйқы бермеді, – деп айтып келді Байжарасов.

Кахианиды мен де жақсы білетінмін, жақсы көретінмін. Оның үлкен бір адамгершілік қасиеті – Қарағандыда Түсіп Күзембаев деген озат шахтер, стахановшы болды. Ол да, Мирзоян да Күзембаевты Күзембаев демейтін, ылғи Түсеке, Түсеке дейтін. Екеуі де қазақтардың жасы үлкендердің атын атамайтын әдетін біліп алған еді.

Кахианидың активте сөйлеген сөзін талай тыңдадым, газетке жазғандарын да оқыдым. Жұмысты грузиндер тиянақты істейді ғой. Ол кісі ұшақпен ұшатын

жерге ұшақпен ұшып, машинамен баратын жерге машинамен барып, Қазақстанның түкпір-түкпірін аралап, өз көзімен көрген кісі.

Қарағандының шахтерлері тұрмысымен танысқаны тіпті қызық. Шахтерлердің жұмыс істеп жатқан жерлеріне, үйлеріне барып, жағатын отынына дейін көңіл бөлген. Бір үлкен активте:

– Астық жетпейді, тамақ аз дейік. Ал енді көмір неге тапшы? Шахтер көмір қазады, үйінде жағатын отыны жоқ. Өстіп басшылық жасауға бола ма екен? Бұл жұмысшыларға көңіл бөлмегендіктен шыққан жағдай, – деп сөйледі. Кахианидің сөздері, баяндамалары Қарағанды облыстық газетінде жарияланып тұратын.

Оның тағы бір жақсы жері – көрсетілген кемшіліктер жойылды ма, жойылмады ма деп екі-үш ай өткеннен кейін қайта кеп тексеретін. Мінбеге шығып баяндама жасау орнына:

– Мен баяндама жасамаймын. Түнеукүнгі былшылдаған сөзіміз аяқсыз қалыпты. Оны орындаған ешкім жоқ. Тағы соны қайталап, былшылдаймыз ба? Одан не пайда? Сендерге айт, айтпа, енді бәрі бір, – деп нақты шара қолдануға көшетін.

Менің байқағаным, ол кездегі басшылар, Кахиани да, Мирзоян да елді көп аралап, жергілікті жерлердегі жағдайды өз көзімен көретін. Лев Исаевичтің белі ауыратын. Жұлыны кеуіп қала беретін. Чехословакияға барып емделді, ем қонбады.

Мирзоян өзі ұзын бойлы кісі еді. Ылғи еңкейіп, бүкірейіп жүретін. Сол ауруына қарамай елді машинамен де аралайтын, ұшақпен ұшатын жерде, ұшақпен ұшатын. Нұсқаушылардың пәлен, түген деп жазып әкелгендеріне сене бермейтін. Кахианидің де, Мирзоянның да стилі – қағазда шындық жазылған ба, жоқ әлде басқаша ма деп қажып, шаршағанына, ауру-сырқаулығына қарамай жанын ортаға сап, өздері аралап көретін.

Республикамызда жағдайдың қалай екенін ол кісілер қағаз жүзінде емес, жер-жерді кезіп, өз көзімен көріп білетін. Колхозшылардың үйінде де болатын.

... Өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Голощекин астық дайындау жоспарын тағы да көбейтейік дегенде Кахиани қарсы шығады. Ол тәжірибе, іскерлік жағынан Голощекиннің әкесіндей кісі еді.

– Енді бүкіл қазақты қырамыз демесек, астықтың жоспарын көбейтуге болмайды. Онсыз да халық қырылып жатыр, – деген. Содан Өлкелік партия комитеті бюросында дау шығады. Біздің қазақ басшыларының бір нашар жері-пікірін айтпай бұғып отырып алған. Кахиани:

– Онда комиссия құрайық, Жағдайдың бәрін айтып, Сталинге хат жазайық, – дейді. Оның бастамасымен Голощекин, Исаев, Кахиани үшеуінен комиссия құрылады. Үшеуі жағдайды тексеріп, танысқан соң, Сталинге хат жазбақ болады.

Исаевпен ақылдасқан, ақылдаспағаны белгісіз, Голощекин қулыққа салып, Кахианиге айтпай, бір күні бюро өткізеді.

– Мен Иосиф Виссарионовичпен сөйлестім. Қазақстанда ашаршылық хаупі жоқ, аздаған кемшіліктер бар, оны жөндейміз дедім. Ол кісі менің пікірімді дұрыс деп отыр, – дейді. Кахиани:

– Сенің мұның қалай? Үш адамнан комиссия құрдық емес пе? Неге оны мен білмеймін, неге Исаев білмейді? Аш халық қынадай қырылып жатыр. Оған қалай біз көз жұмып қарай аламыз? Саған ең маңызды мәселені жеке шешуге кім құқық берді? Сен алдадың, – дейді.

Кахиани үлкен беделді, ақылды, тәжірибелі адам. Қазақ халқына жаны ашып, Сталинмен өзі сөйлеседі. Сталин Голощекинді, Исаевты, Кахианиді шұғыл Москваға шақырып, саяси бюро отырысында үшеуін тыңдайды. Сол бюрода Голощекинді орнынан алады. Сталин Кахианиге:

– Қазақ ССР-і Өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы сен өзің бол, – дейді.

– Бола алмаймын.

– Неге?

– Арым жібермейді. Қазақ халқының қырылуына мен де кінәлімін. Голощекиннің солақай саясатын тым кеш түсіндім. Оған дер кезінде тосқауыл қоя алмадым.

Кахиани бір жағынан жазып жүретін, қаламы жүйрік журналист те еді. Сталин:

– Олай болса, «Правда» газетінің редколлегия мүшесі боп қал, – дейді. Сөйтіп Кахиани бізден кетті. Ол кісі Қазақстанда көп дегенде бір жылдай ғана істеді.

Мұхаметжан аға аз-кем ентігін басып:

– Сен Эйхо деген кісіні естіп пе едің? – деді маған тағы да ойлы жанарын қадап.

– Жоқ.

– Батыс Сібір өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Эйхо деген кісі болды. Ескі революционер, ұлты латыш. Бір кезде СОКП орталық комитеті саяси бюросы мүшелігіне кандидат, кейін Халықтық ауыл шаруашылығы комиссары болған.

Ол кезде Батыс Сібір өлкесінің орталығы Новосибирскіде еді. Онда кен орындары көп.

1932-1933-ші жылдары Семей, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстарының қазақтары Сібірдің қалаларына қайыр сұрап қаңғып барған ғой. Көше толы аш, жалаңаш қазақтарды көріп, Эйхо Сталинге:

– Тамақ іздеп, қайыр сұраған Қазақстанның адамдары Сібірге қаптап кетті. Қазақстанда жағдай мәз емес-ау, – деп хабарлаған. Сөйтіп Сталиннің Голощекинді Мәскеуге шақыртып, оның мәселесін саяси бюрода қарауына

Эйхоның да себі тиген. Содан өзім Эйхоны жақсы көріп кеттім. 1938-ші жылға дейін ол кісінің аты шығып жүрді, «халық жауы», делініп ұсталып кетті ме, кейін аты шықпай қалды.

Біздің қазақ басшыларының ең сорлылығы – Голощекинге қайтсем жағынам деп басын төмен сап, қой сияқты үндемей отыра бергені. Атасына мың бір рақмет, бізден Тұрар Рысқұлов қана қазақ халқы қырылып жатыр деп дер кезінде Сталинге аштық мәселесін бір емес, бірнеше рет қорықпай қоя білді. Өкінішке орай, Сталин оған құлақ аспады. Құлақ аспауының себебі, Голощекин бізде бәрі жақсы деп өтірік айтумен болды.

Қазақстандағы аштыққа қарсы күреске көлденең адамдардың қосқан үлесі ерекше. Солардың көрнектісі – Кахиани. Ол Голощекиннің Қазақстаннан кетуіне ең басты себепкер адам.

МЕКТЕП МҰРАЖАЙЫНДАҒЫ ТЫҢ ІЗДЕНІСТЕР

Алматы қаласының №74 орта мектебінде жан сүйсінерлік жақсы істер көп. Бұл мектеп қабырғасында 1050 шәкірт білім алып, тәрбиеленеді. Жаңа оқу жылынан бастап ол бұрынғыдай аралас емес, тек қазақ мектебі болмақ. Бізді ерекше қуантқан екінші жағдай – мектеп мұражайындағы ізденіске толы ізгі істер. Мұражай директоры Людмила Григорьевна Козедуб аса тәжірибелі, шәкірттер тәрбиесіне жан-тәнімен берілген ұстаз. Қаламыздағы №19 мектептің тұңғыш директоры боп, оның іргетасын қаласқан, мектеп пайдалануға берілген салтанатты жиында сол кезгі оқу министрі Балахметов құшақтап, бетінен сүйіп, алғыс айтқан екен.

– Мен аурумын. Менің ауруым – тыным таппай іздене беру. Осы мектеп мұражайын ширек ғасырдан бері жандандырып, экспонаттармен байытып келем, – дейді Людмила Григорьевна. Бұл айтқанының шындығына мұражайда болғанымызда толық көз жеткіздік. Мұражай кең бөлмеге орналасқан. Ондағы экспонаттар өте бай. Тіпті қайсыбірі орталық мұражайлардың өзінде жоқ.

Біз Людмила Григорьевнаның шығармашылық ізденістерінің екі бағытына арнайы тоқталмақпыз. Олай етудегі мақсат – республикамыздағы мектептердің мұражай қызметкерлері ол кісінің жетістіктерінен үлгі алса деген мақсат.

Людмила Григорьевна 2008 жылы оқушыларымен халқымыздың біртуар, даңқты ұлы Бауыржан Момышұлының туған қаласы Таразға, туған ауылы Жуалыға, Шымкент қаласындағы Сыпатаев атындағы мектепке, Баукең көп жыл демалған Сарыағаш шипажайына саяхат жасап, көз көргендерден естеліктер жазып алып, оны журнал-кітапша етіп мұражай төріне қойған. Бұл журнал-кітапшаның құндылығы, тағлымдық, тәрбиелік мәні – мектептегі шәкірттердің бәрі оны оқып, рухани нәр алады, патриоттық сезімге бөленеді. Сөзіміз дәлелді болуы үшін Людмила Григорьевна жинап, қағазға түсірген естеліктерге зер салып көрелік.

Айтбай Сейірбекұлы Тасипов, Сарыағаш шипажайының бас дәрігері:

– Бауыржан Момышұлын 1976-1977 жылдары біздің шипажайда демалып, емделгенде көрдім. Әдеттегідей ол кісі 5-корпустың 59 бөлмесіне орналасатын. Бұрыл шашты, бұрыл мұртты, үнемі костюммен жүретін.

Бауыржан аға корпустан шыққан кезде ылғи да жұрт бірге суретке түскісі келіп кезекке тұратын. Мен де кезекке тұрдым. Фотограф темекісін жасыру керегін ескерткенде, Баукең бұрылып, кетіп қалды. Сөйтіп ол кісімен суретке түсе алмадым.

Шипажай алаңында ақындар айтысы басталды. Айтысқа қатысушылардың бірі ішіп алған, қызулау екен. Ұлттық намысқа тиетін сөз айтып қалғаны. Бауыржан Момышұлы микрофонды тез қолына алып:

– Мұндай айтысқа жол жоқ! Тараңдар! – деді қаһарланып.

Бауыржан Момышұлы адал, әділ еді. Ұсақ-түйек нәрсеге бола ешкімнің көңіліне тимейтін. Сұсынан адамдар қорқатын. Қайталанбайтын тау тұлға. Егер ол кісі ерекше мінездің иесі болмаса, Бауке де болмас еді.

Лидя, мейірбике:

– 1976-жылы шипажайымызда ұзын бойлы, мұртты кісі демалды. Бірінші күні палатасына еніп, кереуетте темекі тартып жатқанын көріп, ескерту жасап едім, адам үрейін ұшырарлықтай сұсты күйге еніп, іргедегі таяғымен мені ұратын сыңай танытты. Ытып сыртқа шығып, бас дәрігерге бардым. Ол күліп:

– Ұзын бойлы, мұртты кісі ме? – деді.

– Иә.

– Сіз Бектің «Волоколомское шоссе» кітабын оқыған ба едіңіз?

– Оқығам.

– Ол кісі сол батальон командирі.

Мен өзімді ұра жаздаған Бауыржан Момышұлы екенін білген соң, палатасына қайта бардым. Барсам, палата іші тап-таза. Ол кісі су әкеп беруімді өтінді. Өтінішін тез орындадым. Солай біз тез татуластық.

Жанболат Үсіпбеков, шипажайда демалушы:

– 1974 жыл. Әкем екеуміз шипажайға келсек, жолдама таусылып қалыпты. Қапталдағы магазинге бардық. Іштен Бауыржан Момышұлы шығып, баспалдақпен жайлап төмен түсе бастады. Әкем ол кісімен соғыста кездескенін, өзінен қатты қорқатынын айтып:

– Сен атаңның баспалдақпен төмен түсуіне көмектесіп, палатасына дейін жеткізіп сал, – деп, өзі бұрыш қалқасына жасырынып, қалып қойды. Мен Бауыржан атамның қолтығынан сүйеп, баспалдақтан төмен түсуіне көмектестім. Ол кісі:

– Шипажайға әкеңмен келдің бе? – деп сұрады.

– Жоқ, анаммен келдім, – деп өтірік айттым.

Жақсылық Махатаев, Сарыағаш тұрғыны:

– 1975 жылы Ұлы Отан соғысының 30 жылдығына орай, біздің ауылдың майданнан қайтпай қалған ардагерлеріне арналып, ескерткіш ашылды. Сол ескерткіштің ашылу салтанатына Бауыржан Момышұлы бастаған аудан басшылары келді. 1922 жылы туылған менің атам Махатай Жұмабаев соғысқа осы Сарыағаш аудандық әскери бөлімнен аттанған екен. Соғыстан 1947 жылы

елге оралып, соңғы демі таусылғанша адал қызмет етті. Атамның соғыстағы ерліктерін бағалап, екі рет Еңбек Қызыл Ту орденімен және толып жатқан басқа да орден, медальдармен марапатталған. Ол кісі соғыс туралы көп айтпайтын. Сұраған сұрақтарыма ғана жауап беретін. Ескерткіш ашылатын күні атамның денсаулығы, көңіл-күйі болмай клубта өтетін Бауыржан Момышұлымен және соғыс ардагерлерімен кездесуге қатыса алмайтын күйде еді. Бір кезде сырттан «кім бар?» – деген зор дауыс естілді, атам төсегінде жатқан, сырттан Бауыржан Момышұлы бір топ ардагерлермен ішке енді. Атаммен сөйлесіп, жағдай сұрасқан соң атамды қалай да кездесуге келуге бұйырды. Атам бар күш қуатын жинап кездесуге барды. Аудан басшылары соғысқа қатысқандарды құттықтап, сый-сияпат жасады. Атам аты аңызға айналған батыр бабамыз Бауыржан Момышұлының кездесуін үнемі мақтанышпен еске алып: «Қазақта ұлық болсаң, кішік бол» – деп, оның адамгершілігін кейінгі ұрпақтарына үлгі етіп айтып отыратын.

Ибадулла Қалымбетов, Сарыағаш тұрғыны:

– Бауыржан Момышұлын 1965 жылдан бері жиі көрдім. Кейде шипажайда отбасымен демалатын. Әкемнің ағасы елге белгілі, қаһарлы кісі еді. Баукең ол кісімен санасатын. Шипажайға демалуға келген сайын қой сойып, Баукеңді үйіне қонақ ететін.

Бауыржан Момышұлы шипажайға тұңғыш рет 1965 жылы жұбайы екеуі келді. Бойы ұзын, тіп-тік, қайратты еді. Бейне бүркітке ұқсас ол кісіге көз тоқтатып қарауға қорқатынмын. Командирге тән қатқыл, жуан дауыспен бұйырып, қысқа сөйлейтін.

1978 жыл. Дүниеге келген ұлымды, жұбайымды әйелдер босанатын үйден шаңырағыма әкелген соң, Бауыржан Момышұлын қонаққа шақырдым. Нәрестенің атын Баукең: «Өзбектің тентегі болғанша (ол кісі бізді өзбексіндер деп әзілдейтін), қазақтың тентегі болсын» деп атын Бауыржан қойды.

Шипажайда Баукең бұрын аудандық партия комитетінде істеген Қалымбетова Әлиямен араласты. Оны келін дейтін. Бірде маған аудандық әскери комиссариатты шақырып кел деді. Шақырып келдім. Онымен Бауыржан аға өз палатасында ұзақ сөйлесті.

Баукең палатада жеке тұратын. Үстел үстіндегі шағын жазу машинкасымен жазу жазатын. Сөйлесіп отырғанда «тоқта» деп дауыстап, есіне түскен сөздерін жазған соң, әңгіменді ары қарай жалға дейтін.

Қайтыс болған атақты атам жылын бермек күні Баукең мен сатушы боп істейтін магазинге келіп, Файзулла ағамның қайда екенін сұрады.

– Файзулла атамның жылын бермек боп үйіне кетті, – деген едім:

– Маған неге айтпады? Менің баруым керек, – деп бас дәрігердің шаруашылық ісі бойынша орынбасарына барып, машинасын беруді өтінді. Ол берді. Кабинаға отырып, жөнep қалды.

Атамның үйі шипажайдан үш шақырым шалғай еді. Баукең машинадан түседі, ешкім қарсы алмайды. Қараса, мінгені қоқыс таситын машина екен. Оны ә дегенде байқамаған. Шипажайға қайта келіп:

– Мен сенің қоқысың емеспін! – деп бас дәрігерге барып, оның жеңіл машинасын алады.

Бірде Баукеңмен бірге түскі ас ішкелі кафеге ендік. Ол кісі даяшыдан: «Ет қойдың, әлде сиырдың еті ме? Мен қойдың етін жемеймін» – деді.

«Ата, неге қойдың етін жемейсіз?» – деп сұрап едім, бала күнінде кішкентай қара қозысы болғанын, оны өте жақсы көргенін, үлкейгенде ол қозыны сойғанын, содан бері қойдың етін жемейтінін айтты. Тамақтанып болған соң, Бауыржан ата шағым кітабын сұрап ап, дәмді ас үшін алғыс сөзін арабшалап жазды.

Баукең бильярдты тамаша ойнайтын, қарсыласын ылғи жеңетін. Ол кісіні іздеп, Ташкенттен ақын-жазушылар жиі келетін. Бейтаныс кісілерге де Бауыржан ата құрметпен қарайтын, кедей, кембағал жандарға үнемі көмектесетін. Ол кісі мейірімді, жақсы адам еді...

Нұрмахан Баталұлы Алпысбаев, соғыс ардагері, Бауыржан Момышұлын емдеуші дәрігер:

– Сарыағаш шипажайында 1960 жылдан істеймін. Баукең бізге 1961 жылы келіп, демалды. Бұл кезде А. Бектің «Волоколомское шоссе» кітабын оқығам, Бауыржан Момышұлы туралы толық түсінігім бар болатын. Ол кісі кабинетіме кіріп келгенде, орнымнан атып тұрып, құшақтап амандастым. Кездескеніме қуанғаным сондай, бетінен сүйдім.

Баукеңнің үстінде полковниктік әскери киім, қолында папка. Өзімен бірге ала келген «За нами Москва» кітабын маған сыйлады. Ол кезде шипажай құрылысы жаңа жүргізіле бастағандықтан палаталар жетіспей, Баукең шопанның киіз үйінде тұрды. Одан кейін де бірнеше рет жұбайымен келіп демалды.

Бильярдты тамаша ойнайтын. Қарсыласы ережені бұзған кезде: «Сен кіммен бәскелескенінді білесің бе?!» – деп таяғымен сескендірген де кезі бар.

Бауыржан Момышұлын мен көп жыл емдедім. Адамдармен жақсы қарым-қатынаста болды, жұртпен сырласып, сөйлескенді ұнататын, көпшіл еді. Ой бөліскен кездерім де аз емес, кейде ол кісімен бильярд та ойнадым. Әділдікті сүйді. Біреу соқтығып тиіспесе, өздігінен ешкімге тиіспейтін. Тазалықты сүйетін. Ұқыптылықпен емделді. Өсек-аяңға көңіл бөлмейтін.

Қойшыбай Құлахметов, дәрігер, бөлім меңгерушісі, бас дәрігер болып істеген:

– Бауыржан Момышұлын алғаш рет 1965 жылы көрдім. Кигені сұр костюм, қолына ұстаған басы имек, жылтыр таяқ. Көнелеу қол дорбасына азық-түлік, жазу машинкасы салынған. 5-корпуста тұрды. Әйелдер көп келетін. Ташкент ауданы «Келес» станциясының тұрғыны Мария деген татар әйел есімде.

Баукең әрдайым дәрігерлік тексеруден өтетін. Бір маусымда 26 күн емделді. Барлық емді ұқыпты қабылдады. Корпуста шыға қалса, айналасын лезде жұрт қоршап алушы еді. Ол кісіні адамдар ауданнан, облыстан іздеп келетін. Таныс, не бейтанас жандар келсе де, үстел үстінде дастарқаны әрдайым жаюлы тұратын. Мінезі тік еді. Жағымпаздарды жек көрді. Біздің шипажайда 1980-ші жылы соңғы рет демалды. Шебер билейтін, әйелдерді биге шақыратын. Ол кісінің бойы ұзын, тіп-тік, мүсін-келбеті, түр-тұлғасы сұлу еді.

Мария Жангереқызы Бекмұрзина, мұғалім-методист:

– Шипажайға келісімен Бауыржан Момышұлын соғыс ардагерлері, не солдаттар кездесуге алып кететін.

Ибадулла Қалымбетов:

– Файзулла бауырымнан милиция бөлімінің бір бастығы Бауыржан Момышұлымен таныстыруды өтініпті. Екеуі палатасына еніп, көпке дейін кешікті. Бір кезде бауырым сыртқа шығып, «Бауке мені жерге қаратты» деді. Сұрап білсем, жағдай былай болыпты. Файзулла Бауыржан ағаға барып, милиция бөлімі бастығының танысқысы келетінін айтады.

– Онда келсін, – дейді.

Милиция бөлімінің бастығы милиция киімімен ішке енеді. Баукең:

– Қандай овчаркасың? Қорқытқалы келдің бе? – дейді. Милиция бөлімінің бастығы үн-түнсіз қарасын батырады.

Соңғы рет әбден арықтап, қартайып кеткен Баукеңді көрдім. Магазин төңірегін тазалап, тәртіпке келтіріп жүргем. Кафенің арғы шетінде, қараңғылау жерде Бауыржан атаға ұқсас қарт кісі отыр. Барып, сәлем бердім. Баукең: «Ұшақпен Шымкентке ұшып келдім. Облыстық кәсіподақ комитеті төрағасына жолығып, Сарыағашта демалам деп едім, өзінің көгілдір машинасымен мені осында жеткізіп салды» – деді.

Мен неге азып кеткенін сұрадым.

– Кәрілік, – деп қысқа жауап қатты. Бауыржан ата жомарт еді. Магазиннен керек-жарағын алып, «қара дәптеріңе жазып қой» дейтін. Демалыс уақыты бітіп, қайтар кезде, қалың конвертті алдыма тастап, қарызымнан құтылдым дейтін.

Бірде бас дәрігердің кабинетіне кіріп қалып, Баукеңнің:

– Емдегенің үшін қанша ақша төлеуім керек? – деген сөзін естідім.

– Бауке, ештеңе де төлемейсіз.

– Жоқ! Немене мені адам орнына санамайын деп тұрсың ба? Демалып, емделгенім үшін қанша ақша керек, ал! – деді ренжи даусын көтеріп. Бауыржан Момышұлы осылай әрдайым шипажайға жолдамасыз келіп, емделген ақысын тиынына дейін қалдырмай төлейтін.

Енді Людмила Григорьевнаның соғыс ардагелерімен жүрізген жазбасына зер салалық.

Замзам Темірбеков, Б. Момышұлы батальонының барлаушы-пулеметшісі:

– Майданда папахасымен, әскери жамылғысымен ат үстінде отырған Бауыржан Момышұлын 4 рет көрдім. Өте сұсты, қаһарлы еді.

Сағи Жарбасов, 1073 полк барлаушысы:

– Бек Бауыржан Момышұлы блиндажында бірнеше апта жұмыс істеді. Баукеңнің айтқандары бойынша жазып алған жазбаларын қайта-қайта жоғалтып, Баукеңнен ұрыс естіді.

«Волоколомское шоссе» кітабының алғашқы тарауы жарық көргенде:

– Жазғаным қалай? Жақсы ма, нашар ма, ондағы соғыс шындығы шынайы бейнеленген бе, бейнеленбеген бе, сізге ұнады ма, ұнамады ма деп Бек Бауыржан Момышұлына тағы келді.

Дивизия командирі, генерал Чистяков біздерді штабқа шақырып, үстел үстіне дастарқан жайып:

– Кітаптың алғашқы тарауының жарық көруі құрметіне жауынгерлік дәстүр бойынша жүз грамнан алып қоялық, – деді.

– Рақмет, кітап тарауы жақсы жазылған. Ризамыз, – деп екі-үш кісі сөйледі.

Бауыржан Момышұлы Бектен теріс айналды. Генерал Чистяков:

– Сен неге теріс айналасың? Мұның қалай? Мен түсінбей отырмын. Бек дұрыс жазбаған ба? – дегенде:

– Бұл – өтірікші. Шындықты бұрмалап жазған. Мен сап алдында

атқызған қазақ емес, орыс болатын. Ол қорқақ-сатқын орманға қашып барып, өз қолын өзі атты. Бек оның аты-жөнін нақты жазбай өзгертіп, Боранбаев деп жазыпты, – деді Баукең ашуланып.

– Біз кітапты баспаға дайындағанда баспа қызметкерлері: Бауыржан Момышұлы сап алдында атқызған қорқақ-сатқын орыс деп көрсетсек, оны орыс солдаттар қалай қабылдайды, араларында ұлттық араздық, қастандық туып кетуі мүмкін деп хауіптенді. Сол себепті Боранбаев деп өзгертіп алдық. Ол үшін сізден кешірім сұраймын. Кешіріңіз, Бауыржан, – деді.

– Мен оны аттырғанда өз ұлымды аттырғандай қайғырдым. Оның сатқындыққа қалай барғанын көпке дейін түсіне алмай, іштей азап шектім, – деп Бауыржан ауыр күрсініп, бөлмеден шығып кетті...

Бұл жазбалардың шәкірттерге шынайы патриоттық тәрбие берудегі маңызы өте үлкен. Мұндай ізденісті барлық мектеп ұстаздары ескерсе нұр үстіне нұр болар еді.

*Бауыржан Омарұлы,
ф.ғ.д., профессор*

БІРІНШІ БАУЫРЖАН

*Бауыржан Момышұлы жер жүзінде
Тарапты барлық елге ертегі боп.*

Сәбит Мұқанов

Бірінші курста оқитын ботатірсек төрт студент бақыттан басымыз айналып, масайрағанымыз соншалық, жер-көкке сыймай отырмыз. Ортамызда асқар таудай болып жайғасқан Бауыржан Момышұлы атамыз шылымын дамылсыз сорып, әңгімесін ауық-ауық жалғастырып қояды. Демімізді ішке тартып, құлақ қақпай тыңдап отырмыз. Ара-тұра сұрақ қойған боламыз. Оның өзі сұрақ деуге келмейтін қиқы-жиқы бірдеңелер...

Бұл сексен бірінші жылғы желтоқсанның он тоғызы еді. Жатақханада жолыққан кураторымыз, жазушы Мамытбек Қалдыбаев ағамыз: «Бауыржан аталарыңды көргілерің келе ме? Ол кісі бүгін біздің үйде болады», – деп қалғаны. Мамытбек ағаның батырмен араласып-құраласып тұратынын бұрыннан білетінбіз.

– Көргіміз келгенде қандай! Бірақ, әйгілі Баукең біз құсаған бірінші курстың бақа-шаяндарын қайтсін? Әзілхан Нұршайықовтың өзі роман жазып жүргенде ол кісімен абайлап сөйлескен ғой.

– Жоқ, Баукең сендер ойлағандай емес. – Мамытбек ағай жымыып қойды. – Келбеті сұсты болғанымен, мейірбандығы шексіз. Жүріңдер. Өзінің көңілі қаласа, сендермен шешіліп әңгімелесуі де әбден мүмкін.

Мәкенді айнала қоршап тұрған төрт студент – өмірден ерте кеткен талантты ақын Бауыржан Үсенов, бүгінде жұртшылыққа есімі кең танымал ақын Светқали Нұржанов, қазір Алматы облысында қызмет істейтін журналист Нүсіп Әбдірахимов және мен – бір бірімізге қарадық. Барсақ па, бармасақ па? Барсақ па дейтініміз, мұндай мүмкіндікке ие болу бақыты екінің бірінің маңдайына жазыла бермес. Астананы өмір бойы мекен еткенімен Баукең атамызбен тілдеспек түгілі, өзін мүлде көрмегендер де бар ғой. Қиялымызда Қобыланды мен Алпамыстан кем көрінбейтін батыр атамызға сәлем беріп шығудың реті келіп тұрғанда кім тартынсын? Бармасақ па екен дегеніміз, бірінші курсқа түспей жатып арсалаңдап, алты алашқа белгілі ақсақалдың алдына баруға жүрегіміз дауаламай тұр. Баукеңнің «Ұшқан ұясын», Өз-ағанның «Ақиқат пен аңызын», Александр Блоктың «Арпалысын» оқуға түспей тұрып оқып үлгергеніміз көңілге медеу.

– Әй, барасыңдар ма, жоқ па? Ал, мен кеттім.

– Мамытбек ағай мол денесімен бұрыла берді.

– Ойбай, көке! Қалдыра көрмеңіз.

Жатақхананың бесінші қабатында тұрған біз баспалдақтардың үш-төртеуін бір-ақ аттап, төмен қарай зуладық...

Шыға берісте Мамытбек аға:

– Әлгі Жақыпов қайда жүр екен? Баукеңе журфактағы үш Бауыржанды ертіп барғаным дұрыс болар еді, – деп қалды.

Бүгінгі белгілі ақын Бауыржан Жақыпов ол кезде балауса жырларымен ел-жұртты елеңдете бастаған екінші курстың студенті еді. Жатақхананы қайта бір сүзіп шықтық. Бауыржан табыла қоймады.

Пәтерінің есігіне маңдайымыз тірелгенде, Мамытбек ағай сәл кідірді.

– Тұра тұрыңдаршы, мен қазір Баукеңнен рұқсат сұрап келейін!

Буын-буынымыз былқ-сылқ етеді. Келуін келіп алып, қара терге түстік. Төртеуміздің де шашымыз желкемізді қабады. Сол жылдарда ұзын шаш өсіру үрдіс еді ғой. Баукеңнің шашы жауырынын жапқан бір журналисті қуып жібергені есіме түсіп, жүрегім су ете қалды. Аналарға қараймын. Байқаймын, жетісіп тұрған жоқ. Масқара болғанда...

Мамытбек ағай үйінен көңілді шықты.

– Жолдарың болды. Баукең сендерге кірсін деді.

Деміміз бітіп қалды. Есіктің тұтқасы қайда кеткен? 61-ші автобустың ішіндегі желдей ескен сөзуарлығымыздың ізі де жоқ. Бұтаның түбін паналаған торғайдай бүрісіп, бір-бірімізге «сен кір, жоқ, сен кір» десіп, есік алдында үрпиісіп, сәл бөгелдік.

Бауыржан Момышұлы диванда отыр екен. Үстінде көкшіл көйлек. Кірерімізді кіріп алып, босағада состиып тұрып қалған бізге Мамытбек ағай «Баукеңнің жанына жайғасыңдар» дегендей ишарат жасады. Қашаннан еті тірі Бауыржан Үсенов батылдық танытып, батыр атамыздың қасына барып қонжиды. Ілби басып, одан сәл төменірек мен орын алдым. Светқали мен Нүсіп қарсы алдымызға отырды.

– Әй, Мекемтас (Мамытбек ағайымызды айтқаны), бұларың кім?

Баукеңнің даусы гүр ете түсті.

– Бұлар – бірінші курстың студенттері. Сізге сәлем береміз деп... Мына жаныңызда отырған екеуінің аты – Бауыржан...

Баукең көк түтінді құшырлана сорып, бізге қарады. Батырдың өткір жанары кірпігімізді күйдіріп жіберді.

– Сонда сендердің аттарыңды менің құрметіме қойған ба? А-а!

Үнсіз бас шұлғыдық. Тіл қатайық десек, көмейімізге тобық тіреліп тұрғандай дыбысымыз шықпайды.

– Әке-шешелеріңнің ниетіне рахмет. Мына мен нөмірі бірінші Бауыржанмын. Бауыржан номер первый! Солай. Ал, сендердің нөмірлерің нешінші?

Бізде үн жоқ. Не дейік? Өмірге жаңа қадам басып жатқанымызда нөмірімізді қайдан білейік. Төмен қарап, жанарымызбен жер шұқимыз.

– Сендердің нөмірлерің «әнінші» болады, яғни, әзірге белгісіз деген сөз.

– Бауыржан атамыз мол денесімен бізге бұрылды, – Өмірдегі өз нөмірлерінді тауып алыңдар.

Бағанағыдай емес, Баукеңе бойымыз үйрене бастады. Енді бурыл тартқан шашына, қыран қабағына, семсердей мұртына көз тоқтатып қарадым. Не деген сесті кісі еді!

– Сенің атың кім? – деп сұрады қарсы алдында бұйра шашы дудырап отырған ақын досымыздан.

– Светқали.

– Е-е, сенің атың Жарқынғали болды ғой.

Содан соң Бауыржанға бұрылды.

– Әй, мұрт, сенің қанша әйелің бар?

– Әйелім жоқ, аға. Бойдақпын.

– Әй, мынау не дейді? Әп-әдемі жігітсің, неге әйелің жоқ?

Баукең жорта қабағын түйіп, Бауыржанды ұрып жіберердей оқыс қимыл танытты.

– Е-е, университетте оқимын деңдер. Дұрыс. Қазақтың Ахмет Байтұрсынов деген мықты ғалымы болған. Осы күнгі мүйізі қарағайдай тіл мамандары сол кісінің еңбектерін пайдаланып жүр.

Баукең сөзінің соңына ащы тұздық араластырып жіберді.

Міне, қызық! Өмірі есімін естімеген кісіміз. Атағы мәшһүр ғалым болса, еңбектері қайда? Оқу орындарының бағдарламасына шығармалары неге кірмеген? Санамызда осындай сауалдар сапырылысып жатты. Ол кезде бұл сұрақтардың жауабын білмейтін едік. Ахмет Байтұрсыновтың ардақты есімі ақталып, асыл мұрасы алты алашқа кеңінен тарайтын күндер ол кезде үш ұйықтасаң түсіңе кірмейтін. Сондықтан, ғұлама ғалымның атын алғаш рет аңыз адам – Бауыржан Момышұлының өз ауызынан естігенімізді мақтаныш көреміз. Баукең әр сөзін нығарлап отырып, бір ауыз өлең оқыды.

Міржақып, төмендердің аласасы,

Сөзімнің бар ма, жоқ па, тамашасы.

Жылтырап тесік моншақ жерде қалмас,

Қазаққа бір роман жаза салшы.

Бізге бұл өлең де таныс емес. Байыбына толық барғанымыз жоқ. Курстастарыма қараймын. Байқаймын, олар да аң-таң болып отырған сияқты. Елдің рухын оятатын осы бір жолдар Міржақып Дулатовтың жүрекжарды сөзі екенін, әйгілі «Бақытсыз Жамал» романы осы беташар өлеңмен басталатынын кейін білдік қой.

– Қасым үйден көп қиындық көрді. Ғаламат ақын ол. Жүсіпбековке шығарған өлеңін білесіңдер ме?

Бұл туралы енді еміс-еміс естігенбіз. Жалпы, әдебиетші студенттер арасында ауыздан-ауызға көшіп, жылдар бойы айтылып жүретін белгілі шумақтар, тұрақты тіркестер болады. Жарты ғасырға жуық уақыт бойы ұмытылмаған әңгімелер де бар. Біздің тұсымызда да студенттер Қасым Аманжоловтың бір кезде қаланың басшысын сынап-мінеп шығарған:

Бермесең бермей-ақ қой баспананды,

Сонда да тастамаймын астанамды.

Өлеңнің отын жағып жылытамын,

Үйдегі бір қатын мен жас баламды, – деп басталатын өлеңін жатқа білетін. Сондықтан, батыр атамыздың сауалына басымызды шұлғыдық.

Баукеңнің жүзінде ептеп күлкі жүгірді. Енді ол «Қаракесектің» әуеніне салып, әндете бастады:

Сыртынан көреміз де сүйінеміз,

Жүсіпбеков жолдастың үйіне біз.

Қашан түсіп қалғанша хатшылықтан,

Туғанға ақын болып күйінеміз...

Мұны бұрын естімеген едік. Баукең әр сөзін шегелеп айтқан соң, миымызда жатталды да қалды.

– Жақсы ақындар бар ғой. Қазіргілердің ішінен Сағидың өлеңдерін тәуір көрем.

Баукең одан әрі өзінің офицерлік қызметіндегі қызықты оқиғалар туралы әңгімеледі. Батырдың жастық шағы көз алдымызға елестеді. Аты аңызға айналған қаһарман қазақтың әскери қызметтегі әмірлі даусы құлаққа келгендей болды.

Ол тарамыс саусақтарына темекі талын қыстырды да, бір сәт үнсіз қалды.

– Әй, Мекемтас, бұлардың маған қоятын сұрақтары жоқ па?

– Кәне, балдар, сұраңдар, – деп Мамытбек ағамыз қалбалақтап жатыр.

Сұрақ қойған болдық. Біріміз бірінші курстың студентіне тән баландықпен келеңсіздеу сауал бердік.

– Это – глупый вопрос! – деді батыр даусы қатқылданып. Жанары ұшқындап, мұрты жыбырлап кетті.

Жым болдық. Бұдан әрі сұрақ қоймақ түгілі, тіліміз байланып қалды.

Баукең тағы да бірер үзік әңгіме айтты. Арасында: «Мен атағым да, шатағым да бар адаммын», – деп нығыздап қойды.

Біз отырғалы бірер сағат болды. Бөлменің іші буалдыр. Баукең темекінің тағы бір талын саусағына қыстырды. Мәкең сіріңкеге ұмтылды. Қою түтін бұрқ етті. Әлі де отыра бергіміз бар еді. Баукең бойымыз енді-енді үйреніп, ептеп

әңгімеге араласа бастағанбыз. Батыр атамыз шаршады деді ме, әлде, бірінші курстың студенттеріне осының өзі жетер деп ойлады ма, Мамытбек ағамыздың:

– Бауке, рұқсат болса... Бұлардың қазір сабағы бар еді,.. – деп қалғаны.

Баукеңнің мұрты жыбыр ете түсті. Қап!

– Мен не, осыларды ұстап отыр ма едім. Әйда, барсын!

Батыр атамызбен асығыс-үсігіс қоштасып, іркес-тіркес шыға жөнелдік. Сөйтіп, бар-жоғы бір-екі сағаттық жүздесуге құмарымыз қанбай қалды. Қымбат қазынаны қолымызбен ұстап тұрып, айырылып қалғандай күй кешіп, көңіліміз қоңылтақсып жүрген. Студенттік өміріміздің алғашқы көктемі ұзамай бәрін де ұмыттырып жіберді.

Сол жазда Баукең дүние салды. Дәл сол күні астана жұртшылығы «Медеу» мұзайдынына жиналып, Қазақстанның Ресейге қосылғанының 250 жылдығын мерекелеп жатыр еді...

* * *

Тағдырымыздың бізге ұсынған сыйындай болған сол бір ұмытылмас кездесуден бері жиырма сегіз жыл өтіпті.

Ұмытпасам, сол жылы Баукеңді тағы бір рет көрдік-ау деймін. Ол кісі университет студенттерімен кездесуге келді. Төралқада отырған оны жиі нысанаға алып, түсіру аспабының тұмсығын тақай берген киношы ағайымызға кіжініп, қолын көтеріп қалғаны есімізде.

Мамытбек ағайымыздың арқасында Баукеңнің алдына барып, қолын алып, аз-кем әңгімелескен бір кездегі төрт студенттің қай-қайсысы да кейін өмірден өз орнын тапты.

Танымал ақын, талантты әнші, сыршыл сазгер Бауыржан Үсеновтің ғұмыры қысқа болды. Бар-жоғы отыздан енді ғана асқанда дүниеден өтті. Бірақ сол қамшының сабындай ғана өмірлік сапарында айрықша із қалдырды. Жұрттың жүрегінде жатталатындай жауһар жырлар жазды. Бірнеше кітаптары жарық көрді. Оның өлеңдерін қазіргі жастар да жатқа оқиды. Бәлкім, Баукеңмен сол жүздесудің әсері болар, Бауыржан ол тұста ауызға алуға тиым салынған жабық тақырыптар жөнінде жыр жазуды жиілетті. Оңаша сәттерде отыз жетінші жылдың зобалаңы туралы әйгілі «Қара машина» деген өлеңін оқитын.

Оқуды бітіргелі мұнайлы Маңғыстауды мекендейтін Светқали Нұржанов қазір қазақ поэзиясының орта буын өкілдерінің санатына ілікті. Жас күнінен талайды таң қалдырып, ешкімге ұқсамайтын ақындық болмысымен әдеби ортаны дүр сілкіндірген ол бүгінде елге белгілі жыр жүйрігіне айналды. «Дарын» мемлекеттік жастар сыйлығын иеленді. Шынашақтай кезінде студент ақындардың айтысына қатысып, «Бір бала алдарыңда жыр бастады, Бітпейді мұнымен де шын дастаны. КазГУ-ім елудегі аман болсын, Сау жүрсін Каз ГУ-імнің құрдастары!», – деп жырлаған Светқалидың өзі де қазір қырықтың

қысқасынан асып, елудің еңсесіне қарай ентелеп келеді. (Оның осы кездесу туралы жазған «Момышұлына сәлем бере барған төрт шайыр жайлы хикаясы» бүгінгі санда жарияланып отыр).

Бірнеше кітаптары жарық көрген белгілі ақын, жүйрік журналист Нүсіп Әбдірахимов қазір Алматы облыстық «Жетісу» газетінің жауапты хатшысы болып қызмет істейді. Баспасөздегі жемісті еңбегі үшін бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы Президент грантын иеленді.

Аллаға шүкір, біз де жаман болғанымыз жоқ. Журналистика мен әдебиеттанудың ауылына қазық қағып, ат байладық. Қастерлі шаңырақтың үрдісін ырым көріп, бір ұлымыздың атын Бақытжан деп қойдық.

Мамытбек ағаның осы кездесуге арнайы ертіп апарғысы келіп, сол күні сонша іздеп таба алмаған тағы бір студенті Бауыржан Жақып – бүгінгі баспасөз бен әдебиеттегі белді тұлғалардың бірі. Қарымды ақын, ғибратты ғалым. Филология ғылымдарының докторы, профессор. Бірнеше жыл КазГУ-дің журналистика факультетінің деканы қызметін атқарып, бәріміз түлеп ұшқан қара шаңырақтың бесігін тербетті. Қазір еліміздің бас баспасы – «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС-ның бас директоры.

Сол жолы бірнеше Бауыржанның басын құрап, Баукеңмен жолықтыруға ниет қылған ақжүрек Мамытбек ағамыз бүгінде ауызы дуалы, сөзі уәлі қаламгер ақсақалдардың санатында.

* * *

**Қадалып қабағыңа көп қарадым,
Тұрғандай тұрпатыңда қазақ біткен**

Ғали Орманов

Бауыржан – қазір қазақ ішінде ең көп тараған есімнің бірі. Соғыстан кейін қалың ел балаларына жаппай осы атты қоя бастады. Бауыржан Момышұлының тұлғасы жұртшылыққа кең танылғанға дейін біздің ұлтымызда мұндай есім болған емес. Алды алпысқа келген Бауыржандардың ішінен бүгінде елге белгілі азаматтар көптен шықты. Бауыржан-министр, Бауыржан-ақын, Бауыржан-әртіс, Бауыржан-әнші, Бауыржан-ғалым, Бауыржан-заңгер, Бауыржан-журналист, Бауыржан-бай-бағлан... Қысқасы, бұл есімді иеленген жігіттер қай саланың да өрісін кеңейтіп, көрігін қыздырып жүр.

Бүгінгі көзқараспен зер салсақ, Бауыржан деген ұғымды түсіндіру оңай. «Бауырмал жан», «Бауыры бүгін жан» деген секілді ойға тез оралатын тіркестермен түйіндей салуға болады. Бірақ бұл есімнің әдепкі мағынасы шынында да осындай болды ма екен? Қазіргі заманға да еркін үйлесе кететіндей Бауыржан деген аттың сонау жиырмамыншы ғасырдың басында қойылуының

сыры неде? Бауыржан атамыздың өмірі туралы еңбектерде бұл тақырып кеңінен қозғала бермейді. «Ұшқан ұя» атты ғұмырнамалық шығармасында: «Келген қонақ ең алдымен менің атымды сұрайтын. Сонан соң менің жеті ата жөніндегі білімімді тексеретін. Ел танудың басы ең алдымен осылай басталатынын ол кезде кім білген» деп түйіндеген Баукең одан әрі көп ашыла қоймайды. Сол «Ұшқан ұяда» өзі жақын араласқан отбасы туралы: «Сол күннен бастап Гончаровтар мені іш тартып, еркелете сөйлейтін болды. Бірақ әрқайсысы әртүрлі атап, атымды бүлдіріп бітті. Бірі – Бажан, бірі – Бардан, бірі – Буржан немесе Баржан деп тұрғаны. Ал ақкөңіл кемпір мені тіпті баласындай бауыр тартып, Буроржан дейтін» деп еске алады. Міне, осыдан-ақ бұл аттың басқалар үшін өте тосын болғанын көреміз. Осы есімді Бауыржан Момышұлы атақ-даңқы шыққанға дейін жалғыз өзі иеленіп келген.

Атақты «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогының авторы, қадірлі қаламгеріміз Әзілхан Нұршайықовтың қойған сауалына батыр былайша жауап береді:

«Автор: Қазір елде сіздің құрметіңізге қойылған Бауыржан есімді балалар көп. Соларға қандай тілек айтар едіңіз?

Бауыржан: Маған білеміз деген жігіттер «Қазақстанда он үш мыңдай Бауыржан бар екен», – деп хабарлады. Мен әзілдеп, оларға: «Менің атым орыстың Иванындай болып бара жатыр екен ғой», – дедім. Бұл әзілім, әрине. Ал мен ол цифрдың анықтығын білмеймін. Білетінім-мен қазіргі Бауыржандардың ішінде бірінші нөмірлі Бауыржанмын. Міне, мен алпысқа келдім. Мені сыйлап, қадірлеп, сәбилеріне менің атымды қойған ата-аналарға, олардың туған-туысқандарына шын ниетпен алғыс айтамын. Ал Бауыржандарға айтарым: Азамат боп өсіңдер, қарақтарым! Қатарыңнан кем болмандар. Бірің болмаса бірің менен асып кетсеңдер, оған ешқандай дауым жоқ. Барлық Бауыржанға, барлық балдырғандарға ақ ниетпен батамды беремін!»

Бұл – жас ұрпақтың бәріне өмірлік бағдар сілтейтін аталы сөз. Барлық Бауыржанның бойтұмар етіп тағып жүретін қасиетті қағидасы. Романдағы әңгіменің осыдан қырық жыл бұрын қозғалғанын ескерсек, сол тұстағы он үш мың Бауыржанның қатарына бүгінде олардың қанша аттасы қосылғанын жобалай беріңіз.

* * *

**Кең жауырынды, Талғардай тік иықты,
Бөрі кеуде, бүркіт қабак Бауыржан**

Сырбай Мәуленов

Кейін әлгі кездесудің әр сәтін ойға алып, қайта саралап отырғанда Баукеңнің мынадай сөз айтқаны есімізге түсті. Көк түтінді құшырлана сорып отырып:

– Бауыржан деген сөз негізінде Баһур-әл Жалил деген атаудан шыққан ғой, – деп еді ол кісі. Бірінші курста оқитын бозөкпелер сол тұста бұған да жете мән беріп жарытпадық. Себебін сұрауға батылдығымыз да, білігіміз де жете қоймады. Содан кейін бірге барған жігіттер Бауыржан Үсенов екеуімізді біразға дейін Баһур әл Жалил деп атап жүрді. Кейін бәрін де естен шығардық. Енді міне, ақыл тоқтатқаннан соң сол кездесудің әр мезетін қайта жаңғыртып, көз алдымыздан өткізуге тырыстық. Кей тұсы күнделік дәптерде жазылған, кей сәті миымызда жатталған.

Баһур әл Жалил... Ол кім? Қай Баһур әл Жалил? Бәлкім, Баһадүр шығар? Діни тұлға ма, әлде Шығыстың ғылыми әлемінің өкілі ме? Әзірге жұмбақтау. Дінтанушылармен кеңесіп, шығыстанушылармен тілдесіп көрдік. Белгілі бір тоқтамға келе алмадық. Бұл мәселені әлі де біраз қаузамақпыз. Аңызға айналған атамыздың есіміне тағы бір ұлы тұлғаның аты арқау болды ма екен? Содан қазақы ұғымға бейімделіп, Бауыржан деген атқа айналды ма, кім біледі?.. Құран сөздеріне қарап ат қоятын сол заманғы үрдісті ескерсек, осылай топшылауға болады. Бірақ тарихты хаттауға жетік Баукең бұл туралы неге өзі жазбаған? Сондықтан үзілді-кесілді байлам жасау қиындау. Біздікі тек болжам ғана.

«Ескерткіш боп тұрып қалмай бір жерде, Алшаң басып жүргеніңе қуанам», – деп ақын Сырбай Мәуленов жырлағандай, батыр Баукеңнің рухы үнемі халқымен бірге. Оның тұлғасы әлі де қазақтың руханият көшін өрге бастап келеді.

Бірінші Бауыржанның болмыс-бітімі ұлт ұланына мынау әлемдегі орнын, яғни, өзі айтқандай, өмірдегі нөмірін іздеп табуды үнемі міндеттеп тұрады.

**МОМЫШҰЛЫНА СӘЛЕМ БЕРЕ БАРҒАН
ТӨРТ ШАЙЫР ЖАЙЛЫ ХИКАЯ**

ҚазМУ – набыт...

Төрт ақынбыз өр кеуде,

Алатауды қалған шақ ед алып боп.

«Момышұлын көрсетем, – деп, – сендерге», –

Ертіп барды ағайымыз Мамытбек.

Несін бүгін жасырайын, халайық,

Желке шашым көрсететін сес-айбар;

«Бауыржан ба?..

Сәлем бере салайық»... –

Айтпасақ та ішімізде осы ой бар.

Сәл дарылдап,

кірсек керек жалындап,

Кірпігінен «Ұлы Отанның» қаны ұшқан,

Алдымыздан шыға келді арындап,

Бейне тордан босап кеткен арыстан.

Төрт ақын ек бөрі болып жортатын,

Мысық болдық...

Сондай да бір өтті шақ.

Түк пайдаға аспай қалды төрт ақын,

Танк тапап, талқан қылған доп құсап.

Сәлеміміз су тигендей божырап,

Сауалымыз у тигендей қожырап;

Бас – кеудеден,

тілім жақтан ажырап,

Қарсы алдымда арыстан тұр азынап.

Өз ұямда –

тіреп жатар аспанды

Сыйрағым да, тырнағым да бар еді.

Баршын бүркіт бас салғанда қашты әлгі,

Қос қанат қып

Үрей менен Зәрені.

Арман болды
Аман қайту енді елге,
Ағай жақтан күтіп едік бір тірек.
«Ұстаздарың мынау болса,
Сендер де
Оңбайсыңдар!» – деп тастады күркіреп.

Түк қайрансыз күле беред далбаса –
Бонапарттың жанындағы Талейран.
Мынадан соң,
Хақтан жәрдем болмаса,
Қайран жоғын байқап қалдық ағайдан.

Шығарға есік, тесік те жоқ кіретін,
Нұр да қашып, жауып қалды бетті күл.
Жайшылықта бұлтты шайқап жүретін
Мүйіміз киіз болды көк тұқыл...

«Қарақтарым.. –
Сенбейін бе, сенем бе?» –
«Арыстаннан» кенет жылы үн шықты, –
«Дастарқанға жақындандар», – дегенде,
Шөже-жүрек ұясында тұншықты.

«Меймандардың» байқап көріп әр қырын,
Шешілді-ай бір шемен-шерлі шежіре.
Қан кешуден өткен қазақ тағдырын
Сол күйінде әкеп қойды көзіме.

Соғыс жайлы сұрамаңдар, ақылым,
Соғыс жайын енді ешкімге үйретпен.
Талай сары генералдың қатынын,
Бар болғаны, жігітпін мен билеткен!

...Атағым да бар адаммын.., шатағым,
Менің жанды жарама көп соқпаңдар.
Бермей жүрген маған «батыр» атағын,
Шамаң жетсе, ЦК-ны анау соттаңдар!
...Қазақ жатыр табанында Тажалдың,

Соңғы демін суырған жоқ Алла әзір.
Жиырмаға кеп – үйленбесең, ажалдым,
Осы жерден қуып шығам дәл қазір.

«Көбейіндер!
Бос жүрмеңдер ырбандап!..
Неше десің? –
Маған назар бұр, бала!..»
Әлгі жерде қол-аяғым тырбандап,
Жаным қалды –
Жасым жетпей жиырмаға.

Бұлбұл қонған бұтағындай ағаштың
Көкіректен керуен-керуен төкті-ай жыр.
Әсіресе,
Арыстарын Алаштың
Жоқтағанда күңіреніп кетті-ай бір.

«...Оңашада жатқанды ұнатамын,
Елімді ел қылмасын ерте сезіп.
Жауға – қатын, жақынға – жалмауыздар
Жалықпай көк малтасын жүрсін езіп!..» –

«Бұл – Шәкәрім!
Ұлы Абайдың тұнбасы,
Құдайды іздеп, бөлек кеткен тобынан.
Құлап түскен оның таудай тұлғасы
Қарасартов-қарақшының оғынан».

«Қайғыдан, Қарқаралы, жуылмаған,
Айдай бер, қалса адамың қуылмаған»! –

«Бұл Ахмет!
Ұлт көсемі – кемеңгер,
Жұтты басын –
өткізбеді аран-шеп...
Академик Қосақбаев дегендер
Орынына өскен соның арам шөп».
«Міржақып – төменгінің аласасы,
Сөзімнің бар ма, жоқ па, тамашасы?

Жылтырап тесік моншақ жерде қалмас,
Қазақша бір роман жаза салшы!..» –

«Бұл – Міржақып! –
Қызыл тілдің шешені,
Бар қазақты қаңғып жүріп оятқан.
Біздің тұңғыш романның иесі еді,
Өтті өмірден, басы айырылмай таяқтан».

«Сұм өмір абақты ғой саналыға,
Сондықтан жаным менің жаралы да.
Ақында адамзаттан дос болмайды,
Жалғыз-ақ сүйенеді қаламына!..» –

«Бұл – Мағжан ғой! –
Назым сөздің зергері,
Антына да берік болды, Даңқына.
Айды алқа ғып, жұлдыз-жақұт тергені
Бұйырмаған өзін туған халқына».

«Сыртынан көреміз де, сүйінеміз,
Жүсіпбеков жолдастың үйіне біз.
Қашан түсіп қалғанша хатшы болмай,
Ақын болып туғанға күйінеміз!..» –

«Бұл – Қасым ғой!
Сом Қасым ғой!
Сол Қасым! –
Алматыда сүрді өмірін қан жұтып.
Сөзі де ерік, өзі бөлек болғасын,
Құл-қазақтар қойған оны қаңғытып!..
Қарақтарым!
Ұлттың ары – осылар,
Намысыңды тұтат Ардың отымен.
Ақтап алар келеді ұрпақ есі бар,
Оттай берсін қазіргі көп көкіген...»
...Төрт ақынды жібергендей түзеп сын,
Алты сағат мазалаған Атасын.
«Ар мен Намыс болғай, – деп, – қос күзетшің», –
Берді батыр бізге сонда батасын.

Қоштасарда: «Затыңда емес, атыңда
Кінәрәт бар... –
маған қарап оқталды, –
Жараспай тұр қазаққа да, ақынға,
«Жарқынғали» атанарсың!» – деп қалды...

Шықтық, сөйтіп, батыр-шалдан бата алып,
Қалашыққа жеттік жаяу демалмай.
«Бауыржаннан бата алғандар» атанып,
Көпке дейін өзімізге келе алмай.

...Батыр жайлы естелік бұл Ең Соңғы,
Бізден кейін кезіккен жоқ ешкіммен.
Жиырма алты жыл өткеннен соң
Еңсемді
Көтеріп ап, шақта жаздым Ес кірген.

Жасаттырмай жан қуырған Дертіне ем,
Ұлт алдында барлық ісін атқарып;
«Қазақстан Ресейге «еркімен»
Қосылған» күн кетті Еліне аттанып...

Кетпейді естен келе жатқан «ісініп»,
Төрт ақынның шайтандарын шалған күн.
Ұлт Ары үшін шын шайқасқа пісіріп,
Өз қолымен қайран Баукең салған күн.

Блайықты іс қылмасам да Даңқына,
Марқаямын көргеніме батырды...
...Ия, айтпақшы, осы жырдың артына
«Жарқынғали» деп жазайын атымды...

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ЖӘНЕ ҒАЛЫМДАР

ЕРМҰХАН БЕКМАХАНОВ

– Баукең шабыттана сөйлеп отыр.

...1943жыл. Полк командирі кезім. Таныс-біліс емес Анна Михайловна маған хат жазып, «Қазақ ССР тарихының» бірінші томын салып жіберіпті. Оқып шықтым. Жетістігі мен кемшілігін, яғни алған әсерімді жазып жібердім.

Жауабымды алып, қатты риза болыпты.

Сол жылдың 9 декабрь күні Москвадағы «Әдебиетшілер үйінде» менімен кездесу болды. Оны генерал-лейтенант А.А. Игнатъев басқарды. Мен жазбасыз 45 минуттай сөйледім. Сұрақтарға жауап бердім. Менен кейін Шкловский, Лавренев, Стасов, Панкратова, екіншісі – В.И.Лениннің тұсындағы Орталық партия Комитетінің секретары болған Елена Дмитриевна Стасова екен. Біраз әңгімелесіп болған соң, тарқай бастадық. Шашы аппақ, ап-арық Анна Михайловна қолдары дір-дір етіп, тілдей қағазды қалтама салды. Былай шыға «Бауыржан, уақытың болса, жолығып әңгімелесейік. А.М.Панкратова» деген жазуды оқыдым. Соңына адресін жазыпты.

Арада алты ай өткенде мен Анна Михайлованың үйінде болдым. Қызы бар екен. Шай іштім. Әңгімеміз «Қазақ ССР тарихының» төңірегінде болды. Оны зерттеуге қалай кіріскенін айтты. Әйтеуір Қазақстан туралы жақсы әсерде екен. Сөзін тыңдай отырып, терең ұғымды тарихшыларымыздың алдыңғы легіндегі кісілердің бірі – ау деп ойладым. Мені де зейін қойып тыңдай білді.

– Алматыда кездесіп, азды-көпті әңгімелескен адамдарымның ішінде ерекше әсер қалдырған, әрі үміт күттірген Ермұхан Бекмаханов болды. Сіз оны танитын ба едіңіз?

– Жоқ.

– Бұл көрікті жас жігіттің (менің шамалауымша жуық арада) нағыз ғалым, тарихшы болатынына әбден көзім жетті, – деп өз сөзін дәлелдеп, көп сыр шертті.

1946 жыл. Анна Михайловна мені Ермұханның докторлық диссертациясын қорғау процесіне шақырды. Вера Павловна екеуміз трамваймен (сол кезде Москвада такси жоқ еді) кешігіңкіреп бардық. Барсақ, жап-жас(кейін білдім, сонда Ермұқан отыз бір жаста екен), сұлу қазақ жігіті мінбеде докторлық диссертациясын қорғап, сөйлеп тұр екен. Бұл – менің мұндай жиынға тұңғыш қатысуым.

Анна Михайловна ымдап, бізді қасына шақырып отырғызды.

– Ермұхан Бекмаханов – осы жігіт. Ол бәрін дұрыс айтып тұр, бірақ байқаған боларсыз, аздап толқу үстінде, – деді сыбырлап.

– Меніңше, Анна Михайловна, сіз одан да гөрі толқу үстіндесіз, – дегенімде ол шынтағымды қысып, жымып күліп қойды. Сол сәт есіме Қаныш Имантайұлының Ермұхан туралы:

– Ол жігіт – талапты, білімді жастарымыздың бірі. Болашақта одан күрделі еңбек күтуге болады, – деген сөзі түсті.

– Жақсы қорғады. Сөз жоқ, тақырыбын ұлғайтып үлгергенін оппоненттері де, басқа сөйлеушілер де мойындай бағалады, – деді жолда академик Кәрім Мыңбаев.

– Мүдіріп қалар ма екен деп қорқып едім. Оңай дейсіз бе, Москвалық өңкей азулы, ірі ғалымдардың алдында, – деді химия ғылымдарының докторы Ерден Әзірбаев.

– Ол мүлде қағазға қарамай сөйлейді, шешен екен, – деді РСФСР-дің еңбек сіңірген өнер қайраткері Вера Павловна.

Ертесіне Анна Михайловна мені «Гранд Отель» мейрамханасына ертіп барды. Ермұхан шаршап отыр екен. Әңгіме онша үйлесіңкіремеді. Ол кезде карточка жүйесі. Менің карточкам полковниктікі. Елу процент жеңілдігі және ол бойынша азық-түлік кезектен тыс беріледі.

– Анна Михайловна, Ермұхан Бекмаханов қорғауын атап өтпек пе?

– Сіз естіпсіз ғой.

– Менің қосқаным, – деп үш мың сомдық карточкамды және бір жарым мың сом ақша бердім. Анна Михайловна қатты қуанды.

Біраз отырғаннан кейін желеу тауып, орнымнан тұрдым.

– Бауыржан, маған «Кавказ жазбалары» блокнотыңды қалдырып кетші. Ертең қайтарамын, – деді. Анна Михайловна. Мен сол кісіге әскери командирлік дәптерімді тапсырып, қош айтыстым.

Ертеңіне мені Бас штаб Подольскіге жұмсады. Ермұханның тойында бола алмадым. Үш күннен кейін Анна Михайловна ЦДСА-дағы бөлмеге келді.

– Мен сіздің жазбаларыңызбен толық танысып шықтым. Ермұханға да оқып бердім. Оған сіздің рұхсатыңызсыз оқығанымға кешірім өтінемін. Ол өткенде сіздің тез кетіп қалғаныңызға қатты өкінді... Мен Тәуке хан, Бірінші Петр, Цеван Рабдан, Галдан Церен, Абылай хан туралы екеуіміздің арамызда болған әңгімені айтқанымда, тыңдап таң қалды.

– Анна Михайловна, мен Ермұханның XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ халқының тарихы жөніндегі біліміне таң қаламын, – дедім.

– Мұның дұрыс. Ол өте адал, білуге құмар... Материалдарды өте мұқият, тиянақты зерттейді.... Өкінетінім сол, архивтік документтердің бәрі қолымызға тие бермейді, – деп күрсінді.

Қысқасы, Анна Михайлованың бізге жәрдемі көп тиді. Өте ақылды кісі еді. Ермұхан қаралы азапқа душар болып қалғанда, ол кісі қатты қайғырды, қолынан келген көмегін аяған жоқ. Тиісті орындарға барып, оны ақтап, түрмеден

босатты. Мұны мен ұстаз бен шәкірттің арасындағы ғана қарым-қатынас деп емес, ерлік деп білемін...

Еркін отырдық.

Оңғарбек Бердібаев соғыс кезінде менің қарамағымда полк дәрігері болған кісі еді. «Москва» қонақ үйінде докторлық диссертация қорғағанына байланысты той істеді.

Той енді қыза бергенде, Ермұхан төбе көрсетті. Отырғандардың біразы:

– Әй сен мынаны неге шақырдың?! – дегендей сұрланып, тыжырына қалды. Төрге шық деген ешкім жоқ. Қасымда Тілеш Шойынбаев отыр еді.

– Тілеш қарағым, орныңнан тұр, – деп, Ермұханды қасыма отырғыздым. Бұл қылығым тыжырынғандарға ұнаған жоқ. Намысым, ашуым қозып, рұқсатсыз сөз сөйледім.

– Қарағым профессор, – дедім орнымнан тұрып, Ермұханға қарап.

– Мен Тынық мұхиттан Орта теңізге, Шығыстан Батысқа дейінгі аралықты шарлап шыққандардың біреуімін. Ойсыз-қырсыз, тау-тассыз, жыра-жылғасыз жерді мен көргенім жоқ. Бұл айтылғандардың астарына түсінерсің, шырағым. Сен тарихшысың. Қазақ халқының да өз заманында өзіне жарасты қару-жарағы, қолбасшылары болғаны рас. Ол өткен заманды сен менен гөрі жақсы білесің... Біздің заманда Әліби Жанкелдин деген кісі болған. Оның ықпалымен Амангелді Иманов қол бастап, майданға шыққан.

– Әй, Бауыржан, сен бізге лекция оқып тұрсың ба, ей?! – дейді Сәбит маған жақтырмай.

– Сәбе, кешіріңіз, лекцияны сізге оқып тұрғам жоқ, профессорға оқып тұрмын. Мен атаған кісілер туралы сіздің пікіріңіз елдің бәріне мәлім ғой. Оны профессор да оқып шыққан. Ал, менің пікірлерімді оқып шыққан жоқ. Естісін деп әдейі айтып тұрмын.

Оңғарбектің өңі қашып кетті. Көзімді аларта қарап:

– Ей, шырағым, доктор, Ермұханды мына тойыңа мен шақырған жоқпын, сен шақырғансың. Бұл жігіт жаламен жабылған қара жаулығынан құтылдым ба, құтылмадым ба деп аразамызға жаңа қосылып отыр.

Түсінсең, бұл жалғыз саған емес, маған да келіп отыр.

Тойымды бұзды деп ойласаң, рұхсат бер, біз кетейік!

Оңғарбек орнынан ұшып тұрды.

– Бауке, бұл не дегеніңіз, өзім шақырғаным рас, – деді сасқалақтап.

– Ең құрметті қонақтарым сіздерсіздер.

Осыдан кейін тыжырынған-мыжырынғандардың үні өшті. Еркін отырдық.

Тарихшының өкініші

1966 жылдың көктемi. Ермұхан екеуіміз Қазақ ССР Министрлер Советінің ауруханасында қатар палатада жаттық. Көңілін сұрамақ болғанымда, дәрігер Анна Павловна (фамилиясын ұмыттым):

– Ол кісінің үстіне кіруге жұбайынан басқа ешкімге рұхсат жоқ. Сіз дұрыс түсініңіз, жағдай осыған мәжбүр етті, – деді. Арада біраз күн өткенде:

– Бауке, ініңізге жолығып шықсаңызшы. Мен дәрігерден рұхсат алдым, – деп әйелі палатама еніп, қинала үн қатты. Ішімнен: «Келін күдерін үзген халде екен ғой», – деп шошып қалдым.

Ақ халат киіп, Ермұханның палатасына ендім. Кірсем, ет пен сүйегі қалған (бірақ сыры кетсе де, сыны кетпеген), жатыр екен.

– Бауке, дәрігер сізге ғана рұхсат беріпті ғой. Ассалаумағалейкум, – деп зорлана жымыып, қолын созды.

– Елу жас, Бауке? Көп ой қап барады... Үлгере аламай кетіп барам, кешіріңіз, – деді.

– Бұл маған тарихшының халқымыз алдындағы өкінішіндей сезілді...

Өмірде сұлу еді

...Сағат күндізгі екі. Үйде жазу жазып отыр едім, дәрігер Анна Павловна телефон соқты.

– Ермұхан Бекмаханович... – дегенімде, дәрігердің даусы дірілдеп:

– Иә, солай, Бауыржан, – деді.

Марқұмды жерлеп, қайтып келеміз. Жолда:

– Байқадыңыз ба?, табытта ол тірі адамдай сұлу күйінде жатты, – деді Анна Павловна.

– Түсінгеніңізге рахмет. Ол өмірде де сұлу еді, – дедім мен.

Әбдімәлік Нысанбаев,
ҚР ҰҒА академигі;
Бақытжан Сатершінов,
Философия ғылымдарының докторы

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ: СОҒЫС ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ БАТЫР ТҰЛҒАСЫ

Бауыржан... Бірден есімізге есімі ел аузындағы ер, баршаға танымал батыр, халық қаһарманы, даңқты қолбасшы әрі әйгілі жазушы, ұлттың ұлы ұланы мен мақтанышы, қазақтың ары мен абыройы Бауыржан Момышұлы түседі. Қазақ бұрын мұндай есімді сирек қойған, ал қазір осы атты иемденген қаракөз бауырларымыз өте көп. Өйткені, ерлік – елге мұра, ұрпаққа – үлгі. Бұл да болса, осы бір ақиқат пен әділдіктің туын биік ұстап, аты аңызға айналған, 100-жылдығы барлық жерде аталып отырған батыр да әруақты атамызға деген кейінгі ұрпақтың ыстық ықыласы мен халқымыздың өз перзентіне деген сүйіспеншілігін білдірсе керек. «Атам дегенім қазақ дегенім, қазақ дегенім атам дегенім», деп өзінің туған келіні айтқандай, Алаштың маңдайына біткен біртуар тұлға, ұлттың ұяты мен намысын, ақылы мен ділін, рухы мен мінезін тұла бойы мен ойына қорытып жинақтаған анадан арда туған мұндай арысты қазақ топырағы енді қашан жаратар екен?!

Иә, қалың қазақ осы бір нар тұлғаның өмірі туралы, оның бітім-болмысы мен қадір-қасиеттері туралы «Шуақты күндерден» басқа, Александр Бектің «Арпалыс», Әзілхан Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз», Мамытбек Қалдыбайдың «Атақ пен шатақ», Бақытбек Смағұлдың «Қаһарман» шығармаларынан, сондай-ақ найза мен қаламды қатар ұстаған автордың өзінің тудырған «Ұшқан ұя», «Артымызда Москва», «Майдандағы кездесулер», «Куба әсерлері», «Жон арқа», «Өмір өшкен жоқ» шығармаларынан оқып білді. Қазақтың осы бір қайсар ұлының артына қалдырған мұрасы мен мұратын, өнегесі мен өсиетін насихаттауда өзінің туған ұлы – Бақытжан Момышұлы мен келіні – Зейнеп Ахметовадан өзге академик Манаш Қозыбаев, профессор Мекемтас Мырзахметұлы, генерал Бақытжан Ертаевтар да өзіндік үлес қосты және қосып та жүр. Көзі тірісінде ол туралы жазудың қаншалықты қиын болғандығын жазушылар аңыз қылып айтатын, ал әруақтың артынан жақсы лебіз айту сүннет болғанымен, біршама жауапкершіліктер жүктейді. Десек те, бес жыл аласапыран соғысты бастан өткізген ардақты ағаларымыз бен әкелеріміздің рухтарына бас иіп, тағзым ете отырып, батырдың 100 жылдық мерейтойы қарсаңында оның батырлық бейнесі мен соғыс философиясы туралы бір-екі ауыз пікір білдіруді жөн көрдік.

«Соғыс философиясы» деген сөз тіркесінің өзінің құлаққа түрпідей тиері анық. Дегенмен де адамзат баласының тарихы бірыңғай бейбіт заманнан тұрған жоқ, керісінше, өзара қырқыс пен қақтығысқа толы болды. Әсіресе, XX ғасырда екі дүниежүзілік және көптеген жергілікті соғыстармен сипатталатын қарулы қақтығыстар орын алып, олар қиратушылық күші жағынан алдыңғы кезеңдегілерден әлдеқайда асып түсті: соғыстың жиілігі адамзаттың бүкіл тарихындағы орташа соғыс жиілігінен 1,5 есе артып кетті, 150 млн. адам опат болды. Соғыстардың жиілігінің өсуі әлемнің кескін-келбетінің түбірлі өзгеруімен сипатталады, соғыс теориясының белгілі германиялық маманы Клаузевицтің пікірінше, «дәуірді түсінбей, соғысты ұғынуға болмайды». XX ғасырға дейінгі соғыстар, Й. Хейзинганың танымал тұжырымдамасына сәйкес, белгілі бір «ережеге» бағынатын адами ойындардың, «ойындық мәдениеттің» бір бөлігі болса, өткен ғасырдың әскери ұрыстары адамзатты жоюмен сипатталатын мағынасыз зұлматты білдірді. Қазіргі әлемдік тәртіптегі қақтығыстардың түбірін саяси немесе экономикалық, әлеуметтік немесе діни қайшылықтар құрайтыны айқын болмай отыр. Кеңестік империя ыдырағаннан кейін 1989 жылы Ф.Фукуяма «Тарихтың ақыры?» еңбегінде либералдық негіздегі баламасыз дамуды болжаса, келесі бір американдық профессор С. Хантингтон 1993 жылы «Өркениеттердің қақтығысы» мақаласында алдағы қарама-қайшылықтар капитализм мен социализмнің арасында емес, діни түбірдегі (христиан мен ислам) өркениеттердің арасында өрбиді деп көрегенсиді.

Қай халық болмасын, қандай адам болмасын соғысты жақтамасы анық. Тумысынан милитарист халық, туғаннан агрессияшыл адам деген болмайды. Және кез келген дін де өзінің түбірінде бейбітшілікті жақтайды.

Қазіргі жағдайларда терроризммен, ұлтаралық қақтығыстармен, діни және саяси экстремизммен сипатталатын лаңкестікті ислам дініне теңгеретін үрдіс бар. Алайда жер бетіндегі табиғи ресурстардың сарқылуы барысында кейбір күштердің шикізат көздеріне ие болу, саяси ықпал мен гегемонияға ие болу мақсаты лаңкестікке қарсы күреспен бүркемеленіп жатқаны да жасырын емес. Лаңкестіктің исламмен үш қайнаса сорпасы қосылмайды, тіпті исламдағы сәлемдесудің өзі «бейбітшілік тілеймін» дегенді білдіреді.

Сол сияқты Бауыржан да «Мен соғыс туралы жазамын, бірақ соғысқа қарсымын» дейді. Арына дақ түсірмей өткен азаматтың әскери өнер мен соғыстың философиясына байланысты жазылған «Қанмен жазылған кітап» («Психология войны») деп аталатын кітабы Батырдың 1944 жылы Алматыға келіп, сондағы бір топ зиялы қауыммен бес күн бойы өткізген дәрісінің стенограммасы негізінде жарияланған. Бұл зиялы топтың қатарында Қаныш Сәтпаев, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Ахмет Жұбанов, Бек Сүлейменов, Әлкей Марғұлан және т.б. болды. Кітаптың атауы Бауыржанның мына сөзінен

алынған: «Баспаханалық бояумен жазылған кітап болады, қанмен жазылған кітап болады. Мен баспаханалық бояумен емес, майдан даласында қанмен жазылған кітапты оқыдым. Сондықтан мен көркем шығармалардың ғұмырының қысқалығы суреткерлердің, жазушылар мен кино қызметкерлерінің әскери шындықтан көркемдік қырды алшақтатуынан деп есептеймін». Ал майдангер жазушының соғыс басталған күннен бастап, күнделік арнап, барлық шайқастар мен көңілін аударған нәрселерді қойын дәптеріне жазып жүретін әдеті болған. Ол қолжазбаларды Баукең Ғылым академиясының Қазақ филиалына өткізіп, олай-бұлай болып кетсем деп арнау жазып кеткен.

Кітаптың атына заты сай, соғыстың философиясы мен психологиясын тереңінен қозғайды, соғыстағы адамның орны мен оның рухани-адамгершілік құндылықтары әрбір эпизодтан аңғарылып тұрады, әскери өнердің тактикасы мен стратегиясы қысқа әрі нұсқа стильде сөз болады. Бұл шағын еңбек басынан аяғына дейін шынайы әрі өткір ойларға, ойдың тобықтай түйінін білдіретін сентенциялар мен афоризмдерге толы, олар ел аузындағы қанатты сөздерге айналып кетті. Мәтіннің жігерлілігі сондай, оқырманның қанын тасытып, жанын толқытып, кейде көзге жас келтіріп, таза да шынайы патриоттық сезіммен баурап алады. Гвардия полковнигінің терең біліміне, нәзік байқампаздығы мен сезімталдығына, сонымен бірге қатаң талап қоя білетін жауапкершілігіне еріксіз тәнті боласыз. Естуімізше, Баукеңнің осы бағыттағы туындылары Шығыс Еуропа, Орталық Америка елдерінің, тіпті Израильдің әскери оқу орындарында арнайы оқытылатын көрінеді. Біздің елімізде болса, Б. Момышұлының соғыс теориясы мен философиясы мәселесі әлі түртілмеген тың күйінде қалып отыр. Сонымен қатар, дәстүрлі қоғамдағы көшпелі қазақтардың жалпы соғыс өнері, Аңырақай, Бұланты сияқты атақты шайқастардың тарихы, Жәнібек пен Қасым ханның, Тәуекел мен Есім ханның, Салқам Жәңгір мен Хақназардың, Абылайхан мен хан Кененің стратегиялары мен тактикалары, қазақ батырларының – Бөгенбай мен Қабанбайдың, батыр Баян мен тархан Жәнібектің, Исатай мен Махамбеттің, Наурызбай мен Райымбектің және т.б. әдіс-тәсілдері өз алдына зерттеуді қажет ететін дүниелер. Осы бабаларымыздың тұяғы Батыр Бауыржанның артына қалдырған рухани мұрасы ақырындап игеріліп жатқанымен, бұл әлі жеткіліксіз. Б. Момышұлы атындағы қорлар болғанымен, оның дүниетанымы мен құндылықтар жүйесі, көзқарасы мен шығармашылығын ғылыми түрде зерттеп зерделеу үшін, біздің пікірімізше, «бауыржантану» саласы қалыптасуы керек.

«Соғыс адам өміріндегі ең тебіреністі оқиға... Адамның барлық қасиеттері тек шайқаста ғана нағыз сынақтан өтеді», – дейді ойшыл Баукең. Адамзат ақыл-ойының тарихында бейбітшілік пен соғыс философиясының алатын өзіндік орны бар. Оның бастауында грек философиясының аталарының бірі Эфестен шыққан Гераклит тұр. Әлемдегі өзгерістер мен құбылыстарды қажеттілік пен

карама қарсылықтардың күресі ретінде қарастырып, диалектиканың негізін қалаған ойшыл біздің тақырыбымызға қатысты мынадай ойларды айтады: «соғыс жалпыға ортақ, шындық-өзара қырқыс және барлық нәрсе қажеттілік бойынша күрес арқылы пайда болады... Соғыс барлығының әкесі, барлығының патшасы, ол біреулерді құдай, біреулерді адам, біреулерді құл, біреулерді ерікті етті». Бұл грек философынан сәл кейінірек, б.з.д. VI-V ғғ. өмір сүрген данышпан, Қытайда соғыс туралы ғылымның негізін қалаушы Сунь Цзы былай дейді: «Жүз рет шайқасып, жүз рет жеңген – бұл жақсының жақсысы емес, жақсының жақсысы бөтен әскерді шайқаспай бағындыру». Дәл осындай пікірді стратег Баукеңнен де естиміз: «Шайқастың мұраты – оны шығынсыз жеңу, ал аз шығынмен шайқасты жеңу – өнер. Шайқаста кездейсоқтықтар болмайды, қарсыластар үшін күтпеген нәрселер болады».

Әскери өнердің теоретигі ғана емес, практигі саналатын талай шайқастардан жеңілістің дәмін татпаған римдік даңқты қолбасшы әрі империяның негізін қалаушы Юлий Цезарьдің екі қолжазба қалдырғаны белгілі: «Галл соғысының жазбалары» және «Азамат соғысының жазбалары» және оларға қатаң дәлдікпен, барынша қарапайымдылықпен сипатталатын «таза әрі атақты ықшамдық» («Келдім, көрдім, жеңдім!» – бұдан артық қалай қысқа сөйлеуге болады?) тән болды. Бұл шығармалар грамматикалық құрылысы жағынан жетілген, лексикасы жағынан өте ұшталған, сөздік эффектiлердiң ешқандай «киiмiнсiз» ашық та айқын, экспрессивтi әрi лаконикалық (Лаконика – барынша аз сөйлейтiн спартандардың отаны) латын прозасының тамаша үлгiсi болатын. Осындай дағдыны жазушы Баукеңнiң «Қанмен жазылған кiтабынан», жалпы оның бүкiл шығармашылығынан аңғаруға болады.

Әлемдiк ақыл-ой тарихындағы соғыс мәселесi дегенде «барлық құндылықтарды қайта қарастырып», батыстық философияның ақ-қарасын айырып берген, «билiкке деген ерiк» тұжырымдамасы арқылы өмiр философиясының негiзiн қалаған, ақиқаттың алдында қаймықпайтын неміс ойшылы Фридрих Ницше есiмiзге түседi. Ф. Ницше өзiнiң «балғамен ұрғандай философиясына» қалай келдi? 1870 жылы ол франк-прусс соғысында санитар болып жүргенде (24 жасында Базель университетiнде профессор болып швейцариялық азаматтықты қабылдағандықтан, ол өз еркiмен аттанған бұл соғысқа сарбаз ретiнде қатыса алмады), Эрланген маңындағы кiшкентай қалалардың бiрiнде жаралыларға жәрдемдесудiң жан түршiгерлiк қарбалас әрекетiнен соң, күздiң күнiнiң бүкiл әлемдi қызыл шапаққа бөлеп батып бара жатқан сәтiнде ол тамаша бiр көрiнiстiң куәсi болады. Қала қақпасына жақын тұста оның дәл қасынан халықтық батылдық пен ойнақы тәкаппарлықтың көрiнiсiн бiлдiрiп, ұлы өмiрлiк күш пен жастық жiгерге толы, көздерiнен от ойнап, шайқасқа, мүмкiн өлiмге ұмтылған атты әскер, артынан жаяу әскер салтанатты шерумен сарт-сұрт етiп, әп-сәтте құйындатып өте шығады. Дәл сол

сәтте бұл ұлы ойшыл өмірдің мәнін тіршілік үшін бейшара күрес жүргізу емес, «Иә» дегенді нық айтқызатын өмірге деген жоғары ерік құрайтынын сезінеді. Алайда бұл Ницше соғысқұмар болды дегенді білдірмейді. Оның грюндерлік дәуірдегі бисмарктік империяның «табыстарын» шегіне жеткізе сынайтыны белгілі. Әңгіме бұл жерде ішкі салауаттық және күшті өмір сүруде болып тұр.

Бұл да Бауыржанның рухымен сәйкес келіп тұрған жоқ па?! Екі тұлғаның асқақтығы үндесіп, үйлесіп тұрған жоқ па?! «Сарбаз шайқасқа өлім үшін емес, өмір үшін аттанады... Өмірге құштарлық, тірі қалуды құмарлана аңсау, өлімді жеңу, өлімді өмірдің атымен бар ашуыңмен өлтіру үшін оған қарсы жүріп бетпе-бет келуге мәжбүрлейтін, адамға өлімді жеккөрінішті ететін шайқастағы ең басты қозғаушы күш. Өмір – сарбаздың туы». Соғыс ешқандай шашыраңқылықты көтермейді. «Парад пен соғыстың арасында қандай айырмашылық бар? Нағыз парад, әскери күштердің нағыз байқауы, олар үшін ең жан-жақты, ең қатал сынақ – соғыс. Әркімнің тағдыры, халықтың тағдыры, елдің тағдыры шешілетін бұл нағыз парадта әдеттегіден ерекше қатаң, жинақы, мұнтаздай таза, ұқыпты әрі әдемі болу керек», – дейді ішкі тазалығымен қатар, үстіне қылау түсірмейтін, жан тазалығымен қатар, тән салауаттылығын сақтаған Баукең. Баукең адам мен адам соғысқанда, олардың әсер ету құралдары бірдей болғандықтан, оның соншалықты қорқынышты емес екендігін, ал «қорыққандарға қос көрінетінін», шайқаста адам бойындағы барлық жақсы және жаман қасиеттерінің барынша айқындалатынын айтады.

«Ұлы Отан соғысының тәжірибесі жеңістің рух күші арқылы келетінін, табысқа жету әскердің моральдық-адамгершілік күшіне бағынышты болатынын тағы бір рет көрсетіп берді. Материалдық құралдар мен қазіргі заманғы техника күрестің құралдары мен материалдық базасы болып табылады. Ал негіздердің түпнегізі – бұл тірі және саналы адам». Б. Момышұлының бұл ойлары бізді соғыс пен бейбітшіліктің түбірлі мәселелерін тереңінен қозғап, адамзатқа адамгершіліктің өнегесін көрсеткен орыс данышпаны Лев Толстойдың көзқарастарына қарай жетелейді. «Соғыс мені қашанда қызықтырды. Бірақ ұлы қолбасшылардың комбинацияларының мағынасындағы соғыс емес – менің қиялым мұндай алып әрекеттерді ұғынудан бас тартты, мен оларды түсінбедім – мені соғыстың айғағының өзі – адам өлтіру қызықтырды. Аустерлиц маңындағы немесе Бородино шайқасындағы әскерлердің орналасуынан гөрі, бір сарбаздың екіншісін қандай сезімнің әсерімен өлтіретінін білу маған қызық болды», – дейді моралист Толстой. Соғыстағы, қауіп-қатер сәтіндегі, өлім алдындағы адамды білу үшін Толстой да Ницше сияқты әскерге аттанады. Кавказ бен Севастопольдағы жеке әскери тәжірибесі орыс ойының алыбына «Соғыс және бейбітшілік» атты әлемдік әдебиеттің інжу-маржанын дүниеге әкелуге сеп болды. Лев Николаевичтің мазасын алған сұрақтар Бауыржанды да толғандырады және ол жауап табуға тырысады: «Өзін-өзі сақтау инстинкті

басқаны өлтіруге мәжбүрлейді, ал бұл өзің өлгеннен анағұрлым қиын. Азаматтық адамдар арасынан өлтіре алатындар табыла ма? Оның қолы дірілдейді, тіпті мұны істей алмауы мүмкін, ал сарбаз оны ойланбастан жасайды. Ол өмірді сақтау мен қорғану мақсатында басқа біреуді жоя алады. Неге ол мұны істейді? Кім оған осындай құқық берді? Соғыстағы бұл кісі өлтіруді немен ақтауға болады? Неге бұл майдан даласында ерлік болады да, тылда қылмыс болады? Әңгіме мынада, соғыста адам өзін жойғысы келгенді жояды. Дұшпанның өлтіруге деген пиғылы оның қарсыласының өзіне өлтіру құқығын береді. Бұл кісі өлтіру майдан даласындағы әскери парызды орындаумен моральдық тұрғыда ақталады».

1812 жылғы Отан соғысының басталуының тарихи себептерін тізе отырып, Толстой олардың салауатты ақыл-ой тұрғысынан мән-мағынасыз екендігін айқындайды. Егер себептердің бірі – дипломаттардың қателігі болса, онда «Меттерних, Румянцев немесе Талейран барынша тырысып, сәлемдемені сәтімен жазса, соғыс болмас па еді? Немесе герцог Ольденбургскийдің реніші ме? Гер-цогтің өкпелеуінің салдарынан Еуропаның бір қиырындағы мындаған адамдардың Смоленск мен Мәскеу губернияларындағы адамдарды қырып-жойып, ақырында өздері де өлім табуы ақылға қонбайды». Бұл тұстағы Толстойдың жауабына келсек, «миллиардтаған себептер сәйкес келіп қалады». Мұны екінші дүниежүзілік соғысқа қатысты да айтуға болады. Барлығын Гитлер мен Сталиннің жеке пиғылдарына әкеліп тіреуге болмас. Тіпті «адамдар қалай болса, солай басқарылады» деген хадистің бар екені де еске түседі.

Осы орайда, соғыстың ислам дініндегі түсінігі немесе «жихад» ұғымы да ойға оралады. Жоғарыда айтқандай, мұсылман дінінің негізінде имандық пен амандық жатқаны, амандасудың өзі бейбітшілік тілеуді білдіретіні айтылды. «Ислам» сөзінің өзі де «бағыну» дегенді байқатып, діннің ешқандай мәжбүрліксіз бейбіт таралуын, өзге діндегілерге төзімділік пен сабырлық танытуды насихаттайтынын атап айту керек. Бір соғыстан қайтып келе жатып Мұхаммед пайғамбардың «үлкен жихад алдымызда» дегені бар, яғни дінсіздермен соғысу кіші жихад болса, нәпсімен күрес үлкен жихадты білдіреді. Адамгершіліктің ізгі құндылықтарын ұстанған Баукең тәрізді үлкен жүректі адамның иманды болмауы мүмкін емес еді. Әкесі Момыш ескіше сауатты, молда кісі болған, сондықтан орыс мектебіне бармас бұрын бала Бауыржанның арабша хат танығаны сөзсіз. «Ұшқан ұя» кітабында жазылғандай, болашақ батыр жастайынан ұлттық дәстүрлі құндылықтарды бойына сіңіріп өсті.

«Отанды сүю – иманнан» деп хадисте айтылғандай, Бауыржан елім деп еңіреген ерлердің санатынан еді. «Қанмен жазылған кітаптан» мыналарды оқимыз: «Өз ұлтын құрметтеп, мақтан тұтпайтын адам сөзсіз сатқын және қаңғыбас... Ұлттық мақтаныш – ұлт өкілі тұлға үшін қасиетті және бұзылмайтын заң». Бауыржан «қазақ халқы дәл осы Ұлы Отан соғысында өзін

халық ретінде әлемге танытты, аса бай тәжірибе жинап, жоғары көтерілді», дей отырып, осы ұлт өкілдерінің бұл соғыста көрсеткен ерліктерінің еленбей қалып жатқанына, тарихтың айнасынан бейнеленбей жатқанына қынжылыс білдіреді: «Сарбаздың ерлігін ұрлау – адам кейпіндегі малдың ең төменгі қылмысы», «Командир сарбаздың ерлігін бағалауы тиіс», «Сіздер үшін де қан төгіп, өмірін қиған жігіттердің жарқын да жалынды есімдері немқұрайдылықтың салқын желімен сөне бастады», Батырлықты ұмыту – халықтың трагедиясы. Тарих мұны бізге кешірмейді».

Шындығында әрбір маңызды оқиға халықтың өзіндік тарихи санасынан берік орын алады, ол жырланады, мадақталады, мақтанылады. Мысалы, қазақтардың қызылбастармен, жоңғарлармен, қалмақтармен соғысы, сондай-ақ ұлт-азаттық қозғалыстары және т.б. іргелі түрде жырланып, тарихи санадан мәңгі орын алады. Ал қазіргі қазақтың ұлттық санасында осы екінші дүниежүзілік соғыс қандай орын алады? Соғыс туралы ресейлік сериалдардан көп нәрсе жоқ. Соларда қазақтар айтыла ма, көрсетіле ме? Сол кездегі кеңестік мемлекеттің жүрегі – Мәскеуді жаудан қорғап қалудағы Алматыда ешқандай оқу-жаттығусыз, еріктілерден құралып, тікелей майданның алғы шебінен бір-ақ шыққан 316-атқыштар дивизиясының жаппай ерлігін қазір кім біледі? Осы немқұрайдылық аға лейтенант шенінде батальон, подполковник шенінде дивизия басқарған, бес рет қоршауға түсіп, жауды шығынға батыра отырып, өзінің сарбаздарын аман алып шыққан қолбасшының жанын жегідей жеп маза бермеді, ол туралы жазу мен жаздыруды офицерлік парызы, сарбаздық ар-ожданы деп білді. «Жас ұрпақты тәрбиелеу үшін, кейінгі қоғамға дұрыс, бұрмаланбаған тарихты қалдыру үшін біздің жазушылар, тарихшылар, ғылыми қызметкерлер соғыстағы осы шындық туралы жазуы керек еді, бірақ ештеңе істелмеді», деп біздің зиялы қауым өкілдеріне ренішін жасырмайды.

«Мен осында келгелі бері өзінің жеке басының мақсаттарынан ары аса алмаған, өте майда бірқатар адамдарды кездестірдім. Олар халықтың, отанның, қоғамның, болашақтың мүдделерін мүлдем естен шығарған. Опера театрының хорында қазақтың халық әндерін орындайтын бірде бір әншінің қалмағанын сіздер немен ақтайсыздар? Осы күнге дейін ащы әрі шешімін таппай келе жатқан сұрақтар ашық күйінде қалып отыр: халықтың жағдайын кім ойлайды, оның абыройын кім қорғайды, біз өзіміз кіміз, біз кімменбіз, кім боламыз, біздің болашағымыз қандай? Немесе өзінің қазақ екенін және қазақ болып туылғанын ұмытқандар өте көбейіп кетті ме? Өзінің қазақ екендігінен қысылатын және өз тілінде сөйлеуден ұялатын әдет қалай пайда болды және қайдан шықты? Балалар бұзылған күйінде, е қазақ емес, е орыс емес, түсініксіз түрдегі ұғымдар мен ұстындардың тұрпайы бір араласқан күйінде, өз тамырларынан ажыраған және бөтен топыраққа сіңбеген күйінде тәрбиеленіп жатыр. Сіздер неге мұны көрмейсіздер? Әлде көргілерің келмей ме?». Ары

карай полковник 16 тармақтан тұратын сұрақтардың тізімін мәдениет пен әдебиет майданының өкілдерінің алдына тартады. Міне, өзекті жарып шыққан көкейтесті сөздер, болашаққа аландап, жаны күйзелген ұлт жанашырының ашулы да ақылды сөздері. Бұл зіл тастай айтылған сөздердің астарында зиялы қауымнан келген зиянның салмағы өлшеніп тұрғандай.

Тыңдаушыларын осылай ықтырып алған шешен Бауыржан дәрісін одан ары жалғастырады. Соғыстағы адамның моральдық-адамгершілік қасиеттерін рухани күштер ретінде анықтай отырып, олардың ақыл, ойлау, сезім, ерік, парыз, ар-ұят, намыс тәрізді қозғаушы күштеріне, сондай-ақ қорқыныш, күдік, салақтық пен сылбырлық, қызғаныш, батырлық, батылдық, ептілік, табандылық сияқты адами қасиеттерге кеңінен тоқталады. Әскери қасиеттерді тәрбиелеудегі ұлттық дәстүр мен халықтың әскери мұрасының рөлі, ұлттық рух пен ұлттық патриотизм, тобыр мен көсемдер мәселелері талданады. Дәрісте офицердің бойында қандай қасиеттер болуы керектігі, сардар мен сарбаздың арасындағы байланыс пен арақатынастың ерекшеліктері майдандағы мысалдармен өрнектеледі. Қырық ру елден, әртүрлі әлеуметтік топтар мен мамандық иелерінен мықты әскери бөлім жұмылдырған 316-атқыштар дивизиясының командирі генерал Панфиловқа, әрі әкелік қамқорлықпен әрі қатаң жауапкершілікпен сипатталатын оның бойындағы адамгершілік, әскери қасиеттерге жеке тоқталады. Тіпті Баукеңнің оған арнап шығарған өлеңі Исатайды жоқтаған Махамбеттің өлеңдерін еске түсіреді.

Дәрісте «Арпалыс» романының авторы Александр Бекпен ынтымақтастық әрекет сөз болады, әскери тақырыпта шығарма жазудың қыры мен сыры, шындық пен жалғанның арақатынасы мәселелерін қарастырғанда Баукең әдеби сыншылық қабілетін аңғартады. Одан ары әскери ғылым мен өнердің негізгі мәселелері, тактика, стратегия, оперативті өнер, соғыс, шайқас, маневр, қоршау түсініктері сарапталады. Өз батальоны мен дивизиясының соғысқа кіріскен күннен бастапқы маңызды деген оқиғалары гвардия полковнигінің жадында бүге-шүгесіне дейін жақсы сақталған, оның бір себебі біз жоғарыда атап өткендей, оның үнемі күнделік жүргізіп отыруы. Соғыста өткен жолының әскери тарихын сипаттау барысында Баукеңнің қолбасшылық дарыны айқындала түседі, соғыстағы адамның басынан өткен небір ауыр да абыройлы, қиын да қызықты жағдайлардың куәсі боласыз.

Ол генерал Панфиловтың неміс басқыншыларына қарсы қолданған соғыс тәсілін линиялық емес, спиральдық деп анықтайды. Дарынды қолбасшы ретінде Бауыржан Момышұлы соғыстың талай әдіс-тәсілдерін көрсетті. Бірінші соғысқа кіріспес бұрын, соғыстан қашқандарды көріп туындаған өз батальонының арасындағы паниканы, немістерден қорқынышты басу үшін әрбір бөлімшеден бір адамнан алып, іріктелген отрядты жауға кенеттен шабуыл жасатып, сарбаздардың бойын үйретіп алды. Қоршауға бес рет түсіп, батальонын аман

алып шықты. Тіпті нақты соғыс ахуалынан туған мынадай тәсілдерге еріксіз таң қалып бас шайқайсың: Матренино деревнясын қорғап жатқан бір рота солдатқа жау көп күшпен шабуылдап қоймаған соң, Баукең оларға бытырап қашуға бұйрық береді, ал фашистер станцияны алған соң, олардың жайбарақат шағында «уралап» шабуыл жасап, 200 дұшпан сарбаздары мен офицерлерін жойып, маңызды құжаттарды қолға түсіреді. Тағы бірде өзінің батальонындағы бір ротаны неміс-фашистері қоршап, қырып жібермекші болғанда, олар атысты тоқтатып, өтірік өлген болып жатады, немістер әбден жақын келгенде өлгендер «тіріліп кетіп», 80 адам 400 адамға қарсы шабуылдап, жауды орасан шығынға ұшыратып, қоршаудан шығып кетеді. Тіпті бірде жау тылында қалып қойған Баукеңнің батальоны «олжаға» түсірген зеңбіректерімен тегіс жолмен жүру керек болғанда, түнде дұшпанның колоннасының ортасында оларға еріп те жүрген. Әрине, әскери тактиканың мұндай мысалдары, сондай-ақ соғыс барысындағы Бауыржан Момышұлының офицер ретінде көрсеткен жеке үлгілері өте көп және бұлар осы саладағы мамандарды қызықтырып, әскери патриоттық білім мен тәрбие беруде қолданылуы тиіс.

Ғылыми түрде өңделген әскери дүниетаным ретіндегі «соғыс философиясы» ауқымында зерттеуді талап ететін нәрселер Баукеңнің қызметі мен шығармашылығында жеткілікті. Соғыстың мәні мен мазмұны, оның адамға, қоғам мен мемлекетке тигізетін әсері жайында айтылған Баукеңнің ойлары өте көп. Және бұл ойлардың астарында терең дүниетаным мен батырлық философиясы жатыр. Мысалы үшін, олардың кейбіреуін келтірейік. «Даналық шығармашыл ойдың мәйегінен тұрады, ол өткеннің тәжірибесін, осы шақтың салауатты талдануын және болашақты болжауды бойында қорытады». «Сынақ ер кісіні шынықтырады, қорқақты шаршатады». «Адамгершілікке шақырып ақыл үйрету кейде адамгершілікті қашырады». «Екіжүзділіктің балына тойынғанша, әділдік уының ащы дәмін татқан артық». «Барлық халықтар ұлылық пен әдемілікке қабілетті». «Құтылу қашуда емес, қорғануда және шабуылдауда». «Бұйрықты, наразылыққа төзбейтіндей сарында, салқынқанды әрі нық интонацияда берілген сардардың әмірі – сарбаздың ұятын қорқыныш сезімі деп аталатын тартымды, бірақ жиіркенішті психологиядан құтқарып қалатын, оны маскара қорқақтықтың қолынан жұлып алып, әскери рух беретін, парызды орындау үшін психика мен ерік күшін қолдап, жанға сенімділік ұялататын Отанның өз ұлына деген бұйрығы». «Әскердегі басты күш және оның негізгі құндылығы – сарбаздар». «Әскерде демократизмнің элементтері зиянды». «Әлсіз әмір немесе дауыста сенімділік жоқ бұйрық ешқандай нәтиже бермейді». «Жазалау әділ болған жағдайда сарбаздар ренжімейді және кектен бойын аулақ ұстайды». «Сардардың сарбазға адамгершілік ықпалы болуы керек». «Кәнігі сарбаздың батырлығы – оның тәжірибесінде». «Соғыстағы ең мықты қару – адамның жаны, ал оның оқ-дәрісі – рухани азық-түлік».

«Майданда сарбаздар өз ана тілінің, туған әдебиетінің, ән-күйінің қорынан ең қарапайым, аз да болса үлесін ала алмаса, мен мұны қылмыс деп есептеймін». «Тобыр әскер емес, және әскер де тобыр емес». «Ақыл бәріне берілген, ал жүрек барлығына емес». Жүрекке жайлы тиетін бұл қанатты сөздерді ары қарай жалғастыра беруге болады.

Қазіргі кезеңде біздің елімізде қазақстандық патриотизмді қалыптастыру және оны әрі қарай дамыту мәселесінің айтарлықтай өткір болып тұрғаны шындық. Халықты патриоттық тұрғыда тәрбиелеуді қалыптастыру мен оны дамыта түсудің тиімді жүйесін құру қазіргі таңда өзекті мәселеге айналды. Қазақстан Республикасы Қорғаныс Министрлігінің өкілдері көпшілік алдында өз ведомствосының патриоттық тәрбиелеу саласындағы жұмыстың тиімділігін арттыру бойынша өз жоспарларын алға тартуда. Біздің ойымызша, бұл салада да және жалпы қазіргі білім беру мен тәрбиелеуде жұмыстар нәтижелі болуы үшін осы Бауыржан Момышұлының өмірі мен шығармашылығын көбірек насихаттау аса маңызды. Өйткені болашаққа алаңдаған Батырдың да «қорыққаны» бар еді: «Оттан да, оқтан да қорықпаған Бауыржан едім. Кейінгі кезде қорқынышым көбейіп барады. Балаларға бесік жырын айтатын келіндерімнің азайып бара жатқандығынан қорқам, екінші, немерелеріме ертегі айтып беретін әжелердің азайып бара жатқандығынан қорқам. Өйткені бесік жырын естіп, ертегі тыңдап, дәстүрді бойына сіңіріп өспегеннің көкірегі көр бола ма деп қорқам. Ал көрдің қолына балта берсең шаба салады, бақыр берсең ала салады, найза берсең сұға салады, намыстанбай бұға салады. Мен табиғатынан, тағдырынан болған соқырлықты айтып отырғам жоқ, тауып алған соқырлықты айтам. Егер ондай соқырлықтан жазылмасақ, халық болудан қаламыз ба деп қорқамын!». Бұған біздің алып-қосарымыз жоқ. Қазақ халқының қазіргі рухани ахуалына қойылған дәл диагноз. Сондықтан Баукеңнің айтқан өсиетін, насихатын жиі еске алып, содан ауытқымауға тырысып өмірді сүре білу, оларды қастерлеп қадірлей отырып, кейінгі ұрпаққа табыстау қазақ халқының әрбір перзентінің парызы болса керек.

ҰЛТЫМЫЗДЫҢ ҰРАНЫ БОЛҒАН ҰЛЫ ТҰЛҒА

Қайталанбас қаһарман қолбасшы, біртуар Баһадүр батыр, үлкен ұстаз, терең психолог, әскери саладағы ірі ғалым, қос тілді керемет жазушы, қазақ тілі мен мәдениетінің жанашыры, ұлтын ерекше сүйген, заманының ауыр жүгін арқалаған абзал азамат. Сондықтан Баукеңнің осы қадірлі қасиеттерін түсіне білген және оларды жақсылап көрсете білетін адамдардың ғана ағамыз жөнінде қалам тартқанын құптаймын.

Бақытымызға қарай мұндай азаматтар бар және олар дер кезінде Баукеңнің жанынан табыла білді. Алғаш батырдың атын шығарған Александр Бекті былай қойғанда бұлардың қатарына Әзілхан Нұршайықов, Мекемтас Мырзахметов, Кәкімжан Қазыбаев, Шерхан Мұртаза, Мамытбек Қалдыбай, Құрманбек Сағындықов, Дмитрий Снегин, баласы Бақытжан Момышұлы мен келіні Зейнеп Ахметованы қосар едім. Осы азаматтардың арқасында, олардың өте құнды еңбектерінің арқасында Баукеңнің шын табиғаты, таудай үлкен таланты, ірі тұлғасы, адами қасиеттері, шыншылдығы, тазалығы, халқына-қазағына сіңірген өлшеусіз мол қызметі көпшілікке аян болды. Бұлардан басқа батыр ағамыздың әртүрлі қыр-сырларын дәріптеп жүрген азаматтар да аз емес.

Бұл тұрғыдан Бауыржан ағамызды бақытты кейіпкер дер едім. Қаншама қатал мінезі болса да жанында осыншама талантты қаламгерлердің болуы тағдырдың жасаған жақсылығы деп білем. Өмірде мұндай жағдайлар сирек кездеседі. Небір ғұламалардың, көрнекті тұлғалардың арасында өмірі көмескіленіп, дерексіз өткендері қаншама. Олардың өмірбаянын жобалап, кей жерлерін ойдан қосып, мәртебелерін биіктетіп жүрміз. Ал Бауыржан ағамыздың тарихи тұлғасы, адами болмысы, өмірге көзқарасы, қоғамы құбылыстарға, кейбір ірі тұлғаларға берген әділ бағасы бәрімізге айдай анық.

Ал менің Баукең жөнінде дәл қазір қалам тартуымның екі себебі бар. Біріншісі, осы кітаптың пайда болуына себепші болып, авторларын іріктеп, олардың басын қосып ақылдасып, жаңа туындының басы қасында болған соң мен өзім де шет қалғым келмеді. Сөйтіп көптен ойлап жүрген ойымды іске асырып, Баукеңнің алдындағы өз қарызымды өтегім келді.

Екінші, менің әжем Қалдықыз Құлидың қызы, оның үстіне Баукеңнің жақын әкпесі болып келеді. Бауыржанның атағы соғыстың басында-ақ ерте шыққаны белгілі. Ол кісінің майдандағы ерлігі туралы ақиқат та, аңыз да елден елге ерекше тез тарап жататын. Бала кезімізде соның біразын Қалдықыз әжемнің аузынан естігенбіз. «Менің батыр бауырым» деп сөйлеуші еді әжем. Ол кісінің Баукең туралы әңгімесін әкем толықтыратын.

Нарбай әкем айтушы еді: Бауыржан 1921-1925 жылдары Әулиета қаласындағы интернатта оқыды. Алғашқы жылы интернат тұрмысына үйрене алмай көп қиналды. Сол жылдары қаланың түбіндегі біздің ауылға жиі келіп тұратын. Біздің үйге келе сала – «Қалдықыз әкпе, үйді қатты сағындым» – деуші еді. Бізбен ойнап, бір екі күн демалып интернатқа қайтып кететін. Кей кездері әкесі Момыш атпен келіп алып кететін. Бауыржан менің нағашым, әжелеріңнің жақын інісі, сендерге де бөтен емес, сендерге де нағашы болып келеді – дейтін әкеміз.

Кейінірек қазақшаға аударылған Александар Бектің «Арпалысын» қолдан-қолға тигізбей таласып оқушы ек.

Жастай естіген Бәукең туралы әңгімелер көкірек көңілімде терең ұялаған болатын. Өйткені Қалдықыз әжем әңгімені майын тамызып айтатын. Оның үстіне, атамыз өмірден ертерек озғандықтан болар, ол кісі біздің отбасымыздың бас иесі іспетті үй ішіндегі тірлікті түгел өзі шешетін абыройлы адам еді. Әкеміз бен шешеміз колхоздың шаруасынан қолдары тимейді, таңның атысы, күннің батысы жұмыста. Біз бәріміз әжеміздің тәрбиесімен өстік, бәріміз сол кісінің қойнынан шыққанбыз.

Бұған қоса әжеміз үйде ғана емес, бүкіл ауыл аймаққа қадірлі жан болатын. «Қалдықыз ақылыңды айт» деп өзі қатарлы кемпір шалдар да, «апа не айтасыз, апа батаңызды беріңіз» – деп жастар да алдына келіп тұратын. Араздасқан жұбайларды табыстырып, шектен шыққан содырларды тәубесіне келтіріп, ағайын арасындағы дау-дамайды шешіп, шу шығармай басып отыратын. Айтатын сөзі әділ болғандықтан ба, өз басының абыройы биік болғандықтан ба елдің бәрі әжеміздің айтқанын екі етпей орындайтын. Сөйлегенде мақалдатып, мәтелдетіп сөйлейтін, шешім шығарғанда нақтылап, негіздеп, бұлтартпастай мойындатып беретін. Сөйтіп ресми түрде сайланбаса да бүкіл ауыл мойын ұсынған би сияқты болатын. Сондықтан да болар әжеміздің Бауыржан туралы әңгімелерін ерекше қабылдайтынбыз, олар қанымызға сіңіп, бойымызға тарап, сана-сезімімізге терең ұялаған еді.

Қалдықыз әжем Жуалыдан, Құли әулетінен біздің ауылға түскен алғашқы келін екен. Ол кісінің жолы құтты болып, кейінірек біздің елге келін болып түскен Құлидың қыздары көбейді. Олар өзара өте тату болып, әжемізді пір тұтатын. «Үлкен әпке не дейсіз» деп алдын босатпайтын. Мен аздап есейген кезім болса керек, олар жиі-жиі келе берген соң әжемнен бір күні: «апа мына Құлидың қыздары неге тыныштық бермейді біздің үйге, осылар жасырын ұйым құрайын деп жүрген жоқ па?» – деп сұраппын. Әжем бір рахаттанып күліп алып айтқаны: «Балам, олар мені көрсе төркініне барып қайтқандай болады. Бауыржан бауырлары туралы әңгіме естігісі келеді менен. Өздері Құлидың қыздары болғанымен осы ауылдың келіндері ғой, өзара бір-біріне абысын болып келеді. Абысын тату болса ас көп демей ме, бұлардың татулығы осы

ауылдың берекесі емес пе?». Е-е-е, Бауыржанның аты мен атағы бұларға да мақтаныш екен ғой – деп түйдім мен.

Кейінірек әжеміз дүниеден өтті, арасына 15 жыл салып біз де әулетімізге Құлидан келін түсірдік. Кенже ініміз Сейтжапар Жуалыда туып өскен Бибайша деген тәрбиелі қызға үйленді. Келініміздің аяғы құтты болды, інімнің үйі ырыс берекеге толды, үш ұл, екі қыз туып берді. Бәрі азамат болып өсіп-өніп тиісті қызметтерін атқарып жүр. Екінші ұлдың атын нағашысына тартсын деп ырымдап Бауыржан деп қойдық. Үмітімізді ақтап, Бауыржан деген атқа кір келтірмей абыройлы азамат болып өсті. Қазір Сейітжапар ініміз қайтыс болған, енді сол шаңыраққа қарап, бәрін бағып-қағып отырған осы Бауыржан.

Баукеңмен жиі кездестім деп мақтана алмаймын. Ол кісіні алғаш көруім 1957 жылы болды. Онда мен КазГУ- де студентпін. Университет ұжымымен кездесуге келді. Ол кезде университеттің бас ғимараты Комсомол көшесінде болатын. Астында, бірінші қабатында 500-дей адам сиятын үлкен зал болушы еді. Кездесу сонда өтті. Адамдардың көп болатынын біліп мен алдын-ала залға кіріп отырып алғанмын. Шынында да студенттер мен мұғалімдердің көп жиналғаны сонша, залға симай, есік алдына топырлап тұрып алыпты. Уақытында келген Бәукеңді ғимаратқа кіргізе алмай аула жақтағы залдың артқы есігінен әрең кіргізгені есімде.

Таза орыс тілінде бір сағаттан аса керемет тартымды сөз сөйледі. Соғыстағы қасіретті жағдайлар, Қазақстандықтардың ерлігі әңгіме болды. Әсіресе генерал И.В.Панфилов жөнінде тебірене айтты. Одан соң 2 сағатқа созылған сұрақ пен жауап басталды. Небір орынсыз сұрақтар да қойылды. Солардың ішінде мына екі сұрақты бөліп айтқым келеді, екеуі де жазбаша түрде берілген. Біріншісі: Жолдас Б. Момышұлы, біз естіген мынандай әңгіме бар. Сіз Мәскеу түбіндегі соғыста жараланып госпитальға түсіпсіз. Сонда Сталин жолдас сіздің ерлігіңізге риза болып, көңіліңізді сұрауға госпитальға келіпті. Жолдас Момышов қалайсыз – десе сіз міз бақпай төсекте жата беріпсіз. Сонда жанындағылар – Жолдас Сталин, бұл кісінің дұрыс аты Момышұлы депті. Сосын Сталин – жолдас Момышұлы, қалайсыз дегенде сіз атып тұрып – рахмет, жолдас Сталин, жақсымын, Отанымызды қасық қаным қалғанша қорғауға дайынмын – деп жауап беріпсіз. Осы әңгіме рас па, Сталинді көрдіңіз бе? Бәукеңнің жауабы былай болды: Жоқ, бұл рас емес, мен туралы айтылып жүрген көп аңыздардың бірі. Мен Сталинмен жолыққан адам емеспін.

Осы жерде мынандай түсінік бере кетейін. Бұл Бәукеңнің сол кезде қойылған сұраққа берген жауабы. Ал кейін 2005 жылы шыққан «Бауыржан Момышұлы туралы естеліктер» атты кітапта «Бауыржанның Сталинмен кездесуі» деген шағын әңгіме бар. Авторы жақын туыстарының бірі Аманкелді Орманбай. Онда Бәукең Академияда оқып жүргенде Сталин өзі кабинетіне арнайы шақырып сөйлескені сөз болады. Кездесу аяқталған соң оған бұл туралы ешкімге айтуға

болмайды деп қатаң ескерту жасалады. Тіпті сол кездегі Академияның бастығы маршал Захаровтың сұрағына да – маған мұны айтуға да болмайды – деп жауап береді. Бәукеңнің бізбен кездесуіндегі жауабы сол айтуға болмайды деп тиым салынған бұйрықтың әсерінен туған болу керек деп ойлаймын.

Екінші сұрақ: Бауыржан Момышұлы, ел арасында атақ даңқыңыз жер жарады. Бірақ сізге Советтер Одағының Батыры атағы берілмеді. Оған ренжімейсіз бе? Жауап: Жоқ, ренжімеймін. Біз атақ үшін соғысқан жоқпыз, елімізді, жерімізді жаудан қорғадық. Атақты сұрап алмайды. Ал халқым мені батыр деп жатса одан артық атақтың маған керегі жоқ.

Осы сияқты барлық сұрақтарға берген жауабы қысқа да нұсқа, мірдің оғындай өткір болды. Жиналған жұрт Бәукеңді қол соғып, қошеметтеп шығарып салды.

Ал алғаш көзбе-көз жүздесіп сөйлескенім 1968 жылдың жазы болатын. Баукеңнің Бекмырза Қыстаубаев деген жақын ағайындарының бірі менің Рая деген жиен қарындасыма үйленген. Солар Ғалым деген балаларын ертіп, Жуалыдан Алматыға қонаққа келе қалды. Бауыржан көкемізге сәлем беруге барайық деп ек, бізбен бірге жүрсеңіз қайтеді деп қолқа салды. Ауылдың дәмі деп арнайы алып шыққан сый-сияпаттары болса керек, соларын арқалап Баукеңнің үйіне бардық. Онда ол кісі Фурманов көшесіндегі пәтерде тұратын. Үйде жалғыз екен, есікті өзі ашты. Көзі бірден балаға түсті, ол кезде Ғалым 5-6 жаста болса керек. Жүзі жылып, отты көзі күлімдеп, Ғалымды қолынан ұстап – мынау біздің немере ме, атың кім сенің – деп жетектеп алып кетті. Бізде шаруасы да болған жоқ. Бір уақытта қарасақ Ғалымның иығына барлық наградалары тағылған өзінің кителін кигізіпті, сөйтіп оның қолынан ұстап алып барлық бөлмелерді аралатып көрсетіп жүр. Мынау атаңның қонақ қабылдайтын бөлмесі, мынау жұмыс істейтін орны, мынау дем алатын бөлмесі, мынау ұйықтайтын бөлмесі, ал мынау атаңның дәрет алатын жері – деп, үйді түгел аралатып шықты.

Содан кейін барып көңілі орнына түскендей бізге көңіл бөле бастады. Маған қарап – мына сырықтай болып сорайған жігітің кім? – деді Мырзанға. Ол уақытта мен Алматы халық шаруашылық институтында факультеттің деканы болып істеймін, арықтаумын, бойым ұзын. Баукең осыны меңзеген болу керек. Мен де осы сәтті күткендей – аға, мен де сізге бөтен емеспін. Мына алдыңызда тұрған келініңіздің ағасымын, демек сізге құдамын. Екіншіден, мені тәрбиелеп өсірген әжем Қалдықыз Құлидың қызы, сіздің әпкеңіз болады, сондықтан жиеніңіз боламын дедім. – Тіл мен жағыңа сүйенген жан екенсің, құдаңмын қыз бердім деп міндет қылып тұрсың ғой, оның орынды. Ал Құлидың қызы әжең болса онда сен жиен емес, жиеншар боласың, мұны біліп қой – деді.

Ары қарай әңгімеміз жарасып, біраз сөйлестік. Мен Қалдықыз әжем туралы өз білгенімді айттым. Бәукең біраз ойланып, жас кезін еске түсіргендей – менің

бала кезім, Әулиеатада интернатта оқып жүрмін. Интернаттың тәртібі қатал, үйдегілерді қатты сағынам. Кей кездері шыдай алмай кеткенде Қалдықыз әпкемді іздеп барып, мауқымды басатынымын. Сендердің ауылдарың – Бектөбе – қаланың жанында, онша алыс емес. Ол кезде сенің әкең Нарбай 15-16 жастағы бала жігіт болатын. Менен сәл кішірек қарындасы және 4-5 жаста бір інісі бар еді. Олардың аты есімде жоқ – деді.

– Қарындасының аты Орынтай, ол кісі әлі бар, ал інісі Шолпанқұл 1930-шы жылдардың басында жас жігіт кезінде қайтыс болып кетіпті, Қалдықыз әжем 1959 жылы дүниеден өтті – дедім мен.

Бәукең ары қарай сөзін жалғастырып: Әулиеатада 4 жыл оқыдым, одан кейін бізді Шымкенттегі мектепке ауыстырды. Содан бері ол кісілерді көре алмадым. Балапан басымен, тұрымтай тұсымен деген заман болып кетті ғой деп бітірді әңгімесін.

Байқаймын әңгіmemіз көңілінен шыққан сияқты, өзім жайлы, отбасым, қызметім туралы сұрады. Аздан соң-әңгімешіл бала екенсің, менің алдымда бұлай ешкім көлгірсіп көп сөйлей бермейді. Ал менен не әңгіме қалайсың? – деді. Ол кезде Бәукеңнің «Москва үшін шайқас» атты кітабы бойынша «Елбасына күн туса» деген көркем суретті фильмнің экранға жаңадан шыққан мезгілі болатын. Фильм төңірегінде әртүрлі әңгіме айтылатын. Мен осы фильмнің тағдыры жөнінде айтып беруін сұрадым.

– Ол ұзақ әңгіме болады, мен ең қызық бір-ақ жерін ғана айтайын. Фильмде менің өз атым аталады, мен осыны қаладым. Бұл фильм менің кітабым негізінде жасалған және мен шын мәнінде басымнан өткізген оқиғалар туралы. Басты кейіпкер де менмін, олай болса неге менің атымды өзгертуі керек, бұл әділетсіздік емес пе? Ал жоғары жақта пікір басқаша болып, бас кейіпкердің атын өзгертпек болыпты. Фильмде менің атым қалу үшін мен өлуім керек екен. Ал әйтпесе! Сонымен осы мәселені бір жақты шешіп, атымды өзгертуге келісімімді алу үшін осы үйге мәдениет министрі Ілияс Омаров және «Қазақфильм» киностудиясының директоры Камал Смаилов екеуі келді. Сипақтап сөзді бастай алмай біраз отырды. Үндемей мен де отырмын. Бір кезде сыпайылап сөзді Ілияс бастады. Мен ол кісіні керемет білімді, ұлтжанды, үлкен мәдениетті, әдепті азамат ретінде қатты сыйлайтынымын. Ал Камалдың жастау кезі, шыдай алмай сөзге қайта-қайта орынсыз араласа берді. Әңгімеге тағы бір киліге бергенде мен де шыдай алмай орнымнан атып тұрдым. Стол үстінде қолғап жатыр екен, өзім де байқамай соны ала салып Камалды беттен салып жібердім. Барып есікті аштым да Камалға-жолың ашық – деп есікті көрсеттім. Сүмірейіп ол үйден шықты, артынан төмен қарап, екі иығы салбырап Ілияс ілесті. Қорытындысын білесіңдер атым өзгермей сол қалпында қалды. Димекең ақылды адам ғой, бұл іске менің ойымша сол кісі араласқан болу керек.

Әңгіменің соңында орнынан тұрып, кабинетіне барып сол фильмнің кадрлары бейнеленген ірі форматты 3-4 суретті алып келді. Бірінде Бәукеңнің роліндегі қырғыз актері Арсен Өмірәлиев, екіншісінде өзіміздің Кәукен Кенжетәев ағамыз, ал қалған екеуінде соғыс эпизодтары. Бұрынғы орнына келіп отырды да менен – балаңның аты кім еді – деп сұрады. Мен айттым. Сосын алғашқы екі суреттің басына арабша бір сөйлем жазып маған берді. Мен – аға, мен арабша оқи алмаймын ғой – дедім. Ғалыммын дейсіндер, осы сендерге не оқытады – деді де суреттерді қайтып алып, жаңағы сөйлемнің астына өз әріпімізбен: «Марат балама Бауыржан атасынан» деп жазып берді. Мен төбем көкке жеткендей қуандым. Сол суреттерді әлі күнге дейін тәбәрік ретінде сақтап жүрмін.

Бұл батыр ағамызбен болған алғашқы кездесу еді. Бұдан кейін де біраз кездесулер болды, бірақ олардың бәрін айтып қайталанба бергім келмейді.

Бауыржан ағамыздың артында қалған жалғыз ұлы Бақытжанмен және келіні Зейнеппен кейінірек таныстым. Онда да інім, ағайыным деп көптен бері араласып жүрген Тельман Сауранбеков арқылы. Кезінде Жуалыда үш дос қатар оқып, қызметтес болып, бірге өсіпті. Олар Бауыржан Момышұлы, болашақ жазушы-журналист Құрманбек Сағындықов және Еркінбек Сауранбеков. Тельманның әкесі Еркінбек сол өз ауданында көп жылдар бойы партия және совет органдарында жоғарғы қызметте болған. Құрманбек Сағындықов көптеген кітаптардың авторы, оның ішінде Бауыржан туралы «Хас батыр бейнесі» деген шығармасы бар. Классиктердің біраз еңбектерін аударған, сонымен қатар Александр Бектің «Волоколамское шоссе» кітабын алғаш рет қазақшаға аударған да осы кісі. Көп жылдар бойы «Қазақстан коммунисті» журналының бас редакторы қызметін атқарған.

Ал енді бұл тағдырдың сыйы болар, осы үш достың артында жастары да бірдей, достықтары да жарасқан үш ұлдары бар – Бақытжан Момышұлы, Тельман Сауранбеков, Кеңес Сағындықов және олардан туған үш немерелері бар – Ержан Момышұлы, Мақсұт Сауранбеков және Ғалымжан Сағындықов. Бәукең өмірден өтіп, қырқы жақындағанда Мақсұттың үйіндегі келін ұл туады. Оның атын ырымдап Бауыржан деп қояды. Зейнеп әжесі бұл баланың атын атамай «аташка» дейді екен. Қазір сол Бауыржан баламыздың өзі ер жетіп үш перзенттің әкесі болып отыр. Бәукеңнің өз немересі Ержаннан туған ұлдар – Нұрсұлтан мен Мадияр да өсіп жетіліп келеді. Жақсы адамның арты да жақсы болады деген осы шығар.

Бауыржан Момышұлы күрделі тұлға, ол кісінің әрбір қыры мен сырын ашудың өзі үлкен еңбек. Жазушылығы жөнінде көп айтудың қажеті жоқ шығар, оны өзінің қайталанбас шығармаларымен дәлелдеп кетті емес пе. Бәукеңнің жазушылығы оның соғыстан кейінгі екінші ерлігі деп халқы бекер айтпаса керек. Жазып қалдырған еңбектері 30 томнан асатын түрі бар деп жүруші ең,

сөйтсек Тараз қаласында ашылған орталық Баукеңнің басылған, басылмаған еңбектерін жинақтай отырып 45 том дайындапты. Олар көрнекті ғалым, Бәукеңнің аталас інісі, рухани шәкірті, профессор Мекемтас Мырзахметовтың басшылығымен жарыққа шығып жатыр.

Ал осы еңбектерінің ішінде Бауыржанның мақал-мәтелдері, нақыл сөздері бір төбе. Олар баспасөз бетінде жеке бөлініп жарияланып та жүр. Бірнеше газеттерде қазақ тілінде «Батырдан қалған өсиет», «Бәукеңнің қанатты сөздері», «Сөз маржандары» және т.б. аттармен басылып шықты. Орыс тілінде Ф.Оразбекова мен А.Шаухановтың жинаған нақыл сөздері «Глубокий след тулпара. Бауыржан Момышұлы: личность, воин, мудрец» деген атпен 2006 жылы Алматыда кітап болып жарық көрді.

Қанатты сөздер жайдан-жай тумады және оны айтып қалдыру кім болса соның қолынан келе бермейді. Ол үшін ғұлама, терең ойшыл, үлкен философ, ақынжанды және өз басы күнделікті күйкілжің өмірден жоғары тұратын ірі тұлға болу керек. Бәукең міне сондай адам. Ол кісінің нақылдары сан алуан тақырыпқа арналған: соғыс және бейбіт өмір, тәртіп пен тәрбие, парыз бен қарыз, тіл мен әдебиет, салт пен дәстүр, тағы сол сияқты болып жалғаса береді. Айтылған сөздерінің көбісі өз тағдырына байланысты. Мысалы: «Мен запастағы полковникпін, бірақ отставкадағы азамат емеспін, соңғы демім біткенше халқыма қызмет етемін» деген сөздің өзі не тұрады. Бұл ол кісінің өмірінің негізгі қағидасы емес пе, қаншама игілікті істер атқарып кетті бұл өмірде.

«Отан үшін отқа түс – күймейсің», «Тізе бүгіп тірі жүргенше, тік тұрып өлген артық», т.с.с. өз өмірінің кредосы ретінде қорытып шығарған нақыл сөздері көп. Соғыста 207 рет шабуылға шығып, бірнеше рет жараланып тірі қалғаны, өмір бойы ешкімге бас имей тек өз ар-намысының ғана құлы болғаны, халқының қамын ойлап, болашағы үшін күресіп өткені, өмірдегі өзі арқалаған ауыр жүгін, қоғам алдындағы өз парызын терең түсінгені – осының бәрі Бәукең шығарған қанатты сөздердің қайнар бұлағы. «Мен өмір бойы парыз сезіміне бой алдырып, жалғыз соған ғана бағынып келдім»-дейді ағамыз өз өмір жолдары туралы. Ал осы «парыз» деген түсініктің өзіне отыздан аса анықтама беріп, оларды қанатты сөздердің қатарына қосты. Бәукеңнің нақыл сөздеріне айналған оның басынан кешкен жайттары ғана емес, өмірден көріп – білгені, көкірек – көңіліне түйгені, жүрегіне ұялағаны, қоғамға, болашаққа деген ой-пікірлері. Ал бұл ойларды жинақтап, мақал-мәтел деңгейіне дейін көтеріп, болашаққа өсиет ретінде жазып қалдыру тек Бауыржан Момышұлы сияқты талантты тұлғаның ғана қолынан келетін іс.

Бауыржанның баталары өзінше бөлек әңгіме. Бата беру халқымыздың ежелден келе жатқан қасиетті дәстүрлерінің бірі. Ақ тілек айту, жылы пейіл – ықылас білдіру, шын жүрегінен шыққан лебізді жеткізу – ата-бабаларымыздың

өсиетнамасы, адамгершілік аманаты. «Бата – сөздің анасы», «Атаңнан бота қалмаса да бата қалсын» – деген сөздер тегін емес. Баукең батаның қадір-қасиетін білген, мән-маңызын терең түсінген адам. Сондықтан бұрынғы ескі баталарды қайталамай, осы заман ауқымына сай, өмірдің өзекті мәселелерін қоса отырып, өз жанынан шығарған баталары ел ішінде кең тарап кеткен. Солардан аз ғана үзінді келтірейік:

Е, жаратушы жасаған!
Тілегімізді қабыл ет.
Иманымызды кәміл ет.
Дозақтағы оттан сақта.
Қаңғыған оқтан сақта.
Парақор соттан сақта.

* * *

Несібе кесер кесірден сақта.
Некесіз бала табатын,
Жолы лас жесірден сақта.

* * *

Әкімінде шапағат жоқ,
Молдасында шарифат жоқ,
Байларында салауат жоқ,
Кедейінде қанағат жоқ,
Үлкенінде ұлағат жоқ,
Кішісінде инабат жоқ,
Адамында ар-ұят жоқ
Қоғамнан сақта!

Осыны айтып келеді де ары қарай барша еліне бақ пен бақыт тілейді, ынтымақ-ырыс тілейді, сонымен қатар бар ұрпаққа ар-намыс тілейді. Міне Баукеңнің кемеңгерлігі осында.

Бауыржан Момышұлының өз халқын жақсы көретін, оның тарихын, салт-дәстүрін керемет жақсы білетін, тілін аса қадірлейтін азамат екені белгілі. Ол ол ма, биліктегілер үшін еліміздегі №1 «ұлтшыл» болған да осы кісі. Баукеңнің ана тілімізге қамқорлығы ерекше болған. Осыдан 66 жыл бұрын сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Мұхаметжан Әбдіхалықовқа жазған тіл туралы хатының бас жағында былай дейді: «Алматыға келгелі орталық «Социалистік Қазақстан» газетін оқып, кейбір кейінгі кезде басылған қазақ тіліндегі кітаптарды желе-жорта қарап шығып, күннен-күнге ұлғайып, шымшытырық болған «тіл шұбарлығын» көзбен көре, құлақпен ести отырып, дәтім шыдамай жазайын деп отырғаным тіл мәселелері

туралы». Осы хатта айтылған ой-пікірлері, ұсыныстары осы күнге дейін маңызын жоғалтпапты. Хатының соңында арнайы бөліп айтқан ұсыныстарының бір-екеуін ғана келтірейік:

1) «Аяқ асты елеусіз болып кеткен қазақыландыру мәселесін алдымен қазақтардың өздерін, тіл жөнінен тәртіптеуден бастап, барлық үкімет, кеңсе, ғылым, оқу, өндіріс, өнеркәсіп орындарында қайтадан әділдікпен көтеріліп қолға алынуы жөн».

2) «Тиісті оқу орындарында қазақ тілі, қазақ әдебиеті, қазақ тарихы міндетті сабақ болу керек»...

Міне, біздің бүгін іске асырамыз деп әлек болып жүрген мәселеміз де осы емес пе. Ал бұл ойды Бәукең 1944 жылдың басында айтқан екен.

Жоғарыда Бауыржан Момышұлы өмірінің көптеген қыр-сыры қағазға түскен дедік. Ол рас, бірақ барлығы түгелдей емес. Әлі де болса Бәукеңнің өмірінің ақтаңдақтары жоқ емес.

Бауыржан Момышұлының батырлық хикаясын Александр Бек бастап берді. Оны ары қарай заңды түрде жалғастырған «Москва үшін шайқас», «Генерал Панфилов», «Бір түннің тарихы», «Кубадағы кездесулер», «Соғыс психологиясы», «Қанмен жазылған кітап» сияқты өз еңбектері және Әзілхан Нұршайықов ағамыздың «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогы. Бәукеңнің әулеті, ата-бабасы, туған-туыстары жөнінде ең құнды шығарма-ол кісінің өзінің «Ұшқан ұя» повесі. Бұл өте керемет жазылған өмірбаяндық көркем шығарма. Осы тақырыпты толықтыратын жеңгеміз Жәмилә Егембердиеваның 1990 жылы шыққан «Өмірінің өзі дастан» роман-эссесі.

Бәукеңді әке ретінде ғана емес ірі тұлға, қайталанбас дара адам ретінде көрсете білген баласы Бақытжан «Восхождение к отцу», «Во имя отца», «Сыновья великого волка» деген шығармаларын жазды.

Бәукеңнің күнделікті өмірдегі болмысын адами қасиеттерін, тазалығын, адалдығын, үлкен парасатты ой иесі екенін келіні Зейнеп Ахметова «Шуақты күндер» естелік кітабында өте шебер көрсете білген. Бұл еңбекте сонымен қатар батырдың өз замандастары, әріптес жазушылар, туған-туыстар, отбасы мүшелерімен күнделікті қарым-қатынасы қаз қалпында суреттелген.

Осы тақырыпты жазушы Мамытбек Қалдыбай жалғастырады. Бәукеңнің қасында көп жылдар бірге болып, мінез-құлқын байқап, айтқан әңгімелерін жинақтап жүрген Мамытбек көптеген мақалалар және «Атақ пен шатақ» атты кітабын жазды. Осы кітапқа да көп еңбек сіңірді.

Бәукеңнің жазушылық талантын, көп көзге түсе бермейтін адами қасиеттерін терең зерттеген және ол кісінің көптеген еңбектерін жарыққа шығаруға себепші болған ғалым Мекемтас Мырзахметов.

Сонымен қатар майдандас досы, белгілі жазушы Дм.Снегиннің «Шалғай шепте», «Шабуылда», «Наш Бауыржан», «Открытый всем» деген кітаптары мен көптеген естелік мақалаларын айтпай кетуге болмас.

Бұдан басқа да айтулы азаматтар және көптеген журналистер Бауыржан Момышұлының әртүрлі қыр-сырларын жазып жатты.

Сонда енді Бәукең жөнінде жазылмаған не қалды деген сұрақ тууы мүмкін. Ойлап қарасақ ондай мәселелер де бар екен. Ең алдымен жазушы Бауыржан Момышұлының орыс және қазақ тілінде жазылған көркем шығармаларына шын мәнінде әдебиеттану тұрғысынан терең ғылыми зерттеу жетіспейді. Тіл байлығы, көркемдік деңгейі, оқиғаны баяндау барысы, кейіпкерлерін көрсете білу шеберлігі туралы айтылған тұшымды пікірлер жоқтың қасы. Жеке өз басы туралы айтылған әңгіме көп болғанымен жазушы Момышұлының тұлғасы, шығармашылық лабораториясы әлі толық зерттелмеген.

Ақтаңдақтардың ең үлкені – Бауыржан Момышұлын ғалым ретінде әлі танымадық. Ал ол кісі әскери ғылымның бірнеше саласын, соғыс тактикасын, әскери ережелерді және әскери-патриоттық тәрбиенің негізін қалыптастырған ғалым адам. «Психология войны» кітабында осы ілімнің азын-аулақ бөлігі ғана сөз болады. Алматыда 1944 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясында ғалымдарға, Ресейде Калинин қаласында әскери Академияда жоғары шенді офицерлерге оқыған лекциялары тұнып тұрған ғылым.

Ал осы бай мұраларды ғылыми тұрғыдан зерттеп, талдаған жоқпыз. Әскери саламызда осыларды қолданып, жас әскерлерді тәрбиелеуде пайдалана алсақ ұтарымыз көп болар еді. Бірнеше шет елдерде Б.Момышұлының әскери қағидалары бойынша дәріс оқылатын көрінеді. Ал біздің өз Отанымызда әскери саламыздың басшылары Бәукеңнің бұл еңбектерінен тіпті хабарсыз екен. Қолда барда алтынның қадірі жоқ деген осы да.

Бауыржан Момышұлы туралы жазғандардың біразы оның сыртқы болмысын, мінез-кұлқын, айтқан сөздерін әңгімелейді. Ал ол кісінің ішкі дүниесіне, рухани байлығына, әділеттік, адами қасиеттерінің қайнар көзіне, қоғамға және онда болып жатқан ірілі уақты құбылыстарға деген философиялық көзқарастарына, қанатты сөздерінің шығу тарихына, ұлтшыл атану себебіне, жалпы айтқанда Бәукеңнің ішкі рухани өміріне терең бойлаған адамдар кемде-кем. Әрине, бұл тұрғыдан Мекемтас пен Бақытжан-Зейнептің орны бөлек. Бірақ бұл Бауыржан сияқты ғұлама үшін жеткіліксіз.

Тізе берсек тағы да біраз мәселелер табылар. Бәукеңнің алғашқы мамандығы банк қызметкері болатын. Ленинградта осы саладағы Академияны бітіріп, Алматыға келіп сол кезде «Промстрой Банк» деп аталатын мекемеде біраз қызмет атқарған. Бұл жөнінде хабарымыз жоқтың қасы.

Тағы бір ерекше бөліп айтатын нәрсе-Бауыржан Момышұлының ұстаздық қасиеті де, тәрбиешілік еңбегі де бізге көп таныс емес. Бәукең 1928-1929

жылдары жанадан ашылған Сарысу ауданының сол кездегі орталығы болған Шиелі деген елді мекенде мектеп ашып балаларды оқытқан. Сонымен қатар, өздері ықылас білдіріп, ынталы болған көптеген ересектердің де сауатын ашқан. Бұл жөнінде мәліметтер некен саяқ.

Ал соғыс біткеннен кейін Ресейдегі Калинин қаласындағы айтулы әскери Академияда сабақ береді. Сол Академиядағы Б.Момышұлы шәкірттерінің ішінен көптеген генералдар, әскери қолбасшылар өсіп шығады. Олардың өз ұстаздары полковник Бауыржан Момышұлы туралы ой-пікірлері өте жоғары. Бірақ, өкінішке орай, бұл пікірлер біздің елге әлі жеткен жоқ, көбімізге белгісіз.

Сонымен ірі тұлға, даңқты батырымыз, аса көрнекті жазушымыз Бауыржан Момышұлының әлі де ашылмай жатқан қыр-сырлары баршылық. Жүз жылдық мерей тойын атап отырған осы алыбымыздың өмірі мен шығармашылығын зерттеу барысында аталған олқылықтардың орнын толтырсақ нұр үстіне нұр болар еді.

Ол үшін ең алдымен бөліп жармай, жұлмаламай толыққанды «Бауыржантану» ілімін қалыптастыруымыз қажет. Арнайы жасалған бағдарламаларда Баукеңнің өмірі, әскери қызметі, соғыстағы ерліктері, жазушылық еңбегі, негізгі шығармаларының түйіні, қоғамдағы алатын орны мен халқының берген бағасы түгел көрсетілуі тиіс. Бұл бағдарлама қаһарман Момышұлының болмысын, ішкі рухани бай дүниесін толығымен ашатындай болу керек. Ал Баукеңді дәріптеу барысында «Бауыржантану» бағдарламасының әр түрлі деңгейдегі бірнеше варианттары болғаны абзал. Бастауыш және орта мектеп оқушыларының жас ерекшеліктері ескерілгені жөн. Жоғары оқу орындарына кеңірек варианты ұсынылсын. Ал әскери ұйымдар мен әскери оқу орындарында міндетті түрде оқылатын арнайы пән кіргізілсін.

Барлық оқу орындарында «Бауыржан оқуларын» ұйымдастырып өткізуді тұрақты дәстүрге айналдыруға тырысайық. Оның үстіне жалпы халыққа, әсіресе жастарға арнап интернет жүйесінде Баукең туралы сайт ашу керек. Бұл Б.Момышұлы жөнінде хабардар болайық деп мәлімет іздеген көпшіліктің қолын ұзартар еді.

Осы бағыттағы тағы бір игілікті іс – ол Алматы қаласында Бауыржан Момышұлының жеке мұражайын ашу. Баукең бұған тұратын тұлға. Алыстан атақтыларды іздеп әуре болмай-ақ қолымызда барды неге қадірлемейміз. Жас кезінде елімізді шапқан жаумен алысып, қан майданда айтусыз ерлік көрсетіп, кейін қайталанбас талантты шығармаларымен өзіне-өзі ескерткіш қойған, соңғы демі біткенше өзінің саналы өмірін әділетсіздікпен, жағымпаздықпен, көзбояушылықпен, ұлтсыздықпен аянбай күресуге жұмсаған айбатты азаматымызды, бүкіл әлем бас иіп мойындаған баһадүр батырымызды неге тиісті деңгейде дәріптемей жүрміз? Жастарға, келешек ұрпаққа үлгі етер Бауыржан Момышұлынан артық кім керек.

Бәукеңе Алматыда ескерткіш орнату мәселесі қағаз жүзінде шешілген сияқты, енді соның тезірек іс жүзіне асуын қалаймыз.

Тағы бір мәселе – халқымыз Бауыржанды батырымыз, қаһарманымыз деп жүргелі қашан. Бірақ Халық қаһарманы деген атақты Үкімет әлі ол кісіге ресми түрде берген жоқ. Шынын айтсақ, Қазақстанда №1 Халық қаһарманы атағын алатын Бауыржан Момышұлы емес пе еді. Енді тым болмаса осы атақты Бәукеңнің жүз жылдығына орай берсе де дұрыс болар еді. Онсыз да Б.Момышұлы ұзақ уақыт бойы өзіне тиесілі атақтарды алмай келгені белгілі. Кеңес Одағының Батыры атағы да оған өте кеш, өмірден өткен соң берілді. Өзінің жүздеген шәкірттері алған генерал шеніне де қолы жетпей кетті.

Әрине, қазір мұның бәрі Бәукеңе керек емес, ол халыққа, елге керек, әділеттік үшін керек. Бауыржандай абзалдың аруағын риза ету үшін керек. Сонымен қатар, әскерилердің ерлігін марапаттайтын Бауыржан Момышұлы атындағы арнайы орден бекітілсе артық болмас еді. Осы орденді омырауына таққан қазақ әскерлерінің патриоттық сезімі өте жоғары деңгейде болатынына және олар Отан үшін қандай да болса ерлікке баратынына күмән келтіруге болмас. Ендеше патриоттық тәрбиенің осы түрін тиімді пайдаланып, осы ұсынысты неге іске асырмаймыз?

Қорыта айтқанда, Бауыржандай алыбымызды ардақтай білейік, ұлтымызға ұран болған ұлы тұлғамызды ұлықтай білейік. Тек қана қара дүрсін сөзбен емес, Бәукеңнің атын дәріптейтін игілі істермен, тиянақты тірліктермен, ізгі ниетті әрекеттермен.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘҢГІЛІК МАҚТАНЫШЫ

Баукең рухын құрмет тұтқан барша қауым!

Сіздерді қалалық ардагерлер Кеңесі атынан, Ұлы Отан соғысына қатынасқан 2100-ден астам майдангерлер мен барша зейнеткерлер атынан Баукеңнің – Бауыржан Момышұлы ескерткішінің ашылу салтанатымен құттықтауға рұхсат етіңіздер. Бауыржан Момышұлы көзі тірісінде аты аңызға айналған, ерліктің символы, қазақ халқының мәңгілік мақтанышы болған және бола бермек, ерекше тұлға.

1941-жылдың қақаған аяздарында Москваны қорғау үшін болған күші де, қаруы да басым зұлым жаумен бетпе-бет шайқаста дивизия командирі И.В.Панфилов пен полк командирі Б.Момышұлының зерделі ақыл ойы, ұйымдастырушылық, адамгершілік қасиеттері ерекше тапқырлық танытты. Ең бір ауыр сәттерде ұрыс тактикасын өзгерте отырып дұшпанға дес бермеді. Қиян-кескі ұрыстарда гвардияшылар екі тәулік бойына 400 ден астам фашистерді жойды. Волоколамск тас жолы бойымен олардың құрсауын бұзып шығып, өз полкіне қосылды.

Баукеңнің зерделі қолбасшы, шығармашылық ақыл-парасаты, әскери маман ретіндегі таланты полк, онан соң дивизия басқарғанда да, академияда оқып жұмыс істеп жүрген кезде де Куба сияқты елдерде мойындалып, зор құрметке ие болды. Жүздеген ата-аналар балаларына Бауыржан атасындай болсын деп ат қоюда.

Жаратылысынан ғажап ақылдылығы, ер жүректілігі, қайнаған күш-қуаты, қайтпас қайрат жігері, Отанын, халқын қалтқысыз сүйгіштігі Баукеңді әскери қаруды қаламға айырбастап ұзақ жыл әскери қолбасшыларға да, келешек жас өспірімдерге де мән берді. Мәңгілік тәжірибесін, үлгі-өнегелі сөздерін бүгінгі және келешек Қазақстан жастарына арнады.

Тәуелсіз Қазақстан өрендері Баукеңнің ұлы өсиетін әрқашан есте сақтайтыны күмәнсыз. Елін, жерін қорғаған, майдандарда шейіт болған азаматтарымыздың рухы әрқашан биіктей берсін.

Еліміз аман, жеріміз тыныш, тәуелсіздік мәңгілік болсын.

БАУЫРЖАН АЙТҚАН ҮШ ӘНГІМЕ

Қазақ халқының аты аңызға айналған айбынды батыры Бауыржан Момышұлымен кездесіп сөйлесудің сәті түскен бір ғажайып кезеңді мен еш уақытта ұмыта алмаймын. Бұл былай болған еді. Өткен XX ғасырдың 80-жылдарының басында мен ауырып Қазақ ССР Министрлер кабинетінің Алматы қаласындағы орталық ауруханасында жаттым. Менің жатқан жерім аурухананың хирургия бөлімі (4-қабат) еді. Сол кезде Баукең де сырқаттанып ауруханада жатыр екен. Баукең аурухананың 3-қабатындағы дәлізге шығып, үнемі шылым шегетін. Бір күні шылым шегіп тұрған қадірлі ағаға сәлем беріп әңгімелестім. Сырт көзге жүзі аса суық Баукеңмен әңгімелесу мүмкіндігі жоқ деп ойлаушы едім. Оным қате екен. Мен Баукеңнің көңілді бір шағына тап болып, ол кісінің біраз ішкі сырын ақтаруының куәсі болдым. Сөйлегенде Баукең аса шешен. Әңгіменің жүйе-жүйесімен майын тамызып, тартымды етіп айтады. Сол кездесуде батыр ағаның үш әңгімесі есімде сақталып қалды. Олар: Бірінші әңгіме: «Ұлы Отан соғысының қызу майданында жүрген кезім. Өзім үлкен командирмін. Қарауымдағы бір офицердің үстінен қайта-қайта жалоба (арыз) түсе берді. Ол қарауындағы солдаттарға дөрекілік көрсетіп, тыныштық бермейтін көрінеді. Сол офицерді (ұлты орыс) шақырып алып сөйлестім. Неге дөрекілік көрсететінін сұрадым. Ол (Нервім нашар, ауырамын) деді. Блиндажда отыр едік. Оны екі иығынан ұстап, блиндаждың қабырғасына тіреп, ұрып-ұрып жібердім де, міне сенің нервіңнің жазылуына менің емім осы – дедім де, бұл бірінші процедура, қарауындағы солдаттармен қарым-қатынастағы тәртіпсіздігіңді тыймасаң, екінші процедура болады, – дедім де қоя бердім.

Екінші әңгіме: «Қыс. Қалың қар. Майданның қызған кезі. Шабуылға шықтық. Жаудың қардай борап тұрған оғына қарсы барлық жауынгерді бастап соғысып жатырмыз. Жау шегінді. Аз ғана тыныс. Қардың үстінде жатырмыз. Қасымда жараланған бір солдат ыңырсып жатыр екен. Қасына бардым. Қазақтың жап-жас жігіті, бір қолынан оқ тиіп, қолы бөлінуге әрең-әрең ілініп тұр. Өзі әбден қансырап, қалжырап дымы құрып жатыр. Ауызы кеуіп қалған. Аузына су тамызбаса өліп кететін түрі бар. Су жоқ. Менің жанымдағы шағын флягада арақ жүруші еді. Судың орнына сол арақтан кеуіп қалған тамағына тамызып, жанын ақтайын десем, әлгі солдат шыр-шыр етеді. Ағай мен өмірі арақтан татып көрген жоқпын» – деп. Онысына қарамай, зорлап, аузына арақтан құйып жіберіп, жанын сақтадым. Содан кейін, ілініп тұрған қолын жанымдағы қылышпен кесіп тастадым. Қан суылдап ағып жатыр. Қанды тоқтату үшін, ағаштың бұтағын кесіп алып, сол бұтақпен мықтап тұрып байлап тастадым да,

артымыздағы госпитальға жөнелттім. Госпитальдағы дәрігерлер: «Кесілген қолдың орнындағы тыйылмайтын қанды тоқтатып, бұтақпен байлап тастаған дәрігер кім?» деп сұрапты. Оларға: «Ол командир Бауыржан Момышұлы» деген де дәрігерлер: «Момышұлының медицинадан хабары бар екен ғой» – деп таңқалыпты.

Үшінші әңгіме: «Арамызда екі ұлттың аралас некесінен туған балалардың мықтылығы жөнінде» әңгіме өрбіп, сол тұста Баукең шешіліп, өз өмірінен сыр шертті. «Менің бір қатыным – цыган болды. Ол цыган қызы Мәскеу қаласында тұрушы еді. Сол цыганнан менің бір перзентім дүниеге келді. Атын Елена қойдық. Загске барып, тууы жөнінде куәлік аларда, неке заңы бойынша менің фамилиямды оған беруге болмайтынын білдік. Балама цыганның фамилиясын бердік. Сонымен ол перзентімнің куәлігіне «Елена Бауыржанқызы Коркина» болып жазылды.

Еленаның кішкентай кезі. Мәскеу қаласына бір барғанымда Еленаны қасыма ертіп «Москва» қонақ үйінің маңында серуендеп жүр едім. Сол «Москва» қонақ үйінде жатқан жазушы Сәбит Мұқанов тап бола қалды. Ол «Қасындағы бала кім?» деп сұрады. Айттым. Сәбит бірден қонақ үйдегі люкісіне алып барды. Люкте Мариям жеңгей екеуі екен. Дастарқан жайылды. Қызу-қызу әңгімелер айтылды.

Әңгімешіл, ақжарқын Сәбеңнің айтқаны: «Қазақтың орысқа, украйнаға, белорусқа, татарға, башқұртқа, түрікменге, кавказдық ұлттарға үйленгенін білетін едім. Ал, цыганға үйленген қазақ жоқ. Бауыржан! Сен цыганға үйленген бірінші қазақсың». Мәриям жеңгей менің цыганға үйленгенімді жақтырмай, тыржың-тыржың етіп отырды».

1982 жылы Бауыржан қайтыс болғанда, батырдың цыганнан туған баласы Елена Коркина Мәскеуден самолетпен ұшып келіп, әкесінің жерлеу рәсіміне қатысты деп естідім.

Жоғарыда айтылған әңгімелерді мұқият тыңдап, барынша әдеп сақтап, тұрған мен Бауыржаннан ескертпе де алып қалдым. Дәлізде бір телефон автомат тұрған. Мен сөйлесіп тұрған Баукеңнен телефон соғайын деп ұлықсат сұрап едім, ол: «Неге ұлықсат сұрайсың, сен ұлықсат сұрайтын менің адьюдантым емессің ғой» – деп арыстандай ақырғанда, мен жерге кіріп кете жаздадым.

1941-1945 жылдары Ұлы Отан соғысының даңқты батыры Бауыржан Момышұлымен сұхбаттасып, оның осы әңгімелерін өз аузынан естігенімді өзіме абырой санаймын. Халықтың аяулы, асыл перзентімен әңгімелескен сол бір шақты өмірімнің ешқашан ұмытылмайтын ерекше бір бақытты тұсы деп есептеймін.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН

Таңертеңгілік. Бүгін жаңа басталған 1995 жылдың 3 күні және «Алатау» санаторийінде болатын соңғының алдындағы күнім. Менің серуенім әдеттегіден біршама ұзаққа созылды: бұған Іле ар жағындағы Алатаудың ертегідей табиғаты, таудың төбесіндегі көк зеңгір аспанның мөлдірлігі мен көкпеңбек тазалығы, құдды бір Аяз Ата әмірімен жасалғандай бұтағында жаңа жауған қар ұшқындары жалт-жұлт еткен жас шыршалардың сұлулығын тамашалап жүріп қалуым себеп болды. Табиғат өз байлығын адамның көз алдында мырзалықпен бөлісті.

Сағатыма қарадым да, корпусқа қарай асыға түстім. Бөлме есігін ашуым мұн екен, телефон дауысы шыр ете қалды. Трубканы көтердім, жағымды қою қоңыр дауыстар ар жағынан естілді.

– Ассалаумағалейкум, аға. Сізді келген жаңа жылыңызбен құттықтаймын!

Дауысынан Бақытжан Момышұлының телефон шалып тұрғанын таныдым.

Зейнеп те, Ержан да менің сәлеміме қосылады. Ерте сөйлескеніме кешірім өтінемін, сізбен кеңескім келіп еді, – деді Бақытжан. – Өкінішке орай, біз сіздің ауырып қалғаныңызға мазасызданамыз. Денсаулығыңыз қалай?

Менің сәлемдесуім мен тілегімді естігеннен кейін ол:

Бізде әкемнің әскери-қисындық мұрасына арналған конференцияны даярлау мен өткізу ниеті бар. Сізге баяндама жасасаңыз деген үлкен тілегіміз бар. Конференцияны өткізу жөнінде қалай ойлайсыз, – деп жалғастырды.

– Демалысқа ризамын. Адамдарға көмектесу үшін, әсіресе, ауырғаннан кейін келген адамдарға көмектесу үшін қиын уақытқа қарамастан бәрін жасап жатқан санаторийдің дәрігерлері мен бүкіл қызметкерлеріне алғыс айтамын. Бір сөзбен айтқанда тағы да саптамын, – деп жауап бердім мен.

Конференция өткізу идеясын мақұлдадым, өйткені, бір жағынан, ол Баукеңнің қолбасшылық таланты мен әскери-қисындық мұрасын елеулі зерттеудің басы болуға тиіс, ал екінші жағынан, Ұлы Жеңістің 50 жылдығы қарсаңында халыққа, әсіресе, жастарға әскери-патриоттық тәрбие беру ісінде белгілі бір орын иеленуі тиіс деп санадым.

Менің пікірімді тыңдап, Бақытжан сөзін жалғастырды:

Біз нақ осындай жауап күткенбіз, рахмет, енді Сізден, мүмкіндігіне қарай, конференцияға қатысуды, ең бастысы оны даярлауға ат салысуды өтінер едік. Сіздің тәжірибеңіз қажет. Баяндаманы даярлауға Леонид Николаевич Бакаев келісім берді. Біздің ортақ пікіріміз бойынша оның баяндамасы проблеманың тарихи қырын ашып береді. Ол тарихшы, Сіз оны жақсы білесіз. Біз конференцияның әкемнің әскери маман: командир, педагог ретіндегі қызметін

ашып көрсетуге ықпал еткенін қалар едік. Осыған байланысты бізде белгілі бір қиындықтар туып тұр.

– Егер дұрыс түсінсем, Сіз біреудің қосалқы баяндама жасағанын қалайсыз ғой?

Мүмкін, осындай тапсырма мені күтіп тұрған шығар? – деп сұрадым мен.

– Иә, аға, біз осы проблеманы Сіз неғұрлым толық және білікті түрде аша аласыз деп ойлаймыз. Леонид Николаевич те осындай пікірді ұстанып отыр, – деді Бақытжан.

Біздің әңгімеміз менің қосалқы баяндама жасауға келісім беруіммен аяқталды.

Ашығын айтқанда, «қосалқы» деген сөз маған онша жағыңқырай қойған жоқ еді. Дегенмен, мен Бауыржан Момышұлының беделін қорғауда Леонид Бакаевтің генерал Николай Толмачевпен «Казахстанская правда» газетінде айтысқа түскен жарияланымын есіме алдым.

«Бәлкім, егер мен болмасам, басқа кім?» – деп ойладым мен. Өйткені әңгіме Бәукеңнің тактика, оперативтік өнер және тұтастай алғанда әскери құрылысқа қосқан үлесі туралы болып отыр.

Бірнеше сағаттан кейін маған Л.Н. Бакаев телефон соқты. Оның телефон соғуы дер кезінде болды. Ұрыстың, кез келген елеулі істің табысты болуы едәуір дәрежеде өзара ықпалдылықты мұқият ұйымдастыруда деген Бәукеңнің кеңесін ұстана отырып, біз – Л.Н. Бакаев екеуіміз өз міндеттерімізді және оның егжей-тегжейлі жақтарын келісіп алдық. Мен баяндаманы даярлауға кірістім.

1970 жыл менің өмірім мен әскери адам ретіндегі қызметтік мансабыма елеулі өзгеріс енгізген жыл болды.

Мемлекеттік емтихандар енді ғана аяқталған, алда бітіру кеші тұр. Кенет мені тактика кафедрасының бастығы генерал-лейтенант В.Г. Резниченко шақырды.

– Академиядағы оқу жылдарында біз Сізге тоқтап, адъютантурада (әскери аспирантурада) оқуыңызды жалғастыруыңызды ұйғардық. Сіз қалай ойлайсыз? – деп сұрады Василий Герасимович.

Ұсыныстың күтпеген жерден болғандығы сондай, мен ойлану үшін бірнеше күн сұрадым.

– Отбасыңызбен және командиріңізбен ақылдасыңыз (мен сырттай оқитын факультетте оқыған едім), ал екі күннен кейін маған өз шешіміңіз туралы баяндаңыз, – деп генерал сөзін аяқтап, мені қолтығымнан алып, қабылдау бөлмесіне дейін шығарып салды.

Осы күндердің бәрінде қызмет орнымдағы бастықтарыммен телефонмен қызу әңгіме болғанын айтуға тиіспін. Менің дивизия командирім генерал-майор

П.Г. Латун:

– Сізді полк командирі лауазымына тағайындау туралы өзіңіздің құжаттарыңыз Армия әскери кеңесінің қарауында жатыр. Сізде қызмет бабы

бойынша жақсы болашақ бар, ал Сіз мәңгі оқытушы болып қалғыңыз келеді, – деп сөзін едәуір қатқыл аяқтады генерал.

Алайда, өз педагогтарыммен және отбасыммен ақылдаса отырып, академияда калуды ұйғардым. Әскери кадрлардың даңқты ұстаханасында жұмыс істеу, Бәукең оқып, еңбек еткен Мәскеуде тұру мен үшін үлкен құрмет еді. Менің ауысуыма байланысты барлық мәселелерді академия басшылығы шешті. Емтихандар тапсырып адъюнктураға түстім. Менің өмірімде жаңа белес-әскери зерттеудің еңбекке толы күндері басталды.

70 жылдардың басында Шығыс пен Батыс арасында, әскери блоктар: Варшава шарты мен НАТО-ның арасында қарама-қарсы тайталастың қарбалас шағы туды. Бұл жағдайларда жалпы әскери зерттеу, соның ішінде, тактика мен оперативтік өнер бойынша зерттеулер, Батыс сахнасында әскери қимылдың соғыс жанжалы туа қалған күнде соғыс қимылдарын жүргізу жөніндегі әскерге арналған ұсыныстар мен талаптар жасалуы тиіс болды.

Өткеннің тәжірибесі әскери-зерттеу жұмысында маңызды мәнге ие болады. Сондықтан, мен өзіме әскерлерде ғана емес, архивтерде де жұмыс істеуге тура келетінін айқын түсіндім. Сондықтан өзім қалап алған диссертация тақырыбының шеңбері маған бөлімдердің, құрамалар мен бірлестіктердің командирлері, штабтары жұмыстарының нысандарын, әдістемелерін, сондай-ақ Мәскеу түбіндегі қорғаныс ұрыстарында өз жолын бастаған әскерлердің шабуыл қимылы әдістерін терең және жан-жақты зерттеу жасауды міндеттеді.

Міне, Ұлы Отан соғысының архивіндемін. 316-атқыштар дивизиясының кейіннен 8-гвардиялық атқыштар дивизиясына аты өзгертілген дивизияның құжаттарын: генералдар И. Панфилов пен И. Чистяковтардың жұмыс карталарын, қол қойған бұйрықтарын, жарлықтарын қайта-қайта оқып, қарадым. Кенет маған үлкен қуаныш пен толқу туғызған құжат – 316-дивизия командирінің Армия қолбасшысына жолдаған білдірісі тап болды:

«1073 атқыштар батальоны үшінші батальонының командирі аға лейтенант Бауыржан Момышұлы ұрыстан дивизияның негізгі күштері шығуы үшін білгірлікпен қалқан жасады және өздері иеленген жерді келесі тиімді шепке дейін ұстап тұруды қамтамасыз етті. Батальон дұшпанның басым күшінің көп мәрте шабуылын тойтарып, өз бетімен әрекет ете отырып, қоршаудан жарып шықты. Батальон командирі шегіну кезінде кенеттен қарсы шабуылдар ұйымдастырып, осы арқылы дұшпанның қозғалысына бөгет жасады. Батальонның жеке құрамы өжет және батыл әрекет етіп, батырлықпен топтасқандық үлгісін көрсетті. Шығын елеусіз, батальон ұрысуға қабілетті».

Бірнеше жылдан кейін Бауыржан Момышұлының «Москва үшін шайқас» атты кітабынан генерал И.В. Панфиловтың өз батальонын ауыр ұрыстан кейін бастап әкелген комбат Б. Момышұлымен кездесуінен үзінді оқимын: Мүмкін, менің қолымда нақ осы көрініс туралы білдіріс болған шығар. Бірақ басқа

құжаттарымен танысу Бауыржан Момышұлы батальонына дивизияның басты күштерін қорғау үшін сан рет тосқауыл болу міндеті тапсырылды деп тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Және әрбір ретте дұшпанның басым күштерімен ауыр түрде орындап отырған. Батальон соғысқа қабілеттілігін сақтай білген.

Осынау аса қиын міндетті шешудің қалайша сәті түсіп отырған деген сұрақ туады. Соғыс басталар сәтте біздің соғыс ғылымымыздың негізінен шабуылдаушы ұрыс проблемаларын зерттеуге бағытталғанын айта кетейік. Ал, ұрыстан шығу және шегіну кезіндегі әскер қимылы оралымдылықтың (маневрдің) бір түрі ретінде қаралады да, жалпыға бірдей қабылданған пікірге ие болған жоқ. Нақ сондықтан да соғыстың бастапқы кезеңінде көптеген шекарадағы округтердің бөлімдері мен құрамалары сәтсіз ұйымдастырылған шегінуге байланысты адам және техника күшінен үлкен шығындарға ұшырады.

«Шегінуді ұйымдастыру немесе ұрыстан шығу ең бір қиын іс. Бұл ең күрделі маневр, оның үнемі сәті түсе бермейді, өйткені өкшелеп келе жатқан дұшпан әрбір қадамға өз еркін таңады, қайта топтасуға мәжбүр етеді. Бұл жағдайларда штаб жасаған график құбылмалы ауа райындағы сынап бағанасы сияқты безек қағады...» – деп жазды Бәукең.

Иә, қырық бірінші жылдың сол бір ауыр жазында Қызыл Армияның бөлімдері шекараны қалдырып шегіне берді. Ал, күзде ол өз өмірбаянындағы ең бір мазасыз күндер мен түндерді бастан кешірді. Соңғы шепті қорғай отырып, Қызыл Армия болат спираль сияқты, біресе созылып, біресе шегіне дейін тарылды. Кейде осы спиральді тек осындай қысымды көтере алмай, жарылып кететіндей әсер қалдыратын.

Болат спираль жарылған жоқ! Қызыл Армия фашистердің таңдаулы құрамаларына күйрете соққы бергені сондай, қысқа уақыт ішінде жау Мәскеуден 200-300 километрге шегеріп тасталды. Мәскеу түбіндегі ұрыстардың барысын демін ішіне тарта бақылап отырған әлем демін жеңіл алып, қатарында біздің жерлестеріміз – 316-атқыштар дивизиясының жауынгерлері мен командирлері және басқа бөлімдердің жауынгерлері мен командирлері ерлікпен шайқасып жатқан Қызыл Армияның күші мен қуатына сеніммен қарады.

Зұлым жаумен, өліммен бетпе-бет айқаста жеңімпаз болып шыққан, соғыса отырып, соғыс қисынына, ұрыс жүргізу тактикасына теңдесі жоқ үлес қосқан жандардың ерлігін тарих ешқашан ұмытпайды.

И.В. Панфиловтың, Б. Момышұлының зерделі ақыл-ойы, ерекше ұйымдастырушылық және адамгершілік қасиеттері оларға ұрыстың ең бір ауыр сәттерінде бірден-бір дұрыс шешім таба білуге мүмкіндік берді. Ал «спираль-серіппе» болса, солардың бірі болатын.

Бауыржан спиралінің ұрыстан шығу мен шегіну кезінде қолданылатын әскери қимылы тактикасының жаңа түрі екенін анықтаудың маған сол кезде ұрыс

қимылдарының қыруар архивтік құжаттарын зерттеген шақта сәті түскен еді. Бұл жұмыс карталары, схемалар, ұрыс білдірістері болатын...

Бауыржан спиралінің мәні неде?

Сәл-пәл күшейтілген құралдарға ие болған батальон дивизия командирінен тапсырма алып, майданда кеңінен қорғаныс ұстанады да, өз күш-жігерін дұшпан қимылының ықтимал бағытына, әсер жағдайының басымдық әкелетін учаскелеріне аударады. Қорғаныс ошақ тәріздес сипатқа ие болып, роталар танкке қарсы қуатты сенімді тіректер жасап тұрады. Ұрыстың алдыңғы шеті мен роталар арасындағы аралықтарда аралас мина қойылған алаң белгіленеді, артиллерия мен атқыш қару-жарақтың шоғырланған және бөгет келтіретін атыс нүктелері айқындалады. Көпірлер мен өткелдер қиратылуға дайындалады, жолдар мен орман соқпақтарында ағаштар құлатылуға белгіленеді. Ротаның тірек пункттері инженерлік құрылыстарымен: окоп, траншея жабындылармен сенімді түрде жабдықталады. Бір сөзбен айтқанда, батальон қорғаныс ауданын берік ұстап, дивизияның негізгі күштеріне озық кету мүмкіндігін бере отырып, мүмкін болғанша дұшпанды ұзақ бөгеп тұру үшін барлығын жасайды.

Ұрыс басталуымен бірге артиллерия дұшпанға алыс қашықтықтан соққы береді, танкке қарсы құралдар жау танкілерін жойып жібереді, атқыш қару оғымен дұшпанның жаяу әскері танкілерінен бөлініп қалады. Қорғанысқа жұлқына енген дұшпан қарсы шабуылдармен құртып жіберіледі. Жақсы ойластырылған өзара әрекеттестік, бір жағынан дұшпанға үлкен шығын келтіріп, оның қарқынын бәсеңдетуге, екінші жағынан, ұрыстан батальонның негізгі күштерінің шығуын ұйымдастыру үшін жағдай жасайды.

Батальон тек дивизия (полк) командирінен белгі алғаннан кейін ғана шегінеді, өзінің шегінуін бүркеу үшін взвод немесе әр ротадан бір бөлімшеден қалдырылады. Ұрыстан шығу және шегіну түнде жүзеге асырылады. Роталар күні бұрын белгіленген аудандарға келіп шоғырланады немесе комбаттың командасымен дербес маршрутпен қозғалады. Алға және қаптал тұстарға жауынгер барлаушы шолғыншылар жіберіледі. Азимут бойынша бағдар жасай отырып, негізінен түнгі уақытта қозғалады, жер жағдайы: орман, жыра және басқа жергілікті жердің бүркеме қасиеттері жақсы пайдаланылады. Негізгі жолға жіберілген барлаушылар дұшпан туралы мәлімет: колонналар құрамы мен олардың әрекет ету сипатын, әсіресе елді мекендерде демалысқа орналасу жағдайларын хабарлайды. Оқырман: «Москва үшін шайқас» кітабын оқи отырып, батальон взводтары мен роталарының батыл қимылдары туралы көптеген мысалдарды табады.

Сонымен, Бауыржан Момышұлының батальоны енжар шегінбейді, оның үстіне, жаудан тырағайлап, үрейі кете қашпайды екен, керісінше, батальон жолды бойлай, «спиральді» шегінеді, мұның өзі жұмыс карталары мен схемаларынан айқын көрінеді. Сонымен бірге дұшпан колонналарына көптеген жерден шабуыл жасап, оның техникасын, тірі күшін құртып жібереді, сол

арқылы оны дивизияның басты күштері қорғаныс шебіне жетіп алғанға дейін титықтатады.

Әсіресе елді мекендерге, демалысқа орналасқан дұшпанға түнгі шапқыншылықтар тиімді болып отырады. Елді мекенге шағын топ болып, жан-жағынан дүркін-дүркін оқ ата отырып, шабуыл жасау дұшпанның үрейін алып, берекесіздік туғызады да, олар қанжармен және біздің пулеметшілеріміздің бөгесін оғымен құртып жіберіледі.

Айтылғандарды қорытындылай отырып, қорғаныс ұрысы тактикасын дамытудағы комбат Бауыржан Момышұлының ролін айқын елестету үшін біздің әскери деректеріміздің ережелеріне көз тастайық.

Қорғаныстың беріктігі. Бұл ұрыс қимылдарының бірі ретінде қорғанысқа қойылатын берік талаптардың бірі. Қорғаныстың беріктігі ұғымында қорғанып, әскердің дұшпанға үлкен шығын келтіру, оның шабуылын тойтарып тастау мен қорғап тұрған ауданды ұстап тұру қабілеті түсініледі. Қорғаныстың беріктігіне, әскери жарғыны паш ететіндей атыс жүйесін білгірлікпен ұйымдастыру, бөгеттер мен жергілікті жерде инженерлік құрылыстар жасау,... әскердің табандылығы арқылы қол жеткізіледі. Соғыс алдындағы жарғыларда осындай түсіндірілу болды. Соғыс жылдарында әзірленген нұсқауларда, содан кейінгі әскери жарғыларда қорғаныстың беріктігін қамтамасыз ететін тағы бір жаңа жағдай пайда болды – бұл әскердің оралымдылық (маневр жасау) қабілеті еді. Енді комбат Бауыржан Момышұлының тіпті ол мүлде қолайсыз жағдайларда болғанның өзінде өз батальонымен маневрді білгірлікпен жасап, дұшпанға зиян келтіре отырып, уақыт ұта білгенін байқау қиын емес. Кейбір командирлердің, әсіресе соғыстың бас кезінде әскер табандылығын шектеулі және бір жақты түсінуіне әрі маневрдің ролін бағаламауына байланысты сәтсіздікке ұшырағанын зерттеулер көрсетеді.

Бүгінгі күні біз Бауыржан Момышұлының маневрлі ұрыстың шебері болғанын, ал оның «спиралі» елеулі дәрежеде тактикада жұмылдырушы қорғанысты орнықтыруға ықпал еткенін сеніммен айта аламыз.

Өз жауынгерлік қабілетін сақтай отырып, оттың ішінен сан мәрте шыққан батальонның өміршеңдігін қалай түсіндіруге болады?

Мұны, менің көз қарасымша, батальонның бүкіл жеке құрамының ерлігімен, Брудный, Донских сияқты бөлімше командирлерінің білгір және батыл қимылдарымен, Бозжанов, Ғабдуллин және Тоқтаров сияқты нағыз комиссарлардың ержүректігі және қатаң басқаруды жүзеге асыра отырып, ең бір сын сағаттарда алқындылығын жоғалтпаған ұрысты ұйымдастырушы комбат – аға лейтенант Бауыржан Момышұлының ерекше талантымен түсіндіруге болады.

Армия генералы И.И. Чистяков «Отанымызға қызмет етеміз» деген кітабында «Бауыржан Момышұлын Панфилов ержүректігі мен батылдығы үшін

бағалайтын. Мәскеу түбіндегі оның батальоны қоршауда болып, бірнеше күн полкпен байланысы болмады, осыған қарамастан, күші басым дұшпанмен айқасты. Қиян-кескі ұрыстарда гвардияшылар екі тәулік бойына 400-ден астам фашисті жойып жіберді, одан соң Волоколамск тас жолы бойымен олардың шабуылын тоқтатты. Содан соң орманда маневр жасап, қоршау құрсауын бұзып шығып, өз полкіне қосылды. Осыдан соң Панфилов өзінің жанында Момышұлының батальонын резерв ретінде ұстап, ең бір ауыр жағдайларда ұрысқа салып отырды», – деп атап көрсетеді.

Майдан жолдарын еске ала отырып, өткен ұрыстар мен операцияларды талдай отырып, Бәукең былай жазады:

– Тек ерік-жігері жоқ, қорқақ командирлер ғана тұйыққа тірелген жағдайды сылтау қыла отырып, қоршаудан майда топ болып шығуға бұйырып, тұтастай полктарды таратып жіберді. Генералдар Галицкий, Доватор дұшпанның терең тылынан дивизияларын ұйымшылдықпен шығарып алды. Галицкий де, Доватор да сиқыршы-керемет тудырушылар еді, олар қандай жағдайда да өздеріне сенетін әскер тізгінін қолына ұстаған қарапайым жігерлі командирлер болды.

«...Қатаң басқарған жағдайда ұрыстан ұйымшылдықпен шығып, шегінген және бөлімдер мен құрамалар командирінің бірыңғай командованиесімен тағы да дұшпанға ұрыс салған бөлімдер мен құрамалар аз болған жоқ», Нақ осы Б. Момышұлы сияқты комбаттардың, И.В. Панфилов сияқты комдивтердің жауынгерлік тәжірибесі біздің әскери жарғымызға әскердің ұрыс қимылы түрінде ұрыстан шығуға және шегінуге арналған арнайы тарауды енгізуге; «ошақтың» және «жұмылдырушы қорғаныс» терминдерін кіргізуге және негіздеуге мүмкіндік бергеніне сенімдімін.

Ұрыстың басқа түрлерін жүргізу тактикасына да Бауыржан Момышұлының қосқан үлесі елеулі. Оның зерделі қолбасшы, шығармашылықпен ойлайтын әскери маман ретіндегі таланты ол полкке, содан соң дивизияға командалық еткен соғыстың келесі жылдарында ашылды. Оның нақ осы қасиеттері Бәукеңе ол академияда оқып, жұмыс істеп жүрген кезде жалпы мойындау, құрмет иеленуге мүмкіндік берді.

Құрамалар мен бөлімдердің ұрыс қимылы түріндегі терең ұрыс қисыны 30-жылдардың басында әзірленді. Оның мәні барлық тереңдікте дұшпанның қорғанысын бір мезетте басып тастау, таңдап алынған бағыттағы тактикалық алапта оның қорғанысын бұзып өту және ұрысқа табысты дамытатын эшалонды енгізу әрі әуе десантын қондыру жолымен тереңдіктегі шабуылды қауырт дамытудан тұратын. Терең ұрыс қисынының негізгі ережелері оқу жаттығулары мен маневрлерде тексерілді. Алайда кез-келген жаңа құбылыс сияқты терең ұрыс қисыны әскер практикасына баяу енгізілді.

Бауыржан Момышұлы жаңа тұрпаттағы командир ретінде шабуылдың бұрынғы әдісін: дұшпанды тек шабуылға шығушы жаяу әскер тізбегінің

алдында ғана зақымдауды, дұшпан қорғанысын баяу, «көшіруді» және әрбір қорғаныс позициясын біртіндеп жеңуді жоққа шығарды. «Шабуылдың мұндай әдісі», – деп атап көрсетті Б. Момышұлы, әскерді қаруландыруға келіп түскен соғыс техникасының атқыш және маневрлік мүмкіндіктерін барынша пайдалануды қамтамасыз етпейді және үдемелі ұрыс қарқынын жоғарылатуға кедергі келтіреді. Әскер практикасына соғыс қимылдарын жүргізудің жұмылдырғыш әдістерін енгізудің белсенді жақтаушысы бола отырып, Б. Момышұлы терең ұрыс қисынын қолдап қана қоймай, сондай-ақ оның дамуына да атсалысты.

Ұрыс пен операцияларды жүргізудегі жаңа көзқарастар қисындар, есеп-қисаптар тексертілетін нағыз лаборатория – соғыс жағдайы болып табылатыны мәлім. Полк командирі, одан соң дивизия командирі ретінде Бауыржан Момышұлы терең ұрыс қисынын полктың (дивизияның) шабуылдау практикасына батыл енгізді. Ол бұл қисынды (теорияны) қолдануда барынша тиімділікке жету үшін полктар мен дивизиялардың командирлеріне танк, артиллерия және басқа бөлімшелерді (бөлімдерді) тікелей бағындыру есебінен дербес қимылдауға арналған жағдайлар жасаған дұрыс болады деп санады. Ал берілген құралдардың ату және маневрлік мүмкіндіктерін неғұрлым толық пайдалану үшін полктар мен дивизиялардың командирлері танк, артиллерия және басқа құралдардың практикалық-техникалық сипаттамаларын, қасиеттерін жақсы білуі тиіс.

Бауыржан Момышұлы әскерлердің бүкіл тектері арасындағы тығыз өзара әрекеттестікті ұйымдастыруға маңызды мән берді. Ол мұны терең ұрыс қисынындағы тиімділікті және тұтастай алғанда шабуылдауды қамтамасыз ететін маңызды шарттың бірі деп атап көрсетті.

Шабуылдаушы ұрыстың ең бір жауапты шырқау сәті дұшпанның қорғанысын бұзып-жарып өту деп көрсетті Б. Момышұлы. Мұны табыспен жүзеге асыру үшін полктің шабуылдау алабындағы бұзып өтетін учаскені біліктілікпен тандап алып, дұшпанның сан жағынан едәуір басымдылық жасап, негізгі күш пен құралдарды шоғырландыру керек дейді Бәукең. Б. Момышұлы штабтан күштер мен құралдардың арақатынасының объективтік есебін талап етті, барлау бастықтарын, басқа да қызметтерді тұрақты түрде тыңдап барып, тек осыдан кейін ғана шешім қабылдады.

Шешім қабылдау процесіне ол шығармашылықпен қарады, жағдайды әлденеше рет бағалап, ұрыс дамуының перспективасын дұрыс айқындап алуға ұмтылды. Әр түрлі бағыттағы мамандарды тарту, әдетте, қате шешімді қабылдауды болдырмайтын. Б. Момышұлының негізгі ережелерінің бірі-шешімді әзірлеу үшін уақытты барынша пайдалану еді. Ол ең бір бірегей шешім, егер, ол кешігіп қабылданса, тиімді бола алмайды дегенге сүйенді. Бұл бағасы жоқ тәжірибені қазіргі практикада пайдалану қажет.

Жұмысқа қабілетті штабы бар командирдің шешімді қабылдауы, бағыныштылары алдында ұрыс міндеттерін қоюы күрделі іс емес. Енді қабылданған шешімнің ойластырылғандай болып орындалуы маңызды. Бұл үшін ұрысқа қатаң және тұрақты басшылық жасау яғни, күш пен құралдарды басқару қажет деп үйретті Б. Момышұлы.

Жұмыс карталары мен схемалардан полк командирі, дивизия командирі Б. Момышұлының басқару пунктерін ұрыс тағдыры шешілетін жерлерден тандап алғандығы көрінеді. Құжаттар дивизия командирі Бауыржан Момышұлының ұрыстың сын сағаттарында өзінің басқару пунктін полктің, тіпті батальонның басқару пунктеріне ауыстырып, қабылданған шешімге түзету енгізе отырып, соғысты басқарғанынан айғақ береді. Жеке өзі бағыныштыларына міндеттер қойып отырады.

Дивизия командирі Бауыржан Момышұлы жұмысындағы батылдық пен салқындылық, өзін билеу мен дәлме-дәлдік офицерлер үшін ғана емес, сондай-ақ Бәукеңді ұрыстың ең бір қиын және қауіпті сәттерінде көріп жүретін жауынгерлер үшін де сенімді қолдау ретінде қызмет етті.

Дұшпанға бір мезгілде зиян келтіру және шабуылдың жоғары қарқынын қолдау үшін маңызды шарттардың біріне комдив Б. Момышұлы әскердің материалдық-техникалық, медициналық жағынан қамтамасыз етілуін санады. Сондықтан ол командирлер мен штаб офицерлерінен ғана емес, сондай-ақ тыл қызметі офицерлерінен де жоғары кәсіптік даярлықты талап етті.

Соғыстан кейін академия тыңдаушылары алдында сөйлеген сөзінде Бәукең кез келген лауазымды иеленетін командирдің, офицердің жоғары біліктілігі әскердің жоғары ұрыс дағдысының, ұрыстағы жеңісінің негізі деп атап көрсетті. Керісінше, соғыс уақытындағы офицердің біліксіздігі, нашар кәсіби даярлығы ұрыс пен операциядан ұтылуға әкеледі, ал бейбітшілік уақытында әскери оқу жаттығуында, бөлімдер мен құрамалардың жауынгерлік даярлығында төмен көрсеткіштерге соқтырады. Сонымен, Бауыржан Момышұлы – үздік қабілетті, табиғат талантты аямай сыйлаған, қысқа уақыт ішінде жалпы әскер ұрысының принциптері мен заңдылықтарын өз бетімен меңгеріп алған адам. Оның өткір ақыл-ойы, зерделі қабілеті оған ұрыс жағдайындағы оқиғалар барысын қатесіз болжап білуге және аңғаруға мүмкіндік берді. Нақ сондықтан да Бауыржан Момышұлы батальонға, полкқа, ал соғыстың шешуші кезеңінде дивизияға да табысты және сенімділікпен басшылық етті. Әскери академиядағы оқу мен жұмыс оған қисындық білімдер қорын кеңейтуге және қарулы күрес процессін, әскери құрылыс процесін ауқымды ұғынып, көре білуге мүмкіндік берді. Бауыржан Момышұлы шәкірттерінің бірі генерал-полковник Голушко өзінің «Тыл солдаттары» деген кітабында былай деп жазды: «Біздің аудиториямызға үздік оқытушылардың жағымды ықпалы туралы айтқанда ең алдымен біздің көз алдымызда жартылай аңызға айналған адам туралы айтпай кете алмаймын.

Әңгіме жалпы тактика курсын оқыған полковник Бауыржан Момышұлы туралы болып отыр. Біз Момышұлының лекциясын үнемі қызығып күтетінбіз. Кез келген материалды ол тапқыр баяндайтын, конспектіден гөрі көбіне схемаға жүгінетін және әрбір тезисті ұрыс тәжірибесінің өнегелі мысалдарымен нығайтатын. Тактиканың күрделі мәселелерін ажырата отырып бізді ойлаудың дербестігіне жан-тәнімен үйрететін».

– Қарапайым гвардия полковнигі болып қалған Бауыржан Момышұлы көптеген әскер бастықтарын үйретіп шығарды. Біздің әрқайсымыз оған қатысты жасалған әділетсіздікті тамаша түсінеміз. Бірақ бұл оның сіңірген еңбегін төмендетпейді және Бауыржан Момышұлына қолбасшы болып қалуға кедергі келтірмейді, өйткені тарихқа лауазымы мен атағына қарай емес, сіңірген еңбегіне қарай енеді. Оны халық батыр деп мойындады, оны халық нағыз қолбасшы деп атады, ал бұл ең әділ баға, – деді Л.Н. Бакаев.

Леонид Николаевичтің бұл айтқанымен толық және бүтіндей келісемін, егер өткенімізде кадр саясатындағы терістіктер болмаса, онда Бауыржан Момышұлы неғұрлым ірі әскер құрамаларына да табысты басшылық етер еді. Сонымен бірге, комдив, әскери педагог, әскери жазушы, әскери философ және ойшыл дана Бауыржан Момышұлының әскери педагогика мен әскери психологияны байытатын теңдесі жоқ мұра қалдырғаны талассыз имандық. Осы жерде ақын Дәуітәлі Стамбековтың мына бір өлеңі Бәукең сияқтылар тағдырына арнап жазылғандай әсер қалдырады:

Заман еді бірді-бірге соқтырар,
Мың шындықты бір сұмдықпен жоқ қылар.
Жалақорлар, жағымпаздар биіктеп
Төмендейтін жалындылар,
Оттылар!

14.08. 2010.

АЙТПАСАМ, БАУКЕҢНІҢ АРУАҒЫ КЕШЕ МЕ?

Қазақстан Жазушылар Одағы Басқармасының орынбасары Қалаубек Тұрсынқұловтың «Түркістан» газетінің тілшісі Көлбай Адырбекұлына Мәскеуде өткен Бауыржан Момышұлының 90-жылдығына арналған кеш туралы берген сұхбатының қысқартылған нұсқасы.

– **Баукеңнің кешіне Қазақстаннан кімдер барды?**

– Жамбыл облысындағы Жуалы ауданының әкімі Ермек Үсенбаев, мәслихаттың хатшысы Мырзахан Ахмет, кәсіпкер Махамбет Дүйсебаев, Шығыс әскери округының қолбасшысы генерал-лейтенант Бахытжан Ертаев, Қазақстан Жазушылар одағынан – мен, «Дала» журналының редакторы Атабай Қылышбаев. Кеш шығынын Мәскеу үкіметі көтерді десек те оны ұйымдастыру жағынан басы-қасында Халықаралық Жазушылар одақтары қауымдастығы жанындағы Қазақстан жазушылар одағының өкілі Тұрсынай Оразбаева, жазушы Александар Бектің қызы Татьяна Бек, Панфиловтың кіші қызы Мая және Баукеңнің өз қызы Елена Бауыржанқызы жүріп, түгел атқарды. Бұлардың еңбегін ерекше атауға болады

– **Кешті кім жүргізді?**

– Ақын Людмила Шепихина. Тілге шешен әйел екен.

– **Мәскеулік қонақтардан кімдер сөйледі?**

– Алғашқы мінберге Халықаралық Жазушылар одақтары қауымдастығы төрағасының орынбасары, әскери жазушы Евгений Шереметьев көтерілді. Ол Михалковтың Германияға іс-сапармен кетуіне байланысты кешке қатыса алмағанын айта келіп, Бауыржан Момышұлының басты-басты өмір өткелдеріне тоқталды. Соңынан екі мәселені баса айтты.

Оның біріншісі, Баукеңді Мәскеу түбіндегі шайқастағы ерлік істері үшін Кеңестер Одағы Батыры атағына ұсынғанын, бірақ оның берілмей қалғанын, сол құжаттардың әлі күнге архивте сақталып тұрғанын қадап айта келіп: «Соғыс жылдарында жоғары атақ кімге беріліп, кімге берілмеді? Оны сіздер жақсы білесіздер. Сол кездегі саясаттан қағажу көргендердің бірі Момышұлы болды», – деді.

Екіншіден, ол Баукенің Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне қазақ тілі жөнінде жазған хатынан үзінділер оқып: «Несін жасырамыз. Біз тіліміз басқа тілдермен мидай араласып, болары болып, бояуы сіңген, де ғана оның тағдырына көңіл бөліп жатырмыз. Ал Момышұлы оны 1944 жылы соғыста жүріп ақ ойлаған екен. Оның бұл қасиетін қай-қайсымыз да жоғары

бағалауымыз керек. Ұлты үшін Батыр атағы берілмеді. Бұл ащы болса да шындық. Сол кездің өзінде ақ қазақ тілін Отанындай қорғады. Алыста жүріп тіл тазалығы үшін күресті. Міне, нағыз халықтық Батыр!», – деді (Бауыржан Момышұлының Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне жазған хаты 1997 жылы «Түркістан» газетінің 31-санында «Бұл да – Баукеңнің батырлығы» деген атпен толық жарық көрді).

Ресей соғыс ардагерлері одағы төрағасының орынбасары, запастағы генерал-лейтенант Фотинов: «Ұлы Отан соғысы жөнінде жазылған кітаптар көп. Олар том-том. Алайда, олардың барлығы көркем шығарма. Алапат соғыстың шындығын қаншама көрсетем десе де дегенмен жазушылардың ойдан шығарғандары жетеді. Бізде сол соғыстың нағыз шындығы еш қоспасыз таза күйінде жазылған екі-ақ кітап бар. Олар Александар Бектің «Волоколамское шоссе» және Бауыржан Момышұлының «За нами Москва» кітаптары. Әрі көркем, әрі ғылыми дүниелер. Соғыстың не екенін, ондағы адам жанының психологиясын, тіптен күйзелістерін осы кітаптардан шын сезінесің. Бұлар соғыс қасыретін көрмеген бүгінгі ұрпағымыз үшін өте құнды еңбектер. Еш уақытта өз мәндерін жоймайды», – дей келіп: «Кезінде Америка қарулы күштері Куба Республикасына қарсы әрекеттер жасағанда Фидель Кастро оларға тойтарыс беруге жасақтарын Пилай Хирон маңына жібереді. Сонда ол жауға аттанып бара жатқан солдаттарының қолына автоматпен бірге испан тілінде жарық көрген Александар Бектің «Волоколамское шоссе» кітабын ұстатқан. Кітап солдаттардың ерік-жігерін көтеріп, жеңіске жетулеріне әсерін мол тигізіпті» – деп, сөзін аяқтады. Кейіндеу Фидельдің арнайы шақыруымен Баукең Кубаға барып қайтты. Сол сапары туралы асыл ағамыздың жазған кітабын жұрт жақсы біледі.

– **Біздің Үкімет жағынан кімдер болды?**

– Мәдениет бөлімдегілердің біреуі болғанда жөн болар еді. Алайда кештің абыройын Елбасының «Жедел хаты» көтеріп кетті.

Жеделхатты сол кездегі Қазақстанның Ресейдегі төтенше және өкілетті елшісі Тайыр Мансұров оқып берді. Ол «Президенттің бұл жедел хатын мен осында отырған Елена Бауыржанқызына тапсырамын», – деп оны сахнаға шақырды. Еленаны сонда бірінші рет көрдім.

– **Біз бұрын Баукеңнің қызы бар дегенді естіген жоқ едік...**

– Мен де оны сол кештен бір-ақ ай бұрын білдім. Ол әдеттегідей қазақ қыздарындай қымсынып, қысылып барып сахнаға көтерілді. Жеделхат қара шаңырақтың иесі Бақытжанға берілуі керек еді. Бәлкім ойында сол тұрды ма, ыңғайсыздай күй кешті. Жас шамасы елудің үстіндегі орта бойлы жан екен.

– **Елена жеделхатты алып тұрып сөйлеген болар.**

– Лебізі қысқа әрі нұсқа шықты. Қалтасынан Баукеңнің суретін алып, жұртқа көрсетті. Сурет 1947 жылы түсіріліпті. Сыртына «Моей любимой дочери Елене»

деп жазылған. «Әкемнен қалған ең бағалы зат осы. Кешке келіп құрмет көрсеткендеріңізге алғыстан басқа айтарым жоқ», – деп Елена сахнадан түсті. Соның өзінен-ақ ақыл парасаты сезіліп тұрды. Киген киімі де өзіне қонымды екен. Өкініштісі, сол жолы маған онымен сөйлесуге сәті түспеді. Келген қонақтардың көңілін аулап, құрметтеп жүргенімде біраз уақыт өтіп кетіпті.

Елден барған ағайындармен сөйлескен екен. Әкесі Баукең туралы анасынан естігендерін анда-санда Мәскеуге атізін салғанда, өздеріне соғып тұратынын, әкесі мен анасы майданда танысып бірге тұрғанын, шешесі өнердің музыка саласында еңбек еткенін, өмірінің соңына дейін әкесімен бірге тұрмаса да құрметтеп өткенін, бірде оның Бақытжанды ертіп келіп таныстырғанын, бірін-бірі жақсы білетінін айта келіп: «Жаль что на этот вечер Бахытжан не приехал», – деп өкініпті. Ал Бақытжан денсаулығына байланысты бара алмады. Мәскеу үкіметінің шақыру қағазын алған. Өкінішті әрине. Тұрсынайдың Еленамен сұхбаты бар. Онда бір жай айтылған. Елена 1947 жылы Калинин (Қазіргі Тверь) қаласында туылған, Мамандығы әдебиетші екен. Қазір ақын Цветаеваның шығармашылығын зерттеп жүрген көрінеді.

– **Басқа құттықтаулар болған жоқ па?**

Ресейдің Думасы атынан да жеделхат келді. Оны сонда қызмет істейтін бір қазақ қызы оқып берді. Басқа да көптеген құттықтаулар болды.

– **Баукеңнің әскери ғылымға да еңбегі сіңген ғой. Ол жөнінде сөйлегендер де болған шығар.**

– Осы орайда Фотиновтың тағы бір сөзі есіме түсіп отыр. Ол Момышұлының әскери тактика жөнінде – 7, стратегия жөнінде – 8 ғылыми еңбегі бар. Бәрі де құнды дүниелер. Кезінде әскери академияның курсанттары өзінен дәріс алып, сол кітаптардан білімдерін жетілдірген. Қазір бұл кітаптар сол академияда сақтаулы», – деп еді.

Сонау бір жылдары ауылдағы үлкендер: «Ташкенттен «Тактика Момышұлы» деген кітап шығыпты. Онда Баукенің Мәскеу түбіндегі соғыста қолданған әскери-тәсілдері жазылыпты» – деп жүретін. Сол жылдары Баукеңнің Калинин қаласынан «Наша семья» романы да жарық көрді. Онда біз жас едік. Орыс тілінде болса да таласып-тармасып оқыдық.

– **Өзімізде «Жазушы» баспасы болды емес пе? Баукең оған кітабын ұсынбаған ба?**

– Ұсынған. Неге екенін қайдам, мұнда баспапты. Естуімше көркемдік сапасына кінәрат қойған-ау. Бертінде ғана марқұм Тұтқабай Иманбековтың аудармасымен басылып, елдегі оқырманға да жетті-ау, әйтеуір.

– **Кеште тағы кімдер сөйледі?**

– Ресей Жазушылар одағы төрағасының орынбасары, ақын Игорь Ляпин былай деді. «Осында Момышұлы туралы естелік айтылды. Мен сіздерге Сәбит Мұқановтың Момышұлына арнап жазған «Дала қыраны» деп аталатын өлеңін

оқып берейін. Кезінде аударған едім. Енді ұлы жазушы-ақынның ұлы Батыр туралы қалай жырлағанына құлақ салыңыздар. Әрі мұны бүкіл орыс жазушыларының Момышұлының аруағына деген құрмет деп біліңіздер», – Ол ырғақты әуенмен екпіндетіп оқығанда, тұла бойымыз шымырлап отырды. Өлең біткенде көрермендердің қол соққан қошеметін көрсең...

Генерал Панфиловтың кіші қызы Мая етжеңді, ашаң өнді жан екен. Сабырлы да салмақты үнмен: «Ол кезде мен небәрі 10-12 жаста ғана едім. Бірде үйге ұзын бойлы кісі келді. Қолында үлкен сөмкесі бар. Үйде жалғыз отырмын. Ол өзін Бауыржан Момышұлы екенін айтты. Мамамды сұрады. Мен жұмысқа кетіп еді, келіп қалар деп күте тұруын өтіндім. Ол сөмкесінің аузын ашып, біраз кітаптарды үстел үстіне қойды. Александар Бектің «Волокаламское шоссе» кітабының әр алуан аудармалары екен. Момышұлын алғашқы және соңғы рет көргенім сол. Есімде мәңгі қалыпты», – деді.

Татьяна Бек мінберге шыққан жоқ. Бірақ жүгіріп жүріп көрсеткен қызметіне көңіліміз тойды.

– **Людмила Шепяхина сіздерді де сахнаға шақырған шығар.**

– Бізден әуелі генерал Бақытжан Ертаевқа сөз берді. Ол өзін Баукеңнің ауылынан екенін, әкесіндей көретінін тілге тиек етті. Соңынан Жуалы ауданының азаматтары алып келген қолдан тоқылған үлкен кілемді Қазақстан елшілігіне сыйға тартты. Кілемде Баукеңнің басына папаха киген әскери формадағы бейнесі бар. «Әй Бахытжан» – дегенімше болған жоқ ол кілемді елшіліктің өкіліне табыс етті. «Қап, әттеген-ай» деп мен қала бердім. Ол кілемнің орны Қазақстан елшілігі емес, Халықаралық Жазушылар одақтарының қауымдастығында еді. Ертеңгісін қауымдастық үйіне барғанымда, кіре беріс залының төрінде сондай кілемдерді көрдік. Бәрінде атақты жазушылардың бейнелері бар. Ортада ұлы Мұқанның суреті тоқылған кілем тұр. Баукеңнің бейнесін әспеттеген кілемнің орны да осылардың қатары еді. Ішім әлем-жәлем болды. Өкініш өзегімде өртегендей күйге түстім. Солай бізден бір қателік кетті. Күні кешеге дейін сол қателікті түзеймін деген ойда жүрмін. Баксам, оның да жон-жосығы бар сияқты. Мәскеудегі қазіргі елшіміз Алтындек Сәрсенбаев осында келе қалса, кездесіп, мән-жайлы түсіндіріп, қауымдастықтың басшыларына бір ыңғайын тауып, сол кілемді табыс етпейсің дегелі отырмын. Қолынан іс келетін жігіт қой. Өтінішімді ескерусіз қалдырмас.

Жуалы ауданының әкімі Ермек Үсенбаев мәскеуліктерге елдің сәлемін жеткізіп, генералдарға шапандарын жауып, сый-сияпаттарын жасады. Соңынан сөз маған берілді. Мәскеу үкіметінің Халықаралық Жазушылар одақтарының қауымдастығына Қазақстан жұртшылығы атынан алғысымды айтып, Мырзатай Жолдасбековтың көлемі кішкентай орысша-қазақша жазылған «Бауыржан Момышұлы» кітабын сыйға тарттым. Осындай кеште үн-түнсіз қалған Мәскеу облысының губернаторы Громовтың атына назымды жеткіздім. Кешті

ұйымдастыруда аянбай жанын салған ардагерлеріміздің қыздары Маяға, Еленаға, Татьянаға және өкіл қызымыз Тұрсынайға ризашылық білдірдім.

Жастардың еңбегін ескеріп, жақсылығын жарияламасақ үлкендігіміз қайсы. Мәскеуде жамбылдық жігіттер бар екен. Олар «Мұрагер» деп аталатын жас кәсіпкерлер қоғамын құрыпты. Оның төрағасы Елікбаев Жәнібек Орынбасарұлы Жуалының жігіті болып шықты. Кештің болатынын айтып, ешкім қолқа салмаса да өздіктерінен келіп, қонақтарды қазақы салтпен қарсы алып шығарып салды. Сонымен 150 кісіге рестораннан қонақасы беріп, елдігімізді танытты. Мұндай жігіттерден қалай айналмассыз. Оларды Баукеңнің аруағы жебесін.

– **Кеште Баукеңе арналған ескерткіш белгі мәселесін қозғаған жоқсыздар ма?**

– Қозғағанда қандай. Біраз әңгіменің иінін қандырдық. Мәскеу үкіметі істі қолға алыпты. Біздің елшілік тұрған жерде «Чистопрудный бульвар» бар екен. Соның саябағында Бауыржан Момышұлына ескерткіш қойылсын деп қаулы шығарыпты. Аллаһ бұйыртса, енді оны да көреміз.

– **Жазушы Дмитрий Снегин Баукеңнің майдандағы қанды көйлек досы, бейбіт күндердегі сырласы еді. Оның да өмірден өткеніне жыл толды. Енді 9 мамыр күні бейітінің басына ескерткіш қойылады деп естиміз. Сіз одан хабардарсыз боларсыз.**

– Иә, Снегиннің біз үшін орны бөлек. Бар болмысы қазақпен біте қайнасып кеткен асыл жан. Өмірден өтерден аз ғана бұрын Баукең өзіне ғана сеніп тапсырып кеткен қолжазба қорын ол осындағы Төле би қорының төрағасы Оралжан Масатбаевқа аманат етті. Сол азамат былтырдан бері Баукеңнің жан досы Снегин беитінің басына ескерткіш қою керек деп әкімшілікке қайта-қайта қозғау салып жүріп, нәтиже шығарды. Снегиннің ескерткіші 9 мамыр күні ашылады. Сол ашылу рәсіміне Оралжан Мәскеудегі Маяны, Татьянаны, Еленаны әкімшілік арқылы шақыртыпты. Еленаның әке басына бару бір арманы екен. Мүмкін келіп қалар.

– **Кештің тағылымы туралы не айтар едіңіз?**

– Мен 30 жылдан бері Қазақстан Жазушылар одағында жұмыс істеймін. Мәскеуде талай жазушыларымыздың тойын өткіздім. Солардың шығындарының бәрін біздің үкімет көтеретін. Бұл жолы Баукеңнің кешін Мәскеу үкіметі түгелімен өз мойнына алды. Өйткені ол – Мәскеуді жаудан қорғаушы, Кеңестер Одағының Батыры.

Баукең Бақытжанның әкесі, менің ағам ғана емес – халықтың адамы. «Пәленшеге бәлен жерде кеш өтіпті» деген қысқа хабар республика көлемінде белгілі адамдарға жеткілікті. Ал аты әлемге әйгілі Баукеңе мұндай хабар аздық етеді. Өйткені, халқының көңілінде кеш қалай өтті екен деген сұрау тұрады. Бәрін де егжей-тегжейлі білгісі келеді. Сол кештің басы-қасында болдым. Бәрін

де өз көзіммен көрдім. Енді оны елге сол қалпында айтпасам, Баукеңнің аруағы кеше ме мені? Әрі десе, айту парызым ғой.

– Әңгімеңізге рахмет!

Сұхбаттасқан Көлбай Адырбекұлы.

Сұхбаттың толық мәтіні «Түркістан» газетінің 2002 жылғы көкек айының 25-де берілген.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ – ОЙШЫЛ

Көпшілік бас қосқан алқалы жиынның төрінде бірінші, не екінші отырған, жөн-жобаны жақсы білетін қарияны: «Барлық мәселені әділ шешіп, бәріміздің атымыздан қателеспей сөйлей алатын, жан дүниемізді терең түсінетін, той-томалақ, жақсылық болса, айтыс-тартыс, дау-дамай туса, бетке ұстайтын ақсақалымыз осы кісі, сыйласаңыздар алдымен осы ақсақалымызды сыйлаңыздар, сый-құрметті де алдымен осы кісіге көрсетіңіздер, алқалы жиын алдында сөйлеткілеріңіз келсе, алдымен осы ақсақалымызға сөз беріңіздер. Өйткені бұл кісіге біз сенеміз, шын көңілден ризалығымызды білдіреміз» – дейді үлкен-кіші бір ауыздан. Бауыржан Момышұлы осындай құрметке, осындай сенімге отыз жасында-ақ ие болған, халқымыздың ар-намысын ту етіп, көкке желбіретіп көтерген, қазақ халқының кім екенін әлемге танытқан, жай танытып қоймай, мойындатып, біздің еліміздің ерлік дәстүрінен үйренуге ықылас-қызығушылығын оятқан аруақты, аса абыройлы ақсақалдарымыздың, рухани көсемдеріміздің бірі.

Бұл биікке Бауыржан Момышұлы қалай жетті? Бұған берер жауабымыз – терең ойшылдығының, рухани бай жан дүниесінің арқасында жетті. Құдайға шүкір, біз батырларға кенде емеспіз, бізде батырлар көп, керек десеңіз әр қазақ – батыр. Ол – қуаныш, ол – байлық, бірақ әділет таразысымен өлшесек, Бауыржан Момышұлының жүрегімізден алар орны ерекше. Баукеңді орыс, қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр, тәжік, түрікмен, татар, дұнған, кәріс ғана танып қоймайды, неміс, ағылшын, қытай, жапон, қысқасы әлемнің бар халқы таниды. Мұның сыры неде? Мұның сыры, қайталап айтайық, Баукеңнің ойшылдығында. Бауыржан Момышұлының ерлігі де, батырлығы да, тапқыр алғырлығы да сол ойшылдығынан туындап жатады. Белгілі ғалым, профессор Садуақас Темірбеков: «Біздің көбімізде ойшылдық оқумен келген. Даналық, данышпандық оқумен келсе, әрине, ол да жақсы. Ал Бауыржан Момышұлының ойшылдығы, даналығы біліммен, оқумен емес, болмыс-табиғатымен келген. Бауыржан – данышпан. Бауыржанның данышпандығы бүкіл денесінде, өнбойында тұнып тұр. Ойшылдығы айналасына сыймай, дүниеге кең жайылған. Сол себепті Бауыржанды білмейтін бір ел жоқ» – дейді. Шын мәнінде Баукеңнің әр ісі, әр сөзі, тіпті жүріс-тұрысына дейін аңыз.

Дәлелдер келтірелік. Қаһарлы жаумен бетпе-бет ұрыс кезінде Москва картасының Крюковадан бергі бөлігін «енді біз мұны керек етпейміз» деп пышақпен кесіп алып, өртеп жібергені қандай көрегенділік, қандай

құдыреттілік?! Бұл Баукеңнің ойлана білгендігінен туған көрегенділік, бүкіл ата-бабамыздың қаһармандық қажыр-қайратын танытатын құдыреттілік!

Үйінде сөйлесіп отырып, Баукең: «Жыр алыбы Жамбылдың ауылында іссапарда жүріп, Шаштай деген кісіге жолықтым. Ол сіздің 1944 жылы Жәкеңе барып сәлем бергеніңізді айтты» – деп едім:

– Тоқта! Асығып-аптықпай, бәрін рет-ретімен баянда! – деді Баукең бұйыра сөйлеп.

– Сұр жеңіл машина Жәкең үйінің алдына жақындай кеп тоқтады, – деді Шаштай қария.

– Машина ішіндегі адамдар тегіс сыртқа шыға бастады. Басына көксұр қоқима бөрік киген, елден ерек емен тұлғалы Бауыржан жұрттан бөліне алға озып, есік алдында тұрған Жәкеңе жақындай түсті де, бір тізерлеп, басын иді. Жәкең төмен еңкейіп, екі қолын соза құшақтап, Бауыржанның маңдайынан сүйді. Сол көріністі көргенде тұла бойым шымырлап, жанарым жасаурап кетті.

Екінші бір сүйсінгенім, Бауыржан Жәкеңнің құшағынан босай салысымен жиналып тұрған жұртқа басын иіп, сәлем берді. Ұрпағымыздың ұрпағына үлгі болар осы көрініс көз алдымнан кетер емес...

Баукең отты жанарымен маған барлай қарап:

– Менің Жәкеңе тізерлеп ізет көрсеткенім, одан кейін қалың көпке басымды иіп сәлем бергенім ерсіз – ел, елсіз – ер болмайды дегенім. Ал Жәкеңнің мені құшақтап, маңдайымнан сүю сырын өзің түсін, – деді.

Баукеңнің бұл тәрізді тыңдаушысын ой тұңғыығына батырып, өзінше рухани түлей түсуге бастайтын оқиғалары тіпті көп. Ол кісі: «Кім кімнің де басты қорғаны – ой. Ойлана білетін адам қауіп-қатерден құтылудың жолын іздеп, таба алады, ойсыздық орға жығады» – дейтін. Көңілді отырған бір сәтінде:

– «Бақаның бағынан, сұңқардың соры артық» деген мақалыңызды қандай жағдайға байланысты шығардыңыз? – деп сұрағанымда:

– Оны мен шығарғам жоқ! – деп Баукең шамдана жауап қатты. – Бұлай дегеніме сен дұрыс түсін. Мақал-мәтел – халық даналығы. Дарынды ақындарымыздың, билеріміздің бірде бірі менің мақалым еді деп авторлыққа ен таппаған.

Жас кезім. Жас болғанда отызға жетіп қалған кезім. Соғыс төріндемін. Қарағым, соғыс деген сұмдық қорқынышты сын. Түсімізге кірмеген нәрсені майданда көрдік. Сен қатысқан жоқсың, қатыспағаның жақсы, соғыс деген сұм сөзді ешқашан естімей-ақ қой.

Соғыс дейтін – қанды шалшық. Түсіндің бе? Майданда тізеге дейін қан кешетін де жағдай болады. Саған 207 рет ұрысқа қатыстым деп айтып па едім?

– Айтқансыз.

– Сол 207 рет бетпе-бет ұрыста мен бақаларды да көрдім. Қан кешіп жүрген шалшықта кейбір бақалар бақытқа ие болып, әріберіден кейін батыр атануға дейін барды.

Қыран, бүркіт, сұңқарлардың кейбіреуі атаусыз қалып кетті. Мен соларды көрген куәлердің біреуімін. «Қап! Қап! Ана бақа марапатталды, ал мынау сұңқар еді, ойпырмай, атаусыз қалып кетті-ау», – деп бармағымды тістеп, қатты қапаланғам. Мысалы, Мұқаметқұл Сламқұлов туралы кітабымда жазамын ғой. Ол кісі сұңқар еді. Ондай ерлер аз болған жоқ. Көбі атаусыз, еленбей қалып қойды. Сол себепті «Бақаның бағынан сұңқардың соры артық» дегеннің авторы мен емеспін. Мұның авторы – ұлы Отан соғысы.

Баукең ойшылдығы осылай ылғи да кішіпейілдігімен астасып жататын. Тағы сұрақ қойдым.

– «Ақылыңа әдісінді серік ет» деген мақалыңыздың шығу тарихын айтып берсеңіз?

– Е, дұрыс. – Томсырая қабағын түйіп:

– Москваға қарай шегініп келеміз, – деді ұзақ үнсіздіктен соң. – Истра өзені мұз боп қатып қалған. Жаяу әскер үстінен өте алады, ал зеңбіректерімізді көтеру-көтермеуі екіталай.

– Енді қайттік? – Өзеннің ар жағындағы Пятница қыстағына атпен шауып бардым. Барсам, құдайдың берген абыройы, тақтай-қорған тұр.

– Филимонов, бері кел! – Ол жүгіріп жетті.

– Ротаны осында шақыр. Мына тақтайларды бүлдірмей бұзып алыңдар.

Көп өтпей-ақ мұздың үстіне тақтай төсеттірдім. Зеңбіректердің дөңгелектері тақтайдың үстімен баяу жылжиды. Мұз ауырлықты елер емес.

Зеңбіректерімді өзеннен аман алып өткенімді естігенде артиллерия полкінің командирі Георгий Федорович Курганов: «Тек Момышұлы ғана қару-жарағын шығын еткен жоқ!» – деп әйелі ұл тапқандай қуанды. Осы оқиғадан кейін ол маған әбден құлай берілді, – деді Баукең көңілдене түсіп. – Бізден төменгі жердегі басқа батальонның үш зеңбірегі суға батып кетіпті. Олар біз ойлағандай әдісті ойламаған. «Ақылыңа әдісінді серік ет» деген мақалды сол жолы шығарған едім. Кургановтың ықыласынан кейін: «Ойланбаған өзін өзі қор етеді, ойлана білген алыстағы абыройға жетеді» – деген тағы бір мақал тіліме оралды.

Баукең осындай ойшылдығының арқасында соғыста ғана емес, бейбіт өмірде де ел құрметіне бөленді, өзін жұртқа сыйлата білді. Мына айтқанына құлақ түрелік: «Ағаларым Мұхтар Әуезов те, Сәбит Мұқанов та, Ғабит Мүсірепов те, Ғабиден Мұстафин де, Қаныш Сәтпаев та, Ахмет Жұбанов та менімен абайлап, жасқанып сөйлесетін. Неге деп сұрақ қой».

– Неге?

– 1943-ші жылдың аяғында мен майданнан екі айға елге келдім. Онда Мәдениет министрі Толыбеков деген екен. Ол кісі мені Абай атындағы опера

және балет театрындағы концертке ертіп барды. Үкімет ложасында отырмыз. Қошаметте шек жоқ. Бауыржан Момышұлы майданнан келді деп концерт беріп жатыр. Латиф Хамиди «Бауыржан Момышұлы» деген ән шығарыпты. Ол ән орындалды.

– Бауке, қалай, ұнады ма? – деді министр Толыбеков.

– Ұнады, бірақ аты ұнаған жоқ, – дедім.

– Неге?

– Мұның атын өзгерту керек.

– Қалай өзгерткен жөн?

– Бауыржан Момышұлы емес, Бауыржан Момышқызы деп өзгерту керек. Әні жақсы, бірақ Момышұлы дегенге жараспайды.

– Ихи-хи-хи, – деп Толыбеков күліп жіберді. Министрдің аузында сөз тұра ма? Бір отырыста жоғарыдағы ағаларыма Бауыржан осылай деді депті. Ол кісілер сонда: «Қой, мұнымен абайлап сөйлеспесек болмас, күтпеген бір нәрсені айтып тастауы мүмкін» – деген қорытындыға келіпті. Ағаларымның менімен байқап, жасқанып сөйлесетін сырын енді түсіндің бе?

– Түсіндім.

Баукең белгілі ғалым Садуақас Темірбеков айтқандай табиғатынан ойшыл адам еді. 1960 жылы Шымкент қалалық партия комитетінің мәжіліс залында өткен кездесуде Лидия Пешкова деген орта жастағы ақын әйел күтпеген жерден:

– Бізде кейде жақсы шығармалармен бірге ортақол шығармалар да жарық көреді. Осы дұрыс па? – деп сұрақ қойды.

– Бұған сіз өзіңіз қалай қарайсыз?

Зал іші тым-тырыс. Жұрттың бәрі сұраққа қарсы сұрақ қойылғанын қызық көріп, елеңдесіп қалды. Лидия Пешкова аз-кем ойланып тұрып:

– Меніңше, ортақол шығарманың жарық көруі дұрыс емес, – деді.

– Дұрыс! – деді Бауыржан аға жұлып алғандай іле дауыстап, сұқ саусағын жоғары көтеріп. – Алдымен ортақол шығарма жарық көреді, онсыз жақсы туындының дүниеге келуі екіталай. Әрине, мен мұны жаңа жазып жүрген жас авторлар жөнінде айтып тұрмын. Сіз бұл пікіріммен келісесіз бе?

Лидия Пешкова біраз үнсіз тұрып-тұрып, әлден соң:

– Ие, келісемін, – деді. Жұрт қошаметтеп ду қол соқты.

Баукең ойшылдығының үлкен бір құпиясы – сана-сезімі барлық кезде тәуелсіз болды, өзін кез келген ортада еркін ұстап, дүниеден биік тұрды. Дүниеден биік тұрған, рухани бай адам ғана шындықты айта алатынын жақсы білді. «Менен көңілі қалып қояр, не ертеңгі күні маған зиянкестік жасап жүрер» деген ой қаперіне кіріп-шықпайтын. Соғыстан кейін Москвада өткен бір кездесуде Кеңес одағының бетке ұстар жазушыларына: «Сіздер соғыстың не екенін білмейсіздер» – деп кінә тағуы, 1943 жылдың аяғында екі ай демалыс ап

елге келгенінде арнайы қабылдап, көзін алмай қараған Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Николай Александрович Скворцовтан көзін тайдырмай, «жағымпаз, қорқақ министрлерді қорқытып жаман үйренген екенсің, ал мені қорқытып көр» деп арбасуы, ақырында Баукеңнің отты, өткір жанарына төтеп бере алмаған Скворцов көзін тайдырып әкетуі, халіңіз қалай деп амандасқан Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Димаш Ақметұлы Қонаевқа: «Сен менің емес, елдің халін сұра. Менің халім барлық уақытта жақсы», Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы Саттар Нұрмашұлы Имашевқа: «Сен мына орынға келдім деп қуанба, бұл орыннан қалай кетем деп қайғыр» деп, он үш жыл Қазақ ССР-і Министрлер кеңесінің төрағасы болған Нұртас Дәндібайұлы Оңдасыновқа: «Сөздік жасап, тілші ғалымдардың егініне түсіп неңіз бар? Сіздің міндетіңіз – Үкімет басы болған кезіңіздегі тәжірибеңізді, жетістіктеріңіз бен кемшіліктеріңізді неге кітап етіп жазбайсыз? Ұрпағымызға керегі сол» – деген ескертулер жасауы Баукеңнің ойшылдығының қандайлық деңгейде екенін танытса керек.

Баукең жақсы нәрсені лайықты бағалай білетін. «Жекелеген кейбір кемшіліктерін есептемегенде (жекелеген кемшілік кімде жоқ) орыс халқы – дана халық. Бұл халықтан біздің алатынымыз, үйренетініміз көп», «Басшының жақсы болғаны халыққа жақсы. Димаш Ахметұлы Қонаевтың жағдайға адамгершілікпен қарап, әр іске терең көңіл бөлетіні, ұйымдастырушылық шеберлігі, іскерлігі, алысты болжай алатыны, көрегенділігі маған ұнайды» деп бағалауы да ойшылдығының жемісі.

Кубаға барған сапарында Куба елінің қорғаныс министрі Раул Кастро жылы қабылдап: «Үйіңіздегідей сезініңіз» – дейді. Баукең галстугін шешіп, талтаң-талтаң басып, бір креслоға, костюмін шешіп, талтаң-талтаң басып екінші креслоға апарып қойғанда, Раул Кастро қабағын шытады. Сонда Баукең асықпай галстугін тағып, костюмін киіп: «Сіздің сөзіңізге орай өзімді үйімдегідей сезініп едім, қабағыңызды шыттыңыз. Жоқ, мен өзімді қонақ ретінде сезінем» – деп ойшылдығының арқасында Раул Кастроны сөзден жеңеді. Ірі суреткер Ғабит Мүсірепов кезінде: «Бауыржан – «жұрт айтса болды, көп айтса көндінің» адамы емес, творчестволық ойдың, адал сенімнің, ар-ұят, намыстың адамы еді. Ол ел билеуге әбден жарайтын, елші болуға жарамайтын, турашыл таза жан еді. Көнбістік, көлгірлік, мансапқорлық дегендер оның маңайына жолай алмайтын. Осы қасиеттеріне жәдігөйлік жақындап кетсе, ыршып түсетін» – деп Баукеңнің ойшылдығына, күрескерлік тұлғасына өте жоғары баға берген болатын.

Мен Баукеңмен жиырма бір жылдан астам уақыт сыйласып, сырластым. Сонда әр жолыққан сайын рухани байып, ол кісінің табиғатынан ойшыл екеніне

көзім жете түсетін. Тіпті күнделікті қарапайым тыныс-тіршілігінің өзінен де ойшылдығы байқалып тұратын.

Халқымызда «сегіз қырлы, бір сырлы» деген сөз бар. Баукеңнің қыры сегіз емес, сексен сегіз десем де аздық ететіндей. Алла тағала Баукеңе бәрін аямай үйіп-төгіп берген. Ол кісі шешен, көсем, ақын, жазушы, суретші, қолбасшы, құралайды көзге атқан мерген, желаяқ жүйрік, этнограф, биші, ойшыл, тарихшы, тізе берсең таусылмастай. Баукеңнің қандай биші болғандығы жөнінде белгілі жазушы Зәмза Қоңырова былай дейді:

– 1976 жылы, 29 желтоқсанда біздің Жазушылар одағы тұңғыш және соңғы рет жаңа жыл кешіне ақын-жазушыларды жұбайларымен шақырып, той жасады. Тойға арнап бір түнде өзім пішіп, өзім тіккен етегі төгілген ұзын, ашық, жасыл түсті көйлекті киіп бардым. (Баукеңнің қолы тиген сол көйлекті тәбәрік ретінде әспеттеп сақтап жүрмін).

Жұрттың бәрі көңілді. Әннен, биден, айтыстан жарыс ұйымдастырылды. Әннен Тұрсынхан Абдрахманова, айтыстан ақын Бәтима Батырбекова апайлар жүлдегер атанды.

Би жарысы басталғанда «Лезгинкаға» мені Кәдірбек Уәлиев аға шақырды. Тағы бірер жұп шығып еді, шамалыдан соң олар шетке ығысып, бізге қарап тұрып қалды. Енді екеуіміздің біреуіміз жеңуіміз керек. Біз ұзақ биледік. Асаба кім шаршап, сыр береді дегендей «Лезгинканы» қайта-қайта ойната берді. Бір кезде Кәдірбек аға сүрініп кетті. Мен жеңімпаз атандым.

«Қазақ әдебиеті» газетінде алты ай дипломдық тәжірибеден өткем. Университетті бітіріп «Жазушы» баспасына жаңа орналасқан кезім. «Біздің қызымыз» деп екі ұжым таласып, ақырында мен «Қазақ әдебиеті» газетінің жүлдесімен марапатталдым. Сол кештегі Әбдіраш Жәмішев, Қоғабай Сәрсекеев, тағы басқа ағалармен жүлдеге тиген ақ қайнарды ішіп отырған сәтімізді бейнелеген сурет өзімде сақтаулы.

Той мінезі белгілі ғой. Әріптестерім құттықтап, у-ду боп жатқанбыз. Кенет:

– Всем молчать! – деген күн күркіріндей дауыс естілді. Бауыржан Момышұлы ағаның дауысы. Жұрттың бәрі сілтідей тына қалды. (Ол кісінің тойға келгенін білгем жоқ, білсем, қорыққанымнан «Лезгинкаға» шықпай қалуым да мүмкін бе еді, кім білсін? Өйткені, Бауыржан ағаның бір тойда: «Билесендер дұрыстап билеңдер. Болмаса, мына тапырақты қойыңдар» деп жобамен алқын-жұлқын, бей-берекет билеушілерді тоқтатып тастағанын естігенбіз.)

– Оркестр, сырай «Полонез». Я буду танцевать с ней, – деді Бауыржан аға мені иегімен нұсқай көрсетіп. Мұны мүлде күтпегем. Аяқ-қолым дірілдеп, зәрем ұшты. Әйтсе де тез ес жиып, өзімді өзім қайрап, іштей дайындала бастадым.

Алла тағала мені сүйіп жаратқан. Оған талай көзім жетті. Өйткені, жарылқаушы ием бір жауапты кезеңге өзімді ылғи алдын ала дайындайтын.

Бұлай деп сеніммен айтатын себебім, Ақтөбе облысы Шалқар қаласында оқып жүргенімде бізден 7 шақырым шалғайда әскери бөлім болды. Ондағы екі офицердің әйелі кезінде опера және балет театрында билеген екен. Енді олар әскери бөлімде жұмыссыз отырғылары келмей, біздің Шалқардан би үйірмесін ашты. Ең қызығы, мен сол үйірмеге қатысып, классикалық би өнерін үйрендім. Сол себепті ол жерде (тіпті Болат Аюхановтың өзінен ұялмайтындай билей алатынымды білсем де), Баукеңнен жүрегім бақайымның басына түсіп қорқып тұрмын.

Оркестр «Полонезді» ойнай бастады. Бауыржан аға ортаға шығып, мені биге шақырды.

Бұдан бұрын Баукеңді ауырып жүр деп естігем. «Полонез» ұзақ вальс. Бір жағынан оның ұзақтығын ойлап, екінші жағынан сырқат Баукеңді қалай сүйреймін деп қатты абыржулымын.

Екеуміз билей бастадық. Жұрттың бәрі қызыға қарап тұр. Әдетте кім болмасын вальсті билегенде екі қолымен әріптесін демеп ұстайды ғой. Баукең олай еткен жоқ. Бір қолын өзінің беліне көлденең қойып, бір қолымен жауырынымнан сәл төменірек тұстан ұстады. Мұны офицерлік ерекшелік деп атайтынын білетінмін.

Ескерте кететінім, кім кімнің де жақсы билеуі музыканы жанымен сүйіп, оны нәзік түсіне алуына байланысты. Бұл жағынан Бауыржан ағаға мін тағу мүмкін еместей екен. Жеңіл иіріммен әдемі басталатын «Полонез» менің де ең сүйікті музыкама еді. Содан ба, ә дегеннен біз жеңіл қозғалып, өзімізді еркін сезіндік.

Бір-екі иірімнен кейін Бауыржан ағаға мені жеке жіберіңіз деген белгі бердім. Сондағы ол кісінің өте нәзік сезімталдығына әлі күнге таң қалам әрі сүйсінем. Өйткені, Баукең көңіл күйімді тез түсіне қойып, кішкене үйіріңкіреп аялай деген күйі жеке қоя бергенде, өзімді алақанға салып сәл үрлеп жіберген аққудың қауырсынындай сезініп қалықтаған күйімде, бір керемет әдемі сезім құшағында айналамдағы адамдардың бар-жоғын да, Баукеңмен билеп жүргенімді де ұмыттым. Тек өзім белгілеп алған кеңістікті айналып, ол кісіге музыканың үйірілген иірімді кезінде уақтылы жетіп үлгеруді ғана ойладым. Жетіп үлгермесем, бидің әсем ырғағы бұзылады. Осы жағдайды жіті ескерген мен ара қашықтықты дәл мөлшерлегендіктен қалықтаған күйі әр иірімге сай Баукеңнің қасынан табылумен болдым.

Бұл жердегі менің жетістігім – музыканы жақсы білгендігімде жатыр. «Полонез» қалықтаған музыка, сондықтан оны қалықтап жүріп билеу керек.

Бауыржан аға менің ойымды өте нәзік түсініп, түрлі иірімдер жасарда жақындап келе берген мені қағып алып, қапысыз жеңіл қимылдады. Ол кісінің өзіне баурағаны сондай, бойымдағы алғашқы қорқыныштан із де қалған жоқ, тіпті өзім кіммен билеп жүргенімді де ұмыттым.

«Полонез» вальсінде бір орында тұрып та айналуға болады. Бұл тәсілді де Бауыржан аға тамаша орындады. Ерекше мән беріп, бөліп айтарым, осы уақытқа дейін Баукеңдей шебер билейтін кісіні бірінші рет көрдім әрі әріптесін жеңіл алып жүретін Бауыржан ағадай адамды бұрын-соңды кездестірген емеспін. Тағы бір таң қалғаным, Баукең қартайған, сырқат кезінің өзінде тамаша биледі. Ал жас кезінде қандай биші болғанын ойша шамалаудың өзі қиын.

Бұл музыка, би тілін нәзік түсінетін маманның бағасы. Сондықтан ұзақтау болса да, оның пікірін келтірмеске амалым қалмады.

Осы орайда Баукең ойшылдығының тағы бір ерекшелігіне көңіл бөлмеу мүмкін еместей. Ол Бауыржан Момышұлының әр құбылысқа, әр кіші-гірім көрініске өз бағасын білдіріп отыруы. Бұл пікірімізге би аяқталғанда биші қыз Зәмза Қоңырованың оң қолын жоғары көтеріп:

– Королева танца, козырная дама! – деуі, ізінше жұбайын қасына шақырып:

– Мына қызбен таныс. Қарағым, үйімде қонақ бол, – деп ризалық сезімге толы ойлы жанарымен мейірлене қарауы дәлел.

Енді Әбу Сәрсенбаев ағаның жетпіске толған тойына барғанымыздағы оқыс көрініске тоқталайын. Жазушылар одағының ауласында Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің мәдениет бөлімі меңгерушісі Михайл Иванович Есенәлиев жолығып қалды. Баукең ол кісінің созған қолын алмай: «Басыңды төмен иіп тұр, сабаймын!» – деп таяғын жоғары көтерді.

– Сабасаңыз сабаңыз. Сабауға хақыңыз бар, Бауке. Өйткені сіз ағамсыз, – деп Михайл Иванович шамданған жоқ.

– Жол тауып кеттің. Егер мен пәленмін деп кеуде керіп, кекірейгеніңде сөз жоқ сабар едім, – деп Баукең таяғын төмен түсірді. Ол кісі өстіп адамдарды сынайтын.

– Орталық Комитетте мен туралы қандай сыбыс бар? – деді Баукең Михайл Ивановичқа.

– Сыбыс жетерлік, Бауке.

– Сонда маған қандай кіна тағады?

– Қонаққа барғанда, не жекелеген кездесулерде Ахметтің, Міржақыптың, Мағжанның өлеңдерін жатқа айтып, Совет үкіметінің жауларын ел арасына насихаттайды деп кінәлайды. Біз оған мән беріп жүрген жоқпыз. «Бауыржан Момышұлы елдің еркесі» деп сылтау таба қоямыз, – деді Михайл Иванович. Баукең:

– Жарайсың. Сені жаңа білгендей сабамаған екем, – деп әзілдей күлді. Таразыласақ, Михайл Ивановичтің Баукеңді сыйлауы жайдан-жай емес. Мен сол жолы ол кісінің әр сөзінен Баукеңнің ойшылдығын сыйлайтынын сезіп, іштей риза болғаным бар. Ал Олжас Сүлейменов жолыққан сайын «менің ұлы ұстазым» деп Баукеңді құшақтайтын. Бұл да тегін емес деп топшылаймын.

Бауыржан аға кейде маған телефон соғып:

– «Бастығыңнан сұранып кел. Тәртіпке бағын. Тәртіпке бағынбасаң, оңбайсың» – десе, кейде: «Ұстаз адал болу керек, адал емес адам ұстаз бола алмайды», – дейтін. Баукең ойшылдығы осылай әр сөзінен де байқалып тұратын.

– Жақсылықты, жамандықты көрмесең, ол екеуін таразыға салмасаң, өмір өмір емес. Жақсылықты көріп құтырғандар да, жаманшылықты көріп шөгіп қалғандар да бар. Екеуіне де шыдай білу керек.

Жаманшылық көріп шөккендердің азаматтығы, ерлігі жоқ. Түсінгенге жамандық ой салады, ақылына ақыл қосады. Мұны мен өз өмір тәжірибемнен алып айтып отырмын... Сол себепті сұрағың болса, жасып, жалтақтамай сұра. Мен сен үшін қайта тірілмеймін. Ол мүмкін емес...

Өміріміз қалай өтті, оны тарих тексереді. Мақтанбаймын да, қорланбаймын да. Әркімге әділетті бағаны ұрпақ береді. Бүгінгі Бауыржан Момышұлы ертең жоқ. Ол – табиғат заңы.

Мақтанды десең, дей бергін, мен жауынгермін, халқымның азаматымын. Халқым тер төгіп, еңбек ет деді. Әлім жеткенінше еңбек еттім, іздендім. Халқым, соғыс, қаныңды төк, керек болса өлгін деді. Тайсалмадым. Демалысқа шыққаныма жиырма жеті жыл. Осы мерзім ішінде мен бір жанға жиырма жеті грамм арамдық істегенім жоқ. Әлде істедім бе?

– Істеген жоқсыз.

– Мақтанды десең, дей бергін, мен із қалдырған қазақтың біреуімін. Мен із қалдырған Бауыржан Момышұлымын! – Бұл сөздерді Баукең жастықтан басын көтеріп, шамырқана, жігерлене айтты. – Мені сатқандар да аз болған жоқ. Зейнетке шығып, Москвадан елге оралғанымда: «Бүгінгі Бөкейханов келді» деп Орталық Комитетке арыз жазған да өзіміз. Меніңше, сатқындарды әшкерелеп, су бетіне шығару керек, әлі бәрі шығады. Ондағы мақсат – оларды кеміту үшін емес, жас ұрпағымызды ойлантып, ұлтын шын сүюге баулу.

Мені жамандап, құртамыз дегендер де болды. Әріберіден кейін «Қазақ әдебиеті» газеті «қоғамға бағынбайтын адам не аң, не Құдай» деген Аристотольдің сөзін келтіріп, маған көпекөрнеу жала жапты. Қоғамға бағынбайтын адам 4 жарым жыл жаумен алғы шепте соғыса ма? Қол бастап 207 рет ұрысқа ене ме? Ең үлкен надандық – газет менен кешірім сұраған жоқ. Кешірім сұра деп ақсақалдық ететін Ғабит, Сәбиттер үнсіз қалды.

Бір рет жазушылар одағына барсам, Ғабит, Сәбит, Хамит, Ғали, Қуандық, тағы біраз ақын-жазушылар екінші қабаттағы фойеде сөйлесіп тұр екен.

– Ассалаумағалейкум, Ғабит, ассалаумағалейкум, Сәбит, ассалаумағалейкум, Хамит. Енді амандаспаған қалды қай ит? – деп сөзбен бір түйреп өткенім бар.

Мені жамандап, құртамыз дегендерге білген боқтарыңды жедіңдер ғой, тойдыңдар ма? Тоймасаңдар, тағы жеңдер деп мен олармен қастаспадым. Неге деп сұрақ қоймайсың ба?

– Неге?

– Біздің елде атақты Байзақ датқа деген кісі өткен. Ол кісі менің аталас бабам. Сайлау кезі екен. Сайлау жатқан шатақ қой. Менің нағашым Серкебай би Байзақ датқаның ұлы Қабылбек болыспен сөзге келіп қалып, тілі тиіпті. Сонда датқаның жігіттері Серкебайды ортаға алып, сабаймыз дегенде:

– Әй, тоқтаңдар! Өзіңе өзің қол көтеріп, ақымақ болдыңдар ма! – деп Қабылбек тентектерін тиып тастаған екен.

Орнынан тұра алмай төсек тартып жатқан Серкебай бидің әкесі атақты Текебай би баласының тілі тигенін естісімен Қабылбек болысқа қолын қусырып барып, кешірім сұраған дейді. Бұл өте үлкен адамгершілік. Менен ешкім кешірім сұраған жоқ, сұрамаса да кешірдім...

Ашуға ерік бергенімде, өзі тасада бұғып, мені жамандатқан адамды «Литературная газетаға» «Кто из нас развратник?» деп нақты дәлелдермен фельетон етіп шығарып, ел бетіне қарай алмайтын қара бет етер едім. Қабылбек бабам айтқандай өзіме өзім қол көтеріп қайтем дедім.

Осылай ой толғаған Баукең жан қалтасынан орамалын алып, маған: «Мынау не?» – деді. Мен орамал деп едім, бұл беторамал, мұнымен бетті де, көтті де сүртуге болады. Мені «Қазақ әдебиеті» газетіне жамандап жазған жазушы бар-жоғы – беторамал.

Баукеңнің ойшылдығынан туған мұндай қанатты, ойлы сөздер ол кісінің өмір жолында тіпті көп... Оны халқымыздың ерекше сүйіп, ерекше құрмет тұтуының бір себебі – осы ойшылдығына тікелей байланысты екенін тағы да қайталап айтқым келеді.

Кезінде жоғарыдағы мысалдағыдай Бауыржан Момышұлының даңқын қызғанғандар да болды, қазір де бірлі-жарым қызғанатындар бар. Баукеңнің даңқы, рухы өзіне керек емес, ол бізге, ұлтымызға, келер ұрпағымызға керек. Баукеңнің даңқымен, рухымен тәрбиеленген ұрпақ осал ұрпақ болмайтыны айдан анық.

Калининград қаласындағы әскери академиядағы Баукең шәкірттерінен 40-тан астам генерал тәрбиеленіп шыққанын полковник Бергенғали Оразғалиұлы Сейітқалиев мақтанышпен айтады. Сол қырықтың бірі генерал-полковник, әскери ғылым докторы, профессор, ССРО Қорғаныс министрлігі тыл штабының бастығы И. М. Голушко 1982 жылы Москвада жарық көрген «Тыл солдаттары» кітабында Баукеңнің ұстаздық еңбегі туралы былай деп жазған: «Біз барлық кезде Момышұлы лекциясын қызығушылықпен күтетінбіз. Ол қандай бір материал болмасын, көбіне қағазға қарамай, схемаға, әскери тәжірибеге сүйене түсіндіріп, әр тезисін өнегелі мысалдармен бекітетін. Тактиканың күрделі мәселелерін творчестволықпен ойлап, творчестволықпен шеше білуге баулитын. Ол шенге бас имес қарапайымдылығымен және тыңдаушылардың бәріне қатаң талап қоя білетін әділдігімен біздің сүйіспеншілігімізге бөленген

еді».(Генерал-полковник И. М. Голушко, «Солдаты тыла», Москва, Военное издательство, 1982 г.).

Жақында Алматының Бауыржан Момышұлы атындағы 131-ші мектеп-лицейінде өткен кездесуде Алматы қаласы Тілдерді дамыту басқармасының бастығы, филология ғылымының докторы, профессор Кенжехан Исламжанұлы Матыжанов: «Әр тұлға, әр кемеңгер өзінің заманына қарай бағаланады. Егер осы тұрғыдан келетін болсақ, XX ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының арасынан шыққан Бауыржандай батыр жоқ. Баукең тек қана жүректің, немесе білектің батыры емес, ұлттық рухтың батыры» – дей келіп, Баукеңнің мұрасын насихаттаудағы кемшіліктерге де тоқталды. Әсіресе, Баукеңнің кітаптарын қайта басып шығарудағы, мұражайын ашудағы, ескерткішін орнатудағы, 100 жылдық мерейтойын өз деңгейінде атап өтудегі дайындықта сылбырлық барын сынады. «Менің ұғымымша, Баукең ескерткіші тек Алматы, Астанада ғана емес, Республикамыздың кез келген түкпір-түкпірінде бүкіл ұрпағымызға асқақ рух сыйлап тұруы керек» – деген ой айтты. Менің ол кісіге қосарым, Баукең тек ұлттық рухтың батыры ғана емес, ұлттық рухтың ұстазы да дер едім.

Көрнекті ғалым Советхан Ғаббасовтың: «Баукең – тұлға, жай емес, тау тұлға», ірі ойшыл, сыршыл ақын Өтежан Нұрғалиевтың: «Мен Бауыржан Момышұлын «нөмер бірінші» қазақ деп білем», Белгілі жазушы Дидахмет Әшімханов: «Баукең рухы мемлекетіміздің идеологиясы болу керек» деген пікірлері де баршамызды ойлантса керек. Әскери академия түлегі, полковник, Ресей әскери ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ким Серікбайұлы Серікбаев, Халық қаһарманы, генерал-лейтенант Бақытжан Ертаев Баукеңді өздерінің пірі санайды. Бұл да тегін емес.

Бауыржан Момышұлы не істесе де, ойланып істейтін, не айтса да, ойланып айтатын. Қателессе, кешірім сұраудан арланбайтын. Бірде Шымкентке барады. Басшы жігіттерден ешкім болмай қалып, Баукеңді поездан Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары Дүйсенкүл Бопова түсіріп алады.

– Біздің бастығымыз осы кісі, – деп қасындағы Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің нұсқаушысы, жас жігіт Қаһар Дүйсенкүлді Баукеңе таныстырады.

– Қара қатыннан басқа іліп аларларың жоқ па? – деп Баукең қитығып, Дүйсенкүлдің машинасына мінбей, Қаһардың машинасына мінеді.

Ертеңіне облыстық партия комитетінде кездесу болады. Облыстық партия комитетінің хатшысы кездесуді ашып, Баукеңе сөз береді. Баукең мінбеге шығып:

– Мен қателеспеймін, қателесем, ешкімнен кешірім сұрамаймын дейтін топтан емеспін. Қазір мына отырған қара қыздан кешірім сұраймын, – дейді Дүйсенкүл Боповаға қарап, басын иіп.

Осы жағдайды айтқанымда, қасымдағы Ошат қария:

– Тағы өзінің жаны нәзік, – деп мәз бола күлді.

– Осы қара қыздан кешірім сұраймын. Кеше менің тарапымнан артықтау сөз айтылып кетіпті. Кешір, қарағым, – деп Баукең сөзін ары қарай жалғайды. Бұл шағын эпизодтың өзінен-ақ Баукең ойшылдығының қанашалықты терең екені байқалып тұрған жоқ па?

Кейбіреу Баукеңді қатал, дөрекі деп біледі. Негізінде олай емес. Ол кісі өте мәдениетті, білімді, шығыс, батыс әдебиетінің классиктері шығармаларын түгел оқыған кісі. Оны сөзінің арасында келтіріп отыратын үзінді, сілтемелерінен оңай аңғаруға болады.

Ғұламаның: «Шындықты іздеп, талаптанған адам шексіз күшті адам» деген сөзі бар. Сондай күшті адамның бірі – Бауыржан Момышұлы. Баукең шындықты, әділдікті ту етіп ұстады да, ешкімнен қорықпай, патшаны да, жүйені де, заманды да, бәрін жеңіп шықты. Баукең ойшылдығының мықтылығы, өміршеңдігі – шындықты, әділдікті сүйгенінде.

Баукеңнің қаталдығы қатыгездіктен емес, қамқорлықтан туған қаталдық. Өйткені, ойшыл адам ешуақытта қатыгез бола алмайды.

Бауыржан Момышұлы арамыздан кеткеннен кейін де ол кісі туралы жұрт пікірі толастаған емес. Менің атыма да хат жазып, ой бөліскендер көп. Солардың бірінің хатын өзгертпей, сол күйінде келтірейін. Хат иесі Гурьев (бүгінгі Атырау) облысы Балықшы қаласындағы Ақтөбе көшесі, 26 үй 59-шы пәтер тұрғыны, балық заводының қарапайым жұмысшысы Өтебай Бейсенғалиұлы. Ол кісінің хатында мына сөздер жазылған:

Қарағым Мамытбек! Мен ақын да, ақынға жақын да емеспін. Ақындарға еліктеп, тебіреніп, соқыр көзден жас шығаратыным да бар. Менің Бауыржан ағаға деген жүрегім өте ыстық та, бөлек екенін өзің де білесің ғой. Соған орай мына тізбекті сөздер ойыма оралып, хатқа түсіріп, өзіңе жіберіп отырмын.

АЗАМАТ

Түс ауа Баукең екеуіміз көшеге шықтық. Айнала аппақ. Ақ ұлпа қар күн нұрымен мың құбылып, көз арбайды. Ағаш біткен басын төмен иіп, мүлгіп тұр.

Баукеңнің қолында басы имек, сәнді таяқ, көзінде көзілдірік, басында сусар бөрік. Қатарласа ілбіп келеміз. Беталысымыз-Жазушылар одағы.

– Дәл осындай қыс күні еді, – деп Баукең бір кезде сөз бастады. – Адьютантым Николай Синченко екеуіміз шоқ тоғай ішімен келе жатып, бір неміс солдаты өлігінің үстінен шықтық. Етпетінен жығылыпты. Жалаңбас, шашы сап-сары, айналасындағы қар қып-қызыл.

– Жүзін көрейінші, – деп аяғыммен түртіп, жау ғой, жауды қайтіп құрметтейсің? өлікті аудардым. Мұрты жаңа тебіндеген жап-жас жігіт. Синченко қалталарын ақтарып қарап еді, бір де құжат табылмады. Белгісіз солдат дегеніміз осылай тоғай ішінде, қар астында көмусіз қалғандар ғой, – деп ойлап, адьютантыма шатабқа барып, күрек алып келуді бұйырдым. Ол жүгіріп кетіп, сәлден соң қайта оралды. Екеулеп көр қазып, әлгі солдатты жерледік. Жау болса да жүзін жасырмай кеткенді лайық көрмедім...

Баукең жолай кездескен кітап дүкеніне бұрылды.

– Осы жерден кейде табыла бермейтін кітаптар табылып қалады. Ішке еніп, сөрелердің біріндегі Қ. Сәтпаев деген жазуы бар мұқабасы қалың кітапты көріп:

– Ой, мынау Қаныш Имантайұлының шығармасы ғой! – деп қатты дауыстап жіберді.

– Бізде ол кісінің бес томы бар, – деді сатушы қыз тез сөзге араласып.

– Ой, мынау іздесең табылмайтын дүние ғой. Мен аламын, қызым. Бәрін қағазға ораңыз.

Қаныш Имантайұлының соңғы бес томы екен. Баукең бәрін сатып ап, маған қолтықтатты.

Үкімет үйінің алдындағы алаңға жақындай түстік.

– Бір мархұм ағам, атын айтпаймын, Қанышты ылғи мақтайсың, алып бара жатқан несі бар?, – деп маған бірде жамандаған еді. Мархұм, жер барып айтпасын, өзінен асып бара жатқанды көре алмайтын. Қаныш Имантайұлы – ССРО түгілі, дүниежүзі бойынша аса ірі ғалым. Ол – геолог, этнограф, тарихшы, инженер, архитектор, әдебиетші, музыкант. Әдебиетті, музыканы әлгі ішітар мархұм ағамнан артық түсінбесе, кем түсінбейтін. Мына бес томның шыққаны жақсы болған екен. Сөз жоқ оқимын, бірақ бәрін түсінемін деп айта алмаймын. Ал сендер мүлде түсінбейсіңдер. Үйге оралған соң ұмытпай есіме

сал, мен саған Қанекенмен қандай қарым-қатынаста болғанымды айтып беремін.

Жазушылар одағы үйінің алдына жеткенімізде ақын Жаппар Өмірбеков жолықты. Баукең менің қолтығымдағы бес томды көрсетіп, ерекше мақтаныш сезіммен:

– Қаныш Имантайұлының шығармалар жинағы, бес том. Жаңа сатып алдым!
– деді даусын көтере.

– Оны біз оқығанмен түсінбейміз, Бауке.

– Е, мұның адалдық. Көбіміздің қолдан келмейтінге тыраштанатынымыз бар ғой.

Баукең Жазушылар одағының екінші қабатына көтеріліп, партиялық жарнасын төледі.

– Енді үйге қайтамыз ба?

– Тоқта, асықпа. Мен мұнда тек жарна төлеу үшін келгенім жоқ.

Сәл өтпей Шона Смаханұлы мен Сәуірбек Бақбергеновті ертіп, Қаламгер, кафесіне енді. Төртеуіміз шеткерілеу жерден орын алдық.

– Олжас өзінде жоқ екен.

Үйге таксилетіп ымырт үйіріле оралдық. Жеңгей: Сен-ақ келгішсің, сен болмасаң Баукең үйден шықпас еді. Жарнама төлеймін дегені жай желеу. Осыдан ауырып қалса, айтпады деме, сені сотқа берем, – деп бұрқан-талқан ашуланды.

– Па, шіркін, ақылыңа болайын!

Баукең дауыстай күлді. Тамақтанысымен:

– Жүр, балам, оңаша әңгімелесейік. Мына добалдай жеңгең па-па деп есімізді шығарар, – деп орнынан тұрып, ұйықтайтын бөлмесіне қарай беттеді.

– Түн болды ғой, бұл бала енді үйіне қайтпай ма?

– Қайтпайды. Осында қонады.

– Әй, қарағым, бұл қай басынғаның?!

Мен үндемедім. Есіл-дертім Баукеңнің Қаныш Имантайұлымен қандай қарым-қатынаста болғанын естіп, білу.

Баукең үйреншікті креслосына жайғасқан соң темекі тарта бастады.

– Қаныш Имантайұлымен қарым-қатынасыңыз туралы айтып беремін, үйге барған соң есіме сал деген едіңіз.

– Е, дұрыс. Қанекен өте ақылды, ақкөңіл кісі болатын.

Баукең асықпай ойға ене темекі тартып:

– 1943 жылдың аяғында аз уақытқа Алматыға оралғанымды білесің ғой? – деді.

– Білемін.

– Біраз күннен кейін соғыста алған жарақатым сыр беріп, ауруханаға түсіп қалдым. Бір күні Қанекен іздеп келді. Ұзын бойлы, реңді, ірі кісі екен.

Салбыраңқы қалың қабағы, жазық кең маңдайы, тостағандай ойлы, нұрлы жанары мені өзіне бірден баурап алды. Әңгімелесіп отырдық.

– Елге келгелі көңіл күйіңіз қалай?

– Шүкір... Қазақстан Орталық партия комитетінің хатшысы Мұхаметжан Әбдіхалықов хабарласып тұр. Қазақстан Министрлер кеңесінің төрағасы Нұртас Оңдасынов Амангелді ескерткішіне алып барып, металл тапшылығына карамай осыны жасаттым деп желпінді. Мен, жарбиған біреуден басқа батыр рухын көре алмадым, деп біраз сөз айтып едім, ұнатпады.

– Сынды кім жақсы көрсін? Бірақ ол жаман жігіт емес.

– Е, айтпақшы, Орталық комитет қалай қарсы алды?

Скворцовтың қабылдауы қызық өтті. Ол алғаш мені жасқап алмақшы еді, кейін жөнге көшті. Ә дегенде көздерімізбен арбасып қалдық. Жалпы өзі ақылды кісі-ау деген ойда қалдым.

– Бауыржан, біраз сөйлестік, шаршаған шығарсың, қарағым, – деп Қанекен сағатына қарады.

– Е, ұмытып барады екем, сенің майданнан жазған, Абай, романы туралы хатыңды оқып, шат-шадыман болдық.

– Қанеке, бұйымтайыңызды айтыңыз? – дедім. Сен бұйымтайға түсінесің бе? Бұйымтай Оңтүстік қазақтарының сөзі ғой. Қанекен жымып күлді.

– Сол бұйымтайымды айтуға батпай отыр едім. Мұны дұрыс айттың, – деді.

– Құлағым сізде, Қанеке, – дегеннен басқа не деймін?

– Жаңа осында кірердің алдында рұқсат алуға және хал-жағдайыңызды білуге бас дәрігерге жолықтым. Ол:

– Денсаулығы дұрыс, жаман емес, – деді.

– Ауруханадан қашан шығарасыздар? – деп едім:

– Ең азы он күнсіз шығара алмаймыз, – деді. Осы жайды білген соң сізге келдім. Ендігі айтайын деп отырғаным, ауруханадан шыққаннан кейін біздің академиямызда әңгіме өткізсеңіз? Кімді шақырамыз, қалай ұйымдастырамыз, ол жағы біздің міндет. Сіз бізге бір әңгіме құрып кетіңіз. Отан соғысының жағдайын сіздің аузыңыздан естігіміз келеді. Мұны Мұхаң (Мұхтар Әуезов) екеуміз ақылдасып, шештік.

– Жарайды, Қанеке, аманшылық болса, құдай бұйыртса. Бірақ менің екі шартым бар.

– Айтыңыз.

– Алғашқы шартым, Қаныш Имантайұлы, бірінші лекцияма қатысып, екінші лекцияма қатыспай, үшінші лекциямды тыңдаймын дегендерге мен қарсымын. Себебі, ол менің ойларымды теріс ұғады, басқаларға теріс ақпар береді.

Екінші шартым, ешкім кешікпеу керек. Екі минут кешіккенді де лекцияма кіргізбеймін. Өйткені мен әскери адаммын, солдатпын.

– Бауке, олар ғалымдар ғой. Көбіне түнде жұмыс істейді, солдат емес қой.

– Мен сізбен құдалық жайын сөйлесіп отырғам жоқ! Олар ұйымдаспаған адамдар, ал мен темір тәртіптің құлы – солдатпын! Оларға қосылып, берекесіздік шашпауын көтере алмаймын!

– Жарайды, Бауке, – деп Қанекен амалсыз келісті.

Ауруханадан шықтым. Қанекеннің кеңсесіне бардым. Ол кісі таңдап шақырғандардың тізімін оқыды.

Соғыс кезі, қиыншылақ жағдай. Пәлен күні деп келістік. Айтқан күні Қанекен машинасын жіберді. Бардым. Залда 25-30 ер кісі, есік жақта екі әйел отыр. Бұл не қылған әйелдер десем, стенографистер екен.

Қанекен сөз сөйлеп, кездесуді ашты. Лекциямды енді бастап, бір ізге түсіп келе жатқан едім, біреу ішке енді.

– Сіз бара беріңіз, боссыз, – деп оны бөгедім.

– Кешіріңіз, бір зәру жұмыс килігіп...

– Боссыз дедім ғой.

Қанекен амалсыз ара түсті.

– Бауке, бұл кісі соғыс кесірінен Алматыға уақытша көшіп келген Мосфильмнің, атақты режиссері Григорий Львович Рошаль ғой.

– Мейлі, кім болса, ол болсын, лекцияма қатысуға рұқсат жоқ.

– Бауке...

– Қаныш Имантайұлы, біз келіспеп пе едік?!

– Кешіріңіз, – деп Рошаль біреу тұмсығынан ұрғандай күй кешіп, есікті сыртынан жапты.

Екінші кешіккен Мұхтар Омарханұлы болды. Табалдырықтан аттаған бойда:

– Бауке, кеше гөр, жарқыным. Қырсыққанда қымыран іриді, дегендей сағатым бұралмай қалыпты. Міне, сенбесеңіз, өзіңіз көріңіз? Алдап соққан бұл албастының ызасы шымбайыма батып-ақ тұр, – деп зарлай жөнелді. Мен кет те, отыр да демей, сөзімді жалғай түстім.

Соңынан білдім, Мұхаң дереу сағатын бес минөтке кейін шегере қойыпты. Қандай алғыр, тапқыр, дана?!

Екінші күні титімдей бір жапырақ, қап-қара, орта жастағы біреу кіріп кеп, алдыңғы орынның біріне отырды. Кеше болған емес. Келген кісілердің бәрін танимын ғой.

– Сіз кім боласыз?

– Мен академик Нығмет Сауранбаевпын.

– Неге келдіңіз?

– Сізді тыңдауға келдім.

– Тыңдауға келсеңіз, бүгін емес, кеше келуіңіз керек еді.

– Кеше қолым тимеді. Орталық комитет шақырып еді.

Ол кезде жас кезім, тағы мінезім оңып тұрған жоқ қой.

Аудиторияны босатыңыз. Орталық комитетіңізге бара беріңіз. Маған лекциямды бастан-аяқ тыңдайтын адам керек. Үзінді-мүзіндіні малданатындардың керегі жоқ!

Анау шарт ете қалды. Қаныш Имантайұлы шатақ шығып кетеді деп ойлаған болу керек:

– Әй, Нығмет, Нығметжан, сөз таластырма! – деп тастады. Нығмет төмен карап, бүкшендеп шығып кетті.

Үзіліс кезінде дәлізге өтіп, темекі тарттым. Қанекен қасыма келіп:

– Бауыржан қарағым, бізде әртүрлі жігіттер бар, оны көңіліңе алмағын. Бұдан былай кешіккендерді кіргізбейміз, – деді.

Обалы не керек, Қанекен 36 сағаттың басынан аяғына дейін тырп етпей отырды. Қандай шыдамдылық, ә? Шыдамдылық пен адамгершіліктің айырмасы бар. Шыдамдылық болмаса, адамгершілік болмайды. Президент, жұмысы басынан асады. Соған қарамай 36 сағат менің лекциямды тыңдады. Ол кезде жазушы емеспін, полковник қанамын.

Сәбит те, Мұхтар да, Ғабит те, басқалар да шыдамдылық танытты. Бек Сүлейменов (қазір академик) бар ғой, сол жүгіріп жүрді. Онда оның жас кезі.

Лекция біткеннен кейін Мәскеуге тарттым. Москва, қонақ үйіне түстім. Вера Павловна Строева деген әйелім күнде келіп тұр. Ол кісі әлі тірі. Өте реңді, сұлу, ақылды әйел. Оның үстіне өте мәдениетті адам. Әрі өзі ұстазым.

Ол кісі, обалы не керек, әйелдерімнің ішіндегі сұлуы еді. Ұшқан ұяны, жаңа бастаған кезім.

Вера Павловнаның бір жақсы жері, бөлмеме кіріп келгенде менің қалай отырғанымды білетін. Жазып, ойланып отырсам, аяғының ұшынан басып, кедергі жасамауға тырысатын. Ойы бітпепті ғой деп сыбысын білдірмейтін. Тамақ бар ма? дегенде ғана дастарқан жайып, тілге келетін.

Баукең темекісін үстін-үстін тартып:

– Зеріккен жоқсың ба? – деді қабағын түксите.

– Жоқ.

– Қазір, асықпасаң, Қанекенге келеміз. Вера Павловна мен Қанекенге қатысты оқиға бар. Сондықтан Верочкаға толығырақ тоқтап отырмын.

...Бірде столда шұқшиып, бірнәрсе жазып отыр екем. Бірнәрсе емес, оның аты «Бір түннің тарихы» еді.

Вера Павловна маған ғашық. Есікті жайлап ашады. Менің шұқшиып, шын ынтаммен жазып отырғанымды көреді де:

– Ой-бай, мынау қатты беріліп жазып отыр екен, білдірмей қарамды батырайын, кедергі болмайын, – деп кетіп қалыпты. Мен оны білмеймін.

Түнімен жаздым. Таңертең Вера Павловна келді.

– Кеше өте беріліп жазып отыр екенсің. Ойын бөлмейін деп кетіп қалдым, – деп кешірім сұрады. Екеуміз бір-бірімізді жақсы көреміз ғой. Өзі мені түсінетін болу керек.

Әңгімеме ат таба алмай отырғам. Оқиғасы түнде болған әрі Вераның келіп тұрып, маған жолықпай кеткені де түнде.

– Сонша шұқшиып не жаздың? Көруге бола ма? – деді.

– Мә.

Оқып шықты.

– Тамаша жазыпсың! – деп қолымды ап құттықтады.

– Атын қалай деп қоймақсың?

– Ойланып отырмын, – деп іле, – мұның атын «Бір түннің тарихы деймін», – дедім.

– Неге? – деп таң қалды.

– Сен несіне таң қаласың? Шынында бұл бір түннің тарихы. Мұнда солдат тағдыры сөз болады. Сенің келіп тұрып, маған кедергі жасамайын деп кетіп қалғаның да, білсең, бір түннің тарихы.

Таң қалды.

– Бұл әңгімеге қалай ат қоюды білмей, басым қатып отыр еді. Сенің түнде келіп, кетіп қалғаның маған көмектесті, – дедім.

Баукең темекі тұқылын күлсалғыш жиегіне сүйей қойып:

– Вера Павловна мені сондай аяушы еді, – деді көңілдене.

– Аяу дегеннің мағынасын дұрыс түсін, қарағым.

Аяудың әр түрі бар. Қарның ашты ғой, жатсаңшы, тынығып, сергісеңші? деген аяуға жатпайды. Нағыз аяу, білген адамға, жұмыс істеп отыр екен, кедергі болмайын, деп жағдайды түсіну.

Бір қызық деталь. Машинкада жұмыс істеп отырғам. Вера Павловна ойымды бөлмеу үшін бөлмеде жалаңаяқ жүрген. Жалаңаяқ дегенді түсінемісің? Жалаңаяқ жүрсе, аяғының тықыры естілмейді ғой. Телефон сыңғыр ете қалды. Менің әдетім үйде, не басқа жерде қасымда кісі болса, телефонды алмаймын. Вера Павловна тұтқаны көтеріп:

– Иә, ол жазу жазып отыр. Кешірерсіз, рақмет, – деп тұтқаны іліп қойды.

Мен жазуымды бітірген соң:

– Телефон соққан кім? – деп сұрадым.

– Қаныш Имантайұлы деген академик. Жұмысын істей берсін, қозғама, – деді.

Екі адамның адамгершілігін көрмеймісің? Әйелім ойымды бөлгісі келмеген, оған түсінген Қаныш Имантайұлының ақылдылығын айтсайшы?!

– Телефон номері бар ма?

– Бар.

– Қаныш Имантаевич, кешірерсіз, Бауыржан жазуын жазып бітті.

– О, батыр, жаңа ойыңды бөліп жібердім бе?

– Жо-жоқ.
– Жаңағы менімен сөйлескен кім?
– Келініңіз ғой.
– Иә, келін жазу жазып отыр деген соң жаза берсін дедім. Енді уақытың бос па?

– Бос.
– Осында кешке таман маған қадірлі қонақтар келмек еді. Уақытың болса, сол қадірлі қонақтың біреуі өзің бол. Ха-ха-ха. Ана келінді де ерте келгін. Менің көрмеген кісім еді.

Кешке таман Вера Павловнаны ертіп бардым. Қаныш Имантайұлы таң қалды. Біріншіден, Вера Павловна өте сыпайы, ақылды, екіншіден, сұлу.

Ол менің сүйікті әйелім деп саған айтқан шығармын. Өзі РСФСР-дің еңбек сіңірген өнер қайраткері. Жақсы адам. Сөйтіп Қанекен келінімен танысты.

Қонақтардың бәрі академиктер екен, ешқайсысы бізді бөлектеген, жатырқаған жоқ. Әсіресе, Қаныш Имантайұлының Вера Павловнаға деген құрметі тілмен айтып жеткізгісіз болды. Адам мен адам кездесті деген ой екеуінің де әр қимылынан көрініп тұрды.

Баукең кресло арқалығына шалқайыңқырай отырып:

– Е, бір детальды ұмытып барады екем, – деді күлімсіреп.

– Отырғандар өңшең академиктер дедім ғой. Ең жасы мен. Алдыма рюмке келгенде мен ішпеуші едім деп қалдым. Қанекен ымдап, (қатар отырғанбыз) құлағыңды бері тос дегендей белгі жасады. Айтқанын орындадым.

– Жаңағы сөзіңді бұдан былай ешкім естімесін. Ішпеймін деу ерсі, жұрттың көңіл күйін бұзасың. Ішпесең де соғыстыр, ерніңе апарып, жерге қайтып қой. Жұрт сенің ішкен, ішпегеніңді байқамайды. Байқаса да кінәламайды, – деді сыбырлап.

Ертесіне Вера Павловна екеуіміз бөлмемізде әңгімелесіп отыр едік, Тәңірберген кіріп келді. Ол Қанекеннің көмекшісі ме, білмеймін, әйтеуір қасында жүгіріп жүретін. Қудың қуын жолға тастап кететін кісі болатын.

– Иә, Тәке, жоғары шығыңыз.

– Қанекен жіберді.

Әңгімелесіп отырмыз.

– Сізге бір сәлемдеме алып келіп едім. Қаныш Имантайұлы тапсыр деді, – деп көк конверт ұсынды. Конверт жүкті конверт екен. Аузы жабық. Кейін оқырмын деп жазу столының тарт-пасына сала салдым.

– Иә, Бауке, хе-хе.

Тәңірберген қоштасып, аттанды. Конвертті ашып, қарамағаныма таң қалып, қоштасты. Ол кеткен соң ашсам, 44 мың сом ақша.

– Мұнысы несі, құдай-ау! – деп ашуланып қалдым. Құпия хат шығар деп ойлап отырғам ғой.

Вера Павловнамен жаңадан танысып, екеуіміз жаңадан табысқан кезіміз еді. Түріме қарап:

– Саған не болған, Бауыржан? – деді шошып. Конвертті алып:

– Мынау не пәле өзі?! – дедім айқайлап.

– Бұл – ақша.

– Мен ешкімнен алақан жайып, қайыр сұраған емеспін!

Вера Павловна конверттің ішінен тілімдей қағаз тауып алды. Оны оқып шығып:

– Сен ашуланба, – деді.

– Неге?

– Мынау сенің 36 сағат оқыған лекцияңа төленген қаламақы екен. Қаныш Имантайұлының өзі алып келіпті. Салып қой. Бұл ақша саған керек болады! – деп ұрысты.

– Сен өз шаруыңды біл! – деп ашу үстінде бір әдепсіз сөзді айтып қалдым. Вера Павловна қып-қызыл боп:

– Мен сенен мұндай сөзді күткен жоқ едім! – деп орнынан ұшып тұрды да, есікті тарс еткізіп, кетті де қалды.

– Ой, мұнысы несі? О, бүйткен ақша құрып кетсін! Өзім жақсы көретін әйелім еді, қап, бекер айтыппын-ау әлгі сөзді, – деп кішкене уайымдап қалдым. Қанша өткенін білмеймін, есік қағылды. Вера Павловна келді ме десем, Тәңірберген.

– Иә, отырыңыз, Тәке. Бұйымтайыңызды айтыңыз?

– Бауке, мені Қаныш Имантайұлы жіберді. Бұдан бір сағат бұрын Вера Павловна Қаныш Имантайұлына келді. Кіре салды да орындыққа отырып, еңіреп жылап жіберді. Қанекен:

– Не болды сізге, не болды? – деді сасқалақтап.

– Айта алмаймын, – деп тағы еңіреп жылады. Қанекен маған көзімен әй, шыға тұр деді. Мен шығып кеттім. Не сөйлескенін білмеймін, Бауке. Сәлден соң мені шақырып:

– Бауыржанға барғын, Вера Павловнаның көңліне неге тиіпті? Соны біліп кел, – деді Қаныш Имантайұлы.

– Сендерге оны білудің керегі жоқ!

– Ойбай, Бауке-ау, мені сізге Қанекен жіберіп отыр. Маған айтқыңыз келмесе, өзіне барып айтыңыз. Ол кісінің жасы сізден үлкен.

– Жарайды.

Киініп бардым. Қанекен түрегеп жүр екен. Мені көрді де қарқ-қарқ күлді. Е, мұнысы несі деп таң қалып қарауым керек. Тағы да қарқ-қарқ күлді. Шері тарқағандай болған соң:

– Отыр, – деді орындықты нұсқап. Отырдым. Түрім түр емес болу керек.

– Ал, Бауыржан, сіз кішкене темекі тартып, еркін отырыңыз. Айтатын әңгімем бар (Қанекеннің бір қызық мінезі маған кейде сіз деп сөйлейтін).

Темекі тұтаттым. Тағы қарқ-қарқ күлді. Мұнысы несі деп таң қалып отырмын.

– Кеш боп қалды ғой, – деді маған.

– Иә, кеш боп қалды.

– Қазір машина келеді. Біз бір үйге барамыз. Бірақ та менің тілегім, ол үйде өзіңізді өзіңіз ұстай біліңіз.

– Ой бай, Қанеке, қандай үй? Ол үймен мен таныспын ба, таныс емеспін бе?

– Таныссыз.

– Айтыңызшы?

– Барғанда білесіз. Бірақ та тілегім, өзіңізді өзіңіз ұстай біліңіз. Ашығын айтқанда, өзіңізді өзіңіз ұстай білмесеңіз, мен қатты ренжіп қаламын, шырағым.

– Мм... жақсы.

– Тәңірберген кіріп келіп:

– Көлік дайын, Қанеке, – деді.

– Керек-жарақ ше?

– Ол жағы да.

Зырылдап келеміз. Қайда барамыз, кімге барамыз, хабарым жоқ. Қараңғы. Машина тоқтады. Шықтық. Мәскеудің қай үйі? Лифтімен көтерілдік. Тәңірбергеннің иығында тоқ қоржын. Қанекен бір есік қоңырауын басты. Іштен Вера Павловна шықты.

– Міне, біз келіп те қалдық, Вера Павловна.

Вера байғұс не істерін білмеді. Мен аң-таңмын. Қанекен ашулы түрімді көріп, тағы бүлдіре ме деу керек:

– Әй, сен өзінді ұстай білгін! – деп қазақшалап ұрсып тастады. Жым болдым.

– Төрлетіңіз, Қаныш Имантаевич, төрлетіңіз, – деп Вераның жаны қалмай жүр. Тәңірберген тоқ қоржынды көтеріп ас үйге өтті.

Авдотияны орыстар Дуняша дейді. Сол аттас үй қызметшісі бар екен

– Дуняша, дастарқан әзірле, – деді Вера Павловна. Қанекен жанжал туралы бір ауыз сөз айтқан жоқ.

– Біз сіздің талантыңызды бағалаймыз, құрметтейміз, – деп соғып отыр. Мен түнеріп отырмын. Аяқ жағында:

– Бізді кешіріңіз, мейрамханаға бара-бара жалықтық. Ха-ха-ха, – деп күліп қойды.

– Біз сіздің есік-төріңізді көруге құштар болдық.

– Рақмет, келгеніңізге өте қуаныштымын...

Мен не істерімді білместен отырмын. Дастарқанда қазы-қарта, шарап. Вера Павловна татып алмайтын әйел. Сондағы Қанекеннің бір ақылдылығы сіздер ренжісіп қалыпсыздар, татуластырғалы келдім, деп айтқан жоқ. Түсіндің бе?

– Түсіндім.

– Өйтіп айтса, ана әйел тағы жылап бәле болады ғой.

Қанекен нағыз бабындағы қыранға ұқсап, көбіне күлдіргі әңгімелер айтып отырды. Мына бір айтқандары қазір де есімде.

– Атың ұрыншақ болса, не істеу керек?

– Қойшыға беру керек.

– Пышағың өткір болып, қыныңды тессе, не істеу керек?

– Әйелге беру керек.

Вера Павловна қорланған кісі, өтірік күліп отыр. Оны Қанекен сезді.

Сол жолы байқадым, Қанекен юморға өте бай кісі екен. Өзіл-қалжыңды араластырып соғып отыр. Мен жым-жыртпын. Келе-келе Вера Павловна жадырай бастады. Ол көңілденген соң, бетіміз ашылайын деді. Бір кезде Вера Павловна Дуняша жүрген ас үйге кетті. Қанекен:

– Сен бүгін осында қаласың, қазір біз машина шақырып, кетеміз. Ескерткенім, қайтып көңлің қалдырушы болма. Бұл әйелдің бір-ақ жазығы бар. Ол жазығы-сені жақсы көргендігі. Одан басқа мұның жазығы жоқ. Соны бағалай білгін, – дегенде Вера Павловна кіріп келді.

– Біз Бауыржанмен көптен бері көріскен жоқ едік әрі сіз бөлмеден кетіп қалдыңыз. Сол себепті біз қазақша сөйлесіп отырмыз, – деді Қанекен сыр білдірмейін деп. Бір кезде Тәңірбергенге қарап:

– Көлік жағын қайттың? – деді.

– Көлік дайын.

– Онда аттанамыз. Вера Павловна, жақсы қарсы алып, қонақ еткеніңізге көп-көп рақмет. Ертең таңғы сегізде Ғылым академиясында болуым керек. Асыққаным үшін кешірерсіз, – дей келіп Тәңірбергенге қарап, – Ал кеттік, – деді.

Вера Павловна мынау Бауыржан ше? деп қарады.

– Егер Бауыржанға машина қажет болса, телефон соғарсыз.

Мен не істерімді, не дерімді білмедім. Түрім нағыз ақымақтың түрі болу керек. Қанекен кеткен соң:

– Ешкім мені сен секілді мазақ еткен емес. Бағанағың не? – деп Вера Павловна айқайлай бастады. Қанекеннің ескертпесі есімде.

– Вера Павловна, мен сол дәрекілігіме қатты қайғырып, сізден кешірім сұрағалы келдім.

– Рас па, өтірік пе? Бұған ерлігің қалай жетті?

– Мен шын айтып отырмын. Қаласаңыз, қазір қонақ үйге жаяу кетуге бармын.

– Жо-жоқ, мұныңыз не? Қоныңыз, – деп тағы жылады. Мен оны құшақтап, тағы кешірім сұрадым. Сөздің қысқасы, екеуміз татуластық.

Менің білуімше, қарағым, ғашықтықтың екі жағдайы бар. Сүйгендер үшін бір-бірін жек көрудің өлшемі жоқ. Шын ғашық болып, бір-бірінен көңілі қалса,

олар қайтып татуласа алмайды. Екінші жағдайы, шын ғашықтық көп нәрсені кешіре біледі. Сөздің қысқасы, сонда Вера Павловна бәрін кешірді.

Өзі орыс дворянының қызы еді. Әкесі Строев дейтін кісі почтаның үлкен чиновнигі, яғни губерниялық байланыстың бастығы болған. Шешесі Польша дворянының ұрпағы. Ол кісіні көрдім.

Ең үлкен ағасы патша Армиясы бас штабының полковнигі екен. Екінші ағасы Қызыл Армияның ұшқышы. Азамат соғысында көзге түскен. Ол ағасымен талай сырластым. Авиация генерал-лейтенанты еді, қайтыс болды.

Бір ағасы – инженер. Оны Вераны курортқа апарғанда көрдім. Кавказда тұрады екен. 15-20 минуттей сөйлестім.

Вераның менде өзі салған екі суреті бар, неміс, ағылшын, француз тілін білетін. Обалы не керек, ол кісі әйелдерімнің ішіндегі ең сұлуы ғана емес, ең ақылдысы да еді.

Қазір сексенге жақындап қалды. Бұрнағы жылы Мәскеуге барғанда жолықтым. Баукең екі қолын екі жаққа жайып көрсетті / былай семіріп кетіпті, Сырлы аяқтың сыры кетсе де сыны кетпейдіні сақтаған кісі екен.

Ол жеңгең жанымда құр жантайып жата берген жоқ, маған ұстаздық етті. Ұшқан ұя кітабымды сол кісіге арнауым жай емес. Бүгін емес, бұдан отыз жыл бұрын арнағам. Адамгершілігі өте күшті. Ұстаздығы болмаса, әйелдігіне, сұлулығына арнамас едім... Өзі бірнеше кинофильмге түскен, театрларда рольдер ойнаған ғой.

Баукең түсін дегендей таңдайын тақ еткізіп, маған ежірейе қарады.

– Сол ренжіскеніміз туралы Вера Павловна кейін бір сөз айтқан жоқ. Ренжіскеніміз естен шықты да кетті. Сонда екеуміздің арамызға дәнекер болған Қаныш Имантайұлы. Егер ол кісі мені Вераның үйіне ертіп бармағанда, Вера Павловнамен арамыз жөнді болмай кетуі де мүмкін еді. Менің есімде қалған Қанекеннің бір ағалық адамгершілігі осы.

Баукең жағын ұстап, ойға енді.

– Тағы бір эпизод есіме түсті, – деді бір кезде орнынан қозғалып. – 1946 жыл. Бас штабта оқып жүргем. Мәскеуге Қанекен келді. Жолықтық. Жарықтық мені өте жақсы көруші еді. Сөз арасында:

– Демалысқа шықтым, елге барсам деген ойдамын, – деп едім:

– Бақкүндестер балағыңа жармасып жүрер. Қарағым Бауыржан, сен елге барма, – деп маған ССРО Ғылым академиясының санаторийіне жолдама алып берді. Оған тек академиктер, мүше-корреспонденттер ғана жіберіледі екен.

– Мен де барамын, – деді Вера Павловна.

– Жолдама алып қойдым ғой.

– Уақа емес, Қаныш Имантайұлымен өзім сөйлесем.

Вера Павловна барса, Қанекен оған да жолдама алып беріпті. Екеуміз егіз қозыдай болып, санаторийге бардық.

...Соңғы эпизод. Әскери академияда аға оқытушы боп жүрген кезім еді. Жазда демалыс ап Алматыға соқтым. Бес-алты күн болдым ба, есімде жоқ. Уақытым өлшеулі ғой. Қанекене барып, сәлемдесіп шығайын. Келгенімді естісе, ойпырмай, неге сәлемдеспей кетті деп көңліне алып қалар, – деген оймен академияға бардым. Алдында отырған секретарына:

– Қанекен қайда? Мен Бауыржан Момышұлы едім, – дедім.

– Ол кісі академиямен бірге геология институтын да басқарады. Қазір сонда, – деп адресін айтты. Секретарьдың көрсеткен жөн-жобасымен институтқа келдім. Қабылдау бөлмесінде оншақты адам тосып отыр екен. Араларында шашы ағарған шалдар да бар. Ассалаумағаликум деп бас иіп, сәлем бердім. Уақытымның аз екенін айтып, қарттардан кешірім сұрадым. Секретарь әйелге:

– Мен Бауыржан Момышұлы едім. Қаныш Имантайұлына айтыңыз, сәлемдессем деп едім, уақытын алмаймын, – дедім. Ол жүгіріп кетті. Мен тұрмын.

– Кірсін деді, кіріңіз.

Қанекен орнынан тұрып:

– Е, Бауыржанбысың, Баукеңбісің? Айналайын, жоғары шық, – деп құшақтап, қуана қарсы алды – Қашан келдің? Хал-жай қалай? Вера Павловна аман-есен бе?

Жайымды айттым. Он минөттей сөйлестік.

– Қанекен, уақытыңызды көп алдым, мен қайтайын, – деп орнымнан тұрдым.

– Көлігің бар ма?

– Жоқ, мынау тұрған жер ғой, жаяу келдім, жаяу қайтам.

Қанекен еңгезердей кісі еді ғой жарықтық, орнынан тұрды.

– Онда мен шығарып саламын. – Сыртқа шықтық. Күтіп отырған кісілерге:

– Мен он минөттен кейін келемін. Бауыржанды шығарып саламын, – деді.

Аналар бас изеп, отырып қалды.

Есік алдына дейін шығарар десем, Қанекен аспай-саспай әрнені сұрап, әңгімелесіп келеді. Екі-үш көшені қиып өттік.

– Бауке, сізге айтатын бір сөзім бар.

– Айтыңыз, Қанекен.

– Сіз табиғатыңыздан ғалымсыз, бірақ та бүгінге дейін мойындамай жүрсіз.

Осы жағын ойланыңыз.

– Мен қай жағынан ғалыммын, Қанекен?

– Ғылымның көп жағынан сіздің әжептеуір хабарыңыз бар. Менің ойымша, ол хабарларыңыз саяз емес. Бір өкініштісі, бүгінге дейін өзіңізді өзіңіз бағаламай жүрсіз. Осы жағын ойланыңыз.

– Жарайды, ойланайын, – дегеннен басқа не айтам, құдай-ау.

– Кейбіреулер сіздің орныңызда болса, әлдеқашан ғылым кандидаты докторы болып кетер еді. Осы академияны ашу үшін біреулерді кандидат та, доктор да

істедік, одан кейін академик те сайладық. Сіз өз орныңызды бүгінге дейін таба алмай жүрген кісісіз. Осы жағын ойланыңыз, – де-е-еп келе жатыр.

– Иә, ойланып айтқан ақылыңызға рақмет. Не шығады, не қояды болашақ көрсетер. Бірақ та мен, Қанеке, кандидат та, доктор да болмаймын. Мен тек полковникпін, тек оқырманмын. Кандидаттықтың да, докторлықтың да маған ешқандай керегі шамалы. Жазарымды жазып, айтарымды айтып, ойлайтынымды ойлап жүрмін. Олардан қол үзіп мынаны қолға алып кандидат, доктор болайын, деген менде пиғыл жоқ.

Қанекең қарқ-қарқ күлді.

– Мұның да дұрыс, Бауке. Мысалы, орыстың Белинскийі, Достоевскийі, Пушкиндерінің әріберіден кейін біреуі кандидат, не доктор болған емес. Ал солардың еңбектерін зерттеген докторлар да, кандидаттар да толып жатыр. Мысалы, біздің Абай да кандидат, не доктор болған емес. Алтынсарин де, Уәлиханов та солай.

Үшінші көше қиылысында екеуміз қоштастық. Бұл менің Қанекеңмен соңғы кездесуім екен. Одан кейін мен Қаныш Имантайұлын көргенім жоқ. Астапыралла, көрдім, бірақ та табытта жатқан кезінде көрдім. Егіліп жылап тұрдым...

Баукең маңдайын ұстап, көзін жұма ұзақ үнсіз қалды. Әлден соң:

– Қарағым, Қанекеңе менің берер бағам азамат деген жалғыз сөз. Бұдан басқа сөз аузыма түсер емес, – деді орнынан тұрып.

СЕРКЕ

(Мұхтар Әуезов туралы Баукең шерткен сыр)

«Алматы» шипажайы. Таңғы он. Екінші қабаттағы Баукеңнің жеке кісілік палатасының есігін қақтым.

– Кір! – деген күн күркіріндей дауыс естілді. Имене ішке ендім.

– Әжептеуір біреу келді ме десем, сен екенсің ғой. – Әзілдей күліп, сәлемімді алған соң:

– Сұрағың бар ма? – деді маған ежелгі дағдысымен барлай қарап.

– Бар.

– Болса, қысылып-қымтырылмай сұра.

– Өткен жолы Мұхан, Мұхтар Әуезов аға туралы айтып берем деген едіңіз.

– Дұрыс, тыңда!

Баукең екі-үш жөткірініп:

– Қазақта серке деген сөз бар, қарағым, – деп жұмсақ үн қатты. – Ол отарды бастайды. Түсінікті ме? Қасқыр келсе, мүйізімен сүзіп жолатпайды. Сол себепті серке деген сөз біздің қазақ әдебиетінде бейнелі ұғым болып қалды. Жұрт көңілі толғандарына: «Е, мынау серке жігіт екен ғой» – дейді.

Ешкіде теке де болады. Бірақ текенің бәрі серке емес. Текеде мүйіз қысқа, серкеде ұзын. Серке – көсем, оған жалғыз ешкілер ғана емес, күллі қойлар бағынады.

Текелер қызғаншақ келеді. Олар төбелескенде мүйіздері сарт-сұрт етіп, Құдай салмасын, өлген-тірілгеніне қарамайды. Ешкім олардай төбелесе алмайды.

Ал серкелер төбелеспейді, қызғаншақ емес, тыңнан соқпақ салып, жол бастайды. Жақсы серкелерді қазақтар ешуақытта соймаған, оларға сенген, құрметтеген. Сол себепті серке біздің фольклорда, әдебиетте ерліктің бейнесі ретінде қолданылған.

Серке – намысшыл, қорасына қасқыр тисін, кім тисін, қарсы барады, өзін құрбандыққа шалады. «Е, мынау серке жігіт екен ғой» деген сөз содан шыққан. Жүз, не екі жүз бе ешкінің ішінен бір-ақ серке шығады.

Қойлардың қасқырға бағынбай серкеге бағынуында да сыр бар. Ол қойларды жаудан қорғайды, жақсылыққа бастайды. Қошқарлар, текелер қорғамайды, қорғау қолынан келмейді.

Бейнелеп айтайын, қарағым, осы күнде біздің қазақ әдебиетінде серкелер жоқ. Егер болса, Пәленше серке ғой деп айтшы?

Мен күмілжіп қалдым. Баукең жауабымды күтпей өзі сөйлеп кетті.

– Жарайды, өлгендерге тимей-ақ қояйық, қазір бір ақсақалымыз қиналып, өлім аузында жатыр деп естідім. Рас, өтірігін білмеймін, тілегім тірі болсын. Оны өлсін деп отырған мен жоқпын. Ол кісінің қазақ әдебиетіне қосқан қазынасы бар, әйтсе де көңіліңе келсін, келмесін, ол – серке емес. Серке – ер де әділ.

Мархұм Мұхаң, Мұхтар Әуезов серкелік істеді, өкініштісі, кезінде мойындаған жоқпыз. Бұрын бізде серкелер көп болатын. Мысалы, Әлихан Бөкейханов, Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Тұрар Рысқұлов, қос Досмухамбетов, Сұлтанбек Қожанов, Мұхаметжан Тынышпаев, Мұстафа Шоқай, Жамбыл, Смағұл Садуақасов, Ұзақбай Құлымбетов, Темірбек Жүргенов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Шәкәрім, тағы басқаларымыз нағыз серкелер еді. Кейінгі кездегі аузымызға түскеніміз Қасым Аманжолов. Ол да ерте өліп кетті..

Баукең тұнжырай қабақ түйіп:

– Мүмкін мен қателесермін, онда түзей қойыңдар. Оған қуанбасам, ренжімеймін! – деді даусын қатайтып. – Қоғам жылдан жылға тез өзгереді. Жиырмасыншы жыл отызыншы, қырқыншы жылдарға, қырқыншы елуінші, алпысыншы, жетпісінші жылдарға ұқсамайды. Бізде прогресс марафондық қарқынмен дамуда. Уақыт кімді де болмасын есейтеді. Оның өзіне тән жетістігі көп, әрине кемістігі де жетеді.

– Е, мынау өсіп келеді, мынаған жағынайын, керісінше, қолынан не келер дейсің, мынаған жағынбайын деу – конъюнктурщина Бұл – өте қауіпті ауру. Мұның өзі де қоғамдық құбылыс. Конъюнктурщинаның бір жаманы – әйелдердің ақымақшылығымын бәсекелеседі. Бұл – әйелдердің ақымақшылығын әшкерелей түсетін қазақтың «ел мақтаған жігітті қыз жақтаған» деген сөзінің екінші мағынасы. Ақымақ қыз жігіттің қандай екенін білмейді. Әйтеуір жұрт мақтағанға еліге береді. Әйелдің ақымақшылығы дегенім сол.

Конъюнктурщинаның тағы бір түрі: «Ойбай, мынаның тасы өрге өрлеуі мүмкін» – дегенді ести сала дуылдатып мақтап ала жөнеледі. Мына жағы (кеудесін ұстап көрсетті) қараңғы ма, жарық па, онымен ісі жоқ. Бұл барып тұрған таяздық.

Ел аузына түскен соң кетті мақталып. Тағы да оны тоқтату қиын. Ол бір күні, сөз жоқ, құлайды. Мұны неге айтып отырсыз деп сұрақ қойсаңшы?

– Мұны неге айтып отырсыз?

– Мұхаң жарықтық қандай жағдайға кездеспесін күнгебағар болуға тырысқан емес, керісінше, күнгебағарлықтан барынша қашып бақты, оны жек көрді. Бұл, қарағым, ол кісінің серкелегінің, көсемдігінің бір дәлелі.

Екінші дәлел. Біздің адамгершілігіміздің бір үлкен қайғылы кемістігі – оң қолымен жазғанын сол қолымен редакторлап, тұсап, шідерлеп отырады. Екі қолы бір-біріне кедергі еткеннен кейін олар кібіртіктеп жазады.

Тағы бір кемшілігі – көпшілігі «саясатшыл». Бұлай деу себебім, саясаттан тыс әдебиет жоқ деп олар саяси «сауаттылығын» өздері сезбестен, бүгін нәрсені бүлдіреді. Идеология жағынан қателеспейікші деп отырады да, өзіне өзі бақылау жасап, жасанды жолға түсіп, шындықты бұрмалайды. Кейбір шығармаларымыздың, тіпті көп шығармаларымыздың нашар болатыны сол себептен.

Айтайық, Корнейчук «Майдан» пьесасын елдің бәрі қырылып, жеңіліп жатқан кезде ешкімнен именбестен жазды. Соған ерлігі жетті. Ол жасанды саясатқа сүйеніп жазған жоқ. Пьесада барлық қателіктеріміз ашық көрсетілді. Ол үшін үкіметіміз бен партиямыз Корнейчукті кінәлаған жоқ. Пьеса Жоғары қолбасшыға да ұнады.

Илья Эренбург өзінің майдан очерктерінде барлық кемшіліктерімізді қорықпай, жасырмай, терең талдаулар жасай отырып жазды. Ол үшін оны ешкім жазалаған жоқ.

Шолоховтың «Олар Отан үшін шайқасты» романын ал. Жазушы кемшілігімізді жіпке тізгендей етіп жасқанбастан алға ашық жаяды. Казакевичтің «Даладағы екеу» деген кішкене повесі ше? Екі солдаттың бейнесі арқылы ол соғыстың барлық трагедиясын көрсетті.

Әлихан, Мағжан, Міржақып, Ахмет, Жүсіпбек, Сұлтанмахмұт бастаған ақын-жазушыларымыздың қорында да ашық жазылған дүниелер бар. Бірақ бүгінгі таңдағы әдебиетімізге ой жүгіртсек, бармағыңды тістеп, қиналарлық нәрсе, жасанды шығармалар көп. Қашып бара жатқан солдатқа ура дегізеді. Қашып бара жатып ура дегенге кім сенеді? Соғыстың аты соғыс, онда жеңу де, жеңілу де бар. Жазушыларымыздың көбі героизмнің не екенін түсінбейді. Бір солдат бір гранатамен бес танкіні өртейді. Оқып отырып, сенбейсің. Бұл секілділер адам нанбайтын оңбаған аңыз!

Менің Мұхаңа қатты риза болатыным, басына қандай күн туса да, шындықты, тек шындықты жазды. Бұл үлкен ерлік!

Не бердім, не алдым деген сөз бар, қарағым. Мысалы, Мұхаң берерін көп берді, аларын аз алды. Әріберіден кейін Қазақ ССР-і Ғылым академиясындағы жеке кабинетінде бір жеті, он күн отырды ма, отырмады ма, оны анық білмеймін. Көбіне Мәскеуде жүрді, ғылыми кеңестерде сөз сөйледі, кітаптарын жазды.

Басына қандай күн туса да халыққа адал болды. Мұның бәрі нағыз серкеге тән қасиеттер. Мұхаңның шәкірттеріне деген жанашырлық қамқорлығы өз алдына жеке әңгіме.

Баукең оң алақанымен маңдайын сипай түсіп:

– Е, ұмытып барады екем, – деп серпіле сөйледі. – Бірде Мизәмил деген (фамилиясын ұмыттым) соғыс ардагерімен әңгімелескенім бар. Өзі семейлік әрі профессор Бейсембай Кенжебаевпен бажа екен. Әкесі Абаймен қарым-қатынаста болған көрінеді. Оның айтуынша, әкесі Абайға:

– Сен әкеңнен артықсың, – депті.

– Жоқ, мен әкемнен артық емеспін, – деп Абай төмендегі оқиғаны айтып беріпті. Бір күні Құнанбай Абайды оңаша шақырып алып:

– Мырзажігіт (Құнанбай Абайды Мырзажігіт, ал оны Абай тәте дейді екен), табыңда жақсы аттар бар ма? – дейді. Абай әкесінің ойын түсініп:

– Бар, тәте, – дейді.

Үйіне келген соң, ойланып отырып, Құнанбай:

– Табыннан жеті байталды бөліп алуың және бір жақсы айғыр табуың керек, – деп шешеді. Бір адамның үш рет бәйгеден келген құнанын Абай жүз қойға сатып ап, жеті байтал тобына қосады.

Арада жыл өтеді. Құнанбай мен Абайдың үйлері де, жылқылары да бөлек көшіп жүреді екен. Таңертеңгі мезгілде:

– Тәтең өз жігіттерімен келе жатыр, – деген хабар жетеді. Абай әкесінің мінезін біледі. Үй төңірегін тазалап, аттарын ерттеп, жігіттерін дайындап тұрады.

Құнанбай жақындағанда Абай алдынан жүгіріп шығып, қос қолын кеудесіне қойып сәлем беріп, аттан түсіріп алады. Қолтығынан сүйегеннен-ақ Құнанбай:

– Мырзажігіт, көңіліңді қалдырмайын, түсейін. Тек үйде отырмаймыз, шайпай ішпейміз, шұғыл аттанамыз, – деп ескертеді.

Қазақтың көшпелі өмір тәртібі біздің әскер тәртібінен бір де кем емес. Кермеден аттар үзілмейді, кейбірі ерттеліп, жорыққа дайын тұрады. Құнанбай: «Ал, Мырзажігіт, кеттік» – дегендей салмақ сала қараған сәтте, Абайдың басына: «Ә, бұл кісі жылқыға барып, баяғы жеті байтал мен құнанды көрмек екен ғой» деген ой сап ете түседі.

Қыстың күні, қар қалың. Жылқылар Ақшатау тауын қыстап жатқан. Жолда Құнанбай әңгіме айтқансып, Абайды алыстан қармап келеді. Төрт-бес сағат жүріп, жылқыға да жетеді.

– Тәтемнің артықтығын сонда білдім. Жылқының ішінен мен сатып алған бөтен құнанды айтқызбай таныды. Танып тұрды да:

– Мырзажігіт, мына құнанды ұстаттыршы, – деді. Жылқышы құнанды әп-сәтте-ақ ұстап әкелді.

– Жүр, енді ана табынды аралайық, – деп тәтем басқа шоғырға бастады.

– Ана құнанды ұстаңдар! – Жылқышалар табынды алты айналдырып жүріп, әрең ұстады.

– Ал енді осы екеуін жарыстырып көрейік, Мырзажігіт.

Қар белуардан асады. Көз көрім жерден екі ат бірінен бірі оза алмай қатар келе жатыр. Жақындағанда тәтем:

– Мырзажігіт, қазір құнаның қалай болар екен, құлап қалмас па екен? – деп күлді. Езуін жиып алғанша болған жоқ, жүз қойлық жүйрігім етпетінен түсті. Анау тұсымыздан құйғытып өте шықты.

Тәтем:

– Ал, Мырзажігіт, сау бол, – деді де, атын бұрып ап, өз жігіттерімен жүрді де кетті. Мен әкемнен артық болсам, өз жылқымның ішінен жүйрік құнанды таңдай білмес пе едім? Халық мені ақылды, әкесінен артық дейді. Ақылдылығым қайда? Мұны мен қалайынша байқамадым? Бала қандай ақылды болса да, әкесінен бір басқыш төмен болады екен деген түйінге келдім, – дейді Абай.

Мен осы жайды айта келіп:

– Мұха, бұл оқиғадан хабарыңыз бар ма? – деп сұрадым.

– Бар, Бауыржан.

– Онда неге мұны роман сюжетіне енгізбедіңіз?

– Пәлі, Бауыржан, «Абай жолы» романына енбей қалған оқиға бір бұл ғана емес, толып жатыр. Мен мақсатыма қызмет етпейтін деректерге көңіл аудармаймын. Суреткерлік талғамы дегеніміз, бәлкім, осы шығар.

Ал енді сен айтқан әлгі оқиға Абай өмірбаянына қосымша дерек боп қосылуға тиіс. Ол табиғи заңды. Олай дейтінім, ұлы ақын өмірбаяны әлі толық зерттеліп, жазылып біткен жоқ. Оған әлі талай толықтырулар, қосымшалар қосыла береді деген ойдамын.

Баукең темекі тұтатып тартты.

– Мен Мұхаң қайтыс болғанда құрметті қарауылда тұрдым. Шыдам жағынан алғанда екі минут маған екі жылдан кем көрінген жоқ. Бұрынғы жарқ-жүрк еткен, байсалды, келбетті, орынды, ақылды сөздер, орынды терең ойлар, орынды-қалжың-қылжақтарды айтар ағамды мен танымадым. Табытта жатқан Мұхаң екеніне мен сенбедім. Мұндай халге Мұханды қиямын деген түсіме де кірген жоқ еді.

Алдымен көзім түскені (аяқ жағынан барып едім) кеудесі ғана бар. Аһ дедім күрсініп. Жүрегінен бастап, ішек-қарнын алып тастаған екен ғой. Бұлары несі? Ең құрығында мақта салса қайтті? Бұлай етуге болмайды ғой деп қатты көңіліме алдым. Мұхаң қарны бар кісі еді, мыналары несі? Бәрібір тірілмейді дегенімізбен жұртқа бұлай көрме жасаудың қажеті қанша? Бұл өліге де, тіріге де жаман әсер қалдырады ғой. Өліктің жүзін жұртқа көрсетпей жерлеудегі мұсылман салты дұрыс екен-ау деген ойға берілдім.

Жарықтық, иманды болсын, құрметтейтін кісім еді, амал қанша? Мен Мұханды басында тұрып та өлімге қимадым. Өлді дегенге сеніп барып, табытта жатқанын көрсем де, сенбей тұрыппын. Астапыралла-а, бұл ерекше деталь. Мен

басында тұрғанда Мұханның бетіне шыбын қонды. Шыбынды қуу үшін Мұхаң бетін тыржитты, үркітті. Селк ете қалдым. Кейін ойласам, психологиялық қалыпта емес екем. Бұл Мұханды өлімге қимағанымның реакциясы болу керек. Бұл қалай? Е, Мұхаң тірі, бетіне қонған шыбынды қуу керек деп ойлап, соған сеніппін. Кейіннен: «мен ақылымнан алжасқан жоқпын ба?» – дедім өзіме өзім. Мұның бәрі Мұханды қимағандығым екен...

Баукең темекісін үстін-үстін тартып:

– Көне сұр костюмін киіп Мұхаң тойға келді. Қасында жеңгем Валентина Николаевна, – деп тыңнан сөз қозғады. – Ақ бұрыл шашы, сақалы өсіп кеткен. «Өзі әбден қартайыпты-ау» деп ойлап қоямын. Бір кезде би басталды.

Мұхаң шашын иығына жайып жіберген жас қызбен биледі. Валентине Николаевна жеңгем маған жақтырмай:

– Құдай-ау, қараңызшы, Мұхтар Омарханұлы қартайса да, жас қызбен билеп жүр. Киімі киім емес, – деп шағым айтты. Мен жымысып күліп:

– Қызығушылық бар жерде шабыттанып, биікке ұмтылушылық бар. Сіз қателесіп тұрсыз, – дедім. Бұл, түсінсең, Мұхаң қартайса да әлі сөнген жоқ деген сөзім ғой, ә?

– Кешірерсіз, мына тойдан алған жалғыз ләззатым – сіздің Мұхтар Омарханұлы туралы бағаңызды естуім. Рақмет, сіз Мұханды менен де гөрі жақсы түсіне біледі екенсіз, – деп жеңгем Валентина Николаевна қатты риза болды.

Ояnsам, түсім екен... Мұхаң жарықтықпен жақында осылай кездестім. Мұным мархұм ағам жөнінде күндіз ойланғанымның әсері болса керек...

Баукең төмен қарап, көзін жұмып, ұзақ үнсіз қалды. Әлден соң басын жоғары көтеріп, маған тура қарап:

– Мұхаң жөнінде Леонид Сергеевич Соболевтің айтқан бір сөзі есіме түсті, – деді түсініп тыңда дегендей маған иегін қағып. – Мұхаң жарықтық орыс тілін Абайдан да, Ыбырайдан да, Шоқаннан да кем білмеген. Бірақ та ол кісі орыс тілінде тартынып жазатын. Ғажайып талантты адам, орыс тілін тамаша білетініне қарамастан, ол тілде көркем шығарма жазған жоқ.

Бірде Мәскеуде Леонид Сергеевич Соболевпен оңаша сырласып қалдым. Сонда:

– Бауыржан, жұрттың бәрі мені «Абай жолын» шебер аударды деп жүр. Шынымды айтсам, мен тек Мұхтар Омарханұлының аудармасын редакцияладым, – деді ағынан жарылып. – Мұхтар Омарханұлы Москваға жиі келетін. Аударманы көрсеткенімде «тоқтай тұр, бұл былай болуы керек тәрізі» деп ойын ортаға салатын. Егер Мұханның сондай еңбегі, ақыл-кеңесі болмаса, менің аудармамды ешкім жақсы деп айтпас еді.

Леонид Сергеевич ірі жазушы болатын. Мүмкін бұл сөздер күнделігінің бір жерінде жүрген шығар. Мен өз аузынан өз құлағыммен естідім. Бұдан өткен әділдік, адалдық бар десең, айт?!

Екі халықтың арасындағы достықтың негізін жоғарыдағы кісілер сияқты парасат иелерінің салғанын бәріміз мойындауымыз керек. Бұл ретте, қайталап айтайын, Мұханның еңбегі Шоқан, Абай, Ыбырай еңбектерінен бір мысқал кем емес.

Баукең қайта маңдайын ұстап ойға ене:

– Сен Шолпан атада болдың ба? – деді маған барлай қарап.

– Жоқ.

– Мұхаң мархұм бір жолы: «Ойбай, Бауыржан, қайда жұмыс істеуді мен осы уақытқа дейін білмей жүр екем», – деді.

– Неге, Мұха?

– Осы жолы үш ай бойы өте жақсы демалдым. Басымда жүрген ойларымның көбін сұрыптап қайттым...

Ол кісінің айтуынша, қазірінше әлі жұрт мекеніне айнала қоймаған Қырғызстанда Шолпан ата деген жер бар екен. Бір кісілер: «Ауасы таза, екі бөлмелі үй бос, қоршаған орта табиғаты тамаша» – деді. Валентина Николаевна екеуміз бардық. Екі бөлменің бірін ұйықтайтын, екіншісін жұмыс істейтін бөлме істедік. Алдыңғы балконында тамақтандық. Он күн өткенінше байқағаным жоқ, он күн өткен соң Валентина Николаевна жұмысыма кедергі келтіре бастады.

Мен күліп:

– Ой, Мұха, өзіңіз бір нәрсені бүлдірген шығарсыз, – дедім. Мұхаң менің мысқылымды түсініп, мырс етіп күліп жіберді.

– Ағаш үй екен. Валентинаның жөтелгені, не еденде ары-бері жүргені ойымды бөліп жібереді. Немесе, жазуға төніп, ұйып отырған кезімде:

– Мұхтар, шай қайнап қалды, дастарқанға келмейсің бе? – дейді. Сол-ақ екен, бітті, ізден шығамын. Қайта ізге түскенше уақыт кетеді, шаршайсың, қиналасың. Әрине, оның қамқорлығы дұрыс-ақ деп қояды.

Мұхаң ойының бөліне бергенін айта келіп:

– Ал енді, Валя, сен Алматыға қайт, – деп әйелімді Алматыға қайтарып жібердім. Оңаша жазып, жазып, серуенге барам. Рахат! Ешкіммен қарым-қатынасым жоқ. Бір күні: «Шіркін, стенографистка болса, жұмысым екі есе өнімді болар еді, ойымды жазып үлгере алар емеспін» – деп Алматыдан стенографистка шақырттым. Ол өте ұқыпты әйел екен, айтқандарымды мұқият әрі жылдам жазып алатын болды.

– Шаршадың, жетер, менің де тақырбым бітті, – деп серуенге кетемін. Әйел жазғанын реттеп, қайта көшіреді. Ерекше риза болғаным, қазақ тілін жақсы біледі екен. Тіпті кейбір ойларыма, сөйлемдеріме түзету де енгізген кездері бар.

«Мына ойыңыз асығыстау айтылыпты, мына сөйлемнің дұрысы былай болу керек» – дейді. Түсінесің бе, Бауыржан, бұл менің шабытыма шабыт, жігеріме жігер қосқандай болды. Осы жолы күтпеген жерден Ыстықкөлдің жағасынан жақсы бұрыш тауып, әжептеуір жұмыс істеп қайттым.

– Мұныңыз өте дұрыс екен, Мұха. Творчество оңашалық пен тыныштықты қалайды деген сөз бар емес пе?

Мұхаң өзі бір жағынан дана, бір жағынан бала мінезді аңқаулау кісі еді ғой. Маған: «Мынау ит мұны қайдан біледі?» деген көзбен таңырқай қарады.

– Мұха, бұл менің сөзім емес, бұл ежелден келе жатқан сөз. Бір аңызда ақырғы пайғамбар Мұхаммед Құдаймен сөйлесем деп 40 күн жоғалып кетіп, оңаша ойлануы үшін су перісі Сүлейменмен судың астында жатып алыпты делінеді. Екінші бір аңыз. Христиан дініндегілерге шаш алдыру масқаралық саналған кезде бір ұлы римдік шашын қырғызып тастап, «елге көрінуіме болмайды, көрсе күледі» деп оңаша тығылып жатып, жақсы кітап жазыпты.

Ал шығыс аңызында кейбір зиялылар, ғалымдар ойымды бөлмесін деп зынданға түсіп, қырық күндей жатқан. Оны, Мұха, сіз менен гөрі жақсы білесіз. Бұл оңашалық пен тыныштықты іздеу емей немене?

– Пәлі, Бауыржан, сен көп аңыздан хабардар екенсің ғой. Мұның жақсы, – деп Мұхаң әңгімеме қатты риза болды. Бұл да екеуміздің қарым-қатынасымыздың бір мысалы, қарағым.

Баукең тұнжырай ойға еніп, ұзақ үнсіздіктен кейін:

– Мұханның тағы бір қасиетін, ең басты қасиетін айтайын, – деп орнынан қозғала сөйледі. – Түсініп тыңда! Өсемін-пөсемін деп көзі тірісінде не болса соны жазғандар аз болған жоқ. Сол арқылы «классик» атанғандары да бар. Ал өлген соң олардың аты біржола өшті. Сондайлардың шығармаларын іздеп жүргендерді көрдің бе?

– Көрмедім.

– Бір түйір нәрі жоқ жасық дүниелерді кім іздесін? Махмұт Қашқари бабамыздың: «Аман болса басым, теңізден де су ішермін» дегенін дұрыс түсінбей, бос қиялға берілген есек дәмелілерге не дерсің? Қарағым, дарындылар мен дарынсыздар күн мен көлеңке тәрізді.

Баукең қабағын түйе, сұстана қарап:

– Мұны неге айтып отырсың алжыған шал деп сұрақ қойғын! – деді бұйырып.

– Мұны неге айтып отырсыз?

– Мұхаң халқымызға бұдан да көп мұра қалдырар еді, бірақ дарынсыздар қол-аяғын матап, кесір келтірді. Салыстырар болсақ, Мұхаң – күн, дарынсыздар – көлеңке. Дарынсыздар – мансапқұмар, даңққұмар келеді, сол жолда бәрін; жанын, да, арын да, керек десең жарын да құрбандыққа шалады.

Сен жассың ғой, зерттеп, тексеріп көрші, Мұханның біреудің үстінен шағым жазғаны, не біреуді орынсыз кінәлағаны бар ма екен? Меніңше, жоқ. Қайта ол

кісі 1947 жылы нақақтан-нақақ қуғын-сүргінге ұшырап, қатты қиналған, қорланған кезде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Жұмабай Шаяхметовке: «Мен сізден қызмет те, пәтер де сұрамаймын. Жалғыз-ақ сұрайтыным, бәлеқор-жалақорлықтан құтқарсаңыз екен?» – деген. Пәленше ондай, Түгенше мұндай, менің соңыма түсіп алды деп ешкімді жамандамаған. Бұл, түсінсек, бағаласақ, Мұханның үлкен қасиеттілігі, арлылығы! Токетерін айтсам, Мұханды ұрпағымыздың ұрпағының ұрпағы алғыс сезіммен еске алатын болады. Білсең, қарағым, алғыстың үлкені – ұрпақ алғысы, қарғыстың үлкені ұрпақ – қарғысы.

Баукең орнынан тұрып, аласа стол үстінде жатқан газетті алып:

– Әнеукүні мына «Литературная газетада» Мұрат Әуезовтің мақаласы шықты, – деді жарқын үн қатып, орнына қайта кеп отыра бере. – Әрине, ол жас жігіт, бірақ үлкен үміт күттіретінін байқадым. «Литературная газета» жер жүзіне тарайды ғой. Соған Мұрат Әуезов көлемді мақала жазып, қол қойғанын (көтерген кей мәселесімен келіспесем де) жақсы талпыныс екен деп қуанып қалдым. Оны түсінем, әрине. Оны түсінем дегеннің мағынасы – жалтақтап жазыпты. С его стороны это правильный, но одновременно не правильный подход. Ол өз алдына мәселе. Мен Мұхтар Әуезовтің мұрагерінің бүкілодақтық әдебиет газетінде көрінгеніне қатты көтеріліп қалдым. Тағы жаман мақала емес. Мен өте риза болдым.

Ләйла Мұхтарқызы Әуезовамен қарым-қатынасым жоқ, сырттай байқауымша, (өзін өте әдепті ұстайды) ол Мұханның жақсы ұрпағы. Мұрат та осылай ізденіп еңбек етсе, әкесінің атын төмендетпейді.

Баукең кресло арқалығына шалқайыңқырай түсіп, үнсіз қалды. Әлден соң:

– Еңбек етпей еркелеп жүру – адамды өсірмейді, қайта өшіреді, – деді түзулене отырып. – Адамды еңбек қана өсіреді. Мұны жалғыз Мұрат қана емес, әр қазақтың ұл-қызы түсінуге, ескеруге тиіс. Онсыз ата-бабаларымыздың, әже-аналарымыздың еңбегі еш. Мұны Мұрат жақсы түсінетін тәрізді. Сөздің қысқасы, жоғарыдағы бүкілодақтық әдебиет газетінде оның мақаласының жарық көруі – үлкен қуаныш.

Бұл сөздерді Баукең әкелік қамқор, мақтаныш сезімімен толқи, тебірене отырып айтты. Ол кісінің сол сәттегі көңіл күйі тұлабойымды от боп шарпып, жүрегімді елжіретіп жіберді...

НЫҒМЕТТІҢ БІР ӘНГІМЕСІ

– Сен Нығмет Сауранбаев деген академик-ғалымды білуші ме едің?

– Сіз 1944 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясында 36 сағат лекция осыған кезіңізде кешігіп келуіне байланысты лекцияңызға кіргізбей қоятын академик-ғалым ғой.

– Дәл өзі. Марқұмға қатты риза болдым. Не үшін дейсің ғой?

– Ол біріншіден, терең ғалым екен. Екіншіден, халқымыздың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын жақсы білетін, біліп қана қоймай, жан-тәнімен сүйетін жан екен. Бір қызығы ол лекцияма кіргізбей қойғанымды көңіліне алмапты. Олай дейтінім, кейін оңаша жолығып, менен кешірім сұрағаны, талай сырласқаны бар. Егер, ол ақылды, әділ болмаса, мені жек көрер еді, кек тұтар еді. Ондайлар өмірде толып жатыр, қарағым.

Ә тоқта өзін-өзі ұлымын деп жүрген бір туысқаным туралы да айта кетейін. Мен оны ұлы ақын деген емеспін.

Бұл – жалған! Оны ұлы деген сөз менің аузымнан ешуақытта шықпайды, шыққан да емес. Әділдік керек мен оны орташа ақын деп те санамаймын. Бұл әрине жеке, ойым. Ұлы ақындар халықтан ғана шығады, халықтың қазынасынан шығады. Мәселен біздің ұлы халық ақындарымыздың дипломы өз алдына әрі беріден кейін оныншы бітірді деген куәлігі болмаған. Түсінемісің?

Ұлы деген сөзге түсіну керек, қарағым Махамбет, Абай, Мағжан ұлы ақын болам деп жазған емес. Ал, мына жақтағы өңкей шаласауаттылар ұлы боламын дейді. Тапқан екенбіз ұлыны!

Мен Махамбет, Абайдың, Мағжанның, Аханның (Ахмет Байтұрсыновтың), Қасымның, Байронның, Гетенің, Гейнениң, Пушкиннің, Лермонтовтың өлеңдерін жатқа білем. Ал оның бір өлеңін жатқа білмеймін.

Мұны еске алудағы себебім өзін-өзі ұлы деушілер нағыз тексіздер! Нығметке бір риза болғаным онда «пәленмін-түгенмін» деген ой атымен жоқ екен. Оның халқымыздың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын еске салар бір әңгімесі кеше есіме түсті. Соны саған айтып берейін, түсініп тыңда.

Баукең басын жастықтан көтеріп түзеле отырып сөзін бастады.

– Нығметтің ауылында бірге өскен құрдасы бар екен. Аты ұмытпасам, Қален болу керек. Оның Әбен деген аса қатты қалжыңдасатын жездесі бірде ауылдарына қыдыра келеді. Онда Қален он төрт-он бес жаста екен. Қыстың іші үйде отын таусылып Әбен екеуі ат шана жегіп ауыл сыртындағы жеті-сегіз шақырым жердегі тоғайдан ағаш кесіп әкелуге кетеді.

Ауылдың иттері әуілдеп үріп бұларға ере шығады. Біраз жер ұзатып салып қайтамыз деген иттерді Әбен атын атап «кә, кә» деп шақырып, соңынан ертіп отырады.

Әбен аттарды қатты айдап, қамшыны оңды-солды сілтеп барлық ит абалап үріп шанаға жақындай бергенде қауіпсіз отырған Қаленді әлгілерге лақтырып кеп жібереді. өшігіп келе жатқан иттер қанша дос болсадағы ортасына түскен Қаленді талай бастайды.

Әбен арашалап алудың орнына «айт, айт, ыр-р, ыр» деп иттерді өшіктіре түседі. Үстіндегі қалың киімінен Қаленнің денесіне иттердің тісі дарымайды. Бірақ қара жарғақ дал-дал болып жыртылады. Астында жатып досы иттерінің атын атағаннан кейін олар үдірейісіп-үдірейісіп тарай бастайды. Үсті-басының жыртылғанына қарамай, өзінің соншалықты қорланғанына ашуланбай Қален шанаға қайта кеп отырады, «Тірі жүрсем, ертелі-кеш осының өшін бір аламын. Сол уақытта сен де маған ашуланып, өкпелемейтін бол», – деп Әбенмен қол алысады.

Сонымен екеуі түк көрмегендей отындарын әкеліп жәйбарақат өз беттерімен кетеді.

Алматыдағы Абай атындағы педагогтік институтта оқып жүрген Қален жазғы демалысында көрші ауылда сатушы боп істейтін Әбен жездесінің үйіне барады. Қошемет-құрметке кенеліп әбден дандайсы бастаған ол арнайы амандаса келген балдызын төредей күтіп алады.

Ә дегеннен-ақ ішіп, қызыңқырап қалған Әбекен:

– Кешке қонақасыға қойды өзім соямын. – деп ешкімге бой бермейді.

– Қадірлі, қымбатты жездем маған деген қонақасын өзі соям деп еңбек етіп жатқанда мен төрде қарап отырам ба екен? Қойдың аяғын өзім буып беремін, – дейді Қален.

– Оу, халайық, бұл дұрыс екен. – деп Әбен балдызын өзімен бірге алып шығады.

Жерде жатқан қойдың аяғын Қален бір серпіп қалғаннан-ақ шешілетіндей етіп, оңайлап байлайды да, өзі кетіп қалады. Әбен өзінше күбірлей бірдемелерді айтып, қойдың тамағын өткір пышақпен орып жібергенде, бір серіпкеннен-ақ аяғы шешіліп кетеді. Әбден бауыздалып болмаған жануар соңғы күшін жиып алып, орнынан атып тұрып, басын екі жаққа кезек-кезек соғып, салақтатып, әлде жандалбаса ма, әлде өзін өлтірмек болған дұшпанын танығаны ма, зәресі ұша кейін қашқан Әбенді ойбайлатып үйге қуып тығады. Жұрт жабылып қойды әрең ұстайды.

Күтпеген жерден жүрегі жарыла жаздап үрейленген Әбен төрде түк білмеген кісідей жантайып жатқан Қаленге қатты ашуланады.

– Қойдың аяғын шала байлағаның не? Оқу оқып атқа теріс мінітін болғансың ба?!– дейді тиісе сөйлеп.

– Жаңа өзіміз соямыз дегенде көнбеп едің. Саған сол керек, – деп туыстары оның өзін кінәлайды.

Қатты шошып ауырған Әбенді бақсы шешесі қағып-соғып, ұшықтап жазып алады.

– Басым ауырып тұр, жүрегім қатты қысылып барады. Келгелі арақ ішуден бір тыным алғаным жоқ. Бастаудың басына апарыңдаршы, – деп Қален түске дейін төсек тартып жатып алады.

Әбен інісі екеуі әбден естері шығып не істерін білмей саскалақтап, біресе бастаудан су әкелуге кетіп, біресе доғарған арбаны қайта жегуге айналып жүргендерінде Қален әдісін тауып, қалта сағатын көйлегінің астынан ала дәл жүрегінің тұсына қойып, ілкім көзін ашып ептеп қана әпкесіне ымдайды. Өзі де эзер шыдап отырған ол кісі «мұның жүрегін тыңдап көрейінші» деп құлағын тосса жүрегі жарыла жаздап сарт-сырт соғып тұр. Есі шыққаны соншалық айқайлап жылап Әбенді шақырады.

– Арақ бермеңдер ішпесін десе болмай қойып едіңдер. Міне енді өлгеннен басқа түгі де қалған жоқ. Жүрегі сартылдап бара жатыр. – дейді.

Өзі шала мас. Әбен жүгіріп кеп, құлағын тоса бере:

– Ой-бай-ай, шынымен жүрегі жарылып барады. Енді қайттім? Ақсарбас!– деп қайта-қайта айқайлайды.

Ақсарбас пен қоңыр жабағы құлағына тигеннен кейін Қален төсінен қалта сағатын білдірмей алып, әбден ыңыранып, көзін ашады. Мұны жақсылыққа жорыған Әбен жаңағы айқай айқай ма, одан бетер ақсарбастайды.

Қаленді эзер «тірілтіп» ауылға алып кеп ақсарбасқа атаған қоңыр жабағыны сойып, етін елге үлестіреді.

Енді Қаленге арақты байқап беріп, күтім жағына ауысады. Ол тәуірленгеннен кейін жездесі Әбен шөпке бармақшы болады.

– Жалғыз барған қиын ғой мен де бірге барайын, көмектесейін. – дейді. Қален қара таяқ балдызы көмектесем деп тұрған соң, оны өзіне үлкен дәреже көріп, жұртқа мақтана қарап, шөпке Қаленді бірге ертіп кетеді.

Шөпті тиеп қайтып келе жатып, арба үстінде Қален неше түрлі қорқынышты әңгіме айтады.

– Мына жерде борсықтың іні көп. Ойпырмай, қара суырдың да іні бар көрінеді. Қара суыр кісінің қарнын жарып кіріп кетеді дейді. Қайдағы қиын қауіпті жермен жүргенімізді қарашы! Мен қорқып келем. Неменеге бұл жермен жүрдің? – дейді.

– Мына жол жақын, төте жол болған соң, жүре салып едім. Осы сен бірдемені сезіп келе жатырмысың? Аман-есен үйге жетсек жарар еді, – деп Әбен қауіптенді.

Арба бір қиялау жерге жеткенде:

– Аттың божысын маған берші? Мен ұстайын. Сен шаршадың ғой, демал, – деп Қален божыны өз қолына алады.

Қия бетке таяп қалған кезде Әбеннің қауіпсіз отырғанын білген Қален атты өрге шұғыл бұрып жібереді. Төрт дөңгелегі аспаннан келіп, Әбенді баса арба төңкеріледі. Өзі ертерек секіріп түсіп, тез биені доғарып жіберіп, отқа қояды. әлден кейін арба астынан Әбеннің болымсыз даусы естіледі.

– Е, тірі екенсің ғой, әзір жата тұр, – деп шөптің ыңғайлы бір жерін қуыстап, осы тұста жатқан шығарсың деген оймен Әбенге жақындай келіп, бар күшімен ұстай бүріп, бұрай бастайды.

– Бауырым! Бауырым! Тірімісің! Менің ішіме қара суыр кіріп барады. – деп Әбен ышқына айқай салады.

Арба аударылғаннан бері шығуға әрекет жасап жатқан Әбен ішінен кеп «қара суыр» жабысқаннан кейін, түйенің жарты етіндей алып денесімен жұлқына «әуп!» деп шөпті көтере түрегеп, ауыр жүкті серпіп тастай бере, беті ауған жағына қарай ойбай сап қашады. Дүлей айқайдан есі шыға шошынған құлын енесін де ұмытып, құйрығын көкке тігіп, тауға қарай құйындата шаба жөнеледі.

Әбен бірқатар жерге жүгіріп барып, есін жиып, қарнының бүтін екенін білгеннен кейін Қаленді іздеуге айналады.

Бұл уақытта Қален бетіне қалындау топырақ жағып, қолдарын, киімдерін топыраққа бояп, оған айғыздап-айғыздап сызық салып, шөптің жеңілдеу қуысына есінен танған болып, үн-түнсіз жатып алады.

Қазақ мұндай қысылған жағдайда кісі жолына кісі айтпаса да аса бір жақсы көрген малын садақаға арнайды. Оның үстіне Әбен шешесі бақсы болғандықтан ба жақсы мал адамның жанын алып қалады деген сөзге біржола иланатын көрінеді. Тұңғыш ұлына деп мәпелеп бағып жүрген құнанын Қаленнің жолына атап, Құдайдың құлағына шалынсын дегендей бар даусымен ақсарбастайды.

Аяңдаған жүріспен үйіне таяған сәтте «бұлар неге кешікті?» деп тағатсыздана қауіптеніп, жол қарайлап жүрген әпкесі Әбенді танып:

– Қален көрінбейді. Әбен аяңдап келе жатыр. Тағы да бірдеме болып қалмаса жарар еді, – дейді тездетіп енесіне барып.

Бақсы енесі екеуі есік алдына шығып жас балаша үрпиісіп тұрғанда Әбен де жетеді. Арба үстінде қимылсыз жатқан Қаленді көріп, кемпір жындарын шақырып, ұшықтайтын су даярлап, ақсарбастайды.

– Айттым, мен айттым. Ұлымның торы құнанын ақсарбасқа айттым. – дейді Әбен дауыстап.

Кемпір айқайды салып, арбаны шырқөбелек айналып бақсы боп ойнап, Қаленді үстіне су бүркіп, екі бетіне шапалақпен кезек-кезек ұрып, әбден шаршап үйге алып кіреді.

Тағы таяқ жеп қалармын деген қауіппен Қален үйге кірісімен шала-пұла есін жиғандай болады. Бақсы кемпір елге істейтін әдеті бойынша баласы Әбенге «ақсарбасты алып келіп, қолма-қол сой» – дейді

«Өлген» кісі «тіріліп», есін жинағаннан кейін Әбен де бұған қарсылық жасамай айтқан торы құнанды тобынан эзер ұстап әкеледі.

Бұл кезде Қален өзіне-өзі келіп, есін жинап алады.

– Мал сойылып жатыр ғой. Одан да осы атыңды сатып, маған қаражат жасап бер, – дейді.

– Олай болса, торы құнанды балам мінсін деп үміт етіп жүр едім. Оны ұлымның өзіне қалдырып биемді сатайын, – деп Әбен биесін сатып, ақшалап береді.

Ертесіне Қален қайтпақ болып, ат-арбасын жеккізіп, өзіне тиесілі шаруашылықтарын түгелдей арбаға артып ауыл-аймақпен қоштасқан болып жүріп, шығарып саламын деп күнібұрын ерттетіп қойған Әбеннің атының айылдарын босатып, ауыздығын алып қояды.

– Жұртпен қоштасып болысымен, сен арбаны тоқтатпай айдап кет. Әбен бізге жете алмайтын болсын, – дейді жолдасына сыбырлап.

– Бізді шығарып салмай-ақ қой, – дегенін ішіп қызып алған Әбен тыңдамаған соң, оны атқа өзі мінгізбек болып тұрып:

– Баяғыда итке талатқаның есінде ме? Соның есесін неше есе қайтарып алдым? Есің енді кірген шығар, егер алда тағы тиісетін болсаң, тартар жазаң бұдан да үлкен, – деп Қален қолтығынан сүйегенсіп, жездесін аттың ар жағына қарай итеріп жібереді. Қайта толқып минуте шамасы келмеген Әбен аттың бауырына аунап түседі. Қален арбасына отырып ұзап кетеді.

– Өзімнің істегенім де өрескел еді. Иттермен дос болып, аттарын білгеннен ғана жаны қалып еді. – Ол да маған істерін істеді. Ендігі өрескел қалжыңымыз осымен аяқталатын шығар. – дейді Әбен.

Нығмет айтып берген осы әңгіме кеше есіме түсіп, ауылымды сағынып, рахат сезімге баттым. Алматыға сыймай жатырмын, дегенімнің сырын енді түсіндің бе?

– Түсіндім.

НАҒЫЗ ҒАЛЫМ МІНЕЗІ

«Алматы» шипажайы. Мезгіл кіші бесін. Күн көзін сұр бұлт тұмшалап алған. Күздің салқын самалы қойны-қоншына еркелей еніп, мойнына асылып маз. Баукең екеуіміз жасыл аллеямен жоғары төмен қыдырысып жүрміз.

– Ақжан Машанов деген ағанды білуші ме едің?

– Әл-Фарабидей бабамыздың әлемде барын бізге алғаш танытқан кісі ғой.

– Дұрыс. Сол кісі де осы шипажайда демалып жатыр. Кешкілік серуенде екеуіміз оңаша сырласып жүрміз. Ақаңның ғылымға берілгенін мына айтқан шағын әңгімесінен-ақ аңғаруға болады.

Ауыл ақсақалы кітап қолтықтап келе жатқан жастан:

– Сені қызықтыратын нәрсе мал ма, әлде ғылым ба? – деп сұрапты. Сонда жас жігіт:

– Әлбетте мені қызықтыратын нәрсе – ғылым... Ол өзімен достасқан жанды тек жақсылыққа жетелейді. Ертеңін ойлаған адам ғылым иесімен, бүгінін ойлаған адам мал иесімен дос болады, – депті. Жас жігіттің (менің шамалауымша, ол Ақаңның өзі болуы да мүмкін) осы жауабын ауық-ауық шәкірттерімнің естеріне сап, ой бөлісіп отырамын...

Тағы бірде:

– Бауыржан, жоғары оқу орнында оқытушы болып істейтін көршім: «Әл-Фараби туралы жазып жүрген кітабыңыздың бір жеріне менің де аты-жөнімді қосып қойыңызшы, тарихта қалайын» деп өтінді, – деп әңгіме айтты.

– Қостыңыз ба?

– Оған былай дедім: «Сен өтірік айтасың, ұрлық жасайсың, ал әл-Фараби бабамыз өтірік айтпаған, ұрлық жасамаған. Қалай қосамын? Олай етсем, ұлы баба аруағынан ұят болмай ма?».

Қандай әділ жауап, ә! Мен жорыта, не дер екен деп:

– Бүгінгі Әл-Фараби – менмін! – дедім дауысымды көтеріп.

– Болсаң боларсың, Бауыржан, саған айтар дауым жоқ. Себебі, әл-Фараби ештеңеден қорықпаған, – деді шын көңілмен. Күліп жібердім де:

– Көке, маған Әл-Фарабимін деу астамшылық, – дедім, – Бізге ол кісінің лайықты ұрпағы бола алсақ та жеткілікті...

Ақаң қуанғанынан мені құшақтай алды. Нағыз ғалым мінезі...

Мамытбек Қалдыбай,
жазушы

ЕЛ БОЛЫП ЕСКЕРСЕК...

*Қазақстан Республикасы Президенті
әкімшілігі мен Қорғаныс министрлігі назарына !*

Біз барлық кезде Момышұлы лекциясын қызығушылықпен күтетінбіз. Ол қандай бір материал болмасын, көбіне қағазға қарамай, схемаға, әскери тәжірибеге сүйене түсіндіріп, әр тезисін өнегелі мысалдармен бекітетін.

Тактиканың күрделі мәселелерін творчестволықпен ойлап, творчестволықпен шеше білуге баулитын. Ол шенге бас имес қарапайымдылығымен және тыңдаушылардың бәріне қатаң талап қоя білетін әділдігімен біздің сүйіспеншілігімізге бөленген еді.

И. М. Голушко, генерал-полковник
әскери ғылым докторы, профессор, ССРО
Қорғаныс министрлігі тыл штабының бастығы.

«Тыл солдаттары» кітабынан, М. 1982. «Әскери» баспа.

Бойы ортадан биік, аздап толалау, етті-жеңді келген, жоталы қыр мұрынды, сымбатты жігіт ағасымен Алматы әскери госпиталында кездестім. Ол кісі өзін:

– Полковник Бергенғали Оразғалиұлы Сейітқалиев, – деп таныстырды. Біраз сөйлесе келе:

– Сізді мұнда шақырған себебім, Бауыржан Момышұлы туралы көңіліме сыймай жүрген ойлар бар еді, соны айтқым келді.

– Айтыңыз, құлағым сізде.

Екеуміз ашық алаңның шығыс бөлігіндегі ұзынша, жайпақ орындыққа қатар жайғастық. Күз күні төбемізден нұрын аямай төгіп тұр.

– 1983 жыл. Алматыдағы Орта Азия әскери округі штабында жұмыс істеп жүргем. Мені Саратов облысындағы Вольский әскери училищесін бітірушілерден емтихан қабылдауға жіберді. Онда бір ай болдым.

Емтихан қабылдау сарапшы тобының төрағасы, ССРО Қорғаныс министрінің орынбасары, генерал-полковник Н. Рожков училище басшыларымен менің қабылдап отырған емтиханыма қатынасты.

– Біз кедергі жасамайық, жұмысыңызды жалғастыра беріңіз, – деп 15-20 минуттан кейін ол кісі қоштасып, аудиториядан шығып кетті.

– Емтихан тапсырушылар саны қанша еді?

– Мың. Сол мыңның ішінде, өкінішке орай, жалғыз қазақ жігіті Қажығали Мұқатов болды. Ол кейін генерал атанып, ұзақ жыл Қорғаныс министрлігі тыл басқармасын басқарды, қазір де жауапты қызметте. Ой, негізгі бағытымнан ауытқып кетіппін ғой. Кешіріңіз. Түске жақын училище бастығының орынбасары келіп:

– Сіз сағат екіде генерал-полковник Н. Рожковтың алдында болуыңыз керек, – деді. Мен:

– Неге шақырды? Емтихан қабылдау тәсілім ұнамады ма? Әлде емтихан қабылдау барысында бір қателік жіберіп алдым ба? Немесе біреу үстімнен шағым айтты ма? Мәскеуден келген үлкен бастық жай шақыртпайды ғой, – деп ойлап, уайымдап қалдым.

Айтқан мезгілде барып, сәлем бердім. Орнынан тұрып, күлімсірей сәлемімді алып:

– Бағана да амандастық қой. Төрлет, – деп қарсыдағы орындықты нұсқады. – Сен қазақсың ба?

– Иә, қазақпын.

– Дайындығың жақсы екен. Бауыржан Момышұлын білесің бе?

– Білем. Бауыржан Момышұлын Совет Одағында кім білмейді? Аты тіпті шет елге де жайылды. Ол кісі ел, халық батыры ғой. Өз басым дидактасып, сөйлескен жан емеспін. Дидактасып, сөйлеспесем де, сыртынан мақтаныш етіп, өзіме ұстаз санаймын. Тек қиыны, былтыр мархұм болды.

– Естідім. Өте өкінішті, – деп қинала қабақ шытып, маған көңіл айтты.

– Әскери академияда мен ол кісінің дәрісін тындап едім. Керемет педагог болатын. Сабағынан қалмауға тырысатынбыз. Әр лекциясы, жинаған тәжірибесі бізге ұмытылмас әсер сыйлайтын. Сол әсері менің осындай бастық болуыма себін тигізді деп ойлаймын. Ол кісі сенің халқыңның ғана емес, бүкіл Совет халқының да көкірегінде сақталады деп білем. Нұрлы бейнесі әр кез жадымда. Шәкірттеріне сондай сыйлы, қадірлі, өте бір әділетті кісі еді. Ол кісіден білім алғанымды өзіме үлкен мәртебе санаймын. Бауыржан Момышұлы менің ұлы ұстаздарымның бірі, – деді.

– Жаныма майдай жағатын сөздер айттыңыз. Ілтипатыңызға жалғыз мен емес, бүкіл қазақ халқы риза болатыны сөзсіз, – деп едім:

– Мәселе онда емес, мәселе Бауыржан Момышұлының нағыз педагог екендігінде. Менің шамалауымша, ол кісінің шәкірттерінен үлкен, үлкен жиырмаға жуық генерал шықты. Өзің ойлап, таразылашы, Отанымызға бір қазақ 20 генерал дайындап берсе, ол аз ба? Сені шақырғандағы мақсатым – Бауыржан Момышұлының шәкірті екенімді айту еді. Жақсы, жұмысыңды жалғастыра бер, – деп қоштасты. Мына сөздерді естігенде есім шыға қуандым.

– Ал, Беке, менің қуанғаным сондай, қазір өзім күн қасында тұрғандаймын. Сіз маған еліміз боп ескерер тамаша ой айттыңыз, – дедім қатты толқи

тебіреніп. – Баукеңмен 21 жыл араласып жүріп, жастықтың, әлде тәжірибесіздіктің әсері ме, ол кісінің ұстаздық өмірі туралы білуге онша ынтықпаппын. Баукеңнің қолбасылық, ұстаздық қыры әлі ашылмай келе жатқан тың дүние...

– Баукең батыр болды, дана болды дейміз. Ол да керек, – деп Бергенғали біраз ойға шомып, қайта сөйледі. – Ең маңызды мәселе – Бауыржан Момышұлының қолбасылық, ұстаздық еңбегін зерттеп, қыр-сырын ашып, оны ұрпағымызға жеткізу. Соғыс қайнап тұрған кезде аға лейтенант Баукең полк командирі болады. Сол кезде де, қазір де аға лейтенант шеніндегі офицер, мейлі үлкен бастықтың баласы болса да, ол орынға бара алмайды. Армия командашысы Михаил Иванович Чистяков Баукеңе: «Басқа майдан шебін білмеймін, менің майдан шебімде аға лейтенант полк командирі болған жалғыз сенсің» – дейді ғой. Бұл деген аса үлкен баға. Өз басым Бауыржан Момышұлының қолбасылық, ұстаздық қырын ашқан еңбекті әлі таба алмай келем. Соған кәдімгідей қарным ашады, көңілім құлазиды. Иығымда зіл батпан ауыр жүк жүргендей сезінем. Баукеңнің қолбасылық, ұстаздық қыры ашылмаса, халқымыз, ұрпағымыз үшін үлкен өкініш. Егер Баукеңнің қолбасылық, ұстаздық қыры ашылса, халқымызға, ұрпағымызға жаңа бір әсер, жаңа бір көзқарас сыйлар еді деп ойлаймын. Осыны жоғары жақтағы басшыларымыз ескеріп, лайықты шара қолданса, шіркін. Бұл бәрінен болашаққа керек. Өзімізді өзіміз сыйламасақ, бізді кім сыйлайды? Баукеңдей адамның өнегесі, тәрбиелік тағлымы үлкен. Бүгін сізге жолығып, іштегі шерімді тарқатқаныма ризамын. Кеудеме сыймай, екі иығымды езіп жүрген ауыр жүктен арылғандай болдым. «Бұл кім еді?» – деп айыпқа бұйыра көрмеңіз. Мен қарапайым көп полковниктің бірі ғанамын.

– Пікіріңіз бәрімізді ойлантатын пікір, Беке.

– Сіз белгілі кинорежиссер Алмас Хасенұлы Байзақовты білуші ме едіңіз?

– Аздап білем.

– Ол текті жердің баласы. Әкесі Семей облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, Алматы қалалық атқару комитетінің төрағасы болған кісі. Сол Алмас маған бірде:

– Сіз генерал-полковник Иван Макарович Голушконы білесіз бе? – деп сұрады.

– Ол кісінің лауазымын, соғысқа қатысқанын, әскери ғылым докторы, профессор екенін сырттай білем, – дедім.

– Көмекші операторым екеуміз 1985 жылы Мәскеуге барып, Иван Макарович Голушкомен жолықтық. Алдында ол кісінің «Тыл солдаттары» деген кітабынан Бауыржан Момышұлының қандай ұстаз, өзінің қандай шәкірт болғаны, Баукеңнің үлкен тұлға екені жөнінде бір жарым бет жазған жүрек терберлік жазуын оқып, телефон соғып:

– Бауыржан Момышұлы туралы деректі фильм түсірсек деген ойдамыз.

Бізге көмектесе аласыз ба? – дегенімде, ол кісі:

– Келіңіздер, Қорғаныс министрлігінің өз киностудиясы бар. Сөз жоқ көмектесеміз, – деген болатын. Барсақ, бәрін дайындап, бізге қолқабыс көрсетуге бір подполковникті бөліп қойыпты.

Апта жүріп, жұмысымызды бітіріп, Алматыға кешкі ұшақпен қайтатын болдық. Қоштасқалы Иван Макарович Голушконың кабинетіне ендік.

– Қалай, келген шаруаларыңыз бітті ме?

– Бітті, көмегіңізге рақмет. Бүгін кешкі ұшақпен Алматыға ұшпақпыз.

– Өтінішім, ертең ұшыңыздар. Қай мезгілде ұшқандарыңыз қолайлы?

– Таңертеңгі сағат тоғыз дұрыс-ау.

Түймені басты. Ішке подполковник енді.

– Мына кісілердің билетін ертеңгі сағат тоғыздағы ұшаққа ауыстырып әкеліп бер, – деді де, бізді ары-бері алып жүрген подполковникке бұрылып:

– Бүгін бұл кісілерді қыдыртып, Москваны аралат. Кешкі сағат алтыда менің үйіме қонаққа алып кел, – деді. Өзі керемет көпшіл, кішіпейіл кісі екен.

– Асыл ұстазым туралы жылы лебізімді білдіру – шәкірттік парызым, – деп дастарқаны басында бізге Баукеңнің ұстаздық өмірінен тебірене сыр шертті. Біз сол сәтті киноға түсіріп алдық.

– Ой, жарайсың, жігітім, – дедім мен қуанып.

– Беке, өзіңіз қайда, қандай әскери оқу орнында оқыдыңыз?

– Саратов облысындағы Вольский әскери училищесінде, одан кейін Ленинградтағы әскери академияда білім алдым. Бізге Баукеңнің шәкірттері – әскери ғылым докторлары, профессор-генералдар, әскери ғылым кандидаттары – доценттер дәріс оқыды. Кейбірі декан, кафедра меңгерушісі боп істейтін. Олардың біразы әлі де бар. Академия бастығы генерал-полковник Ермаков бала кезінде Тараз қаласында тұрған екен. Бізге бүйрегі бұратын.

– Баукеңнің шәкірттері – әскери ғылым докторлары, профессор-генералдар, әскери ғылым кандидаттары – доценттер лекция оқыды дедіңіз. Сол кісілердің аты-жөндерін айта аласыз ба?

– Ұзақ жыл кафедра басқарған әскери ғылым кандидаты, доцент, генерал-майор Марченко, Совет одағы Қорғаныс министрлігі азық-түлік басқармасының бастығы, генерал-полковник Иван Данилович Исаенко, әскери ғылым кандидаты, доцент Сергей Яковлевич Ракитянский (Сергей Яковлевич менің курстық, дипломдық жұмысыма жетекшілік еткен, өте ірі маман, керемет ұстамды, білімді кісі еді). Е, есіме түсті, полковник Семенов, тағы үш-төрт генерал оқытушымыз болды. Өкінішке орай, аты-жөндерін ұмытыппын. Ол кісілердің бәрі Баукеңнің шәкірттері. Өте өкінетінім, сізге ұқсап мен де ол кісілерден Бауыржан Момышұлының ұстаздық ерекшеліктерін сұрамаппын. Сұрағанымда, сөз жоқ айтар еді.

– Баукең Калинин қаласындағы әскери-шаруашылық академияда сабақ берді емес пе? Ол кісінің Ленинград әскери академиясына қандай қатысы бар?

– Сұрағыңыз орынды. Баукең ұстаздық еткен Калининград қаласындағы әскери-көлік академияны Н.С.Хрущев кезінде Ленинград әскери тыл және көлік академиясына қосқан болатын.

– Е, енді түсінікті.

– 2001 жылы Баукеңнің 90 жылдық мерейтойында мен Жамбыл облысының әкімшілігіндегі азаматтарға:

– Бір-екі адамды Ленинград академиясына іссапармен жіберіңіздер. Баукеңнің шәкірттері – профессор-генералдармен сөйлесіп, академия мен Подольск әскери мұрағаттарында болсын. Менің шамалауымша, Баукең тәрбиелеген генералдар саны қырықтан асады. Өйткені, Баукең әскери академияда бес жыл ең кемі екі мыңдай офицерге дәріс оқыды. Мұны да мұрағат құжаты арқылы анықтап, Бауыржан Момышұлының ұстаздық қырсырын ашуға болатындай, – деген өтініш білдіріп едім. Олар: «Өтінішіңіз орынды, өйтеміз, бүйтеміз» – деп қолдау көрсеткен соң, академияда бірге оқыған, сонда ұстаздық етіп жүрген орыс профессор-генерал достарыма телефон шалып, «бізден адам барса, көмектесіңіздер» дегенімде, бәрі «келсін, қолдан келген көмегімізді аямаймыз» дескен еді. Ол кезде жағдай қиын, қаржы тапшы болып, ойлаған ойымыз іске аспай қалды.

«Ештен де кеш жақсы» деген ғой. Баукеңнің туғанына жүз жыл толуы мерейтойына бір жылдан сәл астам уақыт қалды. Ол тез, бір күндей өтіп кетеді. Сол себепті жіті қимылдап, Баукеңнің көзі тірі шәкірттері – профессор-генералдармен жолығып сөйлесу, әскери мұрағаттарда болып, ол кісінің ұстаздық қырын мұқият, жан-жақты, терең зерттеп, бір нәтижеге жету үшін іссапармен Мәскеуге, Петербургке бір-екі адам жіберсек деген өтінішті жоғары лауазымды басшыларға айтқым келеді.

Тағы бір тілегім, Құрлық әскери институтына, әскери бригадаға Баукеңнің атын берсе, артық болмас еді. Сонымен бірге Бауыржан Момышұлы атындағы екі дәрежелі орден тағайындалса, Бірінші дәрежелі орденмен полк командирінен жоғары командирлер, Екінші дәрежелі орденмен полк командиріне дейінгі командирлер марапатталса, дұрыс болар еді. Мұны да мен әскери адам ретінде сарбаздардың рухын көтеріп, ерлікке, отансүйгіштікке баулуға себі тиетін шара деп білем.

Біздің кейде Баукеңнің әскери профессор атағына жай, үйреншікті нәрсе деп үстірт, жеңіл-желпі қарайтынымыз бар. Тереңірек ойлансақ, академия есігін ашқанға ондай атақты оп-оңай бере салмайды. Оған қанша талпынсаң да жете алмауың мүмкін. Бағаласақ, Баукеңнің әскери профессор атанып, әскери академияда сабақ беруі халқымызға үлкен абырой, үлкен олжа.

– Сұрағаным үшін айып етпеңіз, өзіңіз қай жерде туып-өстіңіз?

– Мен Орынбор облысы Первомайский ауданында туып-өстім. Әке-шешем бұрын Орал мен Атыраудың ортасындағы Тайпақтың тұрғыны екен.

– Әке-шешеніз қандай кісілер еді?

– Мақтанғаным емес, әкем де, шешем де, қазақша айтқанда көргені бар кісілер еді. Әкем жетімдіктің салдарынан оқи алмаған. Самара қорғаныс заводында қарапайым жұмысшы боп жүргенінде соғыс басталып, майданға сұранады. Цех бастығы:

– Сен жұмысты жақсы істейсің, өзімізге керексің, жібермеймін, – деп қарсы болады.

– Майданға ағам, құрдасым бара жатыр. Менің олардан қалғым келмейді, – деп ол кісі екінші рет әскери комиссариатқа өтініш жазады. Бұл жолы цех бастығы амалсыздан рұқсат етеді.

Әкем жаумен Ленинград қорғаныс шебінде бетпе-бет келеді. Ол жерде окоп қазу мүмкін емес екен, сәл қазса, су шығады. Бірінші күні ағасы оққа ұшады. Құрдасы:

– Кезек енді маған келді-ау, – дейді. Минометтен атылған снаряд жарылады. Түтін, шаң сейілгенде, әкем құрдасының миы кеудесінде шашылып жатқанын көреді. Сөйтіп бір күнде ағасынан, құрдасынан айырылады. Өзі бірнеше рет жараланып, үйге мүгедек боп оралады. Ол кісіге ерекше риза болатыным, бізге жақсы тәрбие берді.

– Қазір туған-туысқандарыңыз қайда тұрады?

– Орынбор облысында.

– Сіз қазақша жақсы сөйлейсіз ғой.

– Қазақ емеспін бе? Кішкене кезімізде әке-шешеміз бізге батырлар жырын оқытатын. Кейбір алматылықтардың ана тілін білмейтініне таң қалам, намыстанам. Бұл жөнінде Баукеңнің ашуланатыны да әбден орынды.

– Сіздің әскери шеніңіз қандай?

– Полковник. 40 жылғы әскери өмірімде генерал, бастық болайын деп ойлаған емеспін. Әйтеуір әке-шешеме, еліме ұят келмесе екен деп әскери қызметімді тиянақты атқаруға талпынып бақтым. Кейін Орталық Азия әскери округінің штабында істедім. 1989 жылы Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Құрмет грамотасымен марапатталдым. Сол жылы Орталық Азия әскери округі тарап, Түркістан әскери округіне қосылғанда, мен Қорғаныс министрінің бұйрығымен тыл басқармасының бөлім бастығы боп Венгрияға кеттім. 1990 жылы Венгриядан ештеңе жоғалтпай, ешқандай апатқа ұшырамай, шығынсыз шыққаным үшін Жауынгерлік орденімен, кейінірек «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 10 жыл» мерекелік медалімен марапатталдым.

Жауынгерлік орденді Мәскеуде президент М. С. Горбачевтің өзі табыс етті. Сол сәтте әке-шешемнің ойынан шықтым, елімнің үмітін ақтаған сияқтымын деп қуандым. Совет үкіметі құлағаннан кейін Қазақстан Республикасы

Қорғаныс министрлігінде істедім. Кейін үш жарым жыл Оңтүстік әскери округі қолбасының орынбасары боп, генералдық міндетті атқардым...

– Сізді күндеушілер болды ма?

– Мен ондай нәрсеге мән берген емеспін. Орыс халқы интернационалист ұлы халық. Оқуға түскенде де, оқудан кейін де, шет жерде жүргенде де ол халықтың жәрдемін көп көрдім. Маған сондай бір майдалыққа бармайтын жақсы кісілер тап болды. Олардан көп нәрсе үйрендім. Сол үшін де өзімді бақытты санаймын. Осындай дәрежеге жеткенім солардың арқасы. Ол профессор-генералдармен күні бүгінге дейін хабарласып, хал-жағдай білісіп тұрам. Шеніміз үлкен демей олар да таныстары арқылы маған сәлем жолдап, телефон соғып, хал-жағдайымды біліп тұрады.

– Басыңыздан талас-тартыс өтті ме?

– Мен талас-тартыстан аулақ жүрдім.

– «Шәкіртсіз – ұстаз тұл» деген. Қарамағыңызда болған әскери кадрлар туралы не айтар едіңіз?

– Кезінде менің қарамағымда болған жігіттердің 15-і қазір бірінші қатарда тыл басқарып, намысқа беріліп, әскери қызметін адал атқарып жүр.

– Ол азаматтардың бәрі де Бауыржан Момышұлының бүгінгі ізбасарлары ғой?

– Дәл солай. Менің жоғарыдағы өтінішімді биліктегі бауырларымыз ескеріп, нәтижелі шешім қабылдайтын шығар деген үміттемен...

– Үмітіңіздің ақталуына тілектеспін.

ҚУАНЫШ ЖАСЫ

Баукең қолымды қалбалақтай алысымен:

– Дер кезінде келдің, қарағым, – деп маған бір түрлі елжірей, емірене қарады. Отты жанары ойлы, қоңырқай жүзі нұрлы. Мен Баукең көңіл күйінің көтеріңкі болуының тегін емесін іштей сезіп, тез үйреншікті орныма жайғастым.

– Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев үшінші рет Еңбек Ері атанды. Естіген шығарсың?

– Естідім.

– Естісең, неге маған құтты болсын айтпайсың?!

– Құтты болсын, аға. Құттықтаймын.

– Е, солай десеңші. Қуанғаннан мен мына үйге сыймай жатырмын. Дінмұхамед халқымызға үлкен олжа салды. Түсінсең, оның үш мәрте Еңбек Ері атануы – халқымыздың мерейі, халқымыздың абыройы!

– Бұл сөздерді Баукең орнынан қозғала түсіп, қатты дауыстай, шамырқана айтты.

– Сендер қазақты жалқау деп оттайсыңдар. Қайдағы жалқау?! Жалқау үш мәрте Еңбек Ері атана ма?! Сендер қазақты аңқау деп оттайсыңдар. Қайдағы аңқау?! Аңқау Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитеті Саяси бюросының құрамында болып, дүниежүзілік ұлы державаның бірі – Кеңес Одағына басшылықты тең атқара ма?!

Кешегі Отан соғысында қазақтар бүкіл әлем таңдай қағып, таң қаларлық ерліктер жасады. Бір ғана Талғат Бигелдиновты ал. Гитлердің ең сенген, ең мақтаулы, тәжірибелі ұшқышының ұшағын атып түсіріп, өзін тірідей тұтқын еткен. 305 рет әуе жекпе-жегінде 305 рет жеңіске жеткен.

Соғыс талабы бойынша 14 жау ұшағын өртке ораған жауынгерге Кеңес Одағының Батыры атағы берілетін жора бар. Біздің Талғат 60-тан астам жау ұшағын отқа ораған. Демек, ол екі емес, бес мәрте Кеңес Одағының Батыры!

Сендер қазаққа жалқаусың, аңқаусың деп жала жапқанды қашан қоясыңдар?! Білмесең, біліп қой, менің халқым бір емес, үш мәрте Еңбек Ері, бес мәрте Кеңес Одағының Батыры!

Тұла бойымды ыстық жалын шарпып, жүрегім тулай соғып, жанарым жасқа толып кетті. Ол қуаныш жасы екенін кейін ес жиғанда бір-ақ білдім...

Дінмұхамед Ахметұлы үшінші рет Социалистік Еңбек Ері атағын алғанда Баукең балаша қуанды.

– Дінмұхамед халқымызға үлкен олжа салды. Түсінсең, оның үш мәрте Еңбек Ері атануы – халқымыздың мерейі, халқымыздың абыройы.

Сендер жала жапқанды қашан қоясыңдар! Білмесең, біл, менің халқым бір емес, үш мәрте Еңбек Ері!

БАУКЕҢНІҢ ШӘКІРТІ

Москва дене тәрбиелеу мәдениеті институтының түлегі, биология ғылымының кандидаты, педагогика ғылымының докторы, профессор, Қазақ мемлекеттік спорт және туризм академиясының бұрынғы ректоры, Қазақстан ұлттық спорт одағы, олимпиада академиясының алғашқы президенті, жүзге тарта ғылыми еңбектің авторы, 3 ғылым докторын, 10 ғылым кандидатын дайындаған, өзін Бауыржан Момышұлының шәкіртімін деп білген Бектілеу Қаражанұлы Қаражановтың өмірі үлгі-өнегеге, ғибаратқа толы. Батыс Қазақстан облысы, Жаңа қала ауданы, Бекетай ауылынан қанат қаққан ол ақыл-парасаттың биігі – алпыстың асқарынан аса бере мезгілсіз көз жұмды.

Төменде оқырман назарына мархұмның рухани жан-дүниесімен, Баукең шәкіртіне тән мінез ерекшелігімен таныстырар жазушы Мамытбек Қалдыбайдың жазбасын ұсынып отырмыз.

КІЛТ

Бектілеу Қаражанұлы түзу қыр мұрынды, қараторы өңді, орта бойлы, денесінде артық ет жоқ, шымыр, сұлу да сұсты, тік мінезді азамат еді. Мен қарамағында 10 жылдан астам орыс, қазақ тілдері кафедрасының меңгерушісі боп істедім. Ұжымымызда ол кісіге ешкім қарсы келмейтін, даулы мәселе туа қалса, жұртқа өз ойын мәдениетті түрде жайлап түсіндіріп, істің тігісін оп-оңай жатқыза қоятын. Жиналыстарда, түрлі бас қосуларда сыпайы сәлемдесіп, сөйлескенім болмаса, мен өзімен етене жақын сырласқан емес едім. Тек бірде Бауыржан Момышұлының туғанына 80 жыл толуы құрметіне арналған салтанатты жиын Абай атындағы опера және балет театрында өтетін болып, ертерек барсам, залдың орта шенінде Бектілеу Қаражанұлы жалғыз отыр екен. Сәлем беріп, қасына жайғасып:

- Арнайы шақырумен келдің бе? – деп сұрадым.
- Жоқ. Өзім естіп келдім. Баукең менің ұстазым ғой.
- Қалайша? Ол кісіден дәріс алып па едің? – дедім мен таң қалып.
- Жоқ.

Бектілеу менің сұрағыма асықпай, ойлана отырып, жауап қатты.

– Түсіндім. Екеуміздің бұл кездесуіміз бір-бірімізді жақын көріп, еркін сырласуымызға кілт болды.

ОРЫНДЫ МАҚТАНЫШ

– Москва түбіндегі Люберцы деген қалада техникалық училище бар. Онда бірінші ғарышкер Юрий Алексеевич Гагарин оқыған. Мен сол білім ұясында дене тәрбиесі пәнінен сабақ бергем. Түсініп отырсыз ба?

– Түсініп отырмын.

– Бауыржан Момышұлының шәкірітімін, тұңғыш ғарышкер Юрий Гагарин оқыған жерде сабақ бердім деп достарым арасында кейде мақтанатыным бар. Мұным орынды мақтаныш па?

– Орынды мақтаныш.

ЕКІ ЕСЕ ҚУАНДЫМ

– Әркім өнеге алған адамын сыйлауға тиіс.

– Сыйламайтындар да бар.

– Олар оңбаған алаяқтар, жылпос жағымпаздар. Менің институттағы ұстазым Лев Николаевич Кремльдің жанында тұрады. Кемпірі жарық дүниемен ерте қоштасты. Бұрын жиі барып, сәлем беретін едім. Қызметке кіріскеннен кейін қолым тиіңкіремей кетті. Бір барғанымда костюмінің қолтығынан сор шығып тұр.

– Әй, аға, киімнің шіріп бітіпті ғой, – дедім жаным ашып. – Бетке ұстайтын ұстазымыздың бірісіз, үлкен ғалымсыз. Сізге бұлай жүрген жараспайды. Біздің абыройымызға нұқсан келеді. Таза жүріңізші? Үйленіңізші? – деп қоярда қоймай магазинге ертіп барып, костюм, шалбар, көйлек, жаздық, қыстық аяқкиім алып бердім.

– Лев Николаевичтің фамилиясы қандай?

– Ойымды бөлмеңіз (сол күйі ұстазының фамилиясын қайта сұрауды ұмытыппын).

– Жүріңіз, Медеу жаққа барып қыдырып қайтайық, – деп Бектілеу кезекші оқытушы арқылы машинасын шақыртты. Сәл өтпей екеуміз ақсұр «Волганың» артқы орындығына қатарласа жайғасып, тауға қарай тарттық. Жолда кетіп бара жатып:

– Лев Николаевичтың тағдыры қалай болды? – деп сұрап едім:

– Ол кісі өзінің шәкірті, тәжік қызға үйленді. Ұстазымның мұсылман қызға үйленгеніне екі есе қуандым, – деді Бектілеу күлімсірей.

МЕН ЕМЕС, БАУКЕҢ МЫҚТЫ

Бектілеу кешке үйіме телефон соғып:

– Мамытбек сіз бе, мен бе? – деді әзілдей күліп.

– Мен.

- Сіз қашпаңыз. Қайда жасырынсаңыз да тауып алам.
- Құлағым сенде, Бектілеу.
- Рақмет, ағасы. Шыныңызды айтыңызшы, мен мықтымын ба?
- Мықтысың.
- Жоқ, мен емес, Баукең мықты...

ЕКІ ҚИСЫҚПЫЗ

Бектілеу институт ауласында қарсы кездесіп қалып, сәлемдесе салысымен:

- Сізге қоятын сұрағым бар, – деді.
- Қойыңыз.
- Түсінсеңіз, менің әр күнім майдан...Өйткені, мен Баукеңнің шәкіртімін.

АТАЛЫ СӨЗ

- Сіз Баукеңмен қанша жыл араластыңыз?
- 21 жыл.
- Аталы сөз айтушы ма еді?
- Айтатын.
- Сізден Баукеңнің бір аталы сөзін естиінші? – деді Бектілеу асығыс едім дегеніме қарамай. Амал жоқ, бөгеліп, ойға шомдым. Өлден кейін:
 - Баукең сөз арасында: «Ойым түсініктірек болу үшін мысалға жүгінейін. Айғыр өз үйіріне ешкімді жолатпайды, оны жаудан жанын салып қорғайды. Біздің айғырдан үйренеріміз көп» – дегені бар.
 - Міне, нағыз аталы сөз! Айналайын Баукетай-ай, маған қандай терең ой сыйлады десеңізші. Мың да бір рақмет. Баукең тірі болса, арнайы барып сәлем берер едім. Өкінішке қарай, ол кісі жоқ. Есесіне Әбілсейіт Айханов ағам бар. Біле білсек, ол біздің бүгінгі шын ұлттық батырымыз, бетке ұстарымыз. Біз ұлттық батырларымызды Баукең айтқандай айғырша қорғауымыз керек, – деді Бектілеу шабыттана шалқи сөйлеп.

ІШТЕЙ ЕГІЛДІМ

Бектілеу екеуміз Жазушылар одағының «Қаламгер» кафесінде сыра ішіп отырмыз.

- Туған ауылымда әкесі соғыстан келмей қалған Нұрымғали Нұрымов деген досым бар еді. Жақында дүниеден өтті, – деді қамыға мұңайып. – Кішкентай кезінде үйінен қашып кеп, менің анамның қойнына тығылып:
- Апажан, мені қорғашы? – дегенде, анам:

– Сені мен емес, Құдай қорғайды, Құдай қорғасын, – деген еді. Досым Нұрымғалидың қазасын естігенде анамның сөзі есіме түсіп, іштей егілдім...

МАҒАН ҚҰДАЙ БЕРДІ

- Мәке, кешіріңіз, сіздің қанша балаңыз бар?
- Олар менің емес, Құдайдың балалары ғой.
- Саны қанша?
- Төртеу.
- Менің жалғыз қызым бар.
- Тұрмыс құрды ма?
- Құрды. Мәке, мен тағдырыма ризамын. Күйеу балам өзімнің ауылымның түлегі. Бұған шексіз қуанам. Сіз де әкесіз ғой. Менің әкелік жан-дүниемді түсінерсіз?
- Түсінем.
- Менің күйеу балам жақсы жігіт. Маған оны Құдай берді...

СОҒЫС ДЕГЕН НЕ?

- Баукең майдан өмірінен әңгіме айтушы ма еді?
- Айтатын.
- Құлағым сізде.
- Москва қазақ әдебиеті мен өнерінің он күндігі аяқталысымен ауруханаға түсіп қалдым, – деп Баукең ойлана отырып сөз бастады. – Бір күні палаталас Каримов деген татар кісі:
 - Інім, мен жақында мына жарық дүниемен қоштасам, – деді.
 - Саған соғыс дегеннің не екенін айтып кетейін.Елең ете қалдым.
- Айтыңыз.
- Мен Ленинград қоршауы кезінде қала орталығындағы Невский даңғылында, төрт қабатты үйде тұрдым. Тамақ жетіспейді, ашпыз. Төртінші қабаттан бірінші қабатқа дейін жіңішке жалғызаяқ жол бар. Екі жағында төбе боп үйіліп жатқан адам нәжісі. Аш, әлсіз жандар далаға шығуға әлдері жоқ.
- Жіңішке жолдың екі жағына дәретке отыра берген, отыра берген. Соғыс деген осы, інім.
- Баукең темекі тарта түсіп сөзін жалғады.
- Ауруханадан шығып, Алматыға қайтпақ болдым. Қазан вокзалында омырауы ордендер мен медальдарға толы егде орыс кісімен шүйіркелесіп қалдым.
- Аға, соғыс деген не? – дедім әдейі ойын білгім кеп.

– Айтайын, тыңда, – деді ол кісі аздап тұтыға сөйлеп. – Мен соғыста танкіші болдым. Қырыла жүріп жау жеріне де жеттік. Көше толған адамдар. Басып, жаншуға дәтім бармай, тоқтадым. Командирім:

– Тоқтама! Тек алға жүр! – деп айқайлап, боқтап, есімді шығарды. – Бұйрықты орында, орындамасаң, әскери сот заңымен атамын!

– Өлтірсең, өлтір! Мен бейбіт жандарды жаншып, баса алмаймын!

– Баса алмасаң, өзінді де, елдегі әке-шешенді де құртам!

Қасымдағы қарулас достарыммен ақылдастым.

– Жігіттер, не істейміз?

Жасы қырықтан асқан оқтаушым:

– Соғыстың аты соғыс! – деді ол шиыршық ата, жұдырығын түйіп. – Қаныпезер жаудың қыздарымызды, әйелдерімізді зорлап, онымен қоймай емшектерін кесіп кеткенін ұмыттың ба?!

– Болды. Ененді ұрайындарды басамын, – дедім тістеніп. Үш күн бойы жас, кәрі демей қан-жынын шаң-топырақпен араластыра таптап, жаншыдым. Соғыс деген осы, інім...

Осылай дей келіп, Баукең: «Соғыс-дозақтың оты» деді деп едім:

– Тамаша айтқан екен. Қысқа да нұсқа, – деп Бектілеу қалың ой құшағына енді...

ӨКІНІШ

– Шошымаңыз, құламаңыз, – деді Бектілеу көтеріңкі көңіл күйде күлімсірей тіл қатып.

– Неге шошимын, неге құлаймын?

– Себебі, мен Сталиннің оң қолы Молотовпен таныс болдым.

– Қалай? – дедім таңданысымды жасырмай.

– Кандидаттық диссертация қорғағаннан кейін докторлық диссертациялардың тақырыптарымен танысқалы Ленин атындағы кітапханаға бардым.

– Мәскеудегі ме?

– Иә. Кішілеу бөлмеде әбден қалжырап шаршаған шал (еңбекқорлығына таң қалдым) бір қызға каталогті қаратып отыр. Мен қасынан орын алып, докторлық диссертациялардың тақырыптарын қойын дәптеріме жайлап көшіре бастадым. Өлгі шал маған күлімсірей қарап:

– Жас жігіт, сен кімсің? – деді.

– Бектілеу Қаражанұлы Қаражанов деген қазақтың. Жақында кандидаттық диссертация қорғадым. Сіз кімсіз?

– Танымай отырсың ба?

– Кешірерсіз танымадым.

Ол кісі төмен қарап, жауап бермеді. Мен тықақтап сұрамадым.

Ертеңіне кітапханаға тағы бардым. Бөлмеде кешегі шал отыр. Сәлемдестім.
– Молотовты білмейсің бе? – деді шалдың қасындағы сары шашты қыз.
– Білем. Ол өліп қалды ғой.
Менің жауабым шалға ұнамады. Бірден қабағы кіржиіп, өңі сұрланып кетті.
– Мына кісі – Молотов, – деді қыз ақырын сыбырлап, иегімен шалды нұсқай көрсетіп.

Мен орнымнан тұрып, шалға басымды иіп:
– Қайдан білейін, кешіріңіз. Сіз ұзақ жасайды екенсіз. Ұзақ жасауыңызға тілектеспін, – дедім ыңғайсызданып.

– Ештеңе емес, жас адамға бәрі кешірімді, – деп Молотов күліп жіберді. – Қайдан келдің?

– Қазақстаннан.
– Бауыржан Момышұлының туысысың ба?
– Туысымын әрі шәкіртімін.
– Сені кездестіргеніме қуаныштымын. Менің Кремльде Бауыржанды қабылдап, бір сағаттай сөйлескенім бар. Оның аузынан қазақ халқының «Дружба – богатство бесценное» («Достыққа жетер байлық жоқ») деген мақалын естіп, өзін ұнатқан едім. Айт десен, бір үзілісте өзімнің Бауыржанмен не жайында сөйлескенімді, Сталин екеуінің арасындағы кикілжің жағдайды айтып берем. Ол өз алдына ұзақ әңгіме. Қазір, жас жігіт, уақытымызды үнемдеп, жұмыс істейік, – деді.

Арада 30-40 минут өтті ме, өтпеді ме, Молотов жүрек талмасына ұшырап, кітапхана қызметкерлері, бәріміз әбігерге түстік. Іле-шала «Жедел жәрдем» жетіп келді. Ол кісімен қайта кездесіп, тілдесе алмағаныма қатты өкіндім... Әлі өкінем...

ҚОС ҚУАНЫШ

Бектілеу әлсін әлі тамағын кенеп, асықпай сөйлеп отыр.
– Күрестен екі құрама команданы Моңғолияға, Иранға алып бардым. Ұланбаторда болғанымда ұлы қолбасшы Шыңғысханды есіме алып, елжірей толқыдым. Моңғол жерінің бір шөкім топырағын екі бетіме, маңдайыма басып, тәу еттім. Ұстазым Бауыржан Момышұлының Шыңғысханға берген бағасын ішімнен қайталап, Баукеңе алғыс айттым.

Екінші ұмытылмас қуанышым – Тегеранды аралағанда мұсылманның жүрегін көрдім...

ҚАНАҒАТШЫЛ ЖАН

– Оның әйелі жастау еді, өліп кетті. Оған ол қатты қайғырды. Ол өз үйінде қонақ секілді екен. Ештеңеге икемсіз. Жалпы біздің қазақтардың көбі өзіне өзі қызмет жасауды, шай қойып, тамақ әзірлеуді білмейді. Сұрағаным үшін кешіріңіз, сіз білесіз бе? – деді Бектілеу

– Білмеймін.

– Мен білем, Мәскеуде оқып жүрген студент кезімде үйренгем. Үй тірлігіне Бауыржан аға қалай еді?

– Ол кісі мүлде олақ болатын.

– Үй тірлігіне икемділік жағынан мен ол кісіден озып кете алам ба?

– Оны өзің айт.

– «Түйесі жоқ ауылға тайлақ атан көрінеді» дегеннің кебін киіп, Баукеңнен оздым дегенім ұят, – деп Бектілеу дауыстай күлді.

СОҢҒЫ КЕЗДЕСУ

Бектілеу телефон соғып:

– Сізбен жолықсам деймін. Бүгін жексенбі ғой. Үйіме келіңіз, – деді. Орталық стадионның батысында тұрады екен. Кейінгі жұбайы жас еврей қызы. Ол мені онша жақтырмады. Оны қас-қабағынан, қимыл-қозғалысынан сезіп, жиырма минуттей уақыт төзгеннен кейін, асығыс шаруам бар еді деп қоштастым. Сондағы Бектілеудің:

– Түбінде бәріміз кетеміз, ешкім қалмайды. Сіз бәрімізді жеңесіз. Өйткені, қаламсабыңыз бар. Біздің ондай қабілетіміз жоқ. Бізді оған ешкім үйретпеді. Ғылыммен айналысып жүрген шәкірттерімді жұбаныш көрем. Елемес ініме «Қазақ халқы палуандары бапкерлерінің әдеттері мен әдістері» деген тақырып бердім. Ол өзінше келіскен болды, – деген сөздері есімде қалыпты.

Аулада қоштасып тұрып Бектілеу:

– Соңғы кезде жолым болыңқырамай жүр, – деді сөзін жалғап. – Елемес «сіздің қамыңызды ойлайықшы» дегенде:

– Сөзді қой. Өз қамымды өзім ойлаймын, – деп оған ырық бермедім. Өйткені Баукеңнің шәкіртімін ғой. Ауырып, қозғала алмай қалғанымда Елемес мені ауруханаға алып барды. Басқалар қарасын көрсетпей кетті. Адам деп жүргендерім адам емес екен, – деп мұңайғандай болды.

– Қазір көңіл күйіңіз қалай?

– Құдайға шүкір, бір қалыпты. Аналар жеңіліп қалды. Үйге құс ұшып кірсе, жақсы ма?

– Әлбетте жақсы.

– Таңертең біреуі тереземнен бөлмеме ұшып кірді. Өрең шығардым. Мен қазір далада, жолда жатырмын... – Бектілеу кеудесін ұстап, әр сөзін бөліп-бөліп, қинала айтты. – Ауруханаға апарып емдеткен шәкіртім Елемеске ризамын...

Аз-кем үнсіздіктен соң:

– Біз Баукеңнің, Бауыржан Момышұлының көлеңкесінде жүрміз. Ол кісіге қанша жетеміз десек те, жете алмаймыз. Себебі, Баукең Күннің қасында тұр...

АЛЛА ПУГАЧЕВАНЫҢ ҮЙІНДЕ

– Кеше телефон соқсам, жеңгей ұйықтап жатыр деп сізді оятпады. Алпыстан ассаңыз да, көп ұйықтайды екенсіз. Сондықтан сіз әлі жассыз. Түнде жиі ояну – кәріліктің, көп ұйықтау – жастықтың белгісі дер едім. Е, жарайды, енді саясатқа көшейік. Менің ойым, Миша Горбачевті көкке бір жұмыртқасынан іліп қою. Келісесіз бе?

– Келісем, – деп мен күлдім.

– Сізден сұрайын дегенім, Баукең түрік, араб әлемі туралы ой толғаушы ма еді?

– Ой толғайтын. Ол кісі: «Арабтар әскерлік дәстүрін ұмытып қалған. Біз ұмытқан жоқпыз, тиіскен жауды оңдырмаймыз. Өйткені, біз – түркі халқымыз. Бүгінгі арабтар жауынгер емес, біз – жауынгерміз» – дейтін.

– Дұрыс. Енді жаңа тарихқа көшейік. Әйелімнің інісі – Дүйсен Хасенов миы бар, жақсы қазақ. Қатыны еврейдің қызы. Қайтеміз, заман солай. Оған бірінші, Бауыржан Момышұлының, екінші Жақсылық Үшкемпіровтың бейнесін сал деп айтпақпын. Сіз Алла Пугачеваны білесіз бе?

– Сырттай білем.

– Мен іштей білем. Менің көрмегенім жоқ қой. Украин досым Алланың тумасы боп шықты. Үйіне бардық. Ағасының баласы араб тілін үйреніп, араб елінде 3 жыл жұмыс істеп келіпті. Ол кезде мен жаспын.

– Бұл қай жылы?

– 1969 жылы. Алланың үйіне түнгі он екіде барған едік, таң атқанша арақ іштік. Таңертең:

– Мына кітап сіздің кітабыңыз, – деп Алланың немере інісі маған орысшаға аударылған Құранды көрсетті. Қолымды, аузымды жуып:

– Бисмилла, – деп киелі кітапты сүйіп, мандайыма бастым.

БАУРДЖАН МОМЫШ-УЛЫ – ПОЛКОВОДЕЦ, СТРАТЕГ, ИДЕОЛОГ

Баурджан Момыш-улы (1910-1982) является человеком многогранной судьбы. Он видел и пережил многое за свою жизнь. Он был современником перемен в общественной жизни казахского народа. Об этом свидетельствуют как его художественные произведения («За нами Москва», «Наша семья», «История одной ночи»), так и книга «Психология войны», ранее не опубликованная, но изданная на основе его лекций в Академии наук Казахской ССР в 1944 году. О нем вспоминают в основном по рассказам очевидцев, непосредственно встречавшихся с ним. Однако по его книге «Психология войны» можно глубоко понять об его общественных, военно-профессиональных и политических позициях. Он был, прежде всего, психологом в отношениях с людьми.

О нем нам известно то, что советское государство, которому он был верен, по достоинству не оценило его при жизни. Он был известен тем, что он был обделен вниманием со стороны советского правительства. Он был известен тем, что он был обижен на судьбу. Но народ его любил и продолжал относиться к нему с большим почтением и уважением. Потому что он был в его глазах Героем всегда: от 1941 по 1990 год, когда он официально и посмертно был удостоен этого высокого звания. Он Героем остается и сейчас, и будет им вечно.

Кто-то из очевидцев отметил, что он довольно критично и резко высказался о книге маршала Г.К. Жукова «Воспоминания и размышления». Его слова при этом звучали так: «Воспоминания есть, но размышлений нет». В его книге «Психология войны» в действительности сочетаются его воспоминания и размышления. Эта книга по своему содержанию становится учебником по военной психологии.

«Воровать отвагу солдата – самое низкое преступление животного в облике человека», говорил Б. Момыш-улы. Об этом он сказал горько, так как в 1942 году он был впервые представлен к высшей награде – Героя Советского Союза. Но заслуженной награды он не получил, даже находясь в госпитале после ранения. Очевидцы отмечают его резкий характер, из-за которого советское государство его практически поставило в незаслуженно забытое положение. Можно предположить, что он этими словами намекал на государство, которое обделило этим высоким званием истинных казахов-героев, как отдавших свою жизнь, так и трудившихся на благо родины после второй мировой войны. Казах, получивший звание Героя Советского Союза за подвиги в войне,

насчитывалось около 90 из общего числа 12 610. А ведь их могло бы быть значительно больше (в полтора-два раза).

Советский писатель и журналист, военный публицист Илья Эренбург в своем очерке «Казахи» от 7 ноября 1942 года выражал свое восхищение подвигами солдат-казахов. В частности он говорил: «Казахи привыкли скакать на коне по степи. Но если нужно, они поползут, они бегут, они карабкаются на горы, они вязнут в болотах: ничто их не остановит. Верность проверяют огнем. Сгорают на огне солома, и закаляется на огне сталь... Трижды сильной стала на огне войны наша Родина! Казахи сражаются рядом с русскими. Мы вместе горюем, вместе деремся, вместе мы будем радоваться первому утру победы». По его словам даже немецкий военнопленный признавал подвиг казахов: «Против нас были страшные солдаты – их не мог остановить никакой огонь, они бежали прямо на нас. Потом мне сказали, что это казахи. Я не знал прежде, что существует такой народ...».

Именно великодержавная ревность и зависть советского руководства к казахам как потомкам половцев и монголо-татар, поставили наш народ в очередное унижительное положение. Сколько было унижений? Не считая царской колонизации, со стороны советского руководства были экспроприация собственности, голодомор, репрессии. Несмотря на это, казахский народ добровольно пошел воевать на восточные фронты второй мировой войны. Массовый героизм казахов был признан, но намеренно и искусственно принижен. По советским данным казахи занимали четвертое место (после русских, украинцев и белорусов), а в пост-советской статистике отодвинулись на шестое, вытесненные евреями и татарами. Среди признанных народом, но не правительством были знаменитые личности – знаменосец Рахимжан Кошкарбаев, партизан Касым Кайсенов, снайпер Ибраим Сулейменов.

Рахимжан Кошкарбаев первым водрузил боевое Красное знамя победы над Рейхстагом. Он сделал это вместе с Григорием Булатовым 30 апреля 1945 года. За совершенный подвиг командование полка представило лейтенанта Кошкарбаева и красноармейца Булатова к званию Героя Советского Союза, но советское правительство ограничилось награждением его только орденом Красного Знамени. Пальмы первенства были незаслуженно отданы М. Егорову и М. Кантария. С чувством обиды Р. Кошкарбаев умер в 1988 году.

Касыма Кайсенова четырежды посылали в тыл врага на Украине. С.А. Ковпак, который возглавлял партизанское движение на Украине, высоко ценил К. Кайсенова. После освобождения Украины, он до конца 1944 года участвовал в партизанских движениях на территориях Молдавии, Чехословакии, Румынии. Сведений, что он был представлен к званию Героя Советского Союза, не имеется, но он вполне заслуживал этого высокого звания.

Ибраим Сулейменов считался одним из лучших снайперов второй мировой войны. Он снайпером стал, будучи охотником, хотя работал до войны трактористом. Его называли казахским Василием Теркином из-за его спокойного, немного лукавого и веселого поведения. Свой выбор он мотивировал так: «В степи на диких зверей охотился. А фашист – тоже зверь». Войну он начал в битве за Москву, где-то рядом с Б. Момыш-улы. Видя расстрелянных людей, он почувствовал и нашел себя профессиональным снайпером.

«Мне стало тяжело это видеть. Я поклялся в те дни стать снайпером. Почему я защищал Москву? Я казах, мой Казахстан далеко от Москвы. Но Москва – столица всего нашего Союза. Она и моя столица. Вот почему я защищал Москву. Но это не всё. Я подумал: если фашистов не остановить и не уничтожить, они могут прийти и до моего родного Казахстана. Я не успокоюсь до тех пор, пока хоть один гитлеровец будет топтать нашу землю. Я уничтожил 239 фашистов. Призываю и вас нести смерть оккупантам».

Позже его перевели на ленинградский фронт, где он в одной части воевал вместе с Маншук Маметовой. Во время боя в ноябре 1943 года у города Невеля И. Сулейменов уничтожил из своей винтовки 12 немецких солдат. Он и М. Маметова в бою друг другу помогали. Когда М. Маметова была убита, а у И. Сулейменова закончились патроны, он пошел в рукопашный бой, где его и настигла вражеская пуля. После боя его товарищи насчитали убитых им вражеских солдат. Оказалось, что свой счет И. Сулейменов довел до 289 убитых врагов. Командование представило посмертно к званию Героя Советского Союза как М. Маметову, так и И. Сулейменова. Однако опять-таки в Москве решили по-своему. М. Маметову удостоили звания Героя Советского Союза посмертно, а И. Сулейменова наградили лишь орденом Ленина. И один из лучших воинов не был удостоен высшей награды СССР как великой державы. Ведь И. Сулейменов действительно был одним из лучших снайперов в мире в момент второй мировой войны. Если сравнить его заслуги с другим снайпером – Н. Ковшевой, то на личном счету у нее лишь 167 истребленных нацистских солдат и офицеров, хотя по свидетельству её однополчанина Г. Баловнева, число убитых ею доходит до 200. И за это она удостоилась звания Героя Советского Союза.

Но это только те, кого мы знаем. А сколько подобных им людей в памяти народа? Что сказать тогда о Б. Момыш-улы? Ведь посмертно все могли получить это высокое звание. Увы, многие из них при жизни удостоились лишь современного пост-советского звания Халық Қаһарманы (к примеру, Касым Кайсенов). Посмертно звания Героя России получил уроженец Илийского района Алматинской области стрелок-радист Бахтыораз Бейсекбаев в 1996 году указом Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина. Таким образом, Кремль украл славу казахского народа в годы Второй Мировой Войны. Словами

Б. Момыш-улы, это стало самым низким и подлым преступлением советского руководства. «Забвение героизма – трагедия народа», говорил он. Советская идеология намеренно насаждала это забвение казахскому народу, но при этом обязывало знать всем героизм русского народа.

Будучи психологом, казалось, он многое предвидел. В частности, он спрашивал публику о начавшейся русификации целого поколения казахов, которое продлилось еще более, чем на четыре десятилетия. «Откуда идет и как родился обычай стыдиться того, что ты казах, и стесняться говорить на своем языке? Многие дети воспитываются порочно, в каком-то диком смешении принципов и понятий, вырастая не казахами и не русскими, а непонятными, оторванными от своих корней и не прижившимися в чужой почве существами». Последствия этой политики до сих пор дает о себе знать, даже спустя двадцать лет после получения национальной независимости. Казахский язык как государственный до сих пор либо медленно внедряется в дело, либо вовсе не осваивается населением. Б.Момыш-улы весьма остро воспринимал сокращение казахских школ и преподавания на казахском языке в ВУЗах республики, не говоря уже о пренебрежении в государственных структурах.

Военные структуры Советского Союза также пренебрежительно относились к национальным языкам на территории огромного государства. Царское правительство поощряло знание офицерами местных языков. Советское правительство же обязало своих чиновников навязывать русский язык в нерусских республиках. Военные в качестве причин не учить местный язык находили постоянное изменение мест службы. Советское правительство негласно старалось не доверять тем русским, которые владели казахским языком. В Советской Армии был только один официальный язык – русский. Тем не менее, Б. Момыш-улы явился инициатором перевода военной терминологии на казахский язык. В его произведениях активно звучали слова алға, солға, құп болады. Читая его произведения на казахском языке, невольно еще в советский период вполне могли задуматься или в уме представить армию независимого Казахстана. Кто мог предположить тогда, что возможно существование казахской армии? Только те, кто читал его произведения на казахском языке.

Вместе с тем надо отметить, что в Советской Армии нередким было явление презрения к нерусским солдатам. Это исходило из слов Б. Момыш-улы: «Я считаю преступлением, когда бойцы на фронте не получают самого элементарного, скудного пайка из арсенала родного языка, родной литературы, родной музыки». На фронтах действительно издавались военные газеты на казахском языке, но их все равно было недостаточно. На войне солдатам и офицерам разных национальностей нечего было делить. Все были солидарны и дружны между собой. Поэтому такого явления как дедовщина, там не было.

Появилась она спустя годы после войны. Дедовщина – это социальное явление, но имеет порождение от нерадивых родителей и окружающего равнодушного общества. «Если ребенок с пеленок с матерью не ладит, в пять лет спорит с отцом, не слушается, растет хулиганом, то он неизбежно становится плохим гражданином и солдатом». Дедовщина есть порождение как признака отсутствия воспитания. Армия тратит слишком много времени и средств на воспитание и перевоспитание испорченных солдат. Другой причиной порождения дедовщины является зависть. «Зависть – сознание превосходства другого и собственного бессилия и никчемности. Успешная деятельность, физические достоинства, а также материальные блага у других вызывают зависть, так как каждому присущи стремление к деятельности, самомнение и уверенность, что он не хуже других».

Б. Момыш-улы не ставил перед собой цель стать когда-либо писателем. Но он им стал впоследствии. Стал, потому что по-другому не мог рассказать о своей жизни и о своих позициях. Его документальная повесть (т.к. здесь нет вымышленных героев и образов) «За нами Москва» излагает его воспоминания о войне, в частности о битве за Москву. По мотивам этой повести был снят одноименный фильм. Б. Момыш-улы был показан в этом фильме бесстрашным, бескомпромиссным и принципиальным офицером. Но в жизни, по словам очевидцев, он был более жесткой личностью. В фильме есть сцена, где два солдата (казах и русский) со словами «Вперед за Родину!» на русском и казахском («Отан үшін алға!») призывают броситься в атаку, но тут же гибнут от вражеских пуль. Подождав немного, Б. Момыш-улы встает и приказывает идти в атаку, и при этом не гибнет. Есть также другой эпизод, где два казаха разговаривают перед боем, и, увидев немецкий танк, выражают свои эмоции. Один из них испугавшись, посмотрел на танк как на что-то дикое. Второй же был более спокоен и сказал, что эта махина имеет мощность тысячи лошадиных сил. Б. Момыш-улы сумел в этом произведении отразить отношение казахов, как к войне, так и к военной службе.

Вторая Мировая Война на сегодня имеет различные оценки историков. Американские и британские историки склонны утверждать, что войну выиграли именно они. Российские историки, наследуя советские традиции, стоят на позиции той правды, что основную тяжесть вынес именно советский народ. Война показала, что казахи верны военным традициям своих боевых предков, дух которых помогал им выстоять. Не было фронтов, на которые не были призваны воины-казахи. Даже более чем столетнее царское господство, при котором казахи не несли военную службу, не стало тем фактором, которое бы заставило забыть подвиги предков и военно-патриотический дух казахов.

Б. Момыш-улы приводит старую казахскую поговорку: «Ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді», что означает: джигита убивает гордость, а зайца – камыш.

После этого он приводит множество военных пословиц казахского народа. Подвиги батыров в казахско-джунгарской войне, многочисленные антиколониальные восстания от Срыма Датова до восстания 1916 года, а также декабрьские события 1986 года – разве это не свидетельства того, что казахи показывали свое геройство? Таким образом, наличие героизма и военных традиций доказывает отсутствие раболепства у казахов, как в прошлом, так и в настоящем. В отличие от других народов, казахи в силу кочевых и полукочевых традиций признают не силу, а авторитет слова, имени и духа.

«Тупая покорность – враг благородной покорности гордого человека». Тупая покорность в основном характеризует характерное раболепство у ряда народов. Советские войска в первые месяцы войны отступали, несмотря на приказ И.Сталина о расстреле за отступление как акте предательства. Стоило прийти потомкам тюрков-кочевников им на помощь, как враг был остановлен у ворот советской столицы. Б. Момыш-улы видел и чувствовал это. Не только морозы стали причиной поражения немецкой армии.

Этот факт подтверждается словами бывшего генерала вермахта фон Меллентина: «Русские очень непоследовательны: сегодня они не проявляют никакого беспокойства об обеспечении своих флангов, а завтра мысль о том, что их флангам угрожает опасность, приводит их в ужас. Русский солдат с пренебрежением относится к общепринятым тактическим принципам, но, в то же время, старается полностью следовать букве своих уставов. Возможно, все это объясняется тем, что он не мыслит самостоятельно и не контролирует своих действий, а поступает в зависимости от своего настроения, совершенно непонятного для жителя Запада. Его индивидуальность непрочна, она легко растворяется в массе; иное дело терпеливость и выносливость – черты характера, складывавшиеся в течение многих веков страданий и лишений. Благодаря природной силе этих качеств русские стоят во многих отношениях выше более сознательного солдата Запада, который может компенсировать свои недостатки лишь более высоким уровнем умственного и духовного развития. В толпе он полон ненависти и необычайно жесток, один – бывает дружески настроен и великодушен. Эти качества характерны для русских – жителей азиатской части страны, монголов, туркмен и узбеков, а также для славян, проживающих западнее Урала». Монголы – это собирательный образ всех азиатов, а не этнический касательно только бурят и калмыков.

Б. Момыш-улы рассказывает одну историю, где он столкнулся с одной немкой. «Я подумал, почему эта женщина так испугалась? Да, в этих краях никогда не видели казахов, привыкли к европейским лицам. А тут открывается дверь, какой-то «монгол» одним выстрелом убивает офицера, с которым она спала, вдруг появляется другой «монгол». Мне стало понятно, почему она так испугалась».

Б. Момыш-улы замечает, что только ура-идиоты способны никак не бояться и ничего не бояться. Страх присущ каждому человеку, если он хочет выжить. Но этот страх не должен переходить в трусость. Страх и трусость не являются тождественными понятиями. «Трусость – это отсутствие воли и самообладания, вследствие чего – забвение воинского долга, чувства собственного достоинства, проявление темных сторон инстинкта самосохранения». Бой раскрывает скрытые в мирное время черты человека, ибо война всегда задевает человеческие качества. «Опыт Великой Отечественной войны еще раз убедил нас, что победа одерживается силою духа, успех зависит от морально-нравственных сил войск. Материальные средства и современная техника являются материальной базой и средствами борьбы. Основа основ – это живой и сознательный человек».

Слова о патриотизме, сказанные Б. Момыш-улы, актуальны и живы по сегодняшний день. «Национальный дух или национальный патриотизм – любовь к своему народу, с которым личность связана кровным единством и общностью происхождения, территорией, языком, бытом, нравами, психологическими и этнографическими особенностями, сложившимися историческими традициями, имеющими вполне определенные и самостоятельные, отличные от других качества и особенности. Со всем этим нужно обязательно считаться и знать для того, чтобы направить это чувство в общее русло понятия патриотизма, любви к Отечеству, к нации, используя его как могучее средство воодушевления войск, подъема энергии на большую высоту». Эти его слова касаются не только армии, но и мирной и гражданской сферы также.

Патриотизм и героизм – понятия, которые сопутствуют друг другу. Режиссер Ардак Амиркулов имел желание снять фильм о битве за Москву, где главными героями он видел панфиловцев. Но студия Казахфильм отказала ему в финансировании, мотивируя это тем, что в обществе Великая Отечественная война воспринимается как чужая война, ненужная казахам. Но даже в этой «чужой» войне казахи проявляли массовый героизм и были советскими патриотами не меньше русских. По словам Б. Момыш-улы, массовый героизм – это проявление искусства и умения вести бой. Не числом, а умом можно победить. Поэтому, офицер должен быть, прежде всего, солдатом ума. «Штыком убьешь одного, а умом – тысячу», говорит народная пословица. Сохранить жизнь солдат – обязанность любого командира, как на войне, так и в мирное время. В мирное время обязанностью командира является не допустить войну. Это, прежде всего, обязанность верховного главнокомандующего.

Б. Момыш-улы требовал от всех художников и писателей писать только правду о противнике. «Наши художники позволяют себе такую глупость: нарисуют немца так, что получается чудовищная карикатура-страшилище. Вот я

солдат, никогда не был в бою, но скоро пойду воевать и смотрю – там зверь-великан, которого и на свете-то нет. И это называется пропагандой; это Союз художников помогает воспитывать – ненавидеть, но на самом деле он оказывает медвежью услугу, ибо этим он только пугает молодого солдата. Есть и произведения писателей, в которых немец описывается страшилищем – это ложь. Некоторые говорят, что немцы не люди. Я с этим не согласен и своим солдатам говорю, что эти люди с развращенной натурой, что в их жилах течет такая же кровь. Нужно убедить бойца, что немца можно проткнуть штыком, убить пулей, что и ему присущ страх. Другая крайность – немца показывают совершенно ничтожным трусом. Будто бы, если один наш боец крикнет «ура» немцы сразу побегут. Я за два года не видал таких немцев. Они сопротивляются, им присущи, как страх, так и мужество».

Время это совпало с тем, что был снят фильм «Секретарь райкома», где немцы были изображены тупыми и карикатурными. Приблизительно в том же духе снимались фильмы о войне и во второй половине 1940-х годов. Только со второй половины 1950-х стали сниматься более серьезные фильмы и писаться книги о войне, где показывалась вся правда со всеми жестокостями. Тем не менее, немцы продолжали показываться с отрицательной позиции на фоне полного положительного образа советских людей. Только после распада СССР стали показываться и отрицательные персонажи в советском стане.

Тем не менее, Б. Момыш-улы требует максимум правды о войне в любой книге, будь то художественная литература, будь то историко-политическая литература. «Книга на тему войны должна грамотно, со всей остротой освещать вопросы с военной точки зрения, имея центральной фигурой человека в бою и его психологию. Она должна являться для читателя пособием военного просвещения (не только романом), дающим возможность познать умом истину на войне».

В настоящее время, до сих пор идет спор среди историков-исследователей второй мировой войны о том, какие жестокости совершались немцами, советскими и западными союзниками. Нельзя при этом унижать одних, и приукрашивать других. Все одинаково и правы, и виноваты. Согласно статистике, только за весну 1945 года 4148 советских солдат и офицеров попали под трибунал за жестокое обращение с немцами (как с военнопленными, так и с мирным населением). Было, конечно, немало и фактов прикрытия насилия советских солдат со стороны командования.

Б. Момыш-улы считал достойным только того воина, который с уважением относится к своему врагу, ибо этот враг также является достойным противником. Проявление чести и милосердия по отношению к врагу не должны снижать достоинство человека, даже если враг сильно задел тебя. Во все времена, завоеватели – Александр Македонский, Атила, Чингисхан, Карл

Великий, Наполеон, Бисмарк и т.д., всегда проявляли великодушие к пленным врагам, но не терпели предателей с обеих сторон. Однако в 20 веке кодекс чести постепенно забывался, особенно во Второй Мировой Войне, где акты насилия и жестокости были повсеместны.

Говоря о генерале И. Панфилове, Б. Момыш-улы отмечает, что цель Панфилова – это истребление живой силы врага. Враг побеждая, терпит поражение. Такая тактика Панфилова была направлена на создание у врага «пирровы победы». Генерал Панфилов был штабной личностью, ибо только квалифицированный и профессиональный военный специалист может способствовать эффективной работе штаба. В то же время, будучи генералом, И. Панфилов постоянно бывал среди солдат, никогда не засиживался в штабе. В нынешнее время, многие генералы стараются держаться подальше от солдат, доводя себя до зажравшегося положения.

Чтобы отправлять солдата в бой, офицер должен изучить его личные качества, проникнуть в его душу, понять его внутренний мир. Отношение командира к солдату не всегда должно быть не только вертикальным. Часто солдат понимается офицером как прислуга, которого можно использовать везде, где угодно и как угодно. Высокомерие не делает чести офицеру. Высокомерие, зависть и надменность офицера есть солдафонство. Б. Момыш-улы весьма отрицательно относился к таким подобным явлениям.

Для Б. Момыш-улы долг, прежде всего, ибо долг является мощным двигателем жизни. Он дает множество определений слова долг. Долг можно понять как охрану чести. Война выявляет человеческие качества налицо. «Война оказала нам услугу зеркала, помогла познанию самих себя и других». Война одних калечит, других закаляет. Офицеры и солдаты при этом продолжают жить с чувством долга. Долг один – идти вперед. Достигнув одной цели, надо ставить другую и идти к ней.

Долг подчиниться командиру, даже если не согласен по тем или иным вопросам, Б. Момыш-улы ставил перед собой выше всего. Приказ генерала Панфилова принять командование полком в чине старшего лейтенанта было редким явлением. Учитывая интересы солдат, которыми он командовал, он не стал отказываться от принятия на себя командование полком. Умение повиноваться есть положительная черта человека, заключает Б. Момыш-улы.

Глубоко мучительным для Б. Момыш-улы было обсуждать лишение жизни людей. В частности, он говорил, что «убивать труднее, чем умирать самому». Расстрелять труса или изменника из числа своих – нелегкое решение. Человек начинает мучительно бороться с самим собой, чтобы принять окончательное решение. Но и это является уроком для всех. Если расстреливать всю роту, и при этом командир подразделения просит расстрелять только его самого, ибо он понимает свою ошибку и участь, и не хочет невинной смерти для других, то Б.

Момыш-улы видит в этом офицера, которое ему прощается с условием искупления вины. И когда наказание справедливо, то солдаты не обижаются и не намерены мстить. Таким образом, справедливость Б. Момыш-улы ставил также превыше всего.

Б. Момыш-улы является человеком нестигаемой воли. Его имя способно воспитать тысячи людей, которые гордо будут назваться азаматами, т.е. не только гражданами своего Отечества, но и мужественными героями. Такие люди должны стремиться к лучшему и выдержать все. Они должны философски понять и осмыслить свое предназначение и долг в этой человеческой жизни.

Салима Акашева,
к.ф.н., доцент

РАБОТАТЬ ДЛЯ ОПЫТА ПОКОЛЕНИЙ

Среди героической летописи о Великой Отечественной войне важнейшее место занимают произведения «Психология войны» и «Правда о войне» Бауыржана Момыш-улы. Следует отметить выход в свет к 100-летию легендарного казахского военного деятеля, известного писателя XX века 30-томного сборника трудов, созданных на основе систематизированных фронтовых записей, дневников, которые он вел на фронте, на фактах событий Великой Отечественной войны. События, прочувствованные и пережитые им, солдатом, командиром батальона 316 стрелковой дивизии, боевым соратником генерала Ивана Васильевича Панфилова, актуальны и сегодня в изучении мировых войн, высокого морального духа воинов, их героизма и самоотверженности. Книги написаны, исходя из солдатской совести, офицером, руководителем нескольких тысяч отважных бойцов, поэтому призваны раскрыть огромную проблему – постижение истины войны, правдивого рассказа о ней.

Очевидно, что эти произведения вносят огромный вклад в разработку стратегии развития военного дела в республике и потребностей изучения военной педагогики и психологии. В них отражается опыт выдающихся русских воинов П.А.Румянцева, Г.А.Потемкина, А.В.Суворова, М.И.Кутузова, П.И.Панина, С.О.Макарова, заключающий в себе идеи защиты Отечества и интересов государства, воинского долга и чести, верности Знамени.

Произведение «Психология войны» *основано на застенографированной беседе в 1944 году гвардии полковника Бауыржана Момыш-улы с узким кругом творческой элиты Казахстана и России. Оно представляет цикл лекций, включенных в 30-томный сборник его произведений, подготовленный по проекту «Наследие Б.Момыш-улы в XXI веке».* Автор в течение четырех дней и в продолжение пяти часов по инициативе М.О.Ауэзова и приглашению К.И.Сатпаева изложил 25 слушателям – передовым представителям науки и искусства огромный объем знаний о войне и военном деле, о «науке побеждать». Работа Момыш-улы может называться учебным пособием военного просвещения. Ее содержание изложено в четырех лекциях (беседах), рассматривающих связанные между собой теоретические и практические вопросы, как: «Бой и его психология», «Панфилов, офицеры, солдаты», «Волоколамское направление», «Зимняя кампания 1942 года», с анализом, обобщением, объяснением фактов и примеров. Повествователь, он же

в книге лектор, раскрывает задачи и узловые аспекты лекции, опирается на примеры из фронтовой жизни, раскрывая правильные и неправильные действия военнослужащих, делая обобщения по вопросам и темам, обоснованные ответы, доказательства и выводы. Текст наполнен конкретным фактографическим материалом, большим объемом информации, основан на «мыслях о воспитании мужества, а не на писательском мышлении образами».

Структуру книги «Правда о войне» также составляет фактический материал (стенограммы, вопросо-ответная беседа, краткие очерки), который содержит его воспоминания, мысли о боевых заданиях и операциях. Автором рассмотрены подходы военного дела, определены основные термины. Произведение обогащает теоретические знания об Армии, воспитывает у воинов высокие морально-боевые качества. В ней получают развитие вопросы о полководческой деятельности Александра Васильевича Суворова, о военно-художественной литературе и литературоведении, дается глубокое понимание определений «панфиловцы – символы отваги», «военное могущество – гарантия мира» и др.

Труд Б.Момыш-улы представляет опыт его практической военной деятельности с учетом методов воспитания, форм обучения солдат и офицеров в годы Великой Отечественной войны, поэтому уникален по новизне и высокой информативности.

В книге «Психология войны» большое внимание уделяется вопросам современного боя, его управления: «Управление боем – это управление психологией, поэтому неоценимое значение придается команде командира в бою, «как средства, завершающего победоносную войну человеческого долга над чувством страха»; «В бою нет случайностей, есть неожиданности для противника. Победа или поражение вполне причинны и закономерны. Бесстрашие и трусость есть результат борьбы страха с долгом». Особый интерес вызывают рассуждения о героизме, совершаемом человеком с теми чувствами, слабостями и достоинствами, присущими каждому: «Героизм не есть дар природы, а результат сознательного воинского воспитания и принуждения себя сознательно идти на опасности, откуда брызжет смертью, ободренный возвышенным, благородным чувством гражданина, для выполнения священного долга перед родиной».

С точки зрения автора, акценты в рассмотрении вопроса о героическом несколько меняются, помогают проследить влияние факторов сознательного и бессознательного на данное понятие. В книге «Правда о войне» он пишет; «Героизм – не дар природы, а результат воспитания. Герои – люди не сверхъестественные, а обычные люди. Героизм проявляется в известных условиях, в соответствующей обстановке и по необходимости, как результат накопленного опыта, тренировки, и поступки героев всегда контролируемы их сознанием. Сознание – основной и главный двигатель и знамя отваги, подвига и

героизма. ...Героизм совершается обычным человеком. Моральной основой героизма, прежде всего, является, сознательная добровольность, способность человека ставить общественные интересы выше личных интересов».

Автор говорит о недопустимости в художественных произведениях скрывания слабых сторон солдата, указывает на важность воспитания и укрепление воли, глубокого сознания чувства долга и благородства к преодолению страха, потому что «без слабости герой – не герой», понимания того, что «солдат идет в бой не для того, чтобы умереть, он, как и вы, любит жизнь и за нее идет в бой».

Поднимаемые в книгах «Психология войны» и «Правда о войне» вопросы тактики, оперативного искусства и стратегии являются центральными, так как связаны с наукой о ведении боя и оперативно-стратегических объединений, подготовки и ведения войны в целом. Автор точно, доходчиво излагает задачи, комментирует и разъясняет профессиональные военные термины (бой, сражение, операция, кампания, огневое и тактическое пространство, маневр, разведка, управление, фронт, боевой порядок и т.д.), дает собственное понимание значения слов в отношении к морально-нравственным основам боя, дополняя их пословицами: пехота, душа, ум, уверенность, сомнение, память, рассеянность, притворство, неаккуратность, самообладание, энергия, совесть, отчаяние, дерзновение и др., предупреждает слушателей (читателей) о необходимости переосмысления сведений и понимания их как целого. Например, дается около 10 понятий слова долг, сознание которого ставит солдата превыше всего, облагораживает его, удерживает его от низких поступков – «трусости и измены». Вот некоторые из них: долг – это дух души; сердце сердец; корень преданности; дух мужества; фундамент совести; гроза трусости; окрыляет бескрылых; воскрешает мертвых; знает только жизнь и т.д. У военного отступление вызывает не отчаяние, а мужественное сопротивление, еще «большее ожесточение. И нередко случаи, когда выход из отчаянного положения находится путем дерзновения. Страстное желание жить – главная сила в бою. Жизнь – знамя солдата. Он умирает для того, чтобы жить». Так, выражая свое понимание воли, он уточняет его казахской пословицей: «Лучше иметь стадо баранов под предводительством льва, чем стадо львов под предводительством барана».

Доминантой является мысль, что долг исходит из идеи, задачи, а именно защиты государства от внешних и внутренних врагов с оружием в руках. Автор ставит вопросы офицера, командира, его профессиональных знаний, личностных качеств (активности, самостоятельности, инициативы, уверенности, готовности к выполнению задач воинской деятельности). Особо выделяется понятие воинской дисциплины, неразрывное с беспрекословным подчинением командиру, исполнением приказа, следованием военному уставу, исполнительностью, войсковым товариществом. Повествователь делает упор на

том, что «командир не должен быть ни безрассудно решительным, ни рассудительным без решительности», что «учить надо умом, а не гневом, искренним чувством» к подчиненным, то есть «командир должен быть человеком творческого ума и практики, в этом его офицерское достоинство и честь». Личный пример офицера должен призывать: «Делай так, как я делаю», при этом он сам должен не только уметь учить и побуждать солдата к мужеству, «благородным порывам», но и учиться у него». Популярность командира в его строгости, основанной на справедливости. Акцентируя внимание на взаимоотношениях командира и солдат, автор вместе с тем подчеркивает важнейшую роль воинского коллектива – верного ориентира духовно-нравственного развития человека, определяющего течение и исход боя. Автор рассматривает воспитательную роль в воинском коллективе, ставя вопрос о его ведущей роли в сплочении состава войск.

Первостепенное значение он придает проблеме обучения солдат воинскому мастерству, с учетом насыщенности военно-педагогического процесса военной техникой и вооружением.

Принципиально важным для повествователя является вопрос о солдате, о традиционных подходах некоторых писателей к его образу, представлявших войну понаслышке и не совсем проникнувших ее тяготами. Солдат, каким предстает он на фронте, такой же обыкновенный человек «со всеми человеческими достоинствами, чувствами: солдат погиб – вся ценность потеряна; сохранить солдата – вот что самое важное. И хотя во взаимоотношениях командира и рядового не должно быть даже элементов демократизма», но совершенно недопустимо, чтобы «душа солдата паслась на подножном корму». «Солдат – решающее лицо в бою, и от его подготовки зависит успех. Воюет не разрисованная карта, не мысль, не мечта командира, которую тот передает солдату в форме приказа, а непосредственным исполнителем является солдат».

Продолжая военную тему, автор отмечает: «Армия – символ организованности. Организованность – дух стойкости, мать победы, охрана чести. Разлад – предвестница поражения и позора. Командир объединяет волю подчиненных в общую волевою силу».

Обращаясь к писателям, журналистам, издателям Казахстана, он говорит о своей позиции, о своем стиле, «резком, грубом, неотшлифованном солдатском языке», хотя, нужно отметить, что автор (лектор) обладает культурой речи, так как точно, ясно и кратко излагает свои мысли, проявляет оптимизм, мастерство убеждения в объяснении специальной военной терминологии. Всесторонне акцентируя внимание на узловых вопросах, он использует помимо поучения, объяснения, обсуждения, примера, также похвалу, иронию. Все это основывается на уважении к слушателям и читателям, с которыми он

согласовывает дальнейшее совместное обсуждение и щедро делится знанием. Повествователя характеризуют также свобода в суждениях, в анализе и синтезе явлений, событий, поступков людей, принципиальность, искренность, критичность, гибкость, наблюдательность, ответственность. Книги документальны, важно услышать в них чувства реальных исторических личностей, выдающихся деятелей науки и искусства: М.Ауэзова, К.И.Сатпаева, Г.Мусрепова, А.Жубанова, Рошаля, А.Маргулана, В.Шкловского и других. Информация Б.Момыш-улы. заставляет мыслить, побуждает к сотворчеству. Поэтому М.Ауэзов говорит лектору, утверждая актуальность и огромную значимость сведений полководца и применения их в качестве учебника: «Мы все не военные, и чем больше разъяснений и комментариев, тем лучше. То, что для вас элементарно, для нас – не элементарно. Мы нуждаемся в знании военных вопросов прямо с азбуки». Методика обучения слушателей (читателей) соответствует методам обучения военнослужащих, характеризуется, в первую очередь, последовательным и дидактическим изложением лекции, с большой информацией, объяснением сущности фактических явлений и процессов воинской жизни, инструктированием, беседой, стимулирует учебно-познавательный процесс.

Центральным и одним из главнейших вопросов в трудах Б.Момышулы является Восьмая гвардейская стрелковая дивизия, мужественно сражавшаяся против германского фашизма под руководством генерал-майора, опытного и храброго военачальника Ивана Васильевича Панфилова. В разделе «Генерал Иван Васильевич Панфилов» (как и в его произведениях «Генерал Панфилов», «Правда о войне» и других) он в первую очередь отмечает организаторские способности генерала, сформировавшие в нем и других бойцах дивизии ценностные ориентации, умение строить уставные и неформальные отношения. За один только месяц, – пишет автор, – генерал как педагог и командир научил свое боевое соединение, состоящее в основном из степного народа, не только ходить по лесу и воевать, но и самому освоить за короткое время важнейшие природные факторы.

Генерала Панфилова он называет оригинальным военным мыслителем, новатором в тактике и военной стратегии, характеризует его как «генерала разума, логики, реального расчета, хладнокровия, стойкости, упорства, целеустремленности, не бросающего своих людей». Генерал предстает как «глубоко русский человек, знавший прошлое, настоящее и будущее своего народа. ...Он был интернационален, благодаря этому ему удалось из людей разных национальностей сколотить дружное боевое соединение ополченского типа. И узбеки, и казахи, и киргизы, и украинцы – все его называли отцом», – вспоминает автор. Военный портрет И.В.Панфилова раскрывается в разных видах боя, в раскрытии его тактики, основным правилом которой было «без боя

не отходить». Цельное знание дают размышления Б.Момыш-улы об этике и правилах ведения войны: о причинах побед, об оперативном искусстве генерала, о воле, мастерстве и гибкой тактике офицеров, о многогранном образе отважных солдат. Повествователь подчеркивает великое значение русских полководцев, сыгравших большую роль в развитии военной науки, унаследовавших и передавших военный опыт дореволюционной русской армии бойцам разных национальностей в Великой Отечественной войне. «Война – бой оказали нам услугу зеркала, помогли познанию самих себя и других. Бой во многом открыл нам глаза. Некоторые из нас научились прямо смотреть в глаза фактам, анализировать их, быть объективными, не бояться говорить правду, рассуждать о государственных делах. Это значит, что война выковала на фронте и в тылу сильных людей, способных на собственные выводы о жизни частной и народной. Солдат и офицер – это люди войны, образ нашего времени, но, прежде всего, это мыслящие люди, вобравшие в себя опыт войны. Их характер, на первый взгляд, как будто бы узнается сразу, но, дойдя до кажущейся вам вершины, вы замечаете следующий, удаленный от вас горизонт. Когда вы доходите до него, перед вами встает новый горизонт, и вы должны идти вперед».

Сборник «Правда о войне» включает размышления «о полководческой деятельности Суворова», одного из основоположников русского военного искусства, крупного военного деятеля 2-ой половины XVIII века, завещавшего потомкам, «брать с него пример». Задача автора состоит в том, чтобы раскрыть новое в военном искусстве, сформулированное Суворовым – «новые приемы подготовки, как маневр, стрельба по мишеням, обучение и тренировка войск на учебных оборонительных сооружениях, из которых выросли впоследствии учебные инженерные городки», новые элементы тактики («решительные наступательные и инициативные действия на любой местности») и стратегии. Автор раскрывает и оценивает морально-нравственные основы современного боя, сконцентрированные в набросках его рукописи, и литературно обработанные в собрании сочинений.

Очень интересны размышления повествователя о художественных произведениях военной тематики, в частности, о повестях А.Бека «Панфиловцы на первом рубеже», «Волоколамское шоссе», «Человек и бой», созданных в основном по воспоминаниям Б.Момыш-улы. В них он выступает, по его определению, как «автор-материал», а Бек как «автор-обработчик». Повествователь замечает, что художник «должен жить высокими идеями». Без знания устава – «Библии» командира, офицера, «произведения искусства», «поэзии», без понимания благородной воинской традиции, которая «не мертвая реликвия прошлого, а боевое могучее оружие, выкованное и отточенное для великих битв настоящего и будущего», невозможно создать в художественном

произведении правду о войне, раскрыть психологию человека в бою. Но еще важнее, что писатель «должен знать больше, чем устав». «Надо нам раскрыть душу человека и этим раскрыть смысл борьбы. Без раскрытия души, душевных колебаний невозможно раскрытие смысла борьбы».

Еще одно главное в его лекции (и книгах) – это размышление о национальной гордости и интернационализме. Личность Б.Момыш-улы, полководца и писателя со своеобразным стилем, неразрывно связана с любовью к своему отечеству, к своей большой многонациональной Родине. Не подвергая сомнению истину о том, что все народы и нации имеют благородные традиции, он так характеризует один из аспектов воспитания боевых качеств: «Нет национальной традиции мешающей воевать, а есть национальные традиции помогающие воевать. Каждый должен любить свою нацию и через глубокую любовь и гордость за свою нацию познать другие нации, уважать и любить их. Братство народов основано на гордости наций. Понятие и воспитание интернациональной гордости является одним из важнейших источников воспитания армии...»; «Все народы способны на великое и прекрасное чувство... Великое братство народов подвергалось в этой войне большому испытанию, и оно выдержало это испытание и многим открыло глаза»; «Были они разные и по возрасту, и по национальности. Но спрос был со всех один, все были равны перед клятвой, данной родине, – казах ты или русский, молдаван или грузин. Более опытные, бывалые бойцы учили молодых солдатской мудрости, смекалке, делились по-братски всем: табачком, сухарем, последним глотком воды... Вместе оплакивали погибших, вместе радовались победам, и в бой шли вместе, плечом к плечу». В этой кровопролитной войне солдаты совершали подвиги за спасение народов всего человечества от фашизма. В этой связи вспоминается эпизод о тяжело раненом 7 декабря 1941 года украинском солдате Грицко Проценко, который настоятельно требовал свидания с раненым Момышулы:

«Батько, – произнес он с трудом, – вы пришли? У меня до вас дило есть.

– Что, говори Грицко, – ответил я и сел у его изголовья, – Говори, милый...

Он с левой руки снял часы и сказал: – Мою Нинульку вам все равно не найти, она у немцев, берите, батенька, часы и подарите девушке, только умной девушке, по имени Нина, из вашей нации. Я полюбил в бою вас и ваш народ, скажите ей, что это подарок украинца Грицко Проценко. Я уйду от вас...

Грицко скончался, не договорив своего завещания. Все присутствующие плакали...».

Бауыржаном Момыш-улы изложены в документальной и художественной форме специфика и особенности, задачи, принципы и т.д. личности военнослужащего на войне и намечены конкретные пути его изображения в художественной литературе. Произведения «Психология войны» и «Правда о

войне» «работают для опыта поколений», предоставляют широкие возможности для получения и расширения военных знаний, вносят существенный вклад в развитие национальной и мировой историографии Великой Отечественной войны. Кроме того, в них отчетливо раскрывается образ Б.Момыш-улы, достигшего самого высокого уровня военно-профессиональной компетентности и педагогической культуры мышления.

Следует отметить литературные произведения Б.Момыш-улы, получившие высокое признание у М.Ауэзова: «История одной ночи», «Наша семья», «Генерал Панфилов», «За нами Москва» и др. Его жизнь и деятельность отражена в произведениях «Волоколамское шоссе» А.Бека, «Вовеки не забуду» Н.Кривицкого, «Мои фронтовые друзья» М.Габдуллина, «На дальних подступах» Дм. Снегина, «Истина и легенда» А.Нуршаихова и др.

**ТІЛІ МЫҚТЫНЫҢ – ЕЛІ
МЫҚТЫ**

МОМЫШҰЛЫ ЕСКЕРТКЕН БІР МӘСЕЛЕ

1974 жылы қазан айының аяқ кезі, жұмыс үстінде «Вертушка» телефоны безектеп кетті. Бұл телефонға деген қырағылық біздерде ерекше болатын.

Республика басшыларының бірі шығар деген оймен телефонның трубкасын көтеріп:

– Мен тыңдап тұрмын, – дедім.

Телефон тұтқасынан дауыс әдеттегідей тез шыға қоймады. Аздан соң телефонның ар жағындағы адам:

– Маған облыстық Совет атқару комитеті төрағасының бірінші орынбасары керек еді. Бұл телефон соғып тұрған Бауыржан Момышұлы деген қазақ, – деді.

Момышұлының есімін естігенде сасып қалдым. Мен үшін ол күтпеген қоңырау еді.

– Ассалаумағалейкум, Бауыржан аға, – дедім.

– Ағалейкумассалам, жолдас зампред, – деді де ол бірден сөйлеп кетті.

– Менің Сізге жолығып бітіретін кішкентай жұмысым бар еді. Қабылдап, сөйлесуге уақытың қашан болады?

– Келіңіз, аға сіз үшін уақыт табамыз ғой.

Тез арада есік алдындағы қабылдау бөлмеге шықтым. Осы бөлмеде арнайы отырған секретарша әйелге:

– Бір сәттен соң Момышұлы деген ақсақал келеді. Ол кісі келгенде құшақ-құшақ сұрақтарды жаудырмай, қолтығынан алып, жетектеп бірден менің кабинетіме кіргіз, – деп ескерттім.

– Мен ол кісіні бұрын көрген емеспін, қалай танимын? – деді қабылдау бөлмесіндегі әйел.

– Басында сусар бөркі бар, үстінде кигені ұзын қара сөкінеден тігілген пальто, таяғы бар, ұзын бойлы, қара мұртты қарт адам – дедім мен.

– Бауыржан ағамызды осы өзім суреттеген көрініспен, осыдан біраз бұрын Қазақстан орталық партия комитетінде көріп едім. Сол келбетті көрінісін мен кейінде бірнеше рет байқағаным бар.

Жұмыс күні бітуге таяп қалған. Есік ашылды. Кезекші әйелдің жетегінде қолында таяғы бар қарт кісі кіріп келді. Бауыржан екенін бірден білдім. Орнымнан тез тұрып қарсы алып, сәлем бердім.

– Бәрекелді, мынау келіншек мені күтіп отырған адамдай жөн-жосық сұраудың орнына іліп ала жөнелді. Дедектетіп Сіздің кабинетіңізге кіргізді де жіберді, – деді мұртын сипап.

Кабинетте қойылған жұмсақ орындықтарға Баукеңді отырғыздым да, өзім қарама-қарсы орналастым. Орналасқан соң ағамыз өткір қара көздерімен кабинетті түгел қарап бір сүзіп шықты.

– Иә, облсоветтің төрағасының бірінші орынбасары Сіз екенсіз ғой. Атың кім, бауырым? – деп сұрады.

– Атым Қазтай, фамилиям Ұлтарақов, – дедім.

– Фамилияңа қанықпын. Мен осы Алматыда көше таптап жүргенде бекер жүрмеймін. Анда-санда реті келіп қалғанда «микросаяхат» жасап қаламын. Баратын объектілерім көп емес, азғантай санаулы. Анау тұрған ЦК.Сов. Мин. Мынау арадағы Обком. горкомдар. Осы шіркіндерді аралап жүргенде өзің жайлы естігендерім бар. «Ел аралаған сыншы болады, тоғай аралаған үйші болады» дейді халық. Мені сөге көрме, бауырым, сендерді сынағалы отырғаным жоқ, әншейін сөздің реті келгенде, айтқаным ғой – деп өз сөзін жуып-шайып қойды Баукең.

Қарсы алдымда отырған қарттың рас, осыдан 32 жыл бұрын мен көрген Бауыржанға ұқсастығы өте аз. Тау жаңғыртқандай саңқылдап, шымыр шыққан дауысы қарлығып, тасқыны қайтқан өзендей қыр-қыр етеді. Алатаудың бұйра жапырағына құсаған қою қара шашы сиреп, оны ақ қырау басыпты. Кешегі шыбықтай сом дене солып, еңкейе бастаған. Атжақты қара торы жүзін айқұш-ұйқыш әжімдер торлапты. Тек қыранның қабағындай қабағы мен қара өткір көздері ғана өзгермеген. «Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді» дегендей Бауыржан екенін танытып тұр.

Сөз арасында: – Бауке бұйымтай айта отырыңыз – деп өзінің бізге не үшін келгенін есіне салдым.

– Айтайын өзіңді жомарт жігіт деп естідім, сұрағанымның бәрін орындайтын шығарсың!? – деп қалжыңдай күлді.

Өзім сыйлайтын адам болғандықтан не болса да жомарттық істегім келді. Бауыржан қазақ халқында біреу-ақ қой. Бұл аяулы азаматқа құрмет қана емес, ерді сыйлай білетін халық дәстүріне сай қызмет көрсету – азаматтық парыз ғой. Осының барлығын ескере отырып, өзімнің пікірімді білдірдім.

– Бәрекелді қаруы Алладан қайтар, – деді Баукең.

Ағамыз риза болғанға ұқсайды, мұртын сипап ыңылдап біраз отырды. Таяқты қос қолдап ұстап алған, бүкіл денесімен маған бұрылды. Оң қолын шошайтып көкке көтерді де:

– Жол-жөнекей айтатын бір-екі ауыз сөз бар, – деді.

– Айтыңыз, Бауке, құлағым сізде, – дедім мен.

– Осы елдімекен аттары қандай негізге сүйеніп белгіленеді?

– Бауке! Ол жайлы бір белгілі шартты белгілер жоқ. Бұдан ертеректе елдімекендерге ат қою жоғарғы орындардың шешімдерімен белгіленген болуы керек. Ал қазір жаңа мекендер мен шаруашылықтар пайда болса, олардың

аттары жергілікті Советтер мен еңбек коллективтерінің ұсыныстары арқылы қаулымен бекітіледі.

– Онда толып жатқан Сергеевкалар, Николаевкалар, Пятилеткалар, Павловкалар қайдан шықты? Әлде ол жерлердің қазақша аттары болмаған ба?

– «Егер сіздерге адам аттарымен атау керек болса, сол жерлердің өз топырағынан жаралған өзінің Кировтері, Тельмандары бар емес пе» деген сөз оның көкейінде тығылып тұрғанын мен бірден сездім.

– Бауке, бұл талабыңыз дұрыс. «Мына баланы сен таптың ба, мен таптым ба?» деп тұрғаным жоқ. Бұл біздің жалпы кемшілігіміз. Сіздің тапсырмаңыз осы болса, мен бұл қателіктерді түзетуге бар күшімді салайын. Тағы қандай бұйымтай айтасыз?» – дедім мен.

Бағанадан бері әңгіме болған жағдайларға менің түсініп, оны түзетуге уәде бергеніме Баукең риза болған шығар басын жоғары көтеріп мұртын сипап біраз отырды да:

– Бұйымтайдың ең үлкені осы емес пе?! Осыны орындасаң мен сенен ат мінгендей боламын – деді. Баукең осыдан біраз бұрын қатты сырқаттанған. Емдеу орындарында төсек тартып жатып шыққаны маған белгілі еді. Отбасындағы жағдайы да шамалы екенін естігенмін. Сондықтан да да болар, түрі жүдеу екен.

– Бауке, денсаулығыңыз қалай жалпы, көңіл-күйіңіз дұрыс па? – деп сұрадым.

Баукең екі көзін кабинеттің үлкен терезелеріне қарай жүгіртіп, біраз үндемей отырды. Ішінен бір сөздерді жұптаған адамға ұқсап ыңырсып, үнін созыңқырап:

– Менің халім, – деп созып барып өлеңдете жөнелді.

Қартайып, ағаңыздың әлі кетті,

Сұлулармен көз қысысқан сәні кетті.

Бетіме жан келмейтін қайран дәурен.

Артына бір қарамай аттап өтті.

Ер болдыңыз з

аманында дәурен сүрген,

Дұшпанын Отанымның мықтап бүрген.

Қартайған арыстандай әлім кетті,

Батырың міне, азып жүрген.

Менің халім міне осы, – деді кеудесін толтыра күрсініп.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ: АНА ТІЛІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ

Халқымыздың рухани келбеті – Ана тілі мен ұлттық тәрбиесінде екенін, Бауыржан Момышұлынан ашық та анық та етіп, ештеңеден және ешкімнен жасқанбай батыл түрде айтқан жан жоқ! Бұл пікіріміздің дәлелі – қазақ халқын түп-тұқиянымен құртудың жолдарын қарастырған Сталиннің зұлмат заманының өзінде, осыдан тура 62-жыл бұрын, 20 ақпан 1944 жылы өмір мен өлім арбасқан қанмайданның ортасында жүріп, Баукең Қазақстан Компартиясы орталық Комитетіне «Қазақ тілі туралы пікір» атты жазған хатын айтса болады. Оқырман қауым таныссын, ой өрбітсін деген ниетпен төменде Бауыржан Момышұлының сол хатынан үзінді жариялап отырмыз.

– «Тілсіз – айуан дейді. Тілі кедей елді – мәдениетсіз, анайы, надан халық деп санайды. Тіл адам баласының негізгі қасиеті болғандықтан, өнеркәсібін, мәдениетін, қоғам-құрылыстарымен, салт-санасының, жауынгерлік дәстүрінің – мұрасының қай дәрежеде екенін көрсететін сөзсіз дәлелді мөлшері (мерило);

– Ана тілінен бірнеше жағдайлар себеп болып ажыраған ел – «азғын» ел атанып, кейіннен аты өшіп, ұрпақтары бұршақша бытырап, қардай еріп, құмға сіңген судай дерексіз жоғалып кеткенін, тарихтан кездестіруге болады. Ондай сормандай ел, бұрынғы кезде аз болмағандығына тарихта дәлелдер көп;

– Осы таңда қазақ тілі «дөрекі, икемсіз, топас, кедей тіл. Онымен айтайын деген ойыңды, пікіріңді, еркін айта алмайсың...» – деп дұрыс бағаламай, жала жауып, теріс-зиянды жағдайлардың құлдығында жүрген, ұғымсыз-жалқау, «дүмше молда дін бұзардың» кебін киіп, сәлдесін орап, тіл бұзушы азамат, азаматшалар да, жүгенсіз, арсыз топтар да, қазақ арасында молайып келе жатқанға ұқсайды (дәлелді Алматының әр көшесінен табуға болады);

– Қазақ тілінің байлығы жетпегендіктен деген дәлелсіз былжыр, өзінің ана тілінің үдесіне жете алмай құр қалған, оған көңіл бөлмеген сор мандайлардың, ұлт мақтаныш сезімімен, ұлт намысынан ажырап, «шөре-шөре» болып, артта қалған қарабеттердің надандықтарынан туған сылтау ғана болу керек;

– Осы кезде аздап орысша білгеніне мәз болып, төбесі көкке жеткен, ана тіліне көңіл бөлмей, оны әліне қарамай менсінбей, не орысшаны, не қазақшаны дұрыс сөйлей алмай шалдыр-батпаққа бөленіп жүрген, келбетсіз тіл азғыны масқараларды Алматының жауапты деген қазақ қызметкерлерінің арасынан да кездестіруге болады...» – деп ана тілінің сатқындарын қарғыс оғымен атқан ұлы Бауыржан, біздің дәл бүгінгі оспадар тіршілігімізді, халқымыз бен тілімізді қорлап жүрген сиқымызды айтып тұрғандай емес пе?! Бұл хаттың әрбір сөйлемі құнды. Сондықтан бүгінгі ұрпағымызға қайыра басып, газет – журнал

беттерінде жариялаған жөн сияқты. Осы хатын қорытындылай келе, Бауыржан Момышұлы 9 түрлі ұсыныс жасайды. Соның біріншісі мен екіншісіне тоқталсақ;

1. «1935-36 жылдан бастап қазақ тілі, бұрмалана, бұлдіріле, бұзыла бастағанын сөзсіз, айқын дәлелдей отырып, оған айыпкер, кінәлі, басты газет, радио, жазушы, кеңсе қызметкерлеріне тарихи қарғыс айтылып, беттеріне қара күйе жағылып айыпталғаны жөн».

2. «Қазақстанда қазақ тілі заң әділдігі бойынша мемлекет тілі болып саналып, өз орнына, төрге шығарылып отырғызылып, бұрынғы қалпына келтіру шаралары тездеп қолға алынып, тіл бұрмалау ежелден келе жатқан ескі ауруға айналып бара жатқанын ескере отырып, іс жүзінде қатал төңкеріс түрінде асырылуы және алдымен қазақтардың өздерін, тіл жөнінен тәртіптеуден бастап, барлық үкімет, кеңсе, ғылым, оқу, өндіріс, өнеркәсіп орындарында қайтадан әділдікпен көтеріліп қолға алынуы жөн»-дейді.

Мінеки, қадірменді қауым, осыдан 62 жыл бұрын алақұйын уақыттан жасқанбай, аузын Айға білеп айтқан Баукеңнің жүрек жарды сөзінің мәні, тәуелсіздік алғанына 19 жыл болса да қазақ халқының тілінен – дінінен – ділінен-ажырасардай күй кешіп отырғанын сиппаттамай ма? Ендігі жерде бүйтіп тілімізді тоздырып, ұрпағымызды аздырғанша пәрменді түрде іске кіріспей болмайды. Бұған көнгісі де, мемлекеттігімізді мойындағысы келмейтіндер Қазақстан азаматтығынан шығып, өздерінің қалаған жерлеріне кеткендері жөн. Арамызда ана тілін мойындамай жүрген шала қазақтар да өз мекендерін тапсын. Бұдан былай қазақ халқының есебінен жүргізілетін жалпақ шешейлікке тосқауыл қойылып, ұлттық құндылықтарды жүйелеуді екпінді түрде жүргізу қажет.

Тәрбиенің тәңірісі-руханият! Өздеріңіз жақсы білесіздер, адамзат қауымында біздің эрамызға дейін де, сан алуан өркениеттердің өшіп жоғалғаны – құпия емес, мәселен, майя мен инктердің жер бетінен жойылып кетулерінің негізгі себебі, олардың рухани күйреулерімен тығыз байланысты екендігі ғылыми дәлелденген құбылыс! Олар қол жеткізген өркениетімен өрекіп, – тіліне, салтына, ұлттық тарихына, көне мәдениеті мен халықтық тағылымдарына-өгейлік көрсетудің салдарынан, түбегейлі жер бетінен жойылу зауалына ұшырағаны белгілі. Халық даналығы «Шырақтың сөнуі мен шөлмектің сынуы оңай» – деп бекер айтпаса керек. Олай болса, бүгінгі қазақ халқының шырағы да һәм шөлмегі де – ана тілі екендігі дәлелдеуді қажет етпейді. Өйткені ана тілі құрдымға кетіп болғанға дейін-ақ, оның ғасырлар бойы жасаған руханияты әлсірей күйреп тозатындығы, қазірдің өзінде-ақ өмірден айқын көрініп отыр. Ана тіліне сүлесөк қарайтын кез-келген шала қазақтан: – «Қозы мен Баянды», «Қыз Жібекті», «Алпамыс пен Қобыландыны» оқыдыңыз ба? – десеңіз мүдірместен-»Жоқ!» – деп жауап алатыныңызға күмәніңіз болмасын. Тіпті,

Асан қайғы мен Кетбұғаны, онан да бергі Дулат пен Махамбетті де білмейтіндеріне сене беріңіз. Бұл ана тілінің жоғалмай тұрып, рухани қазынаңның ортайып, әлсірей бастағанының көрінісі. Ендеше, бұдан былай ана тілін қорлап отырған Үкімет, Парламент және әр түрлі министрліктер мен мекемелердегі төрелерді қатаң түрде тәртіпке шақыратын мезгіл жетті. Жалпы кез-келген халықтың «ана тілі, олардың өзара пайдаланатын, тек қатынас құралы ғана ма? Әлде, ана тілінің басқа да гносеологиялық мәні бар ма?» – дейтін сауалдарға қысқаша болса да жауап іздеп көрелік. Мінеки, егемендігімізді алып дербес мемлекет болсақ та, қазақтың тілі саудаға түсіп, лайықты мәртебесін ала алмай отырғанына он тоғыз жыл болды. Осы жылдар көлеміндегі талқылауларға талдау жасап қарасақ, тілді тек қана қатынас құралы ретінде түсінетін тұжырым қалыптасқанын анық аңғаруға болады. Ал шындығында ана тілінің түп-тамыры, яғни гносеологиясы мүлдем бұлай емес. Егер тереңнен тартып таратсақ, жер бетіндегі тіршіліктің пайда болғанына 1 миллиард жылдай уақыт өтіпті. Бір клеткадан бастау алатын тіршілік – мұхит астында 500 миллион жылдай жетіле дамып, құрылыққа шыққаннан кейін де, дамудың екінші сатысына ауысуымен қоса, тағы да 500 миллион жылдарды басып өтеді екен. Дәл осынау формуланы адам баласы да, ана құрсағында бір клеткадан бастап, адам пішініне келгенге дейін, жаңағы жер бетіндегі тіршілік сатыларын түгелдей қайталайтындығын ғылым баяғыда-ақ анықтаған. Міне, осы филогенетикалық тылсым құпиялар мен ата-баба зердесін келешек ұрпаққа жалғастыратын жалғыз ғана кілт-әр халықтың ана тілі-екенін қарапайым жұрттың білмейтіні рас. Сондықтан, бұл ғылыми деректі келешекте ақпарат құралдарында түсіндіре таратуды тереңдеткен жөн сияқты. Келешек ұрпағына қиянат жасағысы келмейтін халық, нәрестесінің тілін тек ана тілінде ғана шығаруды бұлжытпай орындауға тиісті. Сонымен қоса, тағы да ерекше бөліп айтатын жаңа ұғым, дүниеге келер бала тілінің іргетасын ана құрсағында қалыптастыратындығы ғылыми анықталып отыр. Америка ғалымдарының «Құрсақтағы баланың он түрлі жұмбақ сыры» атты ғылыми еңбектерінде жазылғандай, «ағылшын фирмасында күні бойы қызмет ететін, екі қабат француз әйелінің баласының тілі бірден ағылшынша шыққанын» – құрсақтағы тылсымның бір жұмбағы ретінде келтіреді. Осы деректің растығын қазіргі ерлі-зайыпты қазақ жастары үйде де, түзде де орысша сөйлейтіндіктен, олардың қазақ бақшасы мен мектебіне берген балалары далада да, көшеде де, үйде де өзара орысша сөйлеуге ауыса беретінінің сыры жоғарыда айтылған жұмбақпен сабақтасып жатқаны ешқандай дау тудырмаса керек-ті. Мінеки, осылайша біздер ұрпағымызды ата-баба зердесінен айырып қана қоймай, кісілік келбетінің түп-тамырына да балта шауып жүргенімізді ашып айтуды жөн көрдік. Ендеше, өзінің ана тілін қорлаған елдің тартар азабы да мол, ұрпағына қалдырар зауалы да көп екен. Олай болса, иісі қазаққа айтармыз – көрінгенге еліктеп

әуестенумен, алдындағы шырағыңның өшкенін, қолындағы шөлмегіңнің сынғанын сезбей қалып жүрмегей демекпіз...

Енді аз-кем қазақтың тілінің сөздік қорына көңіл аударған жөн сияқты. Өйткені, бір ғасырға жуық теперіш көрген қазақ тілінің қолдану аясы тарылған сайын, оның теңдессіз мол байлықтары құрдымға кетіп суалып барады. Тіпті, бұрынғы өткен ғасырларды былай қойғанда, XX ғасырдың басындағы жауһарларымызбен салыстырып қарасақ та, тіліміздің аса тозып жұтан тартқанын аңғармау мүмкін емес. Олай болса, не істеуіміз керек? Мұның жолы – біреу-ақ! Ол үшін әрбір заттардың атауларымен оған байланысты синоним, анонимдерін тіркеп, ана тіліміздегі ескі де жаңа барлық сөздерді жинауға кіріскен жөн.

Қорыта айтқанда, осыншама көп кереғарлықтардың ең негізгі себебі – бүкіл өркениетімізді тұтастай алып қарағанда, күллі адамзат қауымындағы адам тәрбиесінде қабағат үлкен қателіктердің бары анықталып отыр. Адам бойындағы үш жүйе – Тән құрылысы – Жан дүниесі – Рух қуаты – бүгінге дейін тәрбие үндестіктерін таба алмай отыр. Біз тек қана тән тәрбиесінен басқа, Жан мен Рух тәрбиесі дегенді білмейміз. Сондықтан да Табиғат пен Адам баласының экологиялық азуы, естіген құлақ нанғысыз жағдайға жеткені құпия емес. Бұл жайында данышапан бабамыз Әл-Фараби сонау ықылам заманда-ақ ескертіп: – «Егер адамға ең әуелі тәрбие бермей тұрып, білім мен ғылым үйретсеңіз, ол жүрген ортасына апат әкеледі», – деп ескерткен екен. Ал, адам тәрбиесінің үш жүйесін үндестіре жетілдіретін жаңа ілімі, қазақ топырағында жасалғанына да, міне жиырма жылдай уақыт өтті. Бірақ басқаға еліктеп үйренген біздер, мұны естісек те ескеруге құлығымыз жоқ. Өйтсе де бұл мәселе қазақ қауымын ерекше толғандыруға тиісті. Ең бастысы, адам тәрбиесінің алтын дінгегі Тіл екені аксиомалық шындық...

ҚАЗАҚ ТІЛІ ТУРАЛЫ ПІКІР

Тілім деп толғаныпты қайран Баукең !...

Мен «Ана тілі» газетінің өткен санында жарияланған бір мақаланы үлкен толғаныспен оқып шықтым. Ол – Бауыржан Момышұлының кешегі фашист басқыншыларымен болған соғыс жылдары Қазақстанның Орталық партия комитеті хатшысына жазған хаты. Мені таңқалдырғаны әрі сүйсіндіргені – Баукеңнің туған тілге деген ғажайып жанаашырлығы мен сүйіспеншілігі. 1944 жыл. Батыста қырғын соғыс жүріп жатыр. Былай қарағанда, әркімнің мақсаты – жауды жеңу, тезірек. Жеңіс жалауын желбірету.

Алайда ел басына ауыр күн туып тұрған сын кезеңде Баукең уақыт тауып, тіл жайындағы ойларын қағазға түсіреді. Момышұлының осынысының өзі ерлікке пара-пар іс. Оны мұндай қадамға жетелеген де – азаматтың намысшылдығы.

Менің бұл өмірден түйгенім – намысшылдық та, патриоттық та, Отан сүйгіштік те адам бойына тіл арқылы дамиды. Өзіміз бала кезден ертегілерді, жыр қиссаларды тыңдап өстік. Мектепте жүргенде де қазақ тіліндегі кітаптарды көбірек оқыдық. Сол естіген, оқыған дүниелеріміздің әсері болар, ат жалын тартып, есейіп өскен шағымызда адамгершілікті, бауырмалдықты пір тұттық. Туған жер, туған елге деген сүйіспеншілігіміз ерекше болды.

Осылардың барлығын ұқтырған, санаға сіңірген – ана тіліміздің құдіреті.

Рух жайлы, оның қажеттілігі туралы жиі айтатынымыз бар. Сол рух аспаннан салбырап түсе қалмайды ғой. Ол да тіл арқылы бойға дариды. Біз қазақ тілі арқылы ғана рухымызды күшейте аламыз. Тілге маңыз берілуінің де себебі осыдан болса керек. Рухы мықтыны ешқандай да жау ала алмайды. Рухы мықтылардың алмайтын асуы, жеңбейтін қиындығы болмайды.

Көп тіл білген жақсы шығар. Алайда Алаштың аяулы перзенттерінің бірі Халел Досмұхамедов айтқандай: «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесе – бұл сүйініш, ана тілін білмей тұрып, бөтенше сөйлесе – бұл күйініш». Сонда алдымен керегі – ұлттық тілдің қайнарынан сусындау. Осылай өскен жас ұлттық рухтан ажырамайды. Туған халқымен, туған жұртымен бірге жетіледі. Уайым – қайғысын, қуаныш шаттығын бірге көреді.

Тілін сақтаған елдің ертеңі де жарқын. Тілдің болашағы дегеніміз – ұлттың болашағы. Тіл бар жер де ғана ұлт дамып, өркендей алады. Осыны естен шығармағанымыз абзал.

Біздің тіліміздің көсегесін көгертуде барлық мүмкіндік бар. Заңымыз бар. Елде іс-қағаздары мемлекеттік тілге көшірілді. Жер-жерде Тіл басқармалары жұмыс істейді. Елбасының өзі «Қазақ қазақпен қазақша сөйлессін» дейді. Демек, бар гәп өзімізде. Бәрі де өзімізге байланысты. Сырттан ешкім келіп қазақ тілін жөнге салып кетпейді. Олай болса, намысқа тырысып, тіліміздің мерейі үстем болуы жолында бірлесе жұмыла қызмет етейік. Сонда көздеген мақсатымызға жетуге болады.

Тіл жайлы сөз қозғап жатсақ, оның өрескелдігі де, артықшылығы да жоқ деп білемін. Қазақ тілінің отаны – Қазақ еді. Егер тіл өз топырағында, өз жерінде өгейліктің, мүсәпірліктің күйін кешіп жатса, бұл мүлде кешірімсіз.

Біз намысты өр халықтың өкіліміз. Ата-бабаларымыз әрдайым да намысты, абыройды ту еткен. Мынау ұлан-байтақ жерді сақтап, қорғап қалуға себепкер болған да – сол бойдағы жалындаған намыс оты. Сондай ержүрек қаһарман халықтың ұрпағы бола тұрып, ана сүтінен дарыған тілімізді босағада жәудіретіп қойсақ – бұл бізге жарасар қылық па? Әрине жараспайды.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ МҰРАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІ МӘСЕЛЕСІ

(Қазақстан Республикасы қорғаныс Министрлігі Радиоэлектроника және байланыс әскери-инженерлік институтында Бауыржан Момышұлының 100-жылдығына арналған конференциядағы сөзі)

Құрметті курсанттар мен офицерлер!

Құрметті училище бастығы!

Сіздерді осы конференцияның басталуымен құттықтай келе аты аңызға айналған батырымыз, дана қаламгер Бауыржан Момышұлының рухани-имандылық мұрасын және өмірге деген әділ көзқарасын игеруде, сол арқылы сана-сезімдеріңізді жетілдірулеріңізге тілектеспін. Өмірдегі ең құнды байлық білім алу жолында жақсы табысқа жетулеріңізге тілектеспін. Баукеңнің мұрасы Ұлы Отан соғысында да, бейбіт күндерде де өмірдің шындығымен дәлелденген, сондықтан ол сіздерге екі дүниеде де қажет болатыны айдан анық.

Бүгін Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың биылғы халыққа жолдаған Жолдауына тура екі ай өтті. Осы сәйкестікте де сыр болса керек...

Ал енді бағдарламада белгіленген тақырыпқа көшуге рұқсат етіңіздер. Бауыржан Момышұлының рухани мұрасында қазақ тілі мәселесіне арналған еңбегінің орны ерекше. Ол да заңдылық болса керек.

Біріншіден. Бауыржан Момышұлының туып-өскен, тәлім-тәрбие алған жері – ауыл, сондықтан Баукеңнің тұлға ретінде қалыптасуындағы ана тіліміздің орны да мәні де өте зор.

Екіншіден. Баукең өмір бойы қолына қалам ұстап өткен тұлға: жастайынан поэзияға көңіл бөлген, өзі де өлең жазған, кейіннен сұрапыл соғыс кезінде де қолынан қалам түспеген. Соғыс кезіндегі 37 блокноттарының шамамен 40 пайызы қазақ тілінде жазылған. Кейін кәсіби жазушы жолына түскен кезде де Баукең негізінен қаламды қазақ тілінде тартқан.

Үшіншіден. Кәсіби жазушылық жолға түскеннен кейін тіл, аударма, жалпы әдебиет мәселелері жөнінде жазған көптеген еңбегі бар. Бүгінгі Сіздермен кездесуде мен Баукеңнің тілімізге қатысты бір жағдайға ғана тоқталсам деймін. Әңгіме сол кездегі Қазақстан Орталық партия комитетінің хатшысы Мұхамеджан Әбдіхалықов жолдасқа жолдаған хаты жөнінде болып отыр.

Баукең 1943 жылы желтоқсан айынан 1944 жылғы наурыз айы арасында денсаулығы бойынша елде демалыста болған. Осы кезде Баукең мемлекетіміздің талай өзекті мәселелерімен айналысқан екен.

Солардың ішіндегі ең маңыздыларының бірі тіл мәселесіне де көңіл бөліпті. Аталған хатының соңына 1944 жыл, 15-25 ақпан деген белгі қойыпты. Хаттың бірінші бөлімінде мәселені 8-бағытта талдаған тұжырымдары бар екен, екінші бөлімінде сол мәселелерді шешу туралы 8 ұсыныс беріпті.

Хаттың құндылығы неде деген заңды сұрақ туады. Неге осындай қиын жағдайда Бауыржан Момышұлы Компартия алдында бейбіт заманға тән мәселені көтерген? Бұл жерде шынында да тіл мәселесі тек бейбіт өмірге қатысты болатын сияқты. Мәселе Баукеңнің соғыс туралы философиялық ойының түйініне тіреледі Оның мәнін Баукең былай ашқан екен: «Соғыстағы ең қаһарлы қару – ол жауынгердің жан-дүниесі. Ал жан-дүниенің қару-жарағы – солдаттың рухани азығы». Демек, Баукең тіл – жауынгердің ең негізгі рухани азығы дейді.

Баукең 1943 жылы қазан айының 12-де майданнан елдегі зиялы қауымға әдебиет проблемалары туралы тектен-тек хат жазған жоқ екен. Соғыста, ұрыс арасында жауынгерлер Пушкинді, Чеховты оқитын, Абайды іздейтіні туралы баяндайды. Жауынгерді, әр азаматты, өз үйімен, бауырларымен, елімен жақындаттыратын осы тіліміз екен. Осы тіл арқылы әр азамат масаттанып өзін тұлға дәрежесіне көтереді екен. Елге деген сүйіспеншіліктің бастауыш бұлағы осы рухани күш – тілде болса керек. Сондықтан да Баукең осы бейбіт өміріндегі мәселені сол қиын кезде көтерген екен. Бұл жерде Баукең мемлекеттің негізі жанұя болса, сол жанұялардың түп тамыры имандылықта екенін дәлелдеп отыр. Мемлекеттің қуаты жанұялардың қуатынан құралатын болса, онда әр жанұяның, әр азаматтың мықты болуы мемлекетіміздің негізгі тұғырын күшейтсе керек. Баукең өмірдің негізі шындық пен әсемдікте, демек идеологияның негізі рухани-имандылықта екенін көрсетіп отыр. Баукеңнің хатының мәні осында екен.

Хаттың тағы құндылығы оның өміршендігінде. Сол хаттың жазылғанынан бері жарты ғасырдан аса уақыт өтті. Сонда да Баукеңнің хатта мәселені шешу бойынша белгілеген жолдары әлі күнге дейін күшін жоғалтқан жоқ, әлі күні шешімін күтіп тұрғандай. Баукеңнің мәселені шешу бойынша ұсынған сұлбасы (схемасы) ең дұрыс, ең тиімді екені айдан анық ақиқат.

Мысалы бүгінгі таңда тіл мәселесі «Тілдерді дамыту және қолдану бойынша 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама» бойынша жүргізіліп келеді. Шынын айтса, бағдарламаны тиісті дәрежеде жүзеге асыруға барлық мүмкіндік бар: құқықтық негіз Конституция, тіл туралы заң, басқа да заңды актілермен қалыптасқан, жеткілікті қаржы бөлінген. Соған қарамастан белгіленген межеге жеткен жоқ. Егер бұл бағдарламаны жүзеге асыру тұжырымдамасы Баукең ұсынған жолмен (сұлбамен) әзірленіп, жолға қойылған болса, нәтиже әрине жоғары болар еді.

Бір ғажабы Баукеңнің ұсынысындағы бірінші бап: «Аяқ асты елеусіз болып кеткен қазақыландыру мәселесін алдымен қазақтардың өздерін, тіл жөнінде тәртіптеуден бастап, барлық үкімет, кеңсе, ғылым, оқу, өндіріс, өнеркәсіп, оындарында қайтадан әділдікпен көтеріліп, қолға алынуы жөн» сондай анық және дұрыс болғандықтан ол бағдарламаның қозғауыш күшінің міндетін атқаратыны байқалып тұр. Баукеңнің осы бабы Елбасымыздың: «Қазақ қазақпен қазақша сөйлессін...» – деген қанатты сөзімен тереңнен үндесіп жатқаны қандай ғанибет десеңізші...

Алматы қаласы, 29.03.2010.

**БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ
РУХАНИ МҰРАСЫНДАҒЫ
ЭТНОМӘДЕНИ ДӘСТҮР, БІЛІМ БЕРУ
ЖӘНЕ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ МАҚАЛ – МӘТЕЛДЕРІ, ҚАНАТТЫ СӨЗДЕРІ

«Ренжитінім ұлтымның тарихы ұмытылып барады.

Кешегі Санжар Асфендияров, Мұхамеджан Тынышбаев ағаларым – бірі дәрігер, бірі теміржол инженері болса да тарихымызды жазуға шама-шарқынша үлес қосты. Ол кісілер жат пизғылдардың аяқ – қолымызға ғана емес, ой-санамызға, арман – қиялымызға да кісен, бұғау салғанын да сезді, түсінді.

Ермұхан Бекмахановтың ерлікке, елдікке толы талпынысы да тарихшыларымызды тас қайрақтай қайраса керек еді. Өкініштісі олар – жасқанишақ, жалтақ. Ең бастысы, біздің бүгінгі тарихшыларымызға рухани сезімталдық жетіспейді»

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР

Мақал-мәтел – өмір тәжірибесі. Қиналған, қысылған сәттерің мен шақтарың, сол қысылшаң кезден қалай құтылғаныңды ойыңмен өрнектеп, сөзбен кестелесең, тұжырып қысқа бейнелесең, нақылға айналады. Қол астыңда пәлендей мың солдат болып, оның пәлендей семьясының тағдыры және сенің мойыңда болса, ойланбай отыра алмайсың. Сонымен бірге солдатты өлімге жұмсау да оңай емес. Қарамағымдағы жауынгерлер маған тек бағынышты ғана болған жоқ. Олардың ішінде ақылгөйлері де көп болды. Кейде солардың ауыздарынан маржандай асыл сөздер атқылап жатады. Мен елден естігендерімді оймен елеп-екшей бердім. Екшегенімді ерінбей қағазға түсірдім.

Опасызда Отан жоқ.
Тексізден тезек артық,
Арсыздан айуан артық.
Тәуекелсіз жеңіс жоқ.
Табандылық – батылдықтың қорғаны.
Намысты нанға сатпа.
Өзін аяған – дұпшанға дос.
Өмір үшін өлгенше күрес.
Салақтықта сақтық жоқ.
Жанын аямағанға – жан сауға.
Ердің Еділ тобығынан келмейді.
Қорқақ қаққа шөгіп өледі.

Өлтірсең, өлімнен құтыласың,
Өлтірмесең, өлімге тұтыласың.
Тірескеннің тізесін бүктірген – ер,
Белдескеннің белін сындырған – ер.
Жағаласқанның жанын жаһаннамға жіберген – ер.
Атақ – ерге сауға,
Олжа – елге сауға.
Тізе бүгіп тірі жүргеннен, тік жүріп өлген артық.
Қол қашса, қолбасшы боққа да жарамайды.
Көп тұрған су сасиды,
Ойламаған ми сасиды.
Әдіссіздік-әлсіздік,
Ептілік те – ерлік.
Ерлік елеусіз қалмасын.
Таяқтан тайсалмасаң,
Семсерден сескенбесең,
Жеңдім дей бер.
Бұқсаң – сұқты, тығылсаң – тықты,
Именсең – ездi, өлдім дей бер.
Өзін-өзі сыйламаған басқаны сыйлауға қабілетсіз.
Солдат ерлігін ұрлау – адам бейнесіндегі хайуанның ең сорақы қылмысы.
Үмітсізден үміт қашады,
Үміт асқар таудан асады.
Тәртіпсіз ер болмайды,
Тәртіпке бас иген құл болмайды.
Ел дегенде езіліп,
Жұрт дегенде жұмылып қызмет еткін.
Жерге тер төгіп, халыққа қан төгіп қызмет ет.
Тәртіп тән үшін,
Ынтымақ жан үшін керек.
Жалғандықтың балын жалап өмір сүргенше,
Шындықтың уын ішіп өлген артық.

Отан үшін отқа түс, күймейсің.
Ана тілін білмеген –
ана сүтін татпаған.
Именіп жүріп көрген игіліктен,
Қарсыласып жүріп көрген бейнет артық.
Жаудың қандай екенін
Жауласқанда білерсің.

Қайғының қандай екенін
Басқа түскенде білерсің.
Отаның үшін күрес –
Ерге тиген үлес.
Батыр – батыр емес,
Бастаған – батыр.
Ұлттық сезім – қасиетті сезім.
Өз ұлтын сүю – өзге ұлтты жек көру емес.
Ерлік – елдің қасиеті,
Жүректілік – жігіттің қасиеті.
Ежелден ел тілегі – ер тілегі,
Адал ұл ер боп шықса – ел тірегі.

Сын ерді шыңдайды, қорқақты қинайды.
Батырға Сырдың суы сирағынан келмейді,
Қорқаққа батпақ та кедергі, шалшық та бөгет.
Құм ішіндегі дәнді қырағы көз ғана шалады.

Басқаны «жақсыға» білгенше,
өзіңді «орташаға» біл.
Заман – теңіз,
Теңіздің түбінде шабақ та жүреді, шортан да жүзеді.
Үндемегеннің бәрі данышпан емес.
Иір бұтақты емен шынар болуға құмар болмайды.
Ойланбаған орға жығылады, опық жейді.
Ақыл да ойлағанды ұнатады.
Бұйрық беру үшін бұйрыққа көне біл.
Жерге терінді төксең, жеміске кенелесің,
Халық үшін қаныңды төксең, жеңіске кенелесің.
Халық үшін қаныңды төксең, абыройға бөленесің.
Қаһармандық қаталдықтан туады.
Жұмсақтан жолбарыс шықпайды.
Ер шекіспей бекіспейді,
есер шетінеспей кетіспейді.
Ер басқа, есер басқа.
Жақпасаң да жағымпаз болма.
Оқ атылған жерде өлім аз болмайды.
Қар ерігенмен,
Қаратау ерімейді.
Ер өледі, ел қалады.

Есімі ел жүрегінде сақталған ер ғана бақытты.

Ел қорғау жолында ерлікпен өлген ерлердің жазығы жоқ.

Қол көтерген дұшпаннан гөрі, қорамсаққа қолы жетпей өлген жауды сыйла.

Бір жаралыға жәрдем беріп, оны аман алып қалған жауынгер – он ұл тапқан анадан артық.

Үлкенді – ізетте, кішіні – күзетке.

Айбындана шапқаннан ажал да сескенеді.

Армия – азаматтық зор мектеп.

Жеке солдаттың тәжірибесі – жақсы мектеп,

Ал бүтін взводтың тәжірибесі – университет.

Өзіне-өзі сынмен қарау – оңай іс емес.

Өзінің қателерінен сабақ алу әркімнің қолынан келе бермейді.

Үлкен бастықтың оңдырмай сөккенінен өз арыңның сөккені қайда күшті.

Устав – бейбіт күнде заң, соғыста творчество,

Ал творчество тек ақылмен, терең оймен ғана жүзеге асады.

Бұйрық халық, Отан атынан беріледі, берілген соң оны орындаушы адамның тағдырына айналады.

Әскерлер командирлер үшін емес, командирлер әскер үшін керек.

Командирлік өнердің басты міндеті – көптің көңілін ашар кілтті табу.

Саяси бөлім – әскерлердің рухани штабы.

Ерлік істелмесе, ешкім де қалам тербемейді.

Армияда саяси жұмысты ұйымдастыру – жауынгерлік әзірлікті ұйымдастырудан әлдеқайда күрделі.

Әскери қызмет дегеніміз – дені сау әрбір азаматтың асыл парызы, ардақты борышы,

Кімде-кім әскери қызметтен жалтарса, ол патриот емес.

Командир өз бағыныштыларын ашумен емес, ақылмен тәрбиелеп үйретуі тиіс.

Талап кою дегеніміз – заң, қаталдық дегеніміз-заңсыздық.

Намыскер емес адам – ерлік жасауға қабілетсіз.

Ерлік – табиғат сыйы емес, ұзаққа созылған тәрбиенің жемісі.

Ешкім де генерал болып тумайды,

Генералдар солдаттардан өсіп шығады.

Соғыс жорығы – саяхат емес,

Ұрыс даласы – курорт емес.

Тәрбиелі – тәртіптің құлы,

Тәртіпті – елдің ұлы.

Арлы адам – ардақты,

Ар-ардақтың анасы.

Олжа елдікі – оған тимегін.
Сен жаудан қашсаң,
Өмір сенен қашады.
Жаныңнан күдер үзе соғыспасаң,
Жауды күйрете алмайсың.
Арпалысып жүріп алған абырой –
Өмірдің ең шіркін рақаты.
Ой жетпейтін жер болмайды,
Күлкі жеңбейтін жау болмайды.
Орынды мысқыл оқтан да өткір.
Көз жетпегенге ой жетеді,
Тіл жетпегенге үн жетеді.
Екі сырттан қанға батып таласса,
Қарсаққа жем болады.
Қой бастаған арыстан тобынан,
Арыстан бастаған қой тобы артық.
Тіл де түлеп, өзгеріп өсіп отырады.
Сын айту үшін шын айт,
Шын айтпай, сын айтпа.
Білмей тұрып билік айтудан аулақ бол.
Сынаспай сырласпа.
Командир – аға, солдат – іні.
Ойы ұзақтың пікірі – терең.
Сезімі сергектің көзі – қырағы,
Жолы ұзынның өрісі кең.
Сабырлының алдында дұшпан сасады,
Сабырсыздан береке қашады.
Қарсыласқаннан дұшпан қаймығады.
Жанын аямай тиіскеннен,
Жау жалт бере жөнеледі.
Адал ниет – ардақ атасы.
Қара ниет өзі қазған көріне өзі құлайды.
Ашумен ақырмай, ақылмен бұйыр,
Састырмай сабырлы сөзбен бұйыр.
Адалдықтың адымы – алты құлаш.
Арамдықтың адымы – бір-ақ қарыс.
Киіне білме, кие біл.
Адам танысаң, адал танығын.
Ер бақыты – ел қолында
Ел бақыты – ерлер қолында.

Жаманға бақыт қонса,
Қонғанын сезбей,
Ұшқанын бір-ақ сезеді.
Жаман солдат шілдеде шинель киіп жүріп тоңады.
Жақсы сөз жан сүйсіндіреді.
Құлаққа ұғымды ойға қонымды келеді.
Атақтың тіреуі – ар.
Екі сөзді болып елендеп жүргеннен,
Бір сөзді болып, мерт кеткен дұрыс.
Ер ұялмайын деп өлімге бас байлайды.
Көргенінді көпірместен шыныңды айт,
Сезгенінді серпіместен сезіп айт.
Тұсыңнан тиген дұшпаныңды торға түсір,
Өршеленген жаудың үнін өшір.
Бүйірден соққан дұшпанның бетін тырнап,
Бел жағындағы «сегіз көзінен» ширатқын.
Олжаға озбыр болмағын.
Майданда олжаға алданған,
Алға бармай, ұятқа ұшырайды.
Олжаға батып абырой алғанша,
Орға аттан, абырой алғын.
Олжа алма, атақ ал,
Халық алдында болғын адал.
Олжа мен әйелге – басқыншылар ғана құмар.
Біз басқыншы емеспіз, Ол есінде болсын.
Дұшпаның қашса, сен жеңсең,
Оның әйел, қызына көз салма!
Дұшпанды майдан шебінде аяма.
Ол қолға түссе,
Оған сен мият болғын.
Адал болмай, азаматпын демегін.
Ойран салсаң ойлап салғын.
Өзіңе қайтып тимесін
Ойсыз оқ жұмсамағын,
Әр оғыңды адал атқын.
Жүгірсең де, жүйемен жүгіргін,
Қалбалақтап қалт кетпегін.
Жаралыға жаны шыққанша жәрдем бергін,
Жазатайым кетпесін.
Өлім арасында жүрсең де,

Өмірден үміт үзбегін.
Үміт өрге тартады,
Үмітсіздік көрге тартады.
Жағадан алған дұшпаннан, Етектен алған ит қауіпті.
Жауға жаныңды берсең де,
Сырыңды бермегін.
Жан сенікі – сыр серіктеріңдікі,
Оны да ұмытпағын.
Жаудың сырын жау білмес.
Жағдайды білсең, жаңылмайсың,
Терең ойлансаң, жау ойына ортақ боласың.
Ойласаң, қопара ойлағын,
Қорқа ойлаған қорытындыға келмейді.
Сыншылар екі түрлі келеді,
Біреуі – түзетуші,
Біреуі – бұзушы.
Кейінгілері сорадай өскіш келеді.
Қол көтермес шоқпарды
Беліңе байлама.

ҚАНАТТЫ СӨЗДЕРІ

Ерлік – басына төнген қауіп-қатерді жеңу деген сөз. Ол тек қасарысқан қажырлы күресте ғана туады.

* * *

Батылдық тәуекел мен ақылдың есебінен шығады. Тәуекел кейде ақылды да ақтап алады. Ал ақылсыз тәуекел ешкімді де ақтай алмайды.

Ептілік пен батылдықты қосса, айлакерлік шығады. Өтіріктің балын жалап тірі жүргенше, шындықтың уын ішіп өлген артық.

* * *

Өз ұлтын сыйламау, оны мақтаныш етпеу – сатқындықтың белгісі.

* * *

Тәртіптің өзі кейде тәртіпсіздік туғызады.

* * *

Өзін сыйламайтындардан сый күтпе.

* * *

Менің әскерім соғысқа өлу үшін емес, өмір сүру үшін қатысады.
Патриотизм – Отанға, елге деген махаббат.

* * *

Үмітін жоғалтқан жан – ешқашан үміттеніп көрмеген жан.

* * *

Күншілдік – өзгенің мықтылығы мен өзіңнің әлсіздігіңді түсінуден туатын құбылыс.

* * *

Солдаттың аяғы ауырса, командирдің балтыры сыздайды.

* * *

Үйрете отырып үйрену ғана жеміс береді.

* * *

Окоп – жау оғынан жасырыну үшін ғана емес, жауға оқ ату үшін де керек.

* * *

Жігіттің жігіттігін жау келгенде сына. Аман қалу – қашып құтылуда емес, қорғану мен жеңуде.

* * *

Өшпенділікке шынайы мысалдар арқылы тәрбиелеу керек. Солдат жасаған ерлік боямасыз және әсерлеусіз шынайы суреттелуге тиіс.

* * *

Шындық – бұл ерлікке тәрбиелеудегі ең бір құнарлы құрал.

* * *

Соғыс тәртіпсіздік пен берекесіздікке төзе алмайды. Әділ жазалаушылықтың өзі бұл-адамгершілік, адамды сүю дегеніміздің нақ өзі.

* * *

Қазақ халқының өткен тарихындағы барлық жақсы дәстүрлер бүгінгі таңда қайта салтанат құруға тиіс. Халық даналығының алтын қазынасы біздің жетістігімізге айналып, біліміміз бен тәжірибемізді байытып, істерімізге қолғабыс жасауға тиіс.

* * *

Мен істедім дегенше, ер істеді десеңші, ер істеді дегенше, ел істеді десеңші.

* * *

Еңбек етпей, шаршамай демалған да азап қой.

* * *

Ең ауыр айып – сенімді ақтамаушылық.

Еңбек, тек қана еңбек! Жүрегің тоқтағанша еңбек!

* * *

Өз кітаптарым – өз балаларым. Мен оларды бар жетістік, кемшіліктерімен коса сүйемін. Олардың да Отаныма адал қызмет етуін қалаймын.

* * *

Қала жігітінің соңы болғанша, ауыл жігітінің алды бол.

* * *

Біздің қазақ интеллигенциясы араздықтың ашытқысы, ұйымшылдықтың ұйытқысы бола білуі керек.

* * *

«Жау кеткен соң қылышыңды боққа шап» – философия! Еще какая философия! Айтар нәрсеңді кезінде айтып қалу керек. Көре алмаған көз – сорлы, тігілмеген қос – сорлы, тілі мүкіс дос – сорлы.

* * *

Суырылмаған алмас қылышты тот басады.

* * *

Адам ерлік жасауды жоспарламайды. Ерлік туғызатын сәт болады. Адам ер аталайын деп ерлік жасамайды. Асыл парызын орындап атаққа ілінеді. Рақымжан Қошқарбаевтың жұлдызы болмаса да, ол қазір жұлдызды батырлардан әлдеқайда әйгілі.

* * *

Ар – жақсылық пен зұлымдықты, шындық пен жалғандықты, әділдік пен әділетсіздікті және басқаларды анықтайтын адамгершілік ұғымы.

* * *

Ақын бала мінезді келеді,
Ол айды аламын деп қолын созады.
Айға ұмтылған ақын шын ақын.
Ол – атасынан жүз жыл үлкен,
Баласынан бір ғасыр кіші болғандықтан шын ақын.

ПОСЛОВИЦЫ

Человека в беде не упрекают,
Раненого не добивают.

* * *

В чужом доме скандал не устраивают,
Под каждою крышей бывают недоразумения.

* * *

Только человек, не имеющий цели в жизни, презирает труд.
Смысл жизни – в труде.

* * *

Гений – это приоритет народа, а не отдельной личности.

* * *

Зависть – удел идиотов и дураков.

* * *

Ничтожен тот, у кого нет недостатков и до неприличия порядочный.

* * *

Самый несчастный тот, кто живет лучше всех.

* * *

Велик тот, кто принципиален.

* * *

Политика есть продолжение войны,
Война есть продолжение политики.

* * *

Политика — это своеобразное классовое обобщение общественных взаимоотношений.

* * *

Без труда и отдых — тюрьма.

* * *

Самое подлое преступление — неоправданное доверие.

* * *

Надо писать кровью сердца, а вы — писатели — иногда пишете водичей.

* * *

Без дураков не было бы и гениев.

* * *

Солдат идет в бой не умирать, а жить.

* * *

Враг (опасен) страшен до тех пор, пока не изведает вкус его крови...

* * *

Страх — плохой помощник в борьбе за жизнь.

* * *

Смех — это самое серьезное на фронте.

* * *

Власти жаждут либо честолубцы, либо деятели.

* * *

Самое главное учебное пособие в боевых условиях — это жизнь.

* * *

Командир должен быть властным, сильным и справедливым.

* * *

Иногда окрики делают толковое — бестолковым.

* * *

Перед жестокой действительностью может жить лишь жестокая правда.

* * *

В любом деле кто-то должен возглавлять, командовать, главенствовать, иначе — это анархия.

* * *

Журналист должен быть готов пойти в огонь и в воду, иначе грош ему цена.

* * *

Самый несчастный человек тот, кто не имеет самого близкого друга и самого заядлого врага.

* * *

Настоящий доктор не должен допрашивать больного, а свободно беседовать и делать свои выводы.

* * *

Командир – человек творчества, Война – искусство.

* * *

Одной исполнительности недостаточно, чтобы командовать.

* * *

Значить – это еще не все. Надобно делать. Надобно сметь.

* * *

Человек, не дорожащий своей фамильной честью, не может оберегать честь других.

* * *

Человек должен жить и работать там, где он наиболее общественно полезен.

* * *

Мы напрасно безбожествуем. Безбожество – это моральное уродство. Религия – дурман, но человек без твердого убеждения – животное.

* * *

Слава – это есть общественное, всеобщее признание подвига, как вершины проявленного мужества.

* * *

Венец человеческой жизни – это подвиг.

* * *

Каждый человек – творец своего счастья или несчастья.

* * *

Честный развод всегда лучше нечестного брака без любви.

* * *

Настоящий человек любит все красивое и доброе.

* * *

Без кирпича невозможно соорудить дворец.

Без искры невозможно разжечь огня.

Без души нельзя любить.

Без гнева невозможно ненавидеть.

Без принуждения нет покорности,

Без ласки нет привязанности и преданности.

* * *

Приказ – есть мечта мысли творца.

* * *

Полководец бессилён без войск,
Войска немощны без предводителя.

* * *

Испытание закаляет мужа,
Ослабляет труса.

* * *

Мужу честь дороже жизни,
Стыд сильнее смерти.

* * *

Трус груб и глуп.

* * *

У малодушных душа не нежна,
Им кажется: и колодец без дна.

* * *

Отважному и Волга не помеха.
Трусу и пруд препятствие, и лужа по лечо.

* * *

Не умеющему ездить и конь не послушен, и стремяна коротки, и подпруги слабы, и в седле неудобно, и поводья длинные – все оправдания налицо.

* * *

Свинопас не различает аргамака по экстерьеру, ему и мул лошадь.

* * *

В песке сокровища может находить меткий глаз.

* * *

Отруби отделяются от муки сеткой, вода чище фильтруется через уголь.

* * *

Прозорливость просвечивает мутное содержание мысли.

* * *

Афоризм от простых слов различает чуткий слух, пытливый ум.

* * *

Лучше знать себя на «посредственно», чем других на «хорошо».

* * *

Считать своё мнение безапелляционно-окончательным для всех – это жестокая переоценка своих сил и способностей.

* * *

Национальная гордость нерушима.

* * *

Зависть – удел круглых дураков.

* * *

Скромность – мудрость.

* * *

Инициатива – вожак смелости.

* * *

Бесстрашие рождается в результате борьбы со страхом.

* * *

Стыд сильнее смерти.

* * *

Кто честью торгует,
Сыт не бывает.

* * *

Трусу и баран драконом кажется.

* * *

Земле служи, не жалея пота, плод пожнешь.
Народу служи, не жалея крови, славу пожнешь.

* * *

Не хвались, успехом опьянев,
Ты львом не станешь, зарычав, как лев.

* * *

В кусты, как заяц, от врага не прячься:
Умней не станешь, дураков презрев.

БАУКЕҢНІҢ БАТАСЫ

Дана халқымыз «Жауынмен жер көгереді, батамен ел көгереді» – дейді. Атадан балаға мирасы мол мұрамыздың ішінде батаның лайықты жоғары орны бар. Бата – өсиет пен аманаттың атасы ұрпаққа деген сүйіспеншілік пен махаббаттың бұлағы, имандылық пен тәубе – қанағаттың қайнары ошақтың үш бұты тәрізді парасаттың тегеуріні – ниет пен сөз және істің ұйтқысы.

Ата-бабамыздан қалған ұшан-теңіз аса құнды баталардың ішінде Бәукеңнің баталары бір төбе деп айтуға болады...

Себебі Баукең баталары ақиқат пен шындыққа шынайы парасатқа негізделіп, жән-тәнімен берілген ықылас үлгілері.

Баукеңнің халық арасында таралып жүрген (1968 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан екі томдық шығармалар жинағына енген) батасындағы ақ ниетті тілек бас батырдың сенімі мен сезіміне білім мен ерлігіне өрілген жандүниенді шымырлататын, шынайы намысыңды оятып, имандылық әлеміне жетелейтін құдіретті күш бар. Баукеңнің батасына өзек болған күштің көзі Тәңір нұры.

Демек бұл батада дүниенің бір кілті бар, бірақ ол кілтті пайдалану әр адамның қолынан келе бермейді. Бұл өте терең күрделі мәселе. Баукеңнің мұрасы елжандылық (патриотизм) ілімінің өзегі, идеологияның шыңындағы жұлдызы.

Сондықтан, Баукеңнің бұл дүниесі де арнайы зерттеуді қажет етеді. Әрине, бұл педагогика саласынан бастау алуы тиіс.

Ал осы шағын мақаладағы мақсат қарапайым ғана. Баукеңнің ел ардақтысы болып өсуіне әсер еткен қаһармандық ғұмырының бастауы болған төмендегі төрт батаны жұртшылық назарына Батырдың биылғы 90 жылдық торқалы тойына орай жинақтап ұсыну арқылы дара дана тағылымынан сусындау жадымызда жақсы тілекті жаңғырту еді.

Әулиеатадан әкем қайтып келгенде ағайын-жекжат құтты болсынға жиналып қалған екен.

О, Момыш, балаңның бауы берік болсын!

Сөйтіп, шілдехана тойға ұласыпты. Той соңында Имаш атам алақан жайып, ел қарияларынан бата сұраған екен.

– Төл немерең, бел немерең ғой. Бата жөні де өзіңдікі, – депті ақсақалдар. Сонда Имаш былай деген екен:

Алатаудың қыраны мол еді –

Қырағы болсын, құлыным.
Қойнауы суға мол еді –
Бұлағы болсын, құлыным.
Еліңнің тілегі зор еді –
Шырағым болсын құлыным.
Ата тілегі оң еді –
Құмарлы болсын құлыным.
Сыңарлы болсын құлыным.

Жарық дүниеге келгеніме екі-үш ай болғанда, шешем мені күн көзіне шығарып Имаш атамның алдына әкеліпті. Атам ерте көктем алдында ағаш отырғызып жүр екен.

– Атасының қолын ұзартып, қолғабыс беруге келді – депті шешем ізетпен иіліп. Атам еміреніп мені алақанына алыпты. Қолыма жас бұтақ ұстатып:

Құрық деп берсем –
күл болма,
Шыбық деп берсем – шіл болма.
Бәрінен де шырағым,
Баяны жоқ ұл болма, – деп келініне қайтарып берген екен.

Өзің үлкен сапарға шығарда мен саған бар үмітімді арнадым ұлым. Жаман атың шыққан жоқ еді. Сол жақсылығыңнан танба.

Ақ жүрек болып жолдасың,
Адалдық сені қолдасын.
Жақсылық үшін тірессең
Жаныңды арың қолдасын.
Арыңа болсын шабысың
Алымды болсын табысың.
Найзадай болсын намысың,
Ер жігітке бәрі, сын.
Қиындық көрсең мұқалма,
Ауырлық көрсең жұқарма.
Қамқоршы бол кішіге,
үлкенді үлгі тұт алға.

Әкем осылайша бар тілерін алдыма үйіп-төгіп, бауырына басып маңдайымнан сүйіп қоштасты.

Бата

ИЛЛЯЯ ҚҰДАЯ!

ТІЛЕГІМІЗДІ ҚАБЫЛ ЕТ, ИМАНЫМЫЗДЫ КӘМІЛ ЕТ. ДОЗАҚТЫҢ ОТЫНАН САҚТА. ҚАҢҒЫҒАН ОҚТАН САҚТА. ПАРАҚОР СОТТАН САҚТА. КІРЛІ СУМЕН ЖУЫСТАН САҚТА, ЫНТЫМАҚСЫЗ ТУЫСТАН САҚТА. ҚАРАЖҮРЕК БАТЫЛДАН САҚТА. КӨК ДОЛЫ ҚАТЫННАН САҚТА. ҚОЛХОЗДЫ ЖЕГЕН БАСТЫҚТАН САҚТА. АДАМДЫ КӘДІРЛЕМЕС ЕСЕРДЕН САҚТА, НАНДЫ БАСҚАН КЕСІРДЕН САҚТА, КЕУДЕСІН КЕРГЕН КЕЛІННЕН САҚТА, МЕЗГІЛСІЗ КЕЛГЕН ӨЛІМНЕН САҚТА. ТАТЫМСЫЗ ТҰЗЫҢНАН САҚТА, ҰЯТСЫЗ ҚЫЗЫҢНАН САҚТА. ҚАЙЫРЫМСЫЗ ЖЕК-ЖАТТАН САҚТА, ЖАЛҚАУ БАЛА ТЕК ЖАТ ТЕКСІЗДІКТЕН САҚТА. ТҮНЕРЕ АТҚАН ТАҢНАН САҚТА, ЖАҢБЫРСЫЗ ШАҢНАН САҚТА. ЖАСТАРЫНДА ӘДЕП ЖОҚ, ӨЛГЕНІНЕ БАТУА ЖОҚ, ҚҰР АЙҒАЙ ШАТ-ШӘЛЕКЕЙ ДАҢНАН САҚТА.

Я АЛЛА ТАҒАЛАМ!

ӨМІР БЕРСЕҢ ЖАЙЛЫ ҒЫП БЕРГІН. ДӘУЛЕТ БЕРСЕҢ САЙЛЫ ҒЫП БЕРГІН. ЕҢБЕГІМІЗ ӨНІСТІ БОЛСЫН, ҚАМБАМЫЗ АСТЫҚҚА ТОЛСЫН; КӨСЕГЕМІЗ КӨГЕРЕ ТҮСІП, МЫҢҒЫРҒАН МАЛ ӨРІСКЕ ТОЛСЫН; ӘЙЕЛ БЕРСЕҢ ӘДЕПТІ, ЖАНҒА ТЫНЫШ ЖАЙЛЫ ҒЫП БЕРГІН. КЕЛІН БЕРСЕҢ КЕЛІСТІ ҒЫП БЕР. АҒАШ БЕРСЕҢ ЖЕМІСТІ ҒЫП БЕР. ТҰЛПАР БЕРСЕҢ ШАБЫСТЫ ҒЫП БЕР... ЖОМАРТ БОЛСАҢ ОСЫ АЙТҚАНДАРЫМНЫҢ БАРЛЫҒЫН ҮЙІП-ТӨГІП БІР-АҚ БЕР.

АЛЛАҒУ АКБӘР!

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ

БАТА. 2-ТОМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ. АЛМАТЫ. ЖАЗУШЫ. 1968 ЖЫЛ, 2-ШІ ТОМ. 180 БЕТ.

БЛАГОСЛАВЛЕНИЕ

ИЛЛЯ БОЖЕ!

ПРИМИ ПОЖЕЛАНИЯ НАШИ. ЯВИ МИЛОСЕРДИЕ СВОЕ. ОТ АДСКОГО ОГНЯ СОХРАНИ. ОТ ОМОВЕНИЯ ГРЯЗНОЙ ВОДОЙ СОХРАНИ, ОТ РАЗДОРНЫХ РОДИЧЕЙ СОХРАНИ: ОТ ЧЕРНОСЕРДНОГО ХРАБРЕЦА СОХРАНИ, ОТ СИНЕЛИЦЕЙ ЖЕНЩИНЫ СОХРАНИ. ОТ ЧВАНЛИВОГО НЕ УМЕЮЩЕГО УВАЖАТЬ ЛЮДЕЙ СОХРАНИ, СОХРАНИ ТОПЧУЩЕГО ХЛЕБ СПЕСИВЦА СОХРАНИ, ОТ РАЗДУВАЮЩЕЙ ГРУДЬ, ВАЖНИЧАЮЩЕЙ НЕЧЕСТКИ СОХРАНИ, ОТ ПРЕЖДЕВРЕМЕННО ЯВИВШЕГОСЯ СМЕРТИ СОХРАНИ. ОТ БЕЗВКУСНОЙ СОЛИ СОХРАНИ. ОТ БЕСТЫЖЕЙ ДОЧЕРИ

*СОХРАНИ. ОТ РАВНОДУШНОЙ РОДНИ, ХОЛОДНЫХ КУМОВЬЕВ
СОХРАНИ, ОТ ЛЕНИВОГО СЫНА, НЕ ПОМНЯЩЕГО КОРНЕЙ СОХРАНИ,
ОТ БЕЗРОДНЫХ ЧУЖАКОВ СОХРАНИ. ОТ ХМУРО ЗАНИМАЮЩЕГОСЯ
РАССВЕТА СОХРАНИ, ОТ БЕЗДОЖДЕВОЙ ПЫЛИ СОХРАНИ. СОХРАНИ ОТ
ТОЛПЫ, В КОТОРОЙ ГЛАВЕНСТВУЮТ БЕСМЫСЛЕННЫЕ КРИКИ И
БЕСПОЛЕЗНЫЕ ПОСТУПКИ.*

О, АЛЛАХ, ВЕЛИКИЙ И МИЛОСЕРДНЫЙ!

*ЕСЛИ ДАШЬ ЖИЗНЬ, ТО СДЕЛАЙ ЕЕ ОСМЫСЛЕННОЙ И СПОКОЙНОЙ.
ЕСЛИ ДАШЬ ДОСТАТОК. ТО СДЕЛАЙ БОГАТСТВО ЧЕСТНЫМ. ПУСТЬ
ТРУД НАШ БУДЕТ ПЛОДОТВОНЫМ, ПУСТЬ ЗАКРОМА БУДУТ ЗЕРНОМ
ПОЛНЫ, ПУСТЬ ПАСТБИЩА НАШИ БУДУТ ТРАВАМИ БОГАТЫ, ПУСТЬ
СЕРДЦА НАШИ СТАНУТ РАДОСТЬЮ БОГАТЫ, ПУСТЬ РАСЦВЕТУТ ДУШИ
ЛЮДСКИЕ, ПУСТЬ СКОТОМ НАПОЛНИТСЯ ВЫПАСЫ НАШИ; ЕСЛИ ЖЕНУ
ДАШЬ. ТО ПУСТЬ БУДЕТ ОНА БЛАГОВОСПИТАННОЙ И ВЕРНОЙ,
ДОБРОЖЕЛАТЕЛЬНОЙ И ПОНИМАЮЩЕЙ, НЕСУЩЕЙ СПОКОЙСТВИЕ
ДУШЕ. ЕСЛИ НЕВЕСТКУ ДАШЬ, ТО ПУСТЬ ОНА БУДЕТ СКРОМНОЙ
И ПРАВДЕННОЙ И КРАСИВОЙ. ЕСЛИ ДЕРЕВО ДАШЬ, ПЛОДОНОСЯЩИМ.
ЕСЛИ КРЫЛАТОГО КОНЯ ДАШЬ, ТО ПУСТЬ ОН БУДЕТ СТРЕМИТЕЛНЫМ...
ЕСЛИ ЩЕДР ТЫ И МИЛОСТЛИВ, ТО ИСПОЛНИ ВСЕ МОИ ПОЖЕЛАНИЯ
СРАЗУ.*

АЛЛАХУ АКБАР!

На русский язык перевел Бахытжан Момышулы

Әбдуәлі Қоржынбаев,
жазушы

БАУКЕҢ ҮЙРЕТКЕН ТАҒЫЛЫМ

*«Тұлпар болар жылқының,
Тұлғасы тұрар құлында,
Батыр болар баланың,
Белгісі болар сұрында»
Қойайдар би*

Бауыржан Момышұлының 90 жыл толуына арналған облыс жұртшылығы өкілдерінің салтанатты мәжілісінде облыс әкімі Серік Әбікенұлы Үмбетов өзінің баяндамасында былай деді:

Бүгін үлкен мереке! Айтулы оқиға. Халқымыз ең аяулы перзенті мен ең даңқты батырына мәңгі өшпес махаббатын білдіруге жиылып отыр.

Бауыржан Момышұлы есімі Қазақ еліне таныстыруды еш қажет етпейді. Ол «Халық батыры», ол «даңқты әскери қолбасшы», ол «көрнекті қаламгер» деген терең ұғыммен ұрпақ санасында бірге қайнасқан.

Ол тұтас алғанда Нағыз Қазақ деген аса қастерлі, мәртебесі аса биік тұлғасымен танылған еді.

Туған ұлты үшін ұран салып, ұлт намысын таптатпай, ұлт байрағын құлатпай, айбынды ұстаған Бауыржан атамyzды өз халқы шексіз сүйіп, мерейін асырды. Даңқына бөледі. Бүгінгі ықылас та соның айқын көрінісі. Оның дүниеге келгеніне 90 жыл толған тұста жаңа ұрпақпен де бірге жасайтын тағлымын қалай толғап айтсақ та жарасады деп ойлаймын.

Бұл жолғы тойдың төрінде Баукеңнің қайсар рухы қайта жаңғырып, тұлғасы биігімен көтеріліп отыр.

Баукең үйреткен тағылым – ұлы сенім. Болашаққа деген сенім еді.

Баукең үйреткен тағлым, ол – ұлы шындық. «Жалғандықтың балын жеп өмір сүргенше, шындықтың уын ішіп өлген артық» деп Баукең сияқты орақ тілді, от ауызды жаужүрек азаматтар ғана кесіп айта алады.

Баукең үйреткен тағылым – өз халқыңды ағынан жарылып, жанындай жақсы көру.

Баукең үйреткен тағлым-сауатқа сәйкес қабілет, білімге сәйкес сана, жастыққа лайық жалын-жігер таныту.

Баукең үйреткен тағылым – ұлт ар-намысына, ұлт тарихына, ұлт санасына, ұлт мәдениетіне қамқор болу еді.

Баукең үйреткен тағылым – әр адамның ұлтына емес, ақыл парасатына адамгершілігіне қарай бағалау еді.

Баукеңді көзбе-көз көрген, сырлас болған тонның ішкі бауырындай аралас–құралас болған кісілер осы жиында отыр.

Сондықтан көзден кетсе де, көңілден кетпеген және ешқашан кетпейтін Бауыржан Момышұлы есімі ерекше қымбат.

Етек–жеңімізді енді жинап, тәуелсіздік тұғырымызды баянды ету жолында бізге Баукеңнің рухымен сырласудың мәні бар.

Ал, тарихи кесек тұлғалар тұғырынды Бауыржан Момышұлы өнегелі сол баға жетпес байлыққа жол сілтейді. Жас ұрпақты жігерлендіреді. Батырлыққа баулиды. Адамдыққа тәрбиелейді. Жасқаншақтықтан қашық, жасампаздыққа жақын жүр деп өсиет қылады.

Алаштың аты аңызға айналған аяулы перзенті Бауыржан Момышұлының 90 жылдық мерейтойын Жамбыл жұртының ерекше ықыласпен атап өтуінің мәнін осы түпкі темірқазық ойдан іздеген жөн.

Баукеңнің асыл аруағына тағзым етіп, атын ардақтағанда біздің ойымызға оның елі үшін еткен ең ересен еңбегі алдымен оралады.

Бауыржан Момышұлы майданда жүріп жау қоршауын ғана бұзған жоқ, Кеңестік империяның ой құрсауын да бұзды.

Ол жауынгердің басты қаруы – ұлттық рух екенін ашық айтты.

Бауыржанның соғыс кезінде жазған ең көлемді еңбегі –

«Соғыс психологиясы». Кезінде қазақстан ғалымдары мен қаламгер суреткерлеріне арнап оқылған бұл монографиялық лекциялар күні бүгінге дейін осы саладан біздің елімізде жазылған ең іргелі де күрделі еңбек болып отыр. Сондықтанда Қазақстанда соғыс философиясының негізін қалаған Бауыржан Момышұлы деуге әбден құқылымыз.

Халық қамын жеген Бауыржан Момышұлын және небір асыл перзенттеріміздің, асыл аманатын орындау бәрімізді биікке көтеріп, бақытты өмірге кенелтеді деп сенеміз.

Еліміздің мәртебесі биіктей берсін! Той тойға ұлассын!

Бұдан кейін, халық жазушысы Әбдіжәміл Нұрпейісов пен Қазақстан Жазушылар Одағының бірінші хатшысы Нұрлан Оразалиндер құттықтау сөздерін айтты, жылы лебіздерін білдірді.

Ендігі кезек Баукеңнің ескерткішін ашу салтанаты.

Орталық алаңға, облыстық қазақ драма театрының алдына ел ерте бастан көп жиналды. Барлығы да Баукеңнің мыс мүсінін көруге ынтығуда.

Міне белгіленген мерзімде Халық батыры, хас шебер қаламгер Бауыржан Момышұлына орнатылған ескерткішті ашуға арналған салтанатты облыс әкімі С.Ә.Үмбетов кіріспе сөз сөйлеп ашты. Ол алғашқы сөзді ҚР Парламентінің Сенаты төрағасының орынбасары Ө.Байгелдіге берді. Ол ескерткішке ризашылығын білдіріп, Баукеңнің 90 жылдық мерейтойын шын жүректен құттықтап, жүрек жарды толымды да тартымды сөздер айтты. Бұдан кейін сөз

данқты партизан, жазушы «Халық қаһарманы» Қасым Қайсеновке берілді. Ол да өткен жылдарды еске алып, кеңінен тоқталып, жылы лебізбен құттықтау сөздерін айтты.

Кезінде «Дәстүр тәрбиенің басты қайнарларының бірі болып табылады» деп айтып кеткен батыр Баукеңнің 90 жылдық мерейтойына арналған салтанатты шаралар тізбегі түс ауа қала сыртындағы облыстық атшабарда (Бауыржан Момышұлы атындағы ипподром) үйлесімді жалғасын тауып, ұлтымыздың дәстүрлі ат спорты ойындарына ұласты. «Үйлесімді жалғасын тауып», деп отырғанымыз жастайынан ат құлағында ойнап өскен Батыр Бауыржанның бір бейнесі халқының жадында, ақбоз аттың үстінде қоладан құйғандай нық отырған айбарлы да келісті офицер кейпінде қалғаны анық.

Жүзінен жылулық пен парасаттылық есіп тұрғанымен, бастапқыда кез келген сұхбаттасына ызғарлы да сұсты жанарымен салмақтай қарап, сын тезінен өткізіп алатын батыр ата сияқты түске дейін аспаны ашық болғанымен, ызғары бет қарыған күзгі түн, түс ауа әлгі сұхбаттасының сөзі мен ісінің өзгеріп сала беретін Баукеңдей көктемге белгісіз жылылығын төгіп, атшабарға жиналған атқұмар қазақтың арқасын бір кеңітіп тастады. Мұны біз халқының өзіне көрсетіп жатқан сый құрметіне, пейілі мен сағынышына деген батырдың ризашылығы болар деп жақсылыққа жорыдық. Облыс әкімі С.Ә.Үмбетовтың ат ойындарын ашар алдындағы өткен Наурыз мейрамында пайдалануға берілген облыстық атшабарға шешімімен Халық батыры Бауыржан Момышұлының есімін бергені туралы қуанышты хабарды да батыр рухына көрсетілген осындай құрметтің бірі әрі бірегейі болғаны даусыз.

Мерейтой аясындағы ат спорты ойындарының ашылу салтанаты тағы бір бүкілхалықтық қуанышпен астаса өрілді. Ол Жамбыл топырағынан аттанып, алыстағы Австралияда, Сидней олимпиадасында топ жарып, қазақтың атын, Қазақстанның көк байрағын әлемге әйгілеген олимпиадашыларымызды марапаттау рәсімі еді. Бұл екі оқиғаның арасындағы рухани байланысты аңғармау мүмкін емес. Ер Бауыржан Момышұлы кім екенін менменсіген фашистерге майдан даласында өзінің қаһармандығымен, қолбасшылық дарынымен дәлелдесе, бүгінгі Ермахан, Болат, Исламдар әлем көз тіккен олимпиада аренасында құрыштай білектерімен, жолбарыстай жүректерімен дәлелдеді. Ал мұндай елі мен жерінің намысы үшін жасалған ерлік қандай құрметке, марапатқа болса да лайық. Сондықтан да жиналған жұршылық облыс әкімі С.Ә.Үмбетов олимпиаданың жүлдегерлеріне бағалы сыйлықтар тапсыра келіп, оларға: «Сендерді келешекте де Баукеңнің аруағы желеп-жебеп жүрсін» деген ақ тілегін білдірді.

Осылайша қос қуаныш қанаттандырған халық келесі сәтте ат дүбіріне елеңдеп, атшабар алаңындағы сәйгүліктер жарысына назар тікті.

Ұлтының рухани тірегі болған, шындық деп соққан жүрегі болған, торқалы тойына арналған ат жарыстары және басқа да ұлттық ойындары облыстық ат спорты федерациясының тікелей басшылығымен (Құрметті президенті С.Ә.Үмбетов, төрағасы Б.Б.Жексенбин, орынбасары А.К.Кәрентаев) ұйымдастырылды.

**БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ
ХАТТАРЫЖӘНЕ ҚОЙЫН
ДӘПТЕРІНЕН ҮЗІНДІЛЕР**

**ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КОМПАРТИИ КАЗАХСТАНА
Д.А.КУНАЕВУ**

13.02.1970г.

Уважаемый Динмухаммед Ахмедович!

По состоянию здоровья я, к сожалению, не смог воспользоваться Вашей любезностью принять меня. У меня никаких личных просьб и других дел к Вам нет. Я хотел вам должить об одном обстоятельстве. «С тех пор прошло 25 лет», т.е. о подвиге Рахимжана Кошкарбаева и Григория Булатова, которые первыми подняли Красный флаг над рейстагом.

В результате долгих поисков в архивных материалах я написал справку для Вас. Надеюсь, вы найдете время прочесть ее. Я обратился к некоторым товарищам с просьбой подписать ее, но иные из них подписать отказались. Из каких соображений, для меня это неизвестно.

«Ерлік елеусіз қалмасын» (подвиг не должен остаться неотмеченным) – это мой афоризм. Кошкабаев и Булатов живы. Их героическому подвигу исполнилось четверть века.

Я как гражданин и как воин обращаюсь к Вам с просьбой объективно разобраться в этом вопросе; мне 60 лет – у меня есть воинское самолюбие. Очень надеюсь, что ВЫ меня правильно поймете.

*Гвардии полковник, писатель
Бауыржан Момыш-улы*

18.04.1943г.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СНК КАЗССР ТОВАРИЩУ УНДАСЫНОВУ

Являясь участником, руководителем и наблюдателем более ста боев, я пережил горечи неудач и радости побед, радости боевого подвига своих лично и солдат наших.

Еще в феврале 1942 года я попытался обобщить результаты личных переживаний, наблюдений за действиями отдельного солдата и боевого коллектива в целом по родам оружия, по видам боев и другим психологическим особенностям в общую тему «Мысли о воспитании боевых качеств»; мне тогда удалось изложить свои соображения на бумаге, но за неимением времени до сих пор не представляется возможным закончить начатое, и эти мысли неотступно преследуют меня, как только освобожусь на несколько минут от непосредственной работы.

Я убедился на своем опыте, что в воспитании боевых качеств бойца имеет колоссальное значение военное прошлое народа и национальные традиции.

Одну из ненаписанных глав своей рукописи (в плане) я назвал «Благородные традиции казахского народа, воспитывающие боевые качества в джигите». В этом личном письме к Вам со старшим братом хочу поделиться с Вами набросками этой главы.

1) Әдет пен әдеп

«Ұяда нені көрсе, ұшқанда соны алады».

«Ұлың өссе ұлы жақсымен, қызың өссе қызы жақсымен ауылдас болғын».

«Тексізден тезек артық».

«Арсыздан айуан артық».

«Жанымнан арым садаға».

«Өлімнен ұят күшті».

«Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді».

Хочу изложить корень и значение этих поговорок. В выводах сказать, что воспитанность (әдеп) должна быть внедрена в сознание и привита в привычку (әдет) вместе с молоком матери. Когда уважение к старшим, сознание долга и чести, безукоризненное соблюдение общественного порядка, безмолвную покорность законам, человек ставит превыше всего, они воспитывают положительные качества, которые носят название как благородство, любовь к родине, народу, семье, человеку, жизни. Человек, получивший благородное воспитание, владеет основными боевыми качествами – преданностью, честностью, дисциплинированностью.

2) Игра в альчики (асық), чилики (кости), жасырынбақ (прятки), жарыс (бег) воспитывает в юноше сноровку, ловкость, увертливость, меткость, упорство и прочие военные (боевые) качества, необходимые солдату в бою, как воздух.

Опыт убедил меня, что әдіссіздік – әлсіздік, ептілікте – ерлік.

3) «Сөз тапқанға қолқа жоқ». Бәдік айтыс – есть состязание быстрого мышления и остроумия. Нигде как в айтысах не застают человека врасплох многогранные неожиданности. Бәдік айтыс вырабатывал у юношей и девушек импровизаторские способности, любовь к устной литературе и музыке, расширял их кругозор: они приобретали остроумие и смекалку.

Бой полон неожиданностей. Смекалка и сообразительность – постоянные спутники солдата – обеспечивают победу в условиях, кажущихся иногда безнадежными в безвыходных ситуациях.

4) Кокпар, байга, аударыспақ, сайыс – традиционные национальные спортивные игры, вырабатывающие смелость, ловкость, физическую закалку, азарт, способность к риску с расчетом, даже способность к самопожертвованию ради чести и славы своей. В благородстве этих игр не может быть никаких сомнений. Эти игры воспитывают благороднейшие, рыцарские качества в джигите, столь необходимые для солдата Красной Армии.

Вот краткий перечень этой не написанной еще главы.

Нашими «шөкынғанами» (буквально – крещенные; иносказательно – предавшие веру, народ и свою историю) пренебрегались эти благородные традиции воспитания боевых качеств нашего народа, как «отжившие», даже преследовались до сих пор людьми негосударственного ума, сидящими за председательскими столами: здесь будет кстати старая казахская поговорка «Шала молда дін бұзар» (невежественный проповедник портит веру).

Вследствие такой оплошности в воспитании некоторая часть молодежи растет неузнаваемо развязной, легкомысленной, хилой, мешковатой, попадутся даже трусишки, малодушные, шкурники. Некоторые не умеют ездить верхом, боятся лошади – просто стыдно называть таких казахами, лепечут какую-то ерунду по-казахски, что похоже на неотработанный язык какого-то иностранца.

Я только перечисляю кажущиеся мне недостатки в воспитании молодежи, убежденно преклоняясь до сырой земли перед положительной стороной воспитательной работы благородных качеств джигита, системой воспитания нашего времени. Все хорошее в прошлом казахского народа должно восторжествовать в настоящее время, и золотая казна народной мудрости должна стать нашим достоянием, обогатить знания и опыт, оказать услуги делам нашим.

Подвиги славных казахских джигитов Едиге, Кобланды, Бекета, Исатая, Махамбета, Амангельды, Алпамыса и других должны стать традицией современных джигитов – ах, как жаль, что молодежь их мало знает!

Долг службы и совесть воспитателя Джигитов-солдат обязывают меня обратиться к Вам с этим личным письмом, так как по моему личному мнению, возрождение благородных традиций нашего народа, обогащающих кладом своим систему воспитания молодежи, немыслимо без вмешательства таких государственных мужей, как Вы.

Извините, что отнял у Вас столько времени этим письмом.

Гвардии полковник Б. Момыш-улы.

**ҚАЗАҚ ССР КОММУНИСТІК ПАРТИЯСЫНЫҢ ХАТШЫСЫ
МҰХАМЕДЖАН ӘБДІХАЛЫҚОВҚА**

(Б. Момышұлының хаты 15-25.02.1944 ж. Алматы.)

Қазақстан астанасы Алматыға келіп, аз уақыт болғанымда, үстірт байқау мен болжаулар ауыр ойға салып, көп толғантты. Олардың біреуі ішіме сияр емес. Сізге айтпай кетсем, өмір бойы көңілім тынар емес.

Ойдағыны айтып кетуді міндетім деп біліп, кеселханада жатқанда бос уақытымды пайдаланып, осы хатты сізге жазып отырмын.

Тіл маманы болмасам да, Алматыға келгелі орталық «Социалистік Қазақстан» газетін оқып кейінгі кезде, басылған қазақ тіліндегі кітаптарды желе-жорта қарап шығып, күннен-күнге ұлғайып бара жатқан шым-шытырық «тіл шұбарлығын» көзбен көре, құлақ пен ести отырып, дәтім шыдамай жазайын деп отырғаным тіл мәселелері туралы.

Бұл мәселелер ойланып та, көтеріліп те, тиісті орындарда қойылып та жүрген болар, сөйтсе де біз сияқты жолаушы қонақтың сөзін тыңдауға уақытыңызды бөлерсіз деп сенгендігімнен жазып отырмын.

Менің көзқарас ұғымдарымның бәрі бірдей дұрыс бола бермес деген қауіп, бұл хатты сенімді «түймедей нәрсені түйедей көрмейтін» саналы Сіз сықылды Партия, үкімет қайраткерлеріне сыр ретінде айтуды тілегендіктен, қолыңыздың тимейтінін біле отырып, Сіздің атыңызға жолдап отырмын.

Ежелден, атам заманнан тіл – елдің мәдениеті, әдебиеті өсіп-өніп, отбасындағы үй тіршілігінен бастап, қоғам, халық, ел-жұрттың, жалпы мәдениеттің арнаулы құралы – ғылымның атаулы саласы екендігі даусыз. Сұлтанмахмұт айтқандай:

Сүйем туған тілді – анам тілін,
Бесікте жатқанымда берген білім.
Шыр етіп жерге түскен минутымнан,
Құлағыма сіңірген таныс үнім.
Сол тілмен шешем мені әлдилеген,
Еркелеткен, құлыным, жаным деген.
Сол тілменен бірінші білгізілген
«Апа» деген сүйгендік сөз һәм менен.
Қылжақтап алыпқашып құрбы бөркін,
Сол тілменен ойнадым далада еркін.
Сол тілменен бірінші сыртқа шыққан
Өмірден, ен даладан ұққан көркім.
Сол тілменен білгіздім тілегімді,
Бірінші сүйген жарға жүрегімді.
Маған қарай тығылып «жаным» деген,

Мойнына апарғанда білегімді.
Сол тілменен үйрендім нәрсе аттарын,
Сол тілменен ұғымды, әдетті мен жаттадым.
Ең бірінші сол тілмен сыртқа шықты,
Сүйгенім, жек көргенім, ұнатқаным.

Тілсізді айуан дейді. Тілі кедей елді мәдениетсіз, анайы, надан халық деп санайды.

Тіл – адам баласының негізгі қасиеті болғандықтан, тіл байлығы елдің елдігін, жұртшылығын, ғылыми-әдебиетін, өнеркәсібін, мәдениетін, қоғамдық құрылысын, салт-санасының, жауынгерлік дәстүрінің – бай мұрасының қай дәрежеде екенін көрсететін сөзсіз дәлелді мөлшері (мерило).

Тілдің көмегімен өнер-білімге, мәдениет-ғылымға жетіп, өткен-кеткенмен әлемді танытамыз, сөйлейміз, оқимыз, жазамыз өз басымызды, үй-ішімізді, қоғам-халықты, ел-жұртты, мемлекетті меңгереміз, сондықтан «Өнер алды – қызыл тіл» дегендейін, адам баласының байлығында тілден артық не бар?

Ана тілінен бірнеше жағдайлар себеп болып ажыраған ел «азғын» ел атанып, кейіннен аты өшіп, ұрпақтары бұршақша бытырап, қардай еріп, құмға сіңген судай дерексіз жоғалып кеткенін тарихтан кездестіруге болады. Ондай сормандай ел бұрынғы кезде аз болмағандығына тарихта дәлелдер аз емес.

«Таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді», «Ат жүйрігі айырады», «Сөз жүйесін табады, мал иесін табады», «Қиыстырып қаласаң, отың жанар, қисындырып айтсаң халық нанар, «Зекетсіздің – малы арам, тілсіздің дауы арам» дегендейін, қазақ тілі өзінің таза түрінде бірнеше ғасыр біздің заманымызға дейін өткірлігімен бой балқытып, тамыр шымырлатып жан жүйенді жандырып, құлақ құрышын қандырып, ұғымына қонымды, жүрегіне тиімді, көңіл көтеріп, керегінде жанына тиіп, ашындырып, өтін сыртқа шығарып, қысылтаяң қатал жағдайда қайрап, егеп, «сөз тапқанға – қолқа жоқ» дегендейін, ерге, елге медет болып, ер намысын, ел намысын, адамгершілік арын қан майданда, қырғын соғыста қасиетті тудай жоғары көтеріп, текті сезім оятып, туғызып, адам түгіл жағдайдың көмейіне құм құйып, аузын аштырмай, үнін шығармай қоятын тіл болған жоқ па еді?

Қазақ тілінің еш уақытта өзімен көршілес халықтың тілдерінен сорлы болып, қатардан қалып өмір сүрмегендігі, өз сыбағасын ешкімге жегізбегендігі мыңдаған жыл тарихында айқындаған емес пе еді?

Барлық өткен заманның, халық тәжірибе-қасиеттерін, ғылыми мәдениетін, өнеркәсібін бойымызға тарата сіңіріп, жағдайға толық түсіндіріп, ұғындыра ел қатарына қосып, бізді бұл дәрежеге жеткізіп отырған алдымен тіл емес пе?

Тіл байлығы, тіл тазалығы – ұлт қасиетінің, салт – санасының негізгі өнеге, нағыз белгісі емес пе?

Жоғарыдағы ылажсыздан айтылған өте ұзын сөз бастамасы негізінде даусыз дұрыс болса, осы кездегі тіл жөніндегі кемістіктерге төменде біраз, қысқаша үстірт тоқталғым келеді:

1. Февральдің 15 күні кеселханаға түсе салысымен, көңілімді сұрағалы көптен көріспеген бір таныс орыс әйелі Сахарова дейтін келіп отырып, қазақша жазылған бір парақ қағазыма көзі түсіп:

– Бауыржан, почему вы пишете по казахски? – деп таңғала сұрақ қойды.

– Вы меня удивляете, Нина Александровна, почему я не должен писать по казахски на родном языке? – дедім мен.

– Ведь многие казахи не пишут и не разговаривают, потому что не выразишь свои мысли – то что хочешь сказать не скажешь... До того, говорят, Ваш язык бедный... – деп түйеден түскендей ұялмай-қызармай айтып отыр...

Не дерсің, сөзі өңменімнен өтіп кетті. Ол кісіге әлімнің келгенінше, теріс ұғымын дұрыстап түсіндірдім. Кейіннен білдім. Сахарова осындағы бір халық комиссарының бірінші орынбасары екен. Қазақстанға келгеніне он жылдан асқанын бұрыннан білуші едім. Жай орыстың шүйкебас қыздары емес, көзқарасы, ұғымы қазақ тілі туралы осындайлығына ішімнен қапаланып «жарыған екенбізді» қалай айтпассың, қалай ойламассың?...

Осы қағаздағыларды жазуыма қамшы болғанның біреуі сол он жыл тұрып, Қазақстанның нанына семіргеннен басқадан хабарсыз, ел басқарушылардың қатарына кіріп қалған (не арқылы екені құдай білсін), надан, хабарсыз «замнаркомша» елдің сорына біткен кейбіреулердің уәкілі болған соң, оларға сондай ұғым тудыруға алдымен өзіміз жазықты екенімізді мойынға ала отырып, бүгіп қалуды қажетсіз деп тауып мысалға келтіріп отырмын.

2. Осы таңда қазақ тілін «дөрекі, икемсіз, топас, кедей тіл...». Онымен айтайын деген ойыңды, пікіріңді еркін айта алмайсың... – деп дұрыс бағаламай, жала жауып, теріс зиянды жағдайдың құлдығында жүрген ұғымсыз, жалқау, «дүмше молда дін бұзардың» кебінін киіп, сәлдесін орап, тіл бұзушы азамат, азаматшалар да жүгенсіз, арсыз топастар да қазақ арасында молайып келе жатқанға ұқсайды (дәлелді Алматының әр көшесінен табуға болады).

Қазақ тілінің байлығы жетпегендіктен деген дәлелсіз былжыр өзінің ана тілінің үдесіне жете алмай құры қалған, оған көңіл бөлмеген сор маңдайлардың, ұлт мақтанышы сезімінен, ұлт намысынан ажырап, «шөре-шөре» болып, артта қалған кара беттердің надандықтан туған сылтауы ғана болуы керек.

«Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді» дегендейін, тілді ірітіп, шірітіп жүргендер де сол «шірік жетілгендер» екендігі айдан айқын емес пе?

Абай, Ыбырай, Шоқан, Сұлтанмахмұт, олардан бұрынғы өткен және осы күндегі елінен, ана тілінен безбеген, қазақ халқының адал, ақ ниет ұлдары, қыздары өз ана тілімен сөйлеп, жаза білген. Олар тіл шеберлігінен кейінгі ұрпаққа өнеге – үлгі, мысал, асыл мұра да қалдырған. Олар мыналардан

орысшаны кем білген жоқ. Қазіргі дүмшелер сияқты ата безер, ене безер болмаған, олар Европаның атақты данышпан ақын-жазушыларын бұлжытпай көркем түрінде, мүлтіксіз қазақ тілімен өзінің нұсқасынан артық болмаса, кем етіп аударған жоқ. Сол аудармаларға барлық шеберліктерімен, қазақ тілінің байлығын, икемділігін түгел пайдалана жұмсай біліп, оларды ақынның көмейіне домбырасының көмейіне салып, ауыз әдебиеті қатарында халықтың сезіміне жеткізіп, ұрпақтан – ұрпаққа жатқа айтылып келіп, біздің заманға жеткізгені, қазақ тілінің байлығы мол екендігі – ақсақ-тоқсақ, қисық-қыңырлардың айыбын ашып масқаралап, жүзіқара етуге сөзсіз дәлел де мықты құрал да бола алады.

3. Осы кезде аздап орысша білгеніне мәз болып, төбесі көкке жеткен, ана тіліне көңіл бөлмей, оны әліне қарамай менсінбей, не орысшаны, не қазақшаны дұрыс сөйлей алмай, балдыр-батпаққа бөленіп жүрген келбетсіз тіл азғынын, масқараларды Алматының жауапты деген қазақ қызметкерлерінің арасынан да кездестіруге болады.

Ауырып жатқан бір халық комиссарының орынбасары Мәнсейітов деген кісіге:

– Дұрыс, самочувствие, общее состоянием не плохо, – деп жауап берді.

Бір артист:

– Сіз пошему кешегі бешірге не прихадыл, – деді.

Бір жазушы:

– Мен Сізге званил еткен едім, но почему то Вас не оказалось в кабинет, – деді.

– Бір газет қызметкері:

– Сіздің статьяңызды просмотреть етіп болған соң, маленьки ғана редакционная изменение жасап, печатает етеміз, – деді телефонмен.

– Бір ана тілінің мұғалимасы қоштасып тұрып:

– Оған (күйеуіне) обязательно пламенный прибет передайть етіңіз, – деді.

Радионың бір қызметкер әйелі:

– Передаче береміз... Сіздің тыңдағандарыңыз Б-ның виступлениесі... деген сияқтыларды күнде қаңқылдайтынын өзіңіз де есітіп жүрген шығарсыз.

– Бір үй тіршілігіндегі әйел:

– Мен ошен удивлятся етем, менің дошкам өте странно бидет, – деді.

– Жаңадан тілі шығып келе жатқан бір бала:

– Мама я кошу клерб масью – деп жылады.

Серғали Толыбековтың жаңа жылдағы айналдырған екі-үш жүз сөздік мақаласында 60-70-тей сырт сөздердің барын оқып көрген боларсыз.

Кейбір жас жазушыларымыздың кейінгі кезде жазғандарының ішінде, сөйлемдерінде бастауыш, баяндауыштардың қайда екенін іздеп табу үлкен еңбек, жатқан қиыншылық екенін оқып, кездестіріп те жүрген боларсыз. Сөйтсе

де мысал үшін «Жеңілген есрапыл» («Тарту» жинағы) бір жүз сексен екінші бетінен өзі тіленіп тұрған мысалды айтпай кетуге болмас:

«Темір күрек қант сияқты қатты қарға қатты кіріп, қоң етінен сандықтай ғып ойып алып, жанар таудың төбесінен атқан тастай-ақ кесекті атып жатыр. Боран да ішін тарта түсіп, ойдан қырдан айдап әкеп ойып жатыр қайтадан. Өшіккен жау алай-түлей осы араға төгіп жатыр бар күшін. Борай соғып, орай сілтеп қалғанда, бір үңгірдің барлық қарын бір-ақ әкеп тастайды».

Бұл – жазушының соңғы дәуірдегі ізденіп, қазақ тіліне кіргізген «жаңалығы», «тілді, «сөйлем құрылысын» дамытқаны. Даланың, боранның сипатын елестетіп отырған сыйқы сияқты. Жаңалықтары ма, оған әділ билікті өзіңіз айтарсыз.

4. Осында бір тіл маманымын деп жүрген жігіт менімен сөйлескенде, сөйлемінің 40-50 проценті орысша болып, мынадай қисынсыз қисынды айтты:

– Қазақ сөйлемі «простое предложение», орысшаны араластыра сөйлеген сөйлем – «сложное предложение». Кейінгісін ол ғылым кісісі қазақ тілінің баюы, дамуы, өсуі деп біледі екен. Тілдің бұзылуына салдары тиіп жүрген ондай «ғалымпазға» «сенгендегім сен болсаң...» дегенді ылажсыздан тәртіп сақтап, ішіңнен айтпасаң, сыртқа шығарып айтуға болмайды ғой. Айтылған «теорияның» ықпалынан қазақтың бас жазушысымын дегендер мен ғылым адамымын деген азаматтарымыздың кейбіреулері сауға ұқсамайды. Мысалы, Сәбиттің атақты «Жұмбақ жалау» романының 457 – бетін оқып қарасаңыз, былай дейді: «Осындай физически де, морални де (латынша басылуында физически, морални) қалжыраған Қалшақ әскері тәртіпті, қарулы қызыл әскер түгіл, партизан отрядының өзіне де үлкен қару көрсете алмады... Партизандар соғысында ерекше көзге түскен дружинаның біреуі Асандікі... Қарулы адамдарды көргенсін беженцылардың керуеніндегі екі грузовик мылтық атқанға қарамай қаша жөнелді. Грузовиктегі қашқындар ешқайда бара алмайтынына күмән келтірмеген Асан ат жеккен арбаларды тоқтатып тексерсе, беженцалардың көбі орыс пен татарлар екен – ішінде төрт-бес қазақ семьялары да бар». Көркемдеп «суреттегендегі» түрі, жазушының «өскендігі», елге түсініктілігі осы болып танылса, не айтарсың?

Екінші мысал, 1938-42 жылдан бері жыл сайын басылып келе жатқан Қажым Жұмалиевтің орта мектепке оқу құралы есебінде халық-ағарту комиссарының ұсынып отырған «Әдебиет теориясы» деген кітабында Махамбеттің өлеңін келтіріп былай дейді: «Исатай образы – положительный (латыншасында положителни) образ. Ендеше оның портретін де оқушы сүйсініп оқығандай. Портрет деген термин әдебиеттегі портрет пен живописистегі портретті салыстыруды керек етеді».

Сол кітаптың 18-бетінде әдебиет не дегенге былай жауап береді: «Жазушы шындық болмыстың характерлі жақтарын іріктеп алады да, оны типичный образдарға жыйналыстыру арқылы өмірдің бір бөлшегін таптық тұрғы, таптық

көзқараспен көрсетеді...Әдебиет суреттейтін шындық болмысқа типичный нәрселерді қорытып көрсетеді. Қысқаша айтқанда, көркем әдебиет шындық болмысты таптық образ арқылы танытатын құрал», – депті. Сол кітапта пейзаж, эпилог, ситуация, кульминация, юмор, сатира, сарказм...», тағы осы сияқты сөздер толып жатыр. Не екенін түсіндіру, әрине жоқ. Әсіресе, жанға батар сорақылық жатқан «сложное предложениелерді» аудармадан көп кездестіруге болады.

Мысалдар Важник, Бәйішов, Ақынжанов сияқты «тіл шеберлерінің» басқаруымен аударылған кітаптарда басынан аяғына дейін кездеседі.

«Буржуазиялық-демократиялық февраль революциясының жеңуі, самодержавияның құлауы – билікті буржуазия – помещик уақытша үкіметінің қолына алуы Қазақстанның қалың еңбекшілерінің жәй – жағдайын өзгерте қойған жоқ» («Қаз ССР 20 жылдығы» кітабының 45-бетінен). Сол кітаптың 49-бетінде Ленин сөзін аударуы: «Бонапартист Керенский мен оның компаниясының Ресейдің тең праволы емес ұлттары жөнінде ұстап отырған аннексияшылдық және өрескел зоршылдық саясаты өзінің жемісін беріп отырады», – деп жазды Ленин. Қазақтың ескі ауылының бейнесін былай сипаттайды: «Федолданған қазақ қоғамының екінші бір эксплуататор жоғары қабаты сұлтандарға қарағанда көбірек община – руды билеп – төстеген билер тобы патриархтық общинадан бөлініп шығып, сол общинаға үстемдік етті». «XVII ғасырда қазақтың патриархтық общинасы өз дербестігін едәуір дәрежеде сақтап келген еді, қазақ еңбекшілерінің жеке басы бостандықта болып қала берді. Жоғарыда айтылып өткен праваның нормасы бойынша айыпкерді қоғамның (ощинаның) советінсіз жазалауға сұлтан мен хандардың және старшиналардың правосы жоқ».

Жоғарыдағы мысалдар қазақтың кіміне түсінікті, кімнің бойына сіңімді. Не деген жауапсыздық, не деген қоянжүрек қорқақтық, не деген ұятсыздық, адамгершілік арынан шықпағандық дегенді қалай ойлап, қалай айтпассың басқарып жазған адамдардың атына.

Аталған «көсемдердің» немере-шөбересі (әрине, тіл жөнінде) қазақ тілін ана тілім деп танымай, қазақша дұрыс сөйлеп, жазып, оқып өсуді міндетім деп білмейтін, оны әуес көрмейтіндерді осы кезде табан астынан кездестіруге мүмкіншілік аз көрінбейді. Оларды естіп, көре тұра қиналып кеткенінде, Сұлтанмахмұттың мына өлеңі еріксізден еске түседі:

Қаланың соты құрысын шүлдірлеген,

Түсіне алмай құлағым дүңгірлеген.

Ақ-қараңды тексеріп білмек тұрсын,

Қазақша жалғыз ауыз тіл білмеген.

Соған елігіп жақын арада осы кездегі бір қазақ былай дейді:

Көшеде бояу ерін сылқылдаған,

Былдырлап, орышалап жырқылдаған.
Ұмытып ана тілін, салт-санасын,
Не қалды тілімізде жыртылмаған.
Отбасы түсініксіз жатқан былдыр,
Газетте қазақ сөзі аз шылдыр-мылдыр.
Оқысаң алып кітап – шым-шытырық,
Апырым-ау, сандырақ па, бұл не былжыр.
Ержеткендер сөйлейді орышалап,
Кім отыр сөз құрылысын қынап-сынап.
«Мамасы» мен «папасы» шүршіт болып,
Күйдірді-ау, шүршітшілеп бала жылап.

5. Газет пен радио елге ең жақын, барлық жаңалықтарды елге түр-түрлерімен қоғамдық әр алуан арнасынан күнделікті жеткізіп тұратын арнаулы үгіт-насихат құралдары деп саналады.

Біздің радионың айқайын тыңдағанда, құлаққа суық тиіп, дененді түршіктіретін, тілі түрпідей, добалдап аударған құрғақ жатқан «сложное предложение» болғандықтан, тыңдаушыларды зеріктіріп, бездіріп, «мынау не оттап тұр» деп тыңдамастан, үйіндегі радио шеңберінің тығынын жұлып алып, үнін өшіріп қойғандарды көзіммен бірнеше рет көрдім.

Газетті оқығанда сөз, сөйлем құрылыстарына тілі күрмеліп, булығып, маңызына, айтайын дегеніне жуығарақта түсіне алмайтын болғандықтан, оқудан елдің көбі қашатын болыпты. Бір нәрсе орауға қағаз керек болса: «ана қазақша газетті бере тұршы, ақыры оқылмайды ғой», – деп қазақша газетін мысқылдай, қадірін кетірген жайды бірнеше рет көзіммен көріп, құлағыммен есіттім.

Бұның барлығын туғызған – түбін, ақырын толғана ойламай, «ауырдың үстімен, жеңілдің астымен» кеткен жанаярлығы мол, ұятсыз, жауапсыз «шығармаларының» қазақша ана тілінде жазылып, жалпыға түсінікті болу жағымен ісі жоқ, ол жағын тиындық ойлап, қабырғаларына батпаған, Фамусовтың «подписал – с рук долой» деген ережесінің жетегіндегі газет, радионың басты қызметкерлері.

Олардың іс нәтижесіне қарағанда, ішінде қазақ ана тілін қадірлеп, өте жақсы біліп, қазақша ойлап, сөз құрылысы, сөйлемдерін үйлестіре сөйлеп, жазып тырыспағандықтарының сирағы сорайып көрініп-ақ тұр. Әсіресе, аударма жағында ондай сорақылықтардан бас көтеруге болмайды.

Солардың әлде, сөз, сөйлем ырғағынан, икемдерінен хабарсыздығынан ба? Әлде... Ілияс Жансүгіровтың «СҚ» газетінде бұрын редактор болып, Бәйішовке тастап кеткен жасқаншақтық жауапкершіліктен қашып, «мазмұнын бұзып алмайын» деп қорқып, іздеп тауып түсінікті етіп жазудың орнына «өлмесен тұрма» деп, орысша айта салуды онай, қауіпсіз көргендігі, олардың аударма зиянды әдістері мұра болып қалғандықтан ба? Әйтеуір орысшадан аударғанда,

соның орысшасындағы негізін бұзбай, құрылысын бұлжытпай, сөзін санап отырып, тыныс белгілерін толық сақтап, сонымен қазақ тілінің беделін түсіріп, қасиетін кетіріп, жалпыға түсініксіз қазақша орысшалағандықтың салдарынан ел кітап оқуға әуес болмай, осы кезде кітап дүкендерінде өтпей жатқан қазақ тіліндегі икемсіз, әрсіз, миға қонбайтын, жоғарыдағы айтылған мысалдай солардың ішінде, әсіресе, жанға батырлық нәрсе Маркс, Ленин еңбектерінің «мазмұнын бұзбаймын» деген жасқаншақтық, қорқақтық кесірінен қазақ оқушыларына ұғымсыз «сложное предложениеменен» аударылып, бүкіл жұртшылыққа сіңімді болып жетпей отырғандығы өзіңізге де мәлім.

Көркем әдебиет, өлеңдер аудармаларында бірнеше сорақы мысалдарды кездестіруге болады: Лермонтовтың 1836 жылы «Еврейская мелодиясының» (из Байрона) негізінен Абайдың 1893 жылғы аударуын, Әбу Сәрсенбаевтың 1939 жылғы аударуымен салыстырып дәлелдейін:

Душа моя мрачна.
Скорей, певец, скорей,
Вот арфа золотая:
Пускай персты твои,
Промчавшись по ней,
Пробудят в струнах звуки рая.

Абай аудармасы:
Көңілім менің қараңғы, бол-бол, ақын,
Алтынды домбыраңмен келші жақын.
Ішек бойлап он саусақ жорғаласа,
Пейіштің үні шығар қоңыр салқын
Әбудің аудармасы:
Жаным менің жәбірленді тез-тез, жыршым,
Жырлатшы,
Міне, саған алтын арпа.
Безілдетіп ішектерін, саусағыңды ойнатшы.
Тәтті нәзік «ұжмақ» күйін ішегінен шерлетсін.

Кейінгісін оқығанда атам заманда өткен Соломонның «И при смехе болит сердце» деген сөзі Ә.Сәрсембаевтың осысына арналып жазылған ба дерсің?

6. Қазақтың тілін орысшамен байытамыз деген «талабы таудай» жігіттерге қазақша іркілмей айтатын сөздердің орнына, жан қиналмай орысшаны жаңбырдай төгіп-төгіп жіберу көбіне әдет болып кетіпті.

Олар сықылды қоянжүрек, қорқақ дегбірсіздер қазақшалап айтсак, толық мазмұнын бермейді деп, болар-болмас нәрсені желеу етіп, сыныққа сылтау таба коюға әбден дағдыланып, ұста болып алыпты. Жалпыға түсініксіздігімен олардың шаруасы аз көрінеді.

Мысалы:

Район – дейді аудан деудің орнына,

Село – Қыстақ

Плен – Тұтқын

Дезертир – Қашқын

Доклад – Баяндама

Кампания – Науқан

Пропаганда – Насихат

Дисциплина – Тәртіп

Герой – Батыр

Наступление – Шабуыл

Грамматика – Тіл құралы

Хрестоматия – Оқу құралы

Тағы осылар сияқты мысалдар толып жатыр. Келтірілген мысалдарды орысша айтылуынша жазып, сөйлесу тілдің қасиетін кетіріп, тамырына зақым келтіріп, сиқын бұзғандықтан, басқа пайдалы тиындық нәрсе көрінбегендіктен, есі дұрыс кісінің оны тілдің өсуі, дамуы, жандануы деп танып, айтуға аузы да бармас. Сондықтан мұндай бүлдіріс, бұрмалау туралы кейіннен тарихқа, ғылымға, ұрпаққа не бетімізбен айтпақпыз?!

Әрине, шеттен сөз ауыспай тіл байымайды, бірақ та «Бояушы, бояушы десе, сақалын бояйтынның» кері келгенді байлық деп санау теріс, зиянды пікір, тілді байытам деген ақ адал ниеттің негізі ана тілін толығынан сақтап, жаңалықтарды үстіне қосып дамыту, таныту – әбден айқын, әр халықтың тарихында бар арналы жол-нұсқа.

7. Өткен жылдың декабрь айының аяғында Жуалы ауданындағы Ошақбай, Қыстаубай деген орта жасқа келген колхозшылар әңгіменің аяғында: «Шырағым, біз уәкілдер мен оқымысты балалардың сөзіне түсінбейміз... тіліміз не болып бара жатыр?», – деді. Бұған қарағанда жоғарыдағы айтылғандар аудандарда да аз емес көрінеді.

Кейбір аудандық орындар қазақ ауылдарына орыс тілінде қағаздар жазып жібере салуды күнделікті қызметтерінде әдетке айналдырған көрінеді. Олар былай тұрсын, 1942 жылы Жазушылар одағы ауылдағы халық ақындарына орыс тілінде анкета жолдап, орысша өмірбаянын жазып жіберу туралы ұялмай-қызармай жібергені осы кезде елдің аузында күлкі әңгіме қатарында айтылып жүрген көрінеді.

8. Орыс, украин және басқа Европа халықтарының тілін, негізін таза сақтап өсіріп, дамытқан солардың оқымыстылары (интеллигенция), әйтпесе, олар деревняларындағы, әр аудан мен өлкелерінің бұрмалауына, бұзуына, жаргонына жол беріп, тізгінсіз жіберіп (стихияға), өз бетімен қоя берсе, шым-шытырық болып, осы уақытқа дейін әдебиет тілінен айырылып шыққан болар еді...

Қазақ мектебінде оқымағаннан кейін, қазақ балалары көшеде ойнап жүргенде де орысша сөйлеп, үй-ішінде де ата-анасымен орысша былдырласып, осы кезде ана тілінен мүлде құр қалған жастар тұрсын, менің майданда қайтыс болған жолдасым Рахимовтың 22-дегі інісі үйіме келіп отырып: «Я по вашему не умею разговаривать», – деп орысша сөйлесті.

Бір жігіттің үйленген тойында бес-алты 20 жастан асқан қазақ қызы жалпы қазақтың ішінде өне бойы орысша сөйлесіп отырысты.

– Қыздар, қазақша сөйлемесендер мен «орысшаларыңа түсінбеймін», – деген соң, жым-жырт үндемей отырысты. Себебі қазақша сөйлей білмейді екен. Біреуіне сөз бергенде (Жоғары Советтің қызметкері екен) жолдастар. Конечно мен қазақша хорошо не говорю, сондықтан извините меня, я по-русски буду говорить, деп орысша сөйлегенде қайран орыс тілін тағы да әбден былықтырды.

Сәбит Мұқанұлы сияқты бас жазушымыздың үлкен баласы – қазақ тілінен құр қалған жанның бірі. Өз басымызды алып қарағанда да жоғары айтылғандардан біздің үй де, сіздің үй де сауға ұқсамайды. Осы кезде қазақша тілі шыққан жас балалар кездесе, таң қалып қарайтын болыпты.

* * *

Кеңестер Одағының алдыңғы бір мемлекеті бола отырып, оған соғыс кезінде, Қазақстанның майданда еңбек ерлері қазақ даңқын әлемге танытып, мынадай қиын соғыс жағдайында өндірісте, ауыл шаруашылығында, қиын соғыстарда қатардан қалмай сыбағасын ешкімге жегізбей, абыройлы табысқа ие болып, нығая өсіп келе жатқанда, жоғарыдағы айтылған кемістіктерді Ленин партиясы жолына сәйкес ғылымды бұрмалап бұзу, асыра сілтеу, халықтың жұртшылығына зиянды, ұлт саясатына қарсы деп доғарсам, ешқандай шеңберден шыға қоймаспын. Сондықтан тарихи, ғылыми, саяси әділеттілік меніңше, мынадай ұсыныстарды тілейді:

1. 1935-36 жылдан бастап қазақтың ана тілі бұрмалана, бүлдіріле, бұзыла бастағанын сөзсіз айқын дәлелдей отырып оған айыпкер, кінәлі – басты газет, радио, жазушы, кеңес қызметкерлеріне тарихи қарғыс айтылып, беттеріне қара күйе жағылып айыпталғаны жөн.

2. Қазақстанда қазақ тілі заңның әділдігі бойынша мемлекет тілі болып саналып өз орнына төрге шығарып отырғызылып, бұрынғы қалпына кешікпей келтіру шаралары тездеп қолға алынып, тіл бұрмалау ежелден келе жатқан ескі ауруға айналып бара жатқанын ескере отырып іс жүзіне қатал төңкеріс түрінде асырылуы жөн.

3. Аяқ асты елеусіз болып кеткен қазақыландыру мәселесін алдымен қазақтардың өздерін тіл жөнінен тәртіптеуден бастап барлық үкімет, кеңес, ғылым, оқу, өндіріс, өнеркәсіп орындарында қайтадан әділдікпен көтеріліп, қолға алынуы жөн.

4. Тілді азғындырып құрту, я жандырып өсіру дамыту құралының алдыңғысы газет пен радио болғандықтан орталық «Социалистік Қазақстан» газетінің барлық мақалалары қазақтың еркін, анық таза тілімен көсіле жазылып, «Правда» газетіне ұқсап тіл тазалығы жағынан басқаларға үлгі болуы жөн. Алматы радиосына саналы, салмақты, жауапты қазақтың ана тілінің тазалығын қабырғасы қайыса ойлайтұғын адамдар дайындалып, осы кездегі қоқыр-соқырлар қуылып, құлақ құрышын қандырарлық тілі дәмденіп елге сүйкімді, түсінікті айтылатын орынға айналуы керек.

5. Барлық оқу орындарында қазақ тілі, қазақ әдебиеті, қазақ тарихы міндетті сабақ болуы керек.

6. Осы кезде қаладағы қазақ ұл-қыздарының төрттен үшінен көбі орыс мектептерінде оқығандықтан, ана тілден хабарсыз жастар өсуі молайып келе жатыр. Олардың ата-аналары орыс мектебінде оқытуға мүлде әуес-ақ. Қазақ мектебін менсінбейтіндер де екеудің бірі болғандықтан, барлық қазақ ұл-қыздары әкімшілік ретінде қазақ мектептеріне көшіріліп, алдымен ана тілінде ғылым алатын болуы кажет. Он шақты жылдан кейін жас қазақтарға қазақтармен сөйлесуге тілмаш керек болуы тарихи масқаралық болар. Өзіміз орысшаны қазақ мектебінде жүріп-ақ үйренгенбіз, ондай шара қолдануда орысшадан құры қаларлық ешқандай қауіп жоқ.

7. Барлық қазақ тіліндегі әдебиет, оқу құралдары қайта қаралып, шүршіттіктен тазаланып, елгезермен елегендей қоңсық құрымнан мүлде арылуы керек.

Қазақ тілінің беделін түсіріп, бұрмалап, бұлдіріп, халықтың халық болуына, ұлттың ұлттық қасиетіне, салт-санасына өте қауіпті зиянды болғандықтан, барлық орыннан тіл құзғындары мен сұңғыттары, шүршіт болып кеткендер бетің бар, жүзің бар демей мейірімсіз түрде масқаралана қуылып, қолдарына таяқ ұстатып, қой бақтырған көп олжа болар еді.

8. Тіл мәселесі бұдан былай да аяқ асты болып, «дүмше молдалардың» құрбандығы болып кетпес үшін:

а) Барлық сырттан алынған «есіктен кіріп, төр менікі» деген сөздер теріліп, жиналып, әділ билік айтылып, сол мағынадағы «даусы жойылған» қазақтың ана тіліндегі сөздерге өз еркі өзіне қайта беріліп, қазақ тілі бұқараның қатарына қосылып, бұдан былай да ел аузында, жазушының қалам ұшында болуы керек.

б) Өзіміздің тіл байлығымызда жоқ, бұрын халқымыздың өмірінде кездеспеген жаңа заттардың аты, сөздер теріліп, жиналып, сөз азаматтығына қабылданып, заңды жүйеге салынуы керек.

в) Дальдің «Толковый словариның» үлгісімен атам заманнан бергі қазақ сөздері жиналып, дұрыс талқыланып түсіндірілетін, ғылыми аумақты кітапты жақында шығару шаралары қолданылуы кажет.

г) Профессор Ушаковтың «Орфографический словарының» үлгісімен қазақ сөздерін дұрыс жазуға көмекші құрал болатын кітапша кешікпей жазылып шығарылуы қажет. Кейінгі екеуі тіл жағынан өмірлік нұсқау, құрал және тіл жағынан қорған болар еді.

9. Алдағы басқа халықтардың тарихында осы кезге дейін ана тілімен таза сөйлеп, шешендік шеберлікпен ойындағысын айта, ұғындыра білу – ел басқарған халық азаматтарының салты, санасы, ақыл мөлшері болып келген. Ол жағынан біздің халықтың тарихында да мысалдар көп-ақ. «Қисындыра қаласаң, отын жанар, қиыстыра сөйлесең, халық нанар», – деп айтқандай, елге шешендікпен мысал мұра болып, тарихта атын қалдырған қазақтың атаулы ұлдары да аз емес.

Тапқыштық, шешендікпен кім алса атақ,

Халық соны кетіпті «би» деп атап, – демеп пе еді ақын.

Осы кезде үкімет қызметіндегі азаматтардың арасында ылғи орысша сөйлеп, жазып, баяндама істеу әдет болып, әуеске айналып кетуіне тыйым салынып, қазақша шешендік, сұлу шебер сөйлеу салт-сана, ердің сәні болуға айналса, жұртшылығымызға үлкен абырой болар еді. Өсудің, дамудың барлық жағынан да бір кілтіне еге болған болар едік.

Қазақ тілі туралы үкімет – партия қаулысы шығып, қазақ тілін республикамызда мемлекет тілі ету заңды қажет екені даусыз болғандықтан, осы күнге дейінгі бұрмалап, бұзып келген мінезге, беталысқа бұдан былай жол беру – қазақ тілін архивке тапсыру болып шықпай ма?

Мен әскери адаммын, тіл мәселесі туралы араласарлық жөнім жоқ сияқты, бірақ та айтылған мәселелер халқымыздың жауынгерлік мінез-құлқын тәрбиелеу салт-сана, ел намысы, ер намысы адамгершілік арына, жауынгерлік мұра дәстүріне ерекше байланысты болғандықтан, көріп біліп, сезе тұра, айтпағанымды өзіме үлкен ар, кешпес күнә деп түсінгендігімнен жазып отырмын.

ИЛЬЯСУ ОМАРОВУ

3.10.1949 г.

Дорогой Ильяс Омарович!

В нашу последнюю встречу я говорил Вам о ряде моих благих творческих намерений. За время отпуска я написал небольшой рассказ об одном эпизоде войны. Посылаю его Вам на Ваш дружеский суд.

Не удивляйтесь, он написан по-русски. Вернее, я его писал и по – казахски, и на русском языке, но, к сожалению, не могу пока прислать Вам казахский вариант, ибо здесь нет ни одной приличной машинистки, которая могла бы расшифровать мою запись на арабском и грамотно напечатать по казахски. Итак, я вынужден увезти свою рукопись с собой в Сибирь, откуда надеюсь ее в ближайшее же время переслать в Алма-Ату.

На двух языках я сейчас пишу принципиально, ибо тема войны принадлежит всем нашим народам. Зная два языка, я не считаю нужным и удобным пользоваться услугами переводчика. Правда, каждому из вариантов я придаю свою специфику, особую национальную окраску, так что они не являются буквальными переводами, а скорее близнецами.

Я понимаю, что Вы сейчас заняты, но все-таки осмеливаюсь побеспокоить Вас просьбой просмотреть эту рукопись и, пропустив ее через товарищескую критику Габита, решить судьбу ее напечатания в казахском альманахе.

Должен доложить Вам, что сюжет – подлинная быль, и персонажи невымышленные: это литературно-обработанный документ войны.

Как и вся наша действительность, описанные мною события лишь подтверждают, на примере одного из тысяч, сказанные на банкете в честь победы слова вождя о простом советском человеке...

Если Вы сочтете возможным, и Жумакен захочет потратить на меня время, не откажите в любезности передать и ему на прочтение.

Служебное колесо вертится, и, увы, я снова отбываю в Красноярск.

К сожалению я не застал здесь ни одного из моих генштабских товарищей и уезжаю, не сделав ни единого шага в отношении изменения моей судьбы.

Предполагаю оставить письмо на имя маршала Василевского.

Если у Вас за это время состоялась какая-либо беседа обо мне, буду признателен, если Вы меня хотя бы кратко проинформируете.

Қадыр тұтып сәлем жолдаушы Бауыржан Момышұлы.

Адресім: г. Красноярск,

5-е п / о, довостребования.

24.04.1966.

Ілияс!

Бөлекен (Исабеков) жолыққанда, «кіріп шығармын», – деп шұғыл бұрылып кетті. Кіріп-шыққан жоқ. Байқауымша (предположение) не шалдың өзі маған өкпелі, әйтпесе оған мен туралы бір бастық «сен неге сол полковникке қайта-қайта қамқоршы бола бересің?», – деуі мүмкін.

Демек, мына шағын хатты сенің шабарманың Бейсебаевтың көмекшісіне алып барып тапсырсын.

Ескертпе: М.Бейсебаев 1962 және 1964-1970 жылдары ҚазақССР Министрлер Кеңесінің төрағасы болған.

СУПРУГЕ АКАДЕМИКА К.МЫНБАЕВА

Уважаемая Милица Васильевна!

16-го числа был я на приеме у Трофима Денисовича. Мы говорили с ним часа полтора-два. Я изложил ему все свои личные впечатления о последних неделях, проведенных с Каримом.

Трофим Денисович выслушал меня внимательно. Он был чрезвычайно расстроен и глубоко переживал гибель Карима. Из беседы с ним я выяснил, что им уже получено постановление Совета Министров Казахстана, подписанное Ундасыновым, и что Ундасынов прислал ему теплое, личное письмо о трагическом событии с просьбой поддержать их ходатайство об обеспечении Вашей семьи.

Трофим Денисович сказал мне, что он задержал эту бумагу из соображения, что ожидается личный прием у Климента Ефремовича, перед которым он собирается поставить вопрос об увеличении пенсионных сумм и выразил надежду, что просьба его будет уважена.

Он считал желательным более поздний Ваш приезд, ближе ко второй половине ноября, так как к этому времени, он предполагает, и будут решены все пенсионные вопросы, да и он сам обдумает проблему Вашего квартирного устройства, если Вы будете настаивать на переезде в Москву. Правда, он подчеркнул, что для Москвы это вопрос нелегкий, и он не уверен – удовлетворят ли московские жилуправления ходатайство о представлении Вам хотя бы двух комнат, «что Вы живете сейчас в хорошей квартире, и переход на тесную жилплощадь может отрицательно отразиться на детях».

Он также высказал мнение, что Вы и дети в Алма-Ате останетесь в лучшем положении, что для друзей Карима его дети навсегда останутся «детьми Карима», что память о нем там не умрет, а здесь «вы будете одними из многих».

К моему удивлению Трофим Денисович сказал, что «дети Карима должны расти казахами и желательно, чтобы для них Казахстан был родной почвой – их родиной... Но Вы женщина и теперь живете только ради детей, а там находится могила Карима. Если бы не состояние здоровья Милицы Васильевны, то он настоял бы на том, чтобы дети росли ближе к отцу».

Я подчеркнул, что Ваше здоровье и при жизни Карима заставляло покойного думать об отъезде из Алма-Аты из-за Вашего плохого состояния.

«Тогда, на крайний случай», он может предложить Вам «жить на его даче в Горках», но добавил, что это не Москва и не Алма-Ата.

Он спросил меня, какие существуют народные обряды и традиции, как чтят у нас память по покойному? Я ему рассказывал то, о чем я докладывал и Вам. Он одобрительно отнесся к нашей традиции – уважения памяти мертвых и выразил

пожелание, чтобы сороковой день и годовщина были достойно отмечены в кругу друзей.

Я был растроган его отцовскими переживаниями и отношением к Кариму.

Так как Трофим Денисович не задел тему увековечивания памяти Карима (он был расстроен и даже прослезился), я поставил перед ним следующие вопросы:

Об учреждении двух-трех степендий имени Мынбаева в Алма-Атинском сельскохозяйственном институте... На что он тут же вызвал секретаря и дал распоряжение включить этот вопрос в письмо на имя т. Ворошилова.

Далее я указал на необходимость присвоения имени Карима той улице в Алма-Ате, где находился филал ВАСХНИЛ (Всесоюзная академия сельскохозяйственных наук им. Ленина) и присвоения его имени также совхозу, где директором Кадыров. Трофим Денисович спросил точный адрес и наименование этого совхоза, на что я, к сожалению, не смог ответить, но дал адрес КНИЖ (Казахский научно-исследовательский институт животноводства). Тогда он снова дал распоряжение секретарю написать письмо Кадырову, чтобы совхоз возбудил перед ним об этом ходатайство.

После этого я поднял вопрос об этом памятнике и персональном памятнике Кариму, что тоже Трофим Денсович одобрил, но сказал, что он в этих делах мало понимает, что его занятием не дает ему право сказать, что он это доведет до конца, что было бы желательно, чтобы этот вопрос поднимали организация ВАСХНИЛ и казахская общественность и чтобы они взяли на себя организационную сторону дела, а он всемерно пойдет навстречу по линии материальной.

Также он поддержал мысль об издании трудов Карима, но отметил, что с моей стороны все мои связи с общими друзьями Карима и Казахстаном будут использованы для осуществления этого.

Когда я ему излагал мою беседу с Вами и мои советы Вам перед отъездом, Трофим Денисович одобрительно отнесся к ним и просил в письме к Вам передать, что он присоединяется к ним.

Вот, дорогая Милица Васильевна, точная передача моей беседы с Лысенко. Я старался изложить содержание ее подробно и откровенно.

Я не знаю, что случилось в Ваших отношениях с Габитом, но мне кажется, что Габит в часы тяжелых испытаний наших показал себя, как истинный друг Карима и Вашей семьи.

Несмотря на Ваш телефонный разговор, я по всем вопросам увековечения памяти Карима отправил письмо в Алма-Ату и именно Габиту. Думаю, что он сочтет своим долгом перед памятью Карима, как его ближайший друг – сделать все, что в его силах и даже более. Зная Габита, прошу и Вас быть уверенной в этом.

Конечно, Вы будете иметь встречу с Трофимом Денисовичым, именно поэтому я столь подробно остановился на разговоре с ним, чтобы Вы могли все учесть и соответственно говорить с ним, стараясь не слишком дублировать вопросы, затронутые мною.

Я не знаю, встречусь ли с Вами или нет, поэтому прошу принять наилучшие пожелания в удачном решении Вашей судьбы и судьбы детей Карима, другом семьи которого я буду всегда себя считать.

18.10.1948 г.
Москва.

Р.С. Пусть Вас не смущает, что письмо я отпечатал на машинке, это я делал лично, чтобы не затруднять Вас чтением моего, незнакомого Вам, подчерка.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ҚОЙЫН ДӘПТЕРЛЕРІ ҚОЗҒАҒАН ОЙЛАР

Міне, сонау 1944 жылдан басталған осы тартыс ширыға келіп, 1961 жылы шырқау шегіне жеткен секілді.

Ал атышулы мақала шыққаннан кейінгі әңгімені Бауыржан Момышұлының өзі Мамытбек Қалдыбаевқа айтып берген екен:

– Ғабит Мүсіреповке телефон соқтым:

– Ғабе, ертең сен өлсең мен жылаймын, мен өлсем сен жылайсың, – деп бастап едім:

– Сен жыла! – деді ол. Мұнысы «сенен бұрын мен өлейін» дегені. Мен айттым:

– Ғабе, жас өле ме, кәрі өле ме, оны бір Құдай біледі. Қазір мен барамын.

Сөйтіп киініп бардым. Киілмеген кәстөм – шалбар бар еді үйде. Мойныма Вучетич сыйлаған бантты тағып...

Барсам алдында әлгі бір кемиек ақындарың отыр екен. «Ғабе, мұндай әңгімеде третий лишний, пусть он выйдет», – дедім.

Анау шықпаймын деп шақ ете калды. Неге шықпайсың десем: «Мен Жазушылар одағы басқармасының мүшесімін, осындай талантты ақынмын», – дейді. Мен:

– Ондай талантты ақынды ақын дегенді естісем, құлағым керең болсын. Мен де Жазушылар одағы басқармасының мүшесімін – деп едім, Ғабит әлгіге: «Әй сен шыға тұр!» – деді ыңыранып.

Анау шығып кеткенде бір метрдей қасына жақындап бардым да, боқтап:

– Сен мені бүгін «Қазақ әдебиетіне» шығарып мұқаттым деп мәз болып отырсың ғой. Ертең мен сені «Литературная газетаға» шығарамын дедім.

Жүні жығылып, бет әлпеті сұрланып, не дерін білмей, сескеніп қалды:

– Бауке осы мәселені қояйық! деді сосын.

– Қойсақ қояйық. Жатқан жыланның құйрығын басқан өзіңсің. Бір ғана шартым бар. Бұдан былай ұстассақ, әйел мәселесімен ұстаспайық! – дедім.

– Жақсы келістік! – деді. Енді бұл төңіректегі сөзді доғара тұрып, Бауыржанның келесі жазбаларына көз салайық.

* * *

Мне в этом году всего лишь 63 года. А до Джамбулского возраста осталось лишь 37 лет. Оставшееся время надо поработать не спеша. В последний раз я навелstil Джамбула в 1944 году. На мою просьбу-рекомендацию «Ему пора отдохнуть» Джамбул ответил:

– Зачем? Жить если не работать.

– Да Вы правы, аксакал. Я Вас понял. Вы сказали, что настоящий гражданин до полудня обязан (должен) служить Советскому Союзу. Не так ли?

– Да, так. Во всяком случае стремиться к этому надо. К этому обязывает нас наш долг – сказал он.

– За ваше здоровье, друзья! Желаю вам Джамбулского долголетия!

* * *

Баукең осылай деп жазса да, пайғамбар жасына келгенде бір сәт өлім туралы да ойлаған секілді. Дәптерлердің біріндегі әлдебір түсініксіздеу сызба-нұсқа сондай бір болжамдарға бастайды. Парақтың шетінен төте жазумен көмескілеу ғана таңбаланған «Қонаев» деген сөзді байқаймыз.

Мұның сырын Бақытжан Момышұлы баяндайды:

– Жуалы мен Түлкібастың шекарасында керемет бір жақсы жер бар. Бұрын Жуалы да, Түлкібас та бір облысқа қараған. Туған жерін қатты аңсап жүретін еді. «Үкімет Жуалыны Жамбылға берді. Бір бөлігі Шымкентте қалды. Бұл дұрыс емес» деп бірнеше рет айтқан. Өлгенде туған жеріме жерлесе дейтін. «Қонаев» дегені Димекеңе құлаққағыс ретінде айтам ба деген бір ойы болған шығар. Содан кейін кәдімгі салфетка бар ғой... Соған өзінің жататын жерін салған. Үйде... архивте жатыр. «Ешқандай ескерткіш қоймандар. Жайғана бір тас қойып, Бауыржан Момышұлы деп жасаңдар сол жетеді. Туған жылымды да, қайтыс болған уақытты көрсетудің қажеті жоқ. Зират маңайына аласа өсетін гүл егіңдер Одан соң төрт бұрышқа – төрт ағаш... Басқа артық ештеңе қажет емес» дейтін.

* * *

Динмухамед Динахметович! Я семнадцатый год в отпуске. За эти годы я ни разу не просил у Вас приема по личным вопросам. В удобное Вам время прошу Вас принять меня на 30 минут. Б.Момышулы. Тел: 2-55-91.

* * *

Жақсы, мазмұнды бір кітапты оқыған бір мектепті бітіргенмен тең.

Мамытбек Қалдыбаев:

– Баукең өте мәдениетті адам еді. Таңғажайып білім иесі. Батыс әдебиеті классиктерін түгел оқыған деуге болады. Онысы әр сөйлеген сөзінің арасында үзінділер келтіріп отырғанда аңдалатын. Бірде Мұхтар Әуезов Бауыржанға Рабиндрант Тагордың туған күніне байланысты баяндама жасап беруді өтінген екен. Баукең: «Мұқа, менің қолым тимей жатыр еді, оның үстіне, Тагор шығармаларын тиіп-қашып оқығаным болмаса, толық ой-пікірім жоқ, қалай болар екен» десе, «Жоқ, сен жаса. Бұл тек сенің қолыңнан ғана келеді!» – депті Мұхтар аға. Бауыржан қарсы пікір айта алмай іске кіріседі де, дереу Р.Тагордың

жиырма екі томын түгелдей оқып шығады. Қажымай-талмай отырып, аға досының тапсырмасын орындайды. Сөйтіп, Момышұлы жасаған баяндамаға Әуезов дән риза болып, есі шыққан екен.

* * *

Орынша Қазыбаева:

Баукең Рақымжан Қошқарбаевқа қатысты әділетсіздікке қатты күйінген. Оның Рейхстагқа бірінші болып ту тіккеніне имандай сенген.

– Бір күні аға Кәкеңе Рақымжан Қошқарбаев туралы очерк жазуға тапсырма берді. Және оны кейіпкермен өзі жолықтырып, жұмысты тез арада бітіруді талап етті.

– Газетіңнің жұмысы ешқайда қашпайды. Тез жаз. Жеңістің жиырма жылдығы келе жатыр. Сол қарсаңда бітір! – деді.

Очерк жазылды. Осыдан кейін жұрттың бәрі гуілдеп Рақанды біле бастады ғой...

Бұдан соң «енді сен повесть жазасың» деді. Алғашқы повесті Кәкеңді тоқпақтатып жаздырды десе болады. Тіпті маған звондайды:

– Орынша, қайда әлгі Кәкімжан?! – дегенде шошып кетем.

– Жұмысында ғой, аға! – деймін.

– Ой, жұмысы бітпейді оның! Айт оған, бітірсін тез!

О кезде Мәскеуде СОКП ОК-тінде әлдебір дүбірлі оқиғалар болып, жуналистердің мұрнына су жетпей жатқан кез еді. Кәкең жұмыстан түнделетіп қатты шаршап келеді де, шай-пайын ішіп алып, жазуға отырады.

– Қажып та жүрмін ғой, бірақ Баукең есті шығарып жатыр, – дейді Сөйтіп «Рейхстагқа ту тіккен қазақ» деген батыр туралы алғашқы повесін жазып бітірді, әйтеуір.

Ер Төлеген Тоқтаров пен Мәлік Ғабдуллинді алғаш Кеңес Одағының Батыры атағына ұсынған Бауыржан Момышұлы екенінен хабардар болар. Бірақ бұл кісінің соғыстан кейін Рақымжан Қошқарбаевты да осы атаққа ұсынғанын біреу білсе, біреу білмес. Мәселе биік деңгейлерде талқыланған екен. Бірақ қанағаттырылмаған. Себебі, Рақымжанның әкесі «халық жауы» ретінде тіркелген көрінеді.

* * *

Сырқатым құздың қыржау қиясында,
Қыранның қол жетпейтін ұясында.
Ауырмай мерт болатын ақ иықты,
Ауруға емдеу үшін қиясың ба?!

Мекемтас Мырзахметұлы:

– Баукеңнің бұл өлеңі өзін емдейтін дәрігерге жазылған өлеңі емес екен. Осы өлеңді өзі түсіндіріп: «Доктор деген дәрігер емес, сенің анау ЦК-аң. Ол менің қалағанымды бере алмайды, менің арманымды ұға алмайды» – деді. Ал Бауыржанның арманы – тәуелсіздік болатын. Ұлт мүддесі еді қыранның қол жетпейтін қиясында жатқан.

Мамытбек Қалдыбаев:

– Бауыржан аға өте сезімтал, жаны нәзік адам еді. Ол кісіні дөрекі дейтіндердің өздері дөрекі. Алла тағала неше қилы қасиеттерді үйіп берген табиғаттың таңғажайып перзенті-тін.

– Жан-жақты болатын. Он алты қырлы десе де, артық етпейді. Суретші... Музыкант... Биші... Мергендігі өз алдына. Тастаяқты қалай ойнайтын еді!

– Сырт жұрт о кісіні қатал деп ойлауы мүмкін. Негізінде олай емес. «Мінезім бар көктемдей құбылмалы» деп өзі де айтып кеткендей, қайта өте мейірімді еді бұл кісі.

Ал кейдегі «қаталдығы» надандық пен жалғандыққа, көлгірлік пен қулық-сұмдыққа жаны қастықтан туындап жататын. Сондай-ақ ондай мінезін қатігездіктен емес, қамқорлықтан туған қаталдық деуге болады. Менің ұлым қайтыс болғанда ауруханада жатқанды. Төрт күні бойы маған жаны ашып, «қап, қиын болып қалды-ау саған» деп қиналып, мені жұбатып жатты.

Сөйтіп, менің ұлымнан кейін төрт күннен соң өзі де көз жұмды. Сонда қатты тебірендім.

* * *

Уақыт емші деп жатады. Кім білсін. Кезінде көкейде қалған өкпе-реніш, мұң наланы біртіндеп ұмыттырып, бәрін орын-орнына қоя бастайтыны рас та шығар.

Қазір бірде кетіскен, бірде бекіскен сонау алып аға буын өкілдерінің тартыстары сыры туралы толғанасың. Тіпті анау Алаш арыстары мен кеңестік жүйе жақтастары арасындағы жан аяспаған идеялық арпалыстарға тереңдемей-ақ бертінгі қаламгер ағаларымыздың тірліктеріне көз жүгіртсең де, небір қақтығыстар жиі ұшырасқанын байқар едік. Мәңгілік майдан...

Әрине, өмірдің заңдылығы да солай ғой. Мүмкін танымал тұлғалар арасындағы көзқарас кереғарлықтары қайта, ұлттың белгілі бір даму деңгейіне айтарлықтай ықпал етіп, шындалуға бастайтын факторлар ма деп те топшылайсың кейде. Қаншалықты санаға сыймайтындай көрінсе де, өсуге бастайтын жолдардың бірі қайшылық екені де мәлім.

Қазір сонау Мұқаң да, Ғабен де... Ел анасындай болып жүз жасаған Мәриям апай да, ер-азаматының небір «серілігіне» төзіп, асыл жар символындай көрінген Жамал тәтеміз де... Сафуан аға да, Баукең де жоқ. Бірақ ащылы-тұщылы ғұмырлары сабақ болып қалды. Сондықтан бір халықтың ғазиз

перзенттерінің пендешілігі тұстарын қазбалауға құштарланбасақ та, «мен де адаммын жаралған сүйек-еттен» дегендей, олардың қателігі мен жетістігі сырларын бір сәт ой тезінен өткізу сонша сәкет болмас деп санаймыз...

Бір ғажабы, бір-бірін «өкпеге қиса да, өлімге қимаған» сол асқар тұлғалардың өзара кікілжіндерінің сыртында да терең мән-мағына, ірілік жатады екен.

Осындайда Әзілхан Нұршайықовтың бір әңгімесі еске түседі.

– Бауыржан Момышұлына Кеңес Одағының Батыры атағын беру туралы алғаш болып мәселе көтерген адам Ғабит Мүсірепов еді. Ұзамай осы шаруаға қатысты елдің бетке ұстар адамдарының қол жинап, Л.Брежневке хат жаздық.

– Бірде осы сөзді Баукеңе айтып қалып едім, о кісі:

– Бұл ойға түрткі болған кім екен? – деді жай ғана.

– Ғабит Мүсірепов.

– Қой?! Шын айтасың ба? – Бауыржан аңтарылып.

– Иә сол Ғабен.

– Апыр-ай, мен о кісі мұндайға барады деп ойламап едім... Ә-ә?! – деп бас шайқады батыр.

– Мамытбек Қалдыбаев да Ғабит Мүсіреповтің Баукеңнің қырқына келгенін әңгімелеп, талай ойға бастағаны бар.

– Ғабен сол келгенінде қырық минуттей әңгіме айтты. Шын мәнінде, кемеңгер адам екен. – «Баукең елшілікке емес, ел басқаруға лайықты адам еді» деп бастап, Бауыржанның азаматтығына, қоғамдағы орны мен қаламгерлік қырларына үлкен бағалар берді. Одан соң сөзінің соңында Бауыржанға айрықша ескерткіш тұрғызу туралы ойын білдірді. «Мен шетелдерде көп болдым. Сонда неше қилы ескерткіштерді көріп тамсанатын едім. Әсіресе, мына Венада болғанымда бір көлге шомылдық. Жағажайда тобықтан келетін құм. Бірі шомылып, бірі күнге қыздырылған жұртта қисап жоқ. Әлгі жерде бір ескерткіш тұр екен. Биіктігі адам бойымен бірдей. Іргетас, оны-мұны қойылмаған. Табаны жерде. Аяғы құмға көмулі. Тірі адамдармен араласып жүріп келе жатқандай қатты әсер етеді екен. Маған ой келді. Бауыржанға да осы Алматының адамдар көп жүретін бір алаңында..., ел тығыз жүріп бара жатқан жерде дәл сондай ескерткіш орнатса деген ойым бар менің. Ескересіңдер ме, ескермейсіңдер ме, өздерің білесіңдер» – деді. Бұдан сөз зергерінің шын көңілмен Бауыржанның жаратылысын, ерлігін, әділеттілігін... бәрін мойындағанын көруге болады. Мен солай түсіндім. Өзінің пендешілігін жуып-шайып отыр ғой енді. Батырдың аруағының алдында арылып отыр ма... Енді әртүрлі ойға баруға болады. Жалпы мұндай әрекет жай адамның қолынан келмес еді. Ақыл-парасаты жетпейді оған. Ғабен қасиетті адам ғой. Дана адам ғой. Мен бұрын онша мән бермеуші едім, әлгі сапар бұл кісі туралы пікірім 180 градусқа өзгерді. Өте жақсы көрдім. Бекер теріс пікірде жүр екем деп іштей кешірім сұрадым.

ҚОСЫМШАЛАР

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ЕҢБЕКТЕРІ ТУРАЛЫ ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абзалбекова М., Қадырова Р. Бауыржан Момышұлы және патриоттық тәрбие // Ұлт тағылымы = Достояние нации. – 2009. – № 2. – 9-13 б.
2. Әбуғалиев С. Бауыржан Момышұлы: Өлең // Орал өңірі. – 2005. – 18 қаңтар. – 3 б.
3. Ағыман Б. Батыр жазушыға арналған кеш: [Кеңес Одағының Батыры, жазушы Б.Момышұлының 90 ж. орай ҚазМУ-дың филология фак. өткен «Қайсар рух» атты кеш туралы] // Түркістан. – 2000. – 1 желтоқсан.
4. Адырбекұлы К. Үш мысал және түйін // Түркістан. – 2010. – 8 сәуір (№ 14). – 1-2 б.
5. Адырбекұлы К. Батыр Баукеңнің ұстазы // Айғақ. – 2008. – 23-30 қаңтар. (№ 3-4). – 9 б.
6. Адырбекұлы К. Батыр Баукеңнің ұстазы // Болғанбай Хайретдин. Иман күші / Құраст. Д.Қамзабекұлы. – Алматы: Арыс, 2009. – 236-247 б.
7. Адырбекұлы К. Үш мысал, бір түйін // Түркістан. – 2010. – 29 шілде (№ 30). – 3 б.
8. Айбеков Д. Бауыржан мен Шерхан // Жас Қазақ. – 2010. – 9 шілде (№ 26). – 10 б.
9. Аймахан І. Рухты қаһарман тұлға: [Б.Момышұлының туғанына 90 жыл] // Алматы ақшамы. – 2000. – 19 шілде.
10. Айналған аты аңызға Момышұлы / Құраст. және беташар сөзін жазып баспаға даярлаған М.Мырзахметұлы. – Тараз: Сенім, 2000. – 239 б.
11. Айталы А. Менің пір тұтатын адамым – Бауыржан Момышұлы: Өңг. Қ.Сағидоллаұлы // Айқын. – 2008. – 8 қараша (№ 211). – 1-2 б.
12. Айтбаева Ж. Адамдар жасаған қайырымдылығы үшін алғыс алмаса, күндердің күні жақсылық жасаудан жалығады / Өңг. С.Әбілдаханқызы // Айқын. – 2008. – 23 қазан (№200). – 5 б.
13. Айтбайұлы Ә. Батырларға ескерткіш көптік етпейді // Алматы ақшамы. – 2009. – 3 желтоқсан (№ 141). – 25 б.
14. Айтбозымов С. Қазақ халқының саңлақтары: Мыңжылдық саңлағы // Айтбозымов С. Мемлекеттік тіл: ізденістер, сараптаулар, ықпал ету тетіктері. – Астана, 2007. – 145-147 б.
15. Айтоқұлы Ә. «Өзім батыр, жазушы атағым бар» // Парасат. – 2010. – № 6. – 16-17 б.
16. Ақжігіт Ө. Баукең «қаһарман» деп жыр арнаған Мұхамметқұл Болыстың баласы болғаны үшін батыр атағын ала алмаған ерді енді бағалайтын кез жетті...: ҚР Президенті Н.Назарбаевтың назарына // Жас Қазақ үні. – 2008. – 3 маус. (№ 22). – 4 б.

17. Ақжігіт Ө. Бауыржан бағалаған батырды біз қашан бағалайтын боламыз? // Жас Қазақ үні. – 2009. – 4-11 желтоқсан. (№ 46-47). – 4-5 б.
18. Ақпанбет Ж. Баукең шашымызды қалай тақырлады: Естелік // Ана тілі. – 2005. – 5 мамыр (№ 18). – 11 б.
19. Ақыпбекұлы Ө. Бауыржан батыр (Б.Момышұлына): Өлең // Заң газеті. – 2000. – 11 қазан (№ 43). – 8 б.
20. Ақыш Н. Мемуарлық шығармадағы этнографияға байланысты тілдік қолданыстар // Абылай хан ҚазХҚӘТУ Хабаршы «Филология» сериясы = КазУМО и МЯ им. Аблай хана Вестник Серия «Филология». – 2008. – № 3. – 123-126 б.
21. Ақыш Н. Ұлттық ұстаным негіздері // Президент және Халық. – 2008. – 16 мамыр (№ 20). – 5 б.
22. Аллаберген Қ. Қайраткер қаламгердің қайырымдылығы туралы жаңа кітап: [Бауыржан Жақыптың «Мұхтар Әуезов – публицист» атты еңбегі туралы] // Қаз МУ хабаршысы. Информ. серия. – 1998. – № 3. – 58-61 б.
23. Алпаров Ж. Батырға арналған бас қосу: [Алматы қ. Б.Момышұлы атын. әскери-мектеп интернатта Кеңес Одағының батыры, жазушы Б.Момышұлының туғанына 90 ж. толуына орай өткен мерекелік шара туралы] // Қазақстан сарбазы. – 2000. – 22 желтоқсан (№ 99). – 5 б.
24. Алтын жұлдыз: Ән [Б.Момышұлына арналған] Әні Ө.Молдағайыновтікі, сөзі А.Байғожаевтікі // Ақ жол. – 2000. – 12 қазан.
25. Алтын жұлдыз: Батыр Бауыржан (Б.Момышұлына): Ән / Әні Т.Исалиевтікі, сөзі А.Байқожаевтікі // Ұлан. – 1998. – 5 мамыр.
26. Аманжол Қ. Бас батырымыз Баукең жайлы [Б.Момышұлы] // Жетісу. – 1997. – 9 мамыр.
27. Аманжол Қ. Баукеңнің университеті // Егемен Қазақстан. – 2008. – 23 ақпан (№ 48). – 5 б.
28. Аманжолов Қасым. Бауыржан: Өлең // Қазақ әдебиеті. – 1971. – 17 сент.
29. Амантай Д. Ұлы Дала: Қазақ, қазақ дегеніміз – Бауыржан: [Халық батыры, әлемге танымал жауынгер-жазушы, әскери ғалым Б.Момышұлы туралы] // Заман-Қазақстан. – 1996. – 9 мамыр (№ 17). – 2 б.
30. Аманшин Берқайыр. Бауыржанның жаңа кітабы: [«Наша семья» кітабы туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1958. – 10 янв.
31. Ана тіліне арашашы бола білген Баукең / Дайынд. Б.Мәсімбек // Игілік. – 2010. – № 2. – 22-23 б.
32. Асайынова Б. Бауыржан мен Мәліктің өзі оны «Батыр» деп құрметтейтін.: Теміржолшы Ж.Асайынов туралы // Айқын. – 2006. – 21 ақпан (№31). – 4 б.
33. Асанов С. Бауыржан Момышұлы: Өлең // Қазақ әдебиеті. – 1971. – 12 февр.

34. Асаубайұлы Қ. Естен кетпес екі кездесу // Ақ жол. – 2006. – 23 желтоқсан. – 4 б.
35. Атшабаров Б. Жамбыл және Бауыржан: Ақын мен батыр арасындағы бір-біріне деген ілтипат, құрмет хақында // Жетісу. – 2001. – 6 қаңтар.
36. Ахат К. Дүниенің сенбеппін жалғанына...: Ей жалған дүние; Рухқа жүгіну (Б.Момышұлы рухына); Ағаштар сыры; Сезім; Құндылықтар: Өлеңдер // Оңтүстік Қазақстан. – 2010. – 20 наурыз. – 10 б.
37. Ахмет Б. Батыр мұрасы – ұлт қазынасы: Облыста Б.Момышұлының 95 жылдығы салтанатпен аталып өтілді // Ақ жол. – 2005. – 24 желтоқсан. – 1 б.
38. Ахмет Б. Бауыржан мектебі – Болашақтың бір діңгегі // Ақ жол. – 2005. – 26 мамыр. – 4 б.
39. Ахмет Б. Бес жәдігер: 1.Баукеңнің домбырасы; 2.Нарқобыз; 3.Бір қап кітап; 4.Әуезовтен қалған көз; 5.Ардақтыларымыз аялдаған үй еді // Ақ жол. – 2009. – 18 шілде. – 8 б.
40. Ахмет М. Мәскеуде өткен Баукең тойы: [Б.Момышұлының туғанына 90 жыл толуына арналған мерейтой туралы] // Ақ жол. – 2002. – 1 қаңтар.
41. Ахметов К. Бауыржан осындай адам еді: [Б.Момышұлы туралы қарулас жолдасының естелігі] // Ақтөбе. – 1991. – 30 мамыр.
42. Ахметова З. «Жағымпаздық атаға жат болатын» / әңг. М.Ысқақ // Заң газеті. – 2010. – 2 шілде (№ 96). – 8 б.
43. Ахметова З. «Мен атамды түсінуге тырыстым» / Әңг. Г.Көшерова // Евразия-kz. – 2007. – 4 мамыр (№ 18). – 8-9 б.
44. Ахметова З. «Мен атаның келінімін» дейді бүгінде қазақтың бас келіні атанған Зейнеп апай: [Б.Момышұлының келіні, жазушы З.Ахметовамен сұхбат / Сұхбатты жүргізген П.Асылжанқызы] // Арқа ажары. – 1999. – 9 қырк.
45. Ахметова З. Ата тағлымы: [Б.Момышұлының келіні жазушы З.Ахметовамен сұхбат] / Әңгімелескен К.Әміров // Атырау. – 1990. – 7 қараша.
46. Ахметова З. Атам: «Атақтың азабы қиын болады. Азабын әлі талай тартасындар» дегенде түсінбеген екенмін... [Б.Момышұлының келінімен сұхбат / Әңгімелескен Р.Әлқожа] // Ақ жол. – 2003. – 31 қаңтар.
47. Ахметова З. Атамды «жігер» деп тергедім / әңг. С.Сұлтанқажы // Астана ақшамы. – 2010. – 29 сәуір (№ 45). – 12 б.
48. Ахметова З. Әрбір адам ұлттық құндылықты атамдай қастерлеп, ұлттық намысты атамдай ту етсе...: Бауыржан Момышұлына 95 ж. // Түркістан. – 2006. – 16 ақпан (№ 7). – 7 б.
49. Ахметова З. Керемет интернационализм деп жүрген соғыстың кезінде әскерде шовинизм өте мықты болыпты: Бауыржан Момышұлы 35 томдық мұрасы туралы сұхбат / Әңг. Ұ.Айтөлен // Айқын. – 2006. – 4 сәуір (№ 59). – 6 б.

50. Ахметова З. Менде «Баукеңнің келіні» деген атақ бар: Ешкімде жоқ, ешкім де бере алмайтын орден осы / әңг. Қ.Бәкір // Алтын орда. – 2010. – 1-7 шілде (№ 26). – 10-11 б.; – 8-14 шілде (№ 27). – 10-11 б.
51. Ахметова З. Сөз анасы – сәлем // Егемен Қазақстан. – 2008. – 28 мамыр (№ 154-157). – 5 б.
52. Ахметова З. Ұлы адамның ұлағатын көрдім // Тілеуқор. – 2010. – № 1-2. – 40-41 б.
53. Ахметова З. Шаңырақ дәстүрі үзілмеген жерде ғана, жақсы тәрбие жалғаса бермек: Б.Момышұлы отбасы туралы, ұлттық дәстүр, бүгінгі бала тәрбиесі хақында / Дайын. Ж.Рахманбердіқызы // Бала тәрбиесі. – 2005. – № 6. – 2-6 б.
54. Ахметова З. Шуақты күндер: [Б.Момышұлының өмірінен естелік] // Сарыарқа. – 1998. – 17 қазан.
55. Ахметова Зейнеп. Шуақты күндер: естелік, эссе. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2008. – 264 б.
56. Ахметова Қ. Баукең келген хаттар: Жазушы Бауыржан Момышұлының дүниеге келгеніне – 95 ж. // Евразия. – 2006. – 10 наурыз.
57. Аюбаев М. Ғасыр адамына қандай ескерткіш лайық?: [Биыл Б.Момышұлының туғанына 90 жыл] // Ақ жол. – 2000. – 7 қаңтар.
58. Аюбайұлы М. Батырмен бірінші жүздесу: [Естелік] // Алматы ақшамы. – 2000. – 14 қазан; Ақ жол. – 2000. – 1-4 наурыз.
59. Аян. Е. Асқақтай түсер асқарлар: [Жазушы, Ұлы Отан соғысының ардагері Б.Момышұлы туралы естелік] // Қазақ батырлары. – 2000. – № 7. – 12 б.
60. Аяшев Ж. Момышұлы Сарыағаш жерінде // Қазақ батырлары. – 2006. – № 7. – 8 б.
61. Әбдуәлиев С. Бауыржан Момышұлы: Өлең // Орал өңірі. – 2005. – 18 қаңтар.
62. Әбдіғали Б. Бауыржан Момышұлын да қайраткер деп білемін // Алқа. – 2009. – № 9. – 21-22 б.
63. Әбдікерімұлы Т. Батыр Бауыржан: Өлең // Ақ жол. – 2010. – 20 наурыз. – 6 б.
64. Әбділда Тәжібаевтың Бауыржан Момышұлына жазған хаты: [1955 ж. 27 қаңтарда жазған хаты] // Қазақ әдебиеті. – 2000. – 15 қырк. (№ 37). – 8 б.
65. Әбдірашұлы Ж. Күтпеген кездесу: [Б.Момышұлымен майдандағы кездесуден] / Жазып алған Е.Тұрысов // Жібек жолы. – 1991 – № 1. – 13 б.
66. Әбдіхалықов М. Біздің халық жауынгер халық: өткен оқиғалар, естеліктер [Момышұлы туралы] // Туған Өлке. – 2004. – № 1. – 117-126 б.
67. Әбдіхалықұлы Ә. Батыр қазақ – Баукең! // Орталық Қазақстан. – 2010. – 16 наурыз. – 4 б.

68. Әбединова С. Ұлағат ұясының ұрпақтары // Айқын. – 2008. – 5 ақпан. – 8 б.
69. Әбенев К. Б. Момышұлының әскери және рухани мұраларын жаңғыртайық: [Халық қаһарманы, жазушы Бауыржан Момышұлы туралы] // Алматы ақшамы. – 1999. – 7 мамыр.
70. Әбеуова Р. Хас батыр Бауыржан // Айбын. – 2009. – № 1. – 18-19 б.
71. Әбжанова С. Бауыржан Момышұлы қанатты сөздерінің тәрбиелік мәні // Қазақстан мектебі. – 2009. – № 9. – 52-54 б.
72. Әбзелбекова М.Ж. Б. Момышұлы мұраларының патриоттық тәрбиеге ықпалы // Білім = Образование. – 2008. – № 6. – 53-54 б.
73. Әбсадық Ж. Батыр біздің бабамыз // Бала тәрбиесі. – 2007. – № 12. – 29-31 б.
74. Әбубәкіров С. Баукең рухына бас иеміз: [Момышұлы] // Қазақстан жаршысы. – 1994. – 6 мамыр.
75. Әбуов А. Алғашқы он бес томы жарық көрді // Ақ жол. – 2010. – 19 қаңтар. – 2 б.
76. Әбуталиев Н. Алатаудың ақиығы: Б.Момышұлы туралы // Лениншіл жас. – 1970. – 9 дек.
77. Әбутәлиев Н. Батыр Бауыржан // Әбутәлиев Н. Шоқ жұлдыз. – Алматы, 1998. – 228-254 б.
78. Әбутәлиев Н. Бауыржанның әңгімесі: [Жазушы Б.Момышұлы туралы естелік] // Түркістан. – 1996. – 15 мамыр.
79. Әбутәлиев Н. Ел қорғаған ер: [Б.Момышұлы туралы деректі әңгіме] // Отан Сақшысы. – 2000. – 14 қазан (№ 41). – 6 б., 25 қараша (№ 46) – 6 б., 2 желтоқсан (47). – 6 б., 9 желтоқсан (№48). – 6 б.
80. Әбілда Б. Бауыржанмен бірге соғысқан // Оңтүстік Қазақстан. – 2010. – 20 наурыз. – 20 б.
81. Әбілдаұлы Б. Ер қадірін жат білер немесе Бауыржан Момышұлының «Куба әсерлері» туралы // Ақ жол. – 2006. – 10 қаңтар. – 4 б.
82. Әбілмәжінова Ж. Батырдан қалған өсиет // Семей таңы. – 2010. – 27 мамыр (№ 21). – 4 б.
83. Әбілмәжінова С.Қ. Бауыржан Момышұлының билік органдарына жолдаған тіл туралы ресми хаты жайында // Өлкетану. Павлодар мемл. Ун-тінің ғылыми-көпшілік журналы. – 2007. – № 2. – 6 б.
84. Әбілұлы М. Қисса айтатындар қайда?.. // Ақ жол. – 2009. – 22 тамыз. – 6 б.
85. Әбілұлы М. XX ғасырдың Күлтегіні // Жұрағат. – 2007. – № 6. – 10-11 б.
86. Әбілұлы Меңдібай. Бауыржан батыр туралы қисса / А.Ясауи атын. Халықаралық қазақ-түрік ун-ті, Тараз ин-ты, Ж.Баласағұн атын. Әдеби-шығармашылық бірлестік. – Алматы: Полиграфия-сервис и К, 2008. – 22 б.

87. Әділова А.С. Бір интертекст жөнінде: Б.Момышұлының «Она» әңгімесінде М.Дулатовтың «Шағым» өлеңін аударып қолданғаны туралы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2004. – № 2. – 151-153 б.
88. Әзиев Ә. Баукеңнің Қарағанды сапары: [Соғыс өнерінің әйгілі сардары, белгілі қолбасшы және көрнекті жазушы Б.Момышұлының өмірінен бір естелік] // Жас Алаш. – 1995. – 5 мамыр.
89. Әзиев Әмен. Бауыржан мен Әзілхан: [Жазушылар Б.Момышұлы мен Ә.Нұршайықовтар туралы] // Қазақ әдебиеті. – 2000. – 5 мамыр (№ 18). – 3 б.
90. Әлдибекұлы Ш. Ұлт батыры: Баллададан үзінді: Б.Момышұлына арналған // Дала мен қала. – 2005. – 23 желтоқсан (№ 51). – 6 б.
91. Әлдибекұлы Ш. Ұлт батыры: Өлең // Қазақ батырлары – 2002. – № 4 сәуір. – 12 б.
92. Әлдибекұлы Ш. Ұлыларымызды ұлықтай білеміз бе? // Заң газеті. – 2007. – 22 тамыз (№ 128). – 2 б.
93. Әлзамарова Р. Халықтың ұлы: [Б.Момышұлының туғанына 85 жыл] // Көкшетау. – 1995. – 28 желтоқсан.
94. Әлиев Е. Батыр ғана емес, бауырмал да еді // Жас Қазақ. – 2006. – 22 желтоқсан (№ 51). – 1-7 б.
95. Әлімбаев М. «Басқа жазушылар сиямен жазса, біз қанмен жазамыз» депті Баукең // Жас Алаш. – 2007. – 28 тамыз (№ 69) – 3 б.; 30 тамыз (№ 70). – 5 б.
96. Әлімбаев Мұзафар. Өзің қанат қақтырдың (Ғ.Мүсреповке); Тусын десең жыр асыл (Бауыржан Момышұлына); Жеке шумақтар: Өлеңдер // Ленин жолы. – 1958. – 15 март.
97. Әлімбек Қ. Аңыз бен ақиқаттың алтын желісі: [Кеңес Одағының Батыры Б.Момышұлының 90 ж. мерейтойына орай Алматы обл. Талғар ауд. өткен шаралар туралы] // Отан Сақшысы. – 2000. – 25 қараша (№ 46). – 6 б.
98. Әлімжан Е. Бауыржан Момышұлы – Алаш идеясының алты көпірі / Әңг. Е.Әбдиев // Айқын. – 2010. – 10 шілде (№ 123). – 5 б.
99. Әлімжан Е. Бауыржан Момышұлы – көп қырлы қоғам қайраткері // Ақ жол. – 2006. – 5 қаңтар. – 4 б.
100. Әлімжан Е. «Жазушы қоғамның көркем суретін салуы керек» / Әңг. Д.Айбеков // Ақ жол. – 2008. – 16 желтоқсан. – 9 б.
101. Әлімжан Е. Александр Бек пен Бауыржан Момышұлының әдеби-келісім шарттары: [Орыс жазушысы А.Бектің өзінің «Волоколам тас жолы» романын жазар алдындағы Б.Момышұлымен жасасқан келісім-шарты туралы] // Қазақ әдебиеті. – 2000. – 8 желтоқсан (№ 49). – 6 б.
102. Әлімжан Е. Ауыл балаларының қуанышы: Ш.Мұртазаның ауылындағы Б.Момышұлы атын. орта мектептің жаңа ғимараты пайдалануға берілді // Ақ жол. – 2004. – 2 қырк. – 3 б.

103. Әлімжан Е. Жанартау: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлы туралы] // Егемен Қазақстан. – 2000. – 27 қырк.
104. Әлімұлы Т. Ұмытылмас демалыс: [Естелік] // Көкшетау. – 1995. – 24 тамыз.
105. Әліпбай С. Астанамен бірге асқақтады // Егемен Қазақстан. – 2008. – 3 шілде (№ 200-201). – 1-2 б.
106. Әміржанов Қ. Мен көрген Момышұлы // Айқын. – 2009. – 4 маус. (№ 99). – 30 б.
107. Әміров Х. Ұлттық намысы жоғары мектеп: Алматы қ. Б.Момышұлы атын. Респ. әскери мектеп-интернаттың директорымен аталмыш оқу орыны туралы сұхбат / Әңг. Б.Әділқожақызы // Заман – Қазақстан. – 1998. – 17 сәуір (№ 17). – 20 б.
108. Әмірханова С.Б. Бауыржан Бауыржанға жыр арнайды: Үсенов Бауыржан Б.Момышұлына арнау жыры жайлы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2005. – № 7. – 85-86 б.
109. Әріпов Д. Қазақтың қос батырымен кездескен күн // Жұлдыз. – 2010. – № 5. – 82-85 б.
110. Әсімжанов Ә. Айтылмаған ақиқат: [Батыр Б.Момышұлы жайлы естелік] // Алматы ақшамы. – 1995. – 20 қараша.
111. Әубәкіров С. Баукең рухына бас иеміз: [Б. Момышұлының зиратын қамқорлыққа алу қажеттігі жайлы] // Қазақстан жаршысы. – 1994. – 6 мамыр.
112. Әуезов Мұхтар Омарханұлы. Асыл елдің алып ұлы: [Ұлы Отан соғысының ерлері И.В. Панфилов пен Б. Момышұлы туралы] // Соц. Қазақстан. – 1942. – 20 февр.; Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1981. – Т. 8. – 81-85 б.
113. Әуезов Мұхтар Омарханұлы. Ер серігі-сергек ой: Очерк: Б.Момышұлының басынан кешкен бір хал баяны // Қазақ Елі. – 1944. – №1-2; Әуезов М. Шығармалар: Он екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1967. – Т. 2. – 181-189 б.; Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1981. – Т. 8. – 105-113 б.; Қазақ әдебиеті. – 1988. – 11 март.
114. Әуелбек Ә. «Бауыржан Момышұлы» ордені қажет // Алматы ақшамы. – 2010. – 12 қаңтар (№ 4). – 1 б.
115. Әуелбеков Ж. Батырдың батасы: [Жазушы Б.Момышұлы туралы естелік] // Қазақстан мұғалімі. – 1995. – 7 маус. (№ 10). – 5 б.
116. Әукебаев Е. Бауыржанның рухы жебеп...: Ұлы мұрат; Отан; Бауыржанды сағындым; Әлия, Мәншүк: Өлеңдер // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 9-15 мамыр (№ 19). – 12 б.
117. Әукебаев Е. Жеңіс – тарих: Б.Момышұлының жеңіс туралы пікіріне арналған өлең // Қазақ әдебиеті. – 2004. – 24 желтоқсан (№ 51). – 15 б.

118. Әшіметұлы Ж. Рухына мәңгі табынам...: Б.Момышұлына арналған естелік // Ақ жол. – 2005. – 16 желтоқсан.
119. Әшімова С. Халық батырына арналған көрме // Президент және Халық. – 2010. – 5 ақпан (№ 5-6). – 11 б.
120. Б. Момышұлының «Соғыс психологиясы» шығармасы арқылы студенттерді ата дәстүрін қастерлеуге отан сүю рухына тәрбиелеу / Әбдірахманова З., Сабдина А.А., Хасенов Қ.Ш., Әнуар С. // ҚарМУ хабаршысы. Педагогика сериясы = Вестн. КарГУ. Сер. педагогика. – 2008. – № 4. – 239-242 б.
121. Бағдәулетқызы Ә. «Баукеннің кейбір жұмыстары Кубада қалды»... // Алматы ақшамы. – 2010. – 4 наурыз (№ 27). – 31 б.
122. Бағдәулетқызы Ә. Бауыржандай батырға бір ескерткіш керек-ақ // Алматы ақшамы. – 2007. – 29 мамыр (№ 64). – 4 б.
123. Бадыров Қ. Тұжырымдар күнделігі // Алматы ақшамы. – 2006. – 9 желтоқсан (№ 142). – 11 б.
124. Байғұт М. Сағыныш саздары: Егіз өрім эссе // Егемен Қазақстан. – 2009. – 12 қырк. (№ 298). – 5 б.
125. Байдүйсенұлы С. Қатар келген қос мереке Қарасай жерінде аталып өтті // Жетісу. – 2010. – 8 мамыр (№ 55). – 1-2 б.
126. Байжан К. Алаштың ұлы намыстың құлы // Егемен Қазақстан. – 2010. – 12 мамыр (№ 181-182). – 9 б.
127. Байжанова Ә. Бауыржан Момышұлы шығармаларындағы әйелдер бейнесі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2009. – № 3. – 114-117 б.
128. Байзақова И. Эрнест Хемингуэйдің «Қош бол, майдан!» және Бауыржан Момышұлының «Москва үшін шайқас» романдарындағы типологиялық байланыстар // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2008. – № 2. – 268-271 б.
129. Байзақова И. Э.Хемингуэйдің «Қош бол майдан!» және Б.Момышұлының «Москва үшін шайқас» романдарындағы адам концепциясы // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы = Вестн. КазНПУ им. Абая Сер. филол. науки. – 2008. – № 4. – 89-91 б.
130. Байқожаев А. Батыр Бауыржан (Б.Момышұлына): Өлең // Ұлан. – 1998. – 5 мамыр (№ 18). – 4 б.
131. Байқонысова И. Ер Баукенге арналды // Ақ жол. – 2009. – 12 желтоқсан. – 3 б.
132. Байменше С. Ұлттық тұтастықтың рәмізі // Қазақ әдебиеті. – 2010. – 19-25 ақпан. (№ 7). – 12 б.
133. Баймурзин Ғ. Батыр ата рухы шақырады: [Б.Момышұлының туғанына 80 жыл толуына] // Алматы ақшамы. – 1990. – 20 қараша.

134. Байталақ Ұ. Бауыржан – пырақ жырдың иесі // Айқын. – 2010. – 5 маус. (№ 99). – 3 б.
135. Байтеліұлы А. Бауырмал Бауыржан. Ақиық: Бауыржан Момышұлына арналған өлеңдер // Республика ұстаздары. – 2005. – 20 қараша (№ 21-22). – 10 б.
136. Бақбергенов С. Бауыржан Момышұлы: [Ұлы Отан соғысының ардагері, Кеңес Одағының батыры туралы] // Ақ жол. – 1994. – 5 қараша.
137. Бақбергенов Сәуірбек. «Соғыс жұдырықтасу емес...»: [Халықтың ардақты ұлы Б.Момышұлының майдандағы ерліктері туралы] // Егемен Қазақстан. – 1995. – 9 мамыр.
138. Бақбергенов Сәуірбек. Жауынгер сыры: [Б.Момышұлы творчествосы туралы] // Ленин. жас. – 1958. – 5 окт.
139. Бақбергенов Сәуірбек. Момышұлы Бауыржан: Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ерлік істері жайында // Қазақ әдебиеті. – 1970. – 8 май.
140. Балмолда М. Батырмен кездесу: Тұрсынбек Бисенов ақсақалдың Б.Момышұлы жайында әңгімесінен // Орал өңірі. – 2005. – 7 сәуір. – 4 б.
141. Баратқызы А. Қазақта батыр көп, бірақ Бауыржан біреу-ақ: [Б.Момышұлы туралы] // Алматы ақшамы. – 2000. – 10 қазан.. Отан сақшысы. – 2000. – 11 қараша (№ 44). – 5 б.
142. Барыс жылы Бауыржанға бір ғасыр / Кенжебаева Д., Жұмашова А., Қожабаева Б., Нұғыманова А. // Мектептегі сыныптан тыс жұмыстар. – 2010. – № 5. – 19-24 б.
143. Батыр Бауыржан (Б.Момышұлына): Әні Т.Исалиевтікі, сөзі А.Байқожаевтікі // Ұлан. – 1998. – 5 мамыр (№ 18). – 4 б.
144. Батыр Бауыржан // Қыдырәлі Д. Атымды адам қойған соң... – Алматы, 2008. – 194-204 б.
145. Батыр Бауыржан ескерткіші: Ресей астанасы – Мәскеу қаласында орнатылады // Егемен Қазақстан. – 2002. – 2 наурыз (№49). – 1 б.
146. Батыр Бауыржан: Ән. Әні Р.Боранбаевтікі; Сөзі Қ.Жұмағалиевтікі // Ақ жол. – 2006. – 11 сәуір. – 4 б.
147. Батыр туралы кітап // Егемен Қазақстан. – 2010. – 9 ақпан (№ 46-47). – 4 б.
148. Батырға базарлық // Қазақ әдебиеті. – 2010. – 15-21 қаңтар. (№ 1-2). – 16 б.
149. Батырдан қалған өсиет / Жинаған Ә.Садықова // Отан сақшысы = Часовой Родины. – 2007. – 9 маус. (№ 23). – 7 б.
150. Батырдың нақыл сөздері: Халық батыры Б.Момышұлының нақыл сөздері // Алматы ақшамы. – 2006. – 23 ақпан. (№ 21). – 14 б.
151. Батырхан Т. Батыр біздің бабалар: Бауыржанның соғыс тарихында болмаған 27 тактикалық жаңалығы // Бала тәрбиесі. – 2006. – № 5. – 13-17 б.

152. «Баукең жұлдызы болған күн – қазақтың жұлдызы жанған күн» // Егемен Қазақстан. – 2010. – 6 мамыр (№173-174). – 10 б.
153. Баукеңнің батасы // Ақ жол. – 2009. – 24 қаңтар. – 6 б.
154. Баукеңнің белгісіз хаттары: Бауыржан Момышұлының сыншы Есмағамбет Ысмайыловқа жазған хаты / Хаттарды әзірлеген А. Мәди // Алматы ақшамы. – 2006. – 5 қаңтар. (№ 1). – 14-15 б.
155. Бауыржан – батыр, дарқан!: ән / Сөзі Т.Талапұлынікі, әні Б.Садықовтікі // Ақ жол. – 2009. – 5 мамыр. – 6 б.
156. Бауыржан – қазақтың рухы / дайынд. Г.Бектасова // Түркістан. – 2010. – 5 тамыз (№ 31). – 1-3 б.
157. Бауыржан / Өлеңі мен әні Қ.Тұрардыкі // Қазақ батырлары. – 2001. – ақпан.
158. Бауыржан батыр: (Жоғары класс оқушыларына арналған Алматы: Жалын, 1991. – 350 б
159. Бауыржан батырдың ескерткіші қандай болуы керек?: Баукеңді жақынырақ білетін ағаларымызға сауал // Алматы ақшамы. – 2005. – 17 наурыз (№ 30). – 1-2 б.
160. Бауыржан Ж., Ғұсманқызы С. Баспасөз бостандығы және кәсіби мінез-құлық // Қаз МУ хабаршысы. Журналистика сериясы. – 1999. – № 5. – 29-33 б.
161. Бауыржан мен Мәліктің қан майданда жүріп жазған хаттары жайында // Сариева Р.Х. Мұрағат және тарих: (мақалалар, баяндамалар). – Алматы, 2004. – 65-79 б.
162. Бауыржан Момышұлының туғанына 60 жыл: Көпшілік кітапханаларға арналған методикалық материалдар / Құрастырған: Нұрова Қ., редакторы Мыңбаева К. – Алматы: Қазақ ССР-нің А.С.Пушкин атындағы мемлекеттік кітапханасы, 1970. – 9 б.
163. Бауыржан. Өлеңі мен әні Қ.Тұрардыкі // Қазақ батырлары. – 2001. – № 2(31). – 16 б.
164. Бауыржан: [Әні мен өлеңін жазған Р.Елебаев] // Жеңіске арналған 100 ән = 100 песен, посвященных победе. – Алматы. 2005. – 15 б.
165. Бауыржан: Ән. Әні мен сөзін жазған С.Құнанбаев // Ақ жол. – 2006. – 7 мамыр. – 8 б.
166. Бауыржанның батасы / Жаңабай Ж., Орынд.: Болатбек Әжібаев // Дариға-дәурен. – Алматы: Aiem-Musik, 2005. – 2 ші терме.
167. Бауыржанның сарбазы: Майдангер Шайділда Исмаиловтың естелігінен / Жазып алған М.Рысдәулет // Ақ жол. – 2005. – 15 қаңтар. – 1 б.
168. Бауыржанның суреті: Еңбек ардагері, зейнеткер Серікбай Шәкеевтің аузынан / Әңг. Қ. Нұралин // Ақтөбе. – 2005. – 24 ақпан. – 9 б.
169. Бауыржаншылар маршы / Сөзі мен әні Н.Исабаевтікі // Қазақ батырлары. – 2000. – желтоқсан (№ 12). – 1 б.

170. Баялиев Қ. Рух күші: [Б.Момышұлының туғанына 90 жыл] // Ақ жол. – 2000. – 26 тамыз.
171. Баянбаев Қ. Балқыған мыс табақтай тамыз айы: Қос ару; Баукең бейнесіне қосымша; Үстіме құлаған бөрене: Өлеңдер // Қазақ әдебиеті. – 2003. – 10 қаңтар (№ 1-2). – 10 б.
172. Баянбай Қ. Баукең, ақ боз ат, дәу сары: Өлең // Ұлан. – 2003. – 25 қараша (№ 47). – 4 б.
173. Баяхметова Қ., Жиымбаева Р.Е. Бауыржан Момышұлы – батыр тұлға // Қазақстан тарихы. Әдістемелік журнал. – 2007. – № 2. – 27-32 б.
174. Бәукең – тұнып тұрған ұлттық идеология / Әзірлеген А.Қасым, Ө.Жомергенұлы // Алматы ақшамы. – 2007. – 8 мамыр (№ 55-56). – 2 б.
175. Бейсебаева Г. Ер есімі ел есінде: [Б.Момышұлы туралы шығарма] // «Кітап оқып. өткенді еске алу...»: Байқауға қатысқан шығармалар жинағы. – Алматы, 2005. – 8-11 б.
176. Бек А. Бауыржан Момышұлына қайта барғанымда: [Панфиловшылар жөніндегі екінші повестің жарияланбаған кіріспесі] // Қазақтар хақында. – Алматы: Жазушы. – 1997. – 284-310 б.
177. Бек А. Бауыржанмен жолығу // Лениншіл жас. – 1965. – 7 май.
178. Бекенов Ж. Бауыржан мен Мәлік: [Б.Момышұлы мен М.Ғабдуллиннің арасындағы достық, адамгершілік қарым-қатынас туралы] // Солтүстік Қазақстан. – 1998. – 19 тамыз.
179. Бекенов Жанатай. Бауыржан мен Мәлік: [Батырлар Б.Момышұлы мен Мәлік Ғабдуллин жайлы] // Сарыарқа. – 2000. – № 4-5. – 5-21 б.
180. Бекенұлы Ж. Қос қанат: [Кеңес Одағының батырлары Б.Момышұлы мен М. Ғабдуллин туралы] // Көкшетау. – 1995. – 14 қараша.
181. Бекмұратұлы С. Батырдың көшесінде оның қанатты сөздері тұрса... // Алматы ақшамы. – 2010. – 20 мамыр (№ 61). – 16 б.
182. Бекхожин Қалижан. Атыңды мен естідім: [Бауыржан Момышұлына арналған өлең] // Ленин. жас. – 1971. – 18 сент.
183. Бельгер Г. Еш қалыпқа сыймаған: Б.Момышұлы туралы естелік // Парасат. – 2000. – № 12. – 13-15 б.
184. Бердешұлы С. Ұмытылмас кездесу: [Совет Одағының Батыры Б.Момышұлы туралы] // Қаз. әдебиеті. – 1991. – 10 мамыр.
185. Бердияров Т. 1418 күн. Полковник Бауыржан Момышұлына: Өлең // Таң-Шолпан. – 2005. – № 3. – 5-7 б.
186. Бердібай Р. Бауыржандай батыры бар ұлттың ұрпақтары бодан мінезді болмаса: [Б.Момышұлының ерліктері жайлы] // Қазақ елі. – 2001. – 15 сәуір.
187. Бердібайұлы М Бір уыс өрік немесе Момыш ата мен Бауыржанның батасы // Ақ жол. – 2010. – 23 қаңтар. – 4 б.

188. Беркімбаева Ш. Өз ұлтымызды Баукендей сүйе білейік: Бауыржан Момышұлы туралы // Ана тілі. – 2006. – 16-22 ақпан (№ 7). – 3 б.
189. Бетпаев А. Бауыржанға арналған толғау / А.Бетпаев // Ата-бабаларды еске алу. – Алматы:Саз, 1994. – Кассета. – А жағы, 2-ші ән.
190. Биданұлы М. Баукеңмен бірге соғысқан: [Қ.Игенбаев туралы] // Семей таңы. – 1990. – 31 мамыр.
191. Бисенғалиұлы Ғ. Биік тау ешқашан аласармайды: Өлең: Б.Момышұлына рухына арналады // Атырау. – 2004. – 1 қаңтар. – 8 б.
192. Бисенғалиұлы Ө. Жан ағасына жолдаған жан сыры // Алтын орда. – 2009. – 7-13 мамыр (№ 19). – 7 б.
193. Бисенғалиұлы Ө. Ұмытылмас кездесу: [Б.Момышұлы туралы естелік] // Атырау. – 2001. – 9 қаңтар.
194. Боранбай М. Бауыржан Момышұлы және патриоттық тәрбие // Сарбаз. – 2009. – 4 желтоқсан (№ 48). – 7 б.
195. Борап Қ. Ер Баукеңнің қызы Елена ата жұртқа бір келсем деп армандайды: Мәскеуде тұратын православие дініндегі қазақ қызының тағдыры // Егемен Қазақстан. – 2005. – 29 қаңтар (№ 19). – 4 б.
196. Бөкенов Ж. Бауыржан мен Мәлік: [Батырлар Б.Момышұлы мен М.Ғабдуллиннің ерліктері жайлы] // Көкшетау. – 2000. – 12 қазан.
197. Бөпебаев Ө. Баукеңмен болған күндер-ай...: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлы туралы естелік] // Түркістан. – 2000. – 6 қазан.
198. Бұл да Баукеңнің батырлығы: [Б.Момышұлының қазақ тілі туралы 1944 ж. жазған хаты] // Ақ жол. – 1997. – 9 тамыз.
199. Бұрханқызы М. Очерктегі идея мен шындық: Б.Майлин, С.Мұқанов, Ө.Нұршайықов очерктерінің маңызы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2005. – № 9. – 53-57 б.
200. Бүкпесіз сыр: [Шағын үзінді Дм. Снегиннің «Арысым еді-ау, Бауыржан» атты кітабынан алынды] // Қазақ әдебиеті. – 2002. – 22 қараша.
201. Біраз шараның басын қайырдық», дейді профессор, филология ғылымдарының докторы, «Б.Момышұлының мұрасы – ХХІ ғасыр көгінде» ғылыми-зерттеу орталығының директоры Мекемтас Мырзахметұлы / әңг. М.Кәтімхан // Ақ жол. – 2009. – 25 маус. – 3 б.
202. Ғаббас Советхан. Ана тілі және ұлттық тәрбие: Жазушы Б.Момышұлының Қазақстан Компартиясы Орталық комитетіне ана тілінде жазған хаты жайлы // Азат. – 2004. – 9 маус. (№ 22). – 8 б.
203. Ғаббасов С. Бауыржан Момышұлы: ана тілі және ұлттық тәрбие [Текст] // Azamat. – 2006. – 27 қаңтар, 2 ақпан.
204. Ғаббасов Советхан. Бауыржан Момышұлы: ана тілі және ұлттық тәрбие // Мектептегі психология = Психология в школе. – 2007. – № 1. – 13-17 б.

205. Ғабдуллин М. Батыр Бауыржанның қайрауы // Құқықтық Қазақстан. – 2007. – 8 мамыр (№ 13). – 2 б.
206. Ғабдуллин Н. Батырдың мінезі: [Кеңес Одағының батыры, жазушы Б.Момышұлы туралы эссе] // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 29 қазан; 1994. – 24 маус. – 10-11 б.
207. Ғұсман С. Қойын дәптерде тоғысқан толғаныстар: Б.Момышұлының күнделіктері туралы. // Ақиқат. – 2007. – № 7. – 71-73 б.
208. Ғұсманқызы С. А.Бектің «Арпалыс» кітабындағы публицист Момышұлының қолтаңбасы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2007. – № 6. – 67-69 б.
209. Ғұсманқызы С. Бауыржан Момышұлының публицистикасы / ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. журналистики. – 2007. – № 1. – 60-64 б.
210. Ғұсманқызы С. Өлеңмен өрілген ойлар // Жұлдыз. – 2007. – № 5. – 167-171 б.
211. Ғұсманқызы С. Ұлт тілін ұлықтаған Баукең: Бауыржан Момышұлының «Қазақ тілі туралы пікірі» атты мақала-хатының тағылымды ойлары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2007. – № 5. – 65-71 б.
212. Дала даналары / Қазақ. даму ин-ты; Авт.: Ж.Аймауытов, З.Ахметов, Н.Әбуталиев ж.б.; Құраст.: Е.Әбен, Е.Дүйсенбайұлы, И.Тасмағамбетов. – Алматы: Білік, 2001. – 640 б.
213. Дарабоз данышпан туралы: І.Жансүгіровтың М.Әуезов туралы айтқан пікірі / Жинастырып, құраст. С.Қалиұлы // Ақ жол. – 1997. – 20 тамыз.
214. Дастанқызы А. Халық атасы немесе «Елдік пен ерлік ұраны» // Экономика. – 2010. – 18-31 наурыз (№ 11-12). – 4 б.
215. Дауылбаев С. Баукеңмен бірге түскен сурет // Ақ жол. – 1995. – 23 желтоқсан.
216. Дәдебаев Ж. Бауыржан батыр: Б.Момышұлы жайлы // Дәдебаев Ж. Атыңнан айналайын. Тараз тарихы туралы толғаныстар. – Алматы: Нұрлы әлем, 2002. – 106-116 б.
217. Дәдебаев Ж. Қанмен жазылған кітаптар: Қаһарман қолбасшы, жазушы Бауыржан Момышұлының шығармашылығы туралы // Айқын. – 2005. – 23 желтоқсан (№ 240). – 5 б.
218. Дәнікұлы С. «Қара бала»: Б.Момышұлының туғанына 85 жыл // Оңтүстік Қазақстан. – 1995. – 6 желтоқсан.
219. Дәуренбеков Ә. «Мен қазақ халқы үшін өмір сүргім келеді. Бүкіл ғұмырымның мәні осында»: [Алматы қ. әкімшілігінің ұйымдастыруымен өткен «Б.Момышұлының шығармашылық мұрасы» атты ғыл. – танымдық кеш туралы] // Қазақстан сарбазы. – 2000. – 29 желтоқсан (№ 101). – 5 б.

220. Дәуіт О. Баукеңнің тойы Мәскеуден басталды // Жас Алаш. – 2010. – 16 ақпан (№ 13). – 5 б.
221. Дембаева Г. Ол күндер естен кетпейді // Ақ жол. – 2009. – 24 қаңтар. – 6 б.
222. Дөңқабак О. Халқының батыр перзенті: Кеңес Одағының Батыры, атақты жазушы Бауыржан Момышұлы туралы // Дала мен қала. – 2006. – 10 ақпан (№ 5). – 5 б.
223. Дүйсенбин П. Батыр рухына тағзым // Ақ жол. – 2000. – 30 қыркүйек.
224. Дүйсенбин П. Батыр түскен үй // Торғай. – 2000. – 15 желтоқсан.
225. Дүйсенбин П. Батыр түскен үй немесе Баукеңнің «молда бала» атануы, және атын күтуші Рахым туралы: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлы мен оның соғыстағы ат күтушісі болған Р.Жақыпов туралы] // Жас Алаш. – 2000. – 28 қараша.
226. Дүйсенғалиев Р. Халқының батыр перзенті: Кеңес Одағының батыры Б.Момышұлы туғанына 95 жыл толуына орай // Президент және Халық. – 2005. – 23 желтоқсан (№ 14). – 6 б.
227. Егеубаев А. Бауыржан Момышұлы: «Ол тарихтан берерін беріп үлгере алмағанына кешірім сұрап аттанды»: [Тарихшы Ермұқан Бекмаханов туралы] // Егемен Қазақстан. – 2001. – 31 қаңтар.
228. Егеубаев Асқар. Бауыржан мен Ержан: Жазушы, қаһарман Бауыржан Момышұлы мен немересі Ержанның суретінің қалай түсірілгені туралы // Қазақ әдебиеті. – 2005. – 18 ақпан (№ 7). – 10 б.
229. Ежелден ел тірегі – ел тілегі, адал ұл ер боп туса-ел тірегі [Текст]: [Б.Момышұлының туғанына 95 жыл. Материалдар] // Әдебиет айдыны. – 2006. – 9 ақпан.
230. Ел басқарғандар ер Баукеңдей болса ғой // Тіл және қоғам. – 2009. – № 4. – 63-76 б.
231. Елепаев Н. Батырдың шарапаты: Бауыржан Момышұлы – 100 // Ақ жол. – 2010. – 20 ақпан. – 6 б.
232. Елепайтегі Н. Батыр ағаға // Ақ жол. – 2006. – 23 желтоқсан. – 4 б.
233. Елеусізова Ғ.И. ж.б. Бауыржан Момышұлы шығармаларындағы этнопедагогикалық ой-пікірлері / Елеусізова Ғ.И., Илюкина Г.С., Айтымова А.Н. // Жоғары оқу орындары аралық хабаршы = Межвузовский вестник. – 2009. – № 2. – 140-143 б.
234. Елеусізов М. Ұмытылмас кездесулер: [Қайраткер М.Сужиков, Б. Момышұлы, С.Бәйішов туралы естеліктер] // Жұлдыз. – 2001. – № 3. – 100-110 б.
235. Елшібай Ғ. Абайдың тұғырын биіктетіп, Баукеңнің қылышын орнына қою қажет: [Ұлы ақын Абай Құнанбаев пен Батыр Бауыржан Момышұлының ескерткіштері жайында] // Жас алаш. – 2002. – 12 қараша (№ 135). – 5 б.

236. Ергөбеков Қ. Ғұмырнамалық проза және кейіпкер парасаты: [С.Сейфуллин, Ш.Уалиханов, Қ.Сәтбаев, Б.Момышұлы, М.Әуезов өмірінен жазылған тарихи прозалық шығармаларға шолу] // Жұлдыз. – 1989. – №1. – 181-187 б.
237. Ерғалиев Х. Сардар жыршы: Жазушы Б.Момышұлы 70 жаста // Қазақ әдебиеті. – 1980. – 26 дек.
238. Ережепбайұлы М. Биікте жанған бір жұлдыз: Батыр атағы берілгенде; Мыңбұлақ; Сталиннің қабылдауында; Панфиловтың досы еді...: Өлендер // Ақ жол. – 2008. – 23 желтоқсан. – 4 б.
239. Ермағанбетова З. Жарық жұлдыз секілді [Ұлы Отан соғысының ардагерлері Б.Момышұлы, Р.Қошқарбаев және журналист К.Қазыбаевты еске алу] // Алматы ақшамы. – 1999. – 10 мамыр.
240. Ермағанбетова Зухра Нұрғалиқызы. Кәкімжан Қазыбаевтың көркем-публицистикалық мұрасы: филол. ғыл. канд.... дис. / Әл-Фараби атын. Қаз. ұлттық ун-ті; ғыл. жет. Бауыржан Жақып. – Алматы, 2007. – 125 б.
241. Ерниязов Қ. 49 жыл өткен соң... // Алматы ақшамы. – 2010. – 27 ақпан (№ 24-25). – 16 б.
242. Ерсәлімов Б. Қара сөздің құлагері // Ана тілі. – 2009. – 9-15 шілде (№27). – 5 б.
243. Ертуғанұлы К. Менің Бауыржаным: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлы туралы естелік] // Шалқар. – 1997. – 9 мамыр (№ 9). – 4 б.
244. Ертуғанұлы К. Бауыржан Момышұлы туралы есте қалғандар // Ертуғанұлы К. Шыңғыстау шырғалы. – 1999. – 121-136 б.
245. Ерімбетова Г.Х. Бауыржан Момышұлы шығармаларындағы мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні // Қ.А.Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 2007. – № 1. – 229-233 б.
246. Есали А. Қолы ашықтың жолы ашық // Егемен Қазақстан. – 2008. – 29 қазан (№ 326-329). – 2 б.
247. Есенқараева Х. Айбарлы атам еді: [Б.Момышұлы жайында естелік] // Алматы ақшамы. – 1992. – 11 маусым.
248. Есенқарақызы Х. Айбарлы атам еді...: Естелік – эссе // Дөңгеленген дүние. – 2010. – 21 қаңтар (№ 3.) – 3 б.; 28 қаңтар (№ 4) – 3 б.
249. Есенқарақызы Ханбибі. Шығармалары. 4-том. – Шымкент: Ордабасы, 2009. – 224 б.
250. Ескендір Р. Баукең қазақ тілінің жанашыры еді: Бауыржан Момышұлы 95 жасқа толуына арналған // Алматы ақшамы. – 2005. – 8 желтоқсан (№ 140). – 6 б.
251. Ескендір Р. Бауыржан – Бауыржан медалін алды // Алматы ақшамы. – 2008. – 19 қаңтар. (№ 7). – 16 б.

252. Ескендір Р. Бауыржан Момышұлының шығармаларын жатқа білетін мектеп // Алматы ақшамы. – 2010. – 26 қаңтар (№ 10). – 4 б.
253. Жағыпарұлы Ж. Елордадағы ерендіктің еңселі ескерткіштері // Егемен Қазақстан. – 2009. – 28 қазан (№ 352-355). – 5 б.
254. Жақсыбаев А. Жаңа жылда – жаңа тілек: [Жазушы Б.Момышұлымен әңгіме] // Лениншіл жас. – 1967. – 14 янв.
255. Жақыпбекова М.Т. Ерлікті бейнелеудің ұлттық өрнектері: [28 панфиловшылар ерлігі туралы поэмалар]: Филол. ғыл. канд. дис. / І. Жансүгіров атынд. Жетіс. мемл. Ун-ті ғыл. жетекші Бисенғали З.Қ. – Алматы, 2003. – 124 б. – Библиогр. 118-124 б.
256. Жамбылдан келген жарқын сый // Астана. – 2008. – № 4. – 29 б.
257. Жамбылдықтар Бауыржан батырдың бейнесін асқақтатты // Астана хабары. – 2008. – 3 шілде (№ 79). – 3 б.
258. Жамбылов Ә. Бәукең мен Шәкең: [Жазушы Бауыржан Момышұлы мен әдебиет зерт.-сі Ш.Алдашевтың бір сур. туралы] // Түркістан. – 2000. – 11 ақпан.
259. Жанайдаров О. Бауыржан, Бақытжан, Ержан // Простор. – 2009. – № 5. – С. 47-50.
260. Жанбаева Г. Баукеңнің байламдары: патриоттық тәрбие беру // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде = Казахский язык и литература в русской школе. – 2005. – № 9. – 10-13 б.
261. Жанболатов Ә. Баукеңмен кездесулер: [Б.Момышұлы жайлы естелік] // Еңбек туы. – 1990. – 13 қаңтар.
262. Жанбота Д. Мінез: Естелік-эссе: Бауыржан Момышұлымен кездескен екі сәт // Әдебиет айдыны. – 2006. – 10 тамыз (№ 31). – 6 б.
263. Жанділдин Ж. Жеңіске мол үлес қосқан кім?.. // Айқын. – 2010. – 8 мамыр.
264. Жанымбет Б. Баукеңнің жауынгері: [Б.Момышұлының жауынгері] К.Бораншекөвтің майдандағы ерліктері туралы] // Сарыарқа самалы. – 1995. – 6 мамыр.
265. Жанысбаев Б. Бәукеңмен мен қалай кездестім? // Экономика. – 2010. – 1-7 сәуір (№ 13). – 6 б.
266. Жаңабаева Р. Патриоттық тәрбие және Б. Момышұлы // Қазақстан мектебі. – 2005. – № 8. – 72-73 б.
267. Жарықбаев Қ. Бауыржан Момышұлы // Жарықбаев Қ. Қазақ психологиясының тарихы. – Алматы, 1996. – 136-142 б.
268. Жарылқасынұлы І. Баукеңнің батасы: [Б.Момышұлының 90 жылдығы қарсаңында] // Алматы ақшамы. – 2000. – 14 желтоқсан.
269. Жексенбаев Т. Момышұлы Бауыржан // Казак әдебиеті: Энциклопедия. – Алматы, 1999. – 479-480 б.

270. Жетпісова Ұ. Мен бір жан өмірінің өзі дастан: Бауыржан Момышұлының өмірі мен ұлтжандылығы туралы тәрбие сағаты // Сынып жетекшісі = Классный руководитель. – 2006. – № 4. – 43-44 б.

271. Жолдасбеков М. Бауыржан туралы сөз. – Алматы: Жазушы, 1992. – 86 б.

272. Жолдасбекұлы М. Баукең жайлы айтар болсам...: [Кеңес Одағының батыры, жазушы Б. Момышұлы туралы онымен сыйласып өткен адаммен сұхбат] / Әңгімелескен С.Қалымов // Астана ақшамы. – 2000. – 9 қараша.

273. Жолдыбекова А. Патриоттар ұясы: [Б.Момышұлы атын. № 131 мектеп лицейінің оқушысы Ә.Өскенбаеваның батыр атамыздың мерейтойына арнаған толғауынан үзінді] // Заң газеті. – 2000. – 22 қараша. – 3 б.

274. Жомарт жүрек, тасқын талант: Сәбит Мұқановтың қайтыс болғанына бір жыл толуына орай мақалалар // Қазақ әдебиеті. – 1974. – 19 апр.

275. Жонында ұлы тарихтың ізі жатыр; Таудай биік тұлғалар; Жасыл мекен Жуалы, жердің жәннат – жұмағы... / Дайынд. А.Мамыт, Б.Ахмет, А.Әбуов, Ж.Бейсенқұлова, Д.Жаманбаев, Ә.Өтепбергенова // Ақ жол. – 2008. – 9 тамыз. – 4-6 б.

276. Жоямергенұлы Ө. Бәукең арналған ақындар айтысы // Алматы ақшамы. – 2007. – 19 мамыр (№ 60). – 11 б.

277. Жұмабек С. Ақиқат шындықты талап етеді: Қазақ әдебиетіндегі әскери прозаның негізін қалаушы көрнекті жазушымыз Б.Момышұлының естеліктерінен // Ақиқат. – 2006. – № 5. – 37-42 б.

278. Жұмағалиев Қ. Бауыржан Момышұлы: Өлең // Жалын. – 1985. – № 3. – 104 б.

279. Жұмағалиев Қ. Намысынан халқының жаратылған: Өлең // Егемен Қазақстан. – 2004. – 8 мамыр (№ 121). – 1 б.

280. Жұмағұл С. Аманат: Б.Момышұлының майданнан жазған Е.Ысмайыловпен қазақ әдебиеті, қазақ тарихына және ұлттық тәлім-тәрбиеге байланысты пікір алысулары жайында // Орталық Қазақстан. – 2005. – 10 наурыз. – 10 б.; 12 наурыз. – 8 б.

281. Жұмағұл С. Өшпес ерлік, өр тұлға: Б.Момышұлы мен Е.Ысмайылов хаттарынан туған ойлар // Ақиқат. – 2006. – № 7. – 21-27 б.

282. Жұмағызұлы Б. Өмірі оның өнеге: [Б.Момышұлы – 90] // Орал өңірі. – 2000. – 23 желтоқсан.

283. Жұмат Ж. Әуезов және Момышұлы: немесе батылдық пен мәмілегерлік хақында // Парасат. – 2009. – № 10. – 26-29 б.

284. Жұматаев А. Наполеон туралы: [Б.Момышұлының ҚР Мемлекеттік мұрағат қорында сақталған хаттарынан] // Заң газеті. – 2001. – 7 мамыр. – 8 б.

285. Жұматаева Е.О. Ұшқан ұя–рухани қалыптасу бесігі: [Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» повесі жайында] // ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1994. – №4. – 27-29 б.; Тәрбие құралы. – 2003. – № 1. – 21-23 б.

286. Жұматов Ғ. Отаншылдық өнегесін өзек еткен: [Е.Жұматаеваның Б.Момышұлының өміріне арналған «Ерлік-елдік туы» атты кітабы туралы] // Сарыарқа самалы. – 1998. – 17 ақпан.

287. Жұмаханов Ж. Аты аңызға айналған: [Момышұлы Бауыржанның 50 жасқа толуына орай] // Соц. Қазақстан. – 1961. – 17 февр.

288. Жұмаханұлы Н. «Өткенге баға беру оңай емес, бүгінгі барыңды бағалау да қиынның қиыны»: [Қоғ. кеңестің төрағасы Шота Уәлихановтың «Мыңжылдық және Ғасыр саңлағы» монументі жобасы туралы ұсынысқа берген анықтамасы және Президент Н.Назарбаевқа «Ғасыр саңлағы» атағын тапсырған жиында сөйлеген сөзінің қысқаша мазмұны] // Қазақ әдебиеті. – 2000. – 25 ақпан (№ 8). – 2 б.

289. Жұмахметұлы Е. Құндылық – дәстүр жалғастығында // Заң. – 2007. – № 9. – 36-38 б.

290. Жүнісәлиева С. Баһадүрдің бапкерлері // Алтын орда. – 2009. – 15-1 қаңтар (№ 3). – 17-18 б.

291. Жүнісәлиева С. Майдандағы мақалдар: Ұлы Отан соғысы кезінде Б.Момышұлы қолданған және тудырған нақыл сөздер жайлы // Ақ жол. – 2005. – 1 желтоқсан. – 4 б.

292. Жүнісәлиева С. Отаншылдық идея – Бауыржан Момышұлы мақал-мәтелдері мен афоризмдерінде // Ақ жол. – 2005. – 16 шілде.

293. Жүнісбайұлы Н. Батыр әруағына бас иген чемпиондар // Спорт. – 2000. – 17 қазан.

294. Жүнісұлы Ж. Мәңгілікке жол: [Бауыржан Момышұлы туралы] // Жас Алаш. – 1994. – 12 ақпан.

295. Жүнісұлы Ж. От бала // Жұлдыз. – 2009. – № 10. – 137-144 б.

296. Жүнісұлы О. «Ойнаған бұлт ішінде найзағайдай» // Орталық Қазақстан. – 2010. – 25 мамыр. – 3 б.

297. Жүрегі нәзік жұмбақ қыз / Әңг. А.Кеңесбай // Сұлтан. – 2008. – № 11. – 41-45 б.

298. Жігітеков Р. Ақырғы коштасуым: [Б.Момышұлының 90 жылдығына байланысты нағашысының естелігі] // Ақ жол. – 2000. – 23 тамыз.

299. Ибадуллаева Ы. Б.Момышұлы – халық қаһарманы: Бала Бауыржаннан бастап қаһарман Бауыржанға дейінгі жазылған тәрбиелік мәні мол шығарма туралы // Жалпы тарих және құқықтану мектепте. – 2004. – № 1. – 38-41 б.

300. Ибрагимова М. Рух пен намыстың төресі // Қазақстан тарихы. Әдістемелік журнал. – 2010. – № 4. – 23-26 б.

301. Игісін А. «Менің пірім – Бауыржан» // Алматы ақшамы. – 2009. – 26 желтоқсан. (№151). – 4 б.

302. Иманалиев Ж. Бауыржан Момышұлының ақындығы // Қаз МУ хабаршысы. Филология сериясы. – 1998. – № 26. – 109-112 б.

303. Иманалиев Ж. Бауыржан Момышұлының хаттары жігер құйсын: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлының майданнан жазған хаттары туралы] // Алматы ақшамы. – 1999. – 22 қаңтар.
304. Иманалиев Жалғас Оспанәліұлы. Бауыржан Момышұлының шығармашылығы мен әдеби-көркем бейнесі: Филология ғылымдарының канд. автореф. / Ғыл.жет. Дәдебаев Ж. – Алматы, 2006. – 26 б.
305. Иманалиев Жалғас Оспанәліұлы. Бауыржан Момышұлының шығармашылығы мен әдеби-көркем бейнесі: филол. ғыл. канд. дис. / Әл-Фараби атын. Қаз. Ұлттық ун-ті; ғыл. жет. Дәдебаев Ж. – Алматы, 2006. – 142 б. Библиогр. 138-142 б.
306. Иманәлиев Ж. Бауыржан Момышұлының көзқарастары // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2003. – № 6. – 108-109 б.
307. Иманбайұлы Т. Баукеңмен екі жүздесу: [Б.Момышұлымен кездесуі туралы естелік] // Жалын. – 1996. – № 5-6. – 29-40 б.
308. Иманғалиұлы Б. Парасат падишасы // Қалқан. – 2009. – 25 ақпан (№ 3). – 8 б.
309. Имағамбетова Ә. РФ Қорғаныс министрлігі Орталық мұрағатындағы құжат: «Бауыржан Момышұлы 1956 жылғы желтоқсанда Ленин орденімен марапатталған. Алайда, бұл награда одан 1962 жылы 26 мамырда қайтып алынып, КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының марапат бөліміне жіберілді» // Егемен Қазақстан. – 2000. – 9 мамыр.
310. Иса Д. Екі алыптың атын былғамауымыз керек // Жас Алаш. – 2010. – 17 маус. (№ 48). – 5 б.
311. Исаев Б., Салиходжаев Р. Батырын қадірлеген халық бақытты: «Бауыржан Момышұлы 95 жаста» атты көшпелі семинар туралы // Қазақстан сарбазы. – 2006. – 13 қаңтар (№ 1-2). – 5 б.
312. Искакова А. Баһадүр Бауыржан және қазақ тілі // Сарбаз. – 2010. – 16-22 сәуір (№ 15). – 6 б.
313. Искакова А. Ер Баукенді еске алды // Сарбаз. – 2010. – 19 ақпан (№ 7). – 9 б.
314. Кармэль Б. Бауыржанды біз де бағалаймыз: [Израильдің Қазақстан Республикасындағы төтенше елшісімен Б.Момышұлының ерліктері туралы сұхбат / Әңг. А.Асылбек] // Заң газеті. – 1995. – 6 мамыр.
315. Кәрімов Р. Баукен романының кейіпкері: [Жазушы Б.Момышұлының «Москва үшін шайқас» атты романының кейіпкері политрук Ж.Бозжанов туралы] // Егемен Қазақстан. – 2000. – 17 наурыз.
316. Кәрімов Р. Баукеннің политругы Бозжанов жерлесіміз екенін білесіз бе? // Сыр бойы. – 2007. – 25 тамыз. – 3 б.

317. Кәтімхан М. Б.Момышұлы мен А.Бектің шығармашылық байланысы // Ақ жол. – 2005. – 21 желтоқсан. – 4 б.
318. Кәтімхан М. «Арпалыс» романының авторы кім? // Ақ жол. – 2010. – 12 мамыр. – 6 б.
319. Кәтімхан М. Батырдың келіні: Жазушы Зейнеп Ахметова 60 жаста // Ақ жол. – 2005. – 29 қаңтар. – 4 б.
320. Кәтімхан М. Қаламгер батырлар: Бауыржан Момышұлы мен Қасым Қайсенов жайлы естелік // Ақ жол. – 2008. – 9 мамыр. – 3 б.
321. Кәтімхан М. Қыран – ғұмыр: мерейтой қарсаңында Бауыржан Момышұлының 30 томдық жинағы жарық көрді / әңг. Ж.Нұрғожаев // Жетісу. – 2009. – 21 ақпан (№ 23). – 5 б.
322. Кәтімхан М. Төрт құли: Эссе // Алтын орда. – 2008. – 11-17 қыркүйек. – 26-27 б.; 2-8 қазан. – 26-27 б.
323. Кенжеахметұлы С. Үш қаһарманның қолтаңбасы // Егемен Қазақстан. – 2009. – 9 мамыр (№ 165-167). – 2 б.
324. Кенжегарина А.З. Әзілхан Нұршайықов шығармаларындағы Бауыржан бейнесі арқылы отансүйгіштік пен елжандылыққа, ерлік пен батырлыққа тәрбиелеу мәселесі // Білім = Образование. – 2009. – № 6. – 39-42. б.
325. Кенжетаев К. Енді сен – «старый Бауыржансың...»: «Ел басына күн туса» көркем фильмінде Б.Момышұлы бейнесін сомдаған артистің әңгімесі / Жазып алған А.Жақсылық // Айқын. – 2006. – 1 наурыз.
326. Керімбаев С. Батыр ақбозатқа мініп тұрса...[Б.Момышұлының 90 жылдығына орай Тараз қаласында мүсінін орнату туралы] // Ақ жол. – 2000. – 26 қаңтар.
327. Керімбаев С. Баукеңмен бір күн // Ақ жол. – 2000. – 2 желтоқсан.
328. Көзкөрген: [Ж.Жабаев туралы М.Әуезов. Ғ.Мүсірепов. Б.Момышұлы және т.б. жазушылардың естеліктері] // Қаз.әдебиеті. – 1996. – 20 тамыз. – 4-5 б.
329. Көкенов С. Намыстың құлы, Алаштың ұлы – Бауыржан Момышұлы // Алаш айнасы. – 2010. – 8 мамыр (№ 74). – 2 б.
330. Көлбаев Т. Даңқты құрамалар // Алматы ақшамы. – 1995. – 9, 11, 16 қаңтар.
331. Көлбаев Т. Жуков өзінің ойланбай сөйлегені үшін Баукеңнең кешірім сұрапты // Айқын. – 2004. – 22 маус.
332. Көптілеуов Х. Өлең – өмір тіршілігім: Батырлардың көш басшысы – Бауыржаным...; Ақын жаны (Мұқағали Мақатевқа); Дәуірдің дарабозы (Батыржан Оңғаровқа); Бағынды күзетемін: өлеңдер // Жетісу. – 2009. – 14 қараша (№ 127). – 10 б.
333. Көшімбаев С. Рух пен намыс қаһарманы // Сарбаз. – 2008. – 15 ақп. (№ 6). – 6-7 б.; 22 ақп. (№ 7). – 6 б.

334. Көшімбаев С. Халық батырына ескерткіш қойылады // Сарбаз. – 2008. – 29 ақпан (№ 8). – 4 б.
335. Күлмырзаева Г.С., Шериева Қ.С. Бауыржан Момышұлы – ұлттық әскери-жауынгерлік дәстүрлердің негізін салушы // Қорғаныс Министрлігі әскери институтының хабаршысы = Вестн. воен. Ин-та Министерства Обороны. – 2009. – № 3. – 28-31 б.
336. Күмісбаев Ө. Бауыржан; Жуалыға: Өлеңдер // Еңбек туы. – 1986. – 15 февр.
337. Күмісбаев Ө. Естен кетпес екі кездесу: [Жазушылар Одағындағы Б.Момышұлы және Х.Ерғалиевпен болған кездесу туралы] // Қазақстан сарбазы. – 1995. – 27 қазан (№ 84). – 5 б.
338. Күмісбай Ш. Үш батыр немесе батырдың інілеріне بازیнасы: Отан соғысының батырлары жайында // Алматы ақшамы. – 2006. – 6 мамыр (№ 51-52). – 14 б.
339. Күмісбайұлы Ш. Күтпеген қос кездесу: [«Сарыағаш» курортындағы Б.Момышұлы мен Р.Қошқарбаевтің кездесуі жайлы] // Алматы ақшамы. – 2000. – 3 шілде.
340. Күмісбайұлы Ш. Сәлеміне ғашық еді елінің...: [Б.Момышұлының 90 жылдығына] // Алматы ақшамы. – 2000. – 18 қараша.
341. Күмісбайұлы Ш. Үш батырдың бір күні: [Партизан Қ.Қайсеновтың Б.Момышұлы және Р.Қошқарбаев туралы естелігі] // Қазақстан сарбазы. – 2002. – 21 мамыр (№ 39-40). – 11 б.; Дала мен қала. – 2010. – 10 мамыр (№ 18). – 9 б.
342. Кірқабақов А. Бауыржан батальонының сарбазы: [Панфиловшы – жауынгер Қ.Байтымбетов жайлы] // Жетісу. – 1994. – 9 ақпан.
343. Қабышұлы Ғ. Асып туған ағалар: Рахан; Баукең; Хизмет-аканың медалі, Ғал-аған; Әдекең; «Ақырғы әңгімеміз болды-ау!» Жүсекең; естеліктер // Жамбыл. – 2009. – № 2. – 137-182 б.
344. Қабышұлы Ғ. Баукең // Қазақстан. – 2010. – 8 сәуір (№ 12). – 9-13 б.. Жас Қазақ үні. – 2010. – 29 мамыр – 4 маус. (№ 21). – 14-15 б.
345. Қабышұлы Ғ. Бұғып жатқан бір түйткіл: [Танымал спортшы М.Өзтүріктің қазасы туралы және жазушы Б.Момышұлының зираты басында туған ой-түйін] // Ана тілі. – 1995. – 6 сәуір.
346. Қадырбаев Н. Қасіретті қантөгістің қасиеті қымбат // Қазақ әдебиеті. – 2009. – 6 қараша (№ 47). – 6 б.
347. Қадірбергенов Б. Ағалар: [Көзден кетсе де көңілден кетпейтін Б.Момышұлы ж б. жайында бірер сөз] // Ақ жол. – 1996. – 4 қырк.
348. Қазбеков М. Шешуші сәттегі командир міндеті: [Қолбасшы Бауыржан Момышұлының әскери психология туралы жазбаларынан туындайтын тұжырымдар] // Заң газеті. – 1996. – 8 мамыр (№ 24). – 13 б.; Қазақстан сарбазы. – 1998. – 11 тамыз (№ 63). – 5 б.

349. Қазыбаев К. Бауыржан мен Рахымжан // Алаш айнасы. – 2009. – 14 наурыз (№ 33). – 5 б.
350. Қайдауылқызы Ғ. Бауыржан керек заманға: Өлең // Түркі әлемі. – 2010. – қаңтар-ақпан (№ 1-2). – 18 б.
351. Қайролданова С. Курсанттарды Б.Момышұлы шығармашылығы негізінде оқыту мен тәрбиелеудің маңызы // Шекарашы. – 2009. – № 5. – 23-26 б. – Библиогр.: 4 атау.
352. Қайсенов Қ. Батырдың бастықтарды қалай үйреткені туралы // Ақ жол. – 2000. – 30 қырк.
353. Қайсенов Қасым. Майдангер әңгімесі: [Б.Момышұлы туралы соғыс ардагері Х.Ш.Бектұрғановтың естелігінен] // Лениншіл жас. – 1991. – 11 маус.; Ақ жол. – 1991. – 4 маус.
354. Қайырбеков Ғ. Бауыржан тойына: Өлең // Лениншіл жас. – 1971. – 17 февр.
355. Қайыров Ә. Ардагерлер ақиқаты // Атырау. – 2010. – 8 мамыр. – 14-15 б.
356. Қаламдарын қаруға алмастырған: Қазақстан жазушылары Ұлы Отан соғысында: Биобиблиогр. көрсеткіші / Құраст.: Мейрманова А.А., Сағатова А.А. – Алматы, 2005. – 152 б.
357. Қалдыбаев Ә. «Ұшқан ұя» – ұлттық шығарма: Б.Момышұлының осы атты кітабына бүгінгі күн тұрғысынан үнілу // Ақ жол. – 2005. – 20 наурыз – 3 б.
358. Қалдыбаев Ә. Өмірдің өзі: Бауыржан Момышұлы – 95 жаста // Ақ жол. – 2005. – 21 желтоқсан. – 4 б.
359. Қалдыбаев М. Алғашқы адым: [Б.Момышұлы шерткен сыр] // Жұлдыз. – 2004. – № 4. – 83-84 б.
360. Қалдыбаев М. Алтын: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр. // Жетісу. – 2004. – 1 мамыр.
361. Қалдыбаев М. Баукең айтқан еді...: [Б.Момышұлының туғанына 80 жыл толуына] // Алматы ақшамы. – 1990. – 28 қараша.
362. Қалдыбаев М. Баукеңнің әңгімелері // Жұлдыз. – 2000. – № 2. – 23-38 б.
363. Қалдыбаев М. Баукеңсіз өткен он жыл: [Естелік] // Жас Алаш. – 1992. – 16 маус.
364. Қалдыбаев М. Полк өз орнында // Мәдениет. – 2006. – № 3-4. – 6-9 б.
365. Қалдыбаев М. Тектілік: [Б.Момышұлы шерткен сыр] // Қазақ батырлары. – 2002. – 15 қаңтар (№ 1). – 10 б.
366. Қалдыбаев М. Ұлтыңды сүйсең, Баукеңше сүй / әңг. Б.Мәжит // Жетісу. – 2010. – 15 мамыр (№ 57). – 6 б.
367. Қалдыбаев М. Үйренгендерім көп: [Бауыржан Момышұлы шерткен сыр] // Ленин туы. – 1989. – 5 авг.
368. Қалдыбай М. «Ақындықтың терең тамыры – ойда, сезімде білімде...» немесе Баукеңнің ойынша кім ақын?: [Жазушы Б.Момышұлын Қазақстан Мем.

сыйлығының иегері атағын алуына орай үйіне құттықтай барған сәттен естелік] // Жас Алаш. – 2000. – 26 қырк.

369. Қалдыбай М. «Жастар сергек ойдың серігі болуы тиіс» // Үркер. – 2009. – № 3-4. – 11-18 б.

370. Қалдыбай М. «Ителгінің баласы ілмей қалмас...»: Б.Момышұлы шерткен сыр (Мекемтас Мырзахметов жайлы) // Қазақ батырлары. – 2001. – шілде № 7 (36). – 14 б.

371. Қалдыбай М. «Мәдениетті адам» деп кімді айтамыз? // Жас Қазақ. – 2009. – 26 маус. (№ 25). – 9 б.

372. Қалдыбай М. «Мен білетін Жәкең...»: [Ақын Ж.Жабаев туралы Б.Момышұлы шерткен сыр] // Қазақ әдебиеті. – 1996. – 23 шілде (№ 30). – 10 б.

373. Қалдыбай М. «Мен оған ризамын»: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Түркістан. – 2008. – 17 сәуір (№ 15-16). – 7 б.

374. Қалдыбай М. Адам не үшін өмір сүреді?: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Түркістан. – 2003. – 30 қазан (№ 44). – 6 б.

375. Қалдыбай М. Адамгершілік жыры: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Жас Қазақ. – 2006. – 22 желтоқсан (№ 51). – 7 б.

376. Қалдыбай М. Азамат: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр: [Қ.И.Сәтбаев туралы естелік] // Жұлдыз. – 1999. – № 4. – 8-17 б.

377. Қалдыбай М. Ақылды хаттар // Жас Алаш. – 2009. – 11 наурыз (№ 20). – 4 б.

378. Қалдыбай М. – Аңыздың ақиқаты // Заң газеті. – 2009. – 11 наурыз (№ 36). – 6 б.

379. Қалдыбай М. Ар соты // Түркістан. – 2009. – 29 қазан (№ 43). – 6 б.

380. Қалдыбай М. Араздық: [Б.Момышұлының Байзақ датқа туралы айтқаны] // Ақ жол. – 2000. – 27 қырк.

381. Қалдыбай М. Аруағына сиынам: [Жазушы Б.Момышұлы туралы ақын Т.Абдрахманова шерткен сыр] // Қазақ батырлары. – 2000. – тамыз (№ 8). – 11 б.

382. Қалдыбай М. Атақ пен шатақ: Бауыржан Момышұлы айтқан әңгімелер // Орталық Қазақстан. – 2009. – 24 ақпан. – 4 б.

383. Қалдыбай М. Ауруханада // Денсаулық. – 2010. – № 5. – 14-15 б.

384. Қалдыбай М. Әлиман әпке // Ана тілі. – 2010. – 18-31 наурыз (№ 11-12). – 14 б.

385. Қалдыбай М. Баукең айтқан төрт кеңес // Егемен Қазақстан. – 2009. – 3 маусым (№ 194). – 5 б.

386. Қалдыбай М. Баукең // Егемен Қазақстан. – 2008. – 30 шілде (№ 228-231). – 7 б.

387. Қалдыбай М. Баукең айтқан әңгімелер: Ел құшағында; Жазушының жауы; Ұлы поэма; Жұмбақ; Күліп тарқастық; Қалай жазу керек; Жазушы аспабы // Жұлдыз. – 2000. – № 12. – 13-30 б.

388. Қалдыбай М. Баукең туралы // Президент және Халық. – 2010. – 21 мамыр (№ 22-23). – 12 б.
389. Қалдыбай М. Баукең шерткен сыр // Қазақ. – 2010. – 23-30 шілде (№ 30 / 31). – 10 б.
390. Қалдыбай М. Баукең, Баграмян және басқалар... // Парасат. – 2008. – № 5. – 8-10 б.
391. Қалдыбай М. Баукеңнің өкініші // Қазақ әдебиеті. – 2008. – 9 – 15 мамыр (№ 19). – 5 б.
392. Қалдыбай М. Баукеңнің сарбазы: [Б.Момышұлымен бір полкте болған С.Тұрсынқұловтың естелігі] // Қазақ батырлары. – 2002. – № 4 сәуір.
393. Қалдыбай М. Бауыржан мен Мәлік: [Ұлы Отан соғысының ардагерлері Б.Момышұлы мен М.Ғабдуллиндер туралы] // Қазақ әдебиеті. – 2000. – 15 қырк. (№ 37). – 8-9 б.
394. Қалдыбай М. Бауыржан мен Нұрғиса: [Жазушы Бауыржан Момышұлының композитор Нұрғиса Тілендиев туралы айтқанынан] // Алматы ақшамы. – 1999. – 29 наурыз.
395. Қалдыбай М. Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Ақиқат. – 2004. – № 2. – 72-74 б.
396. Қалдыбай М. Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Қазақ. – 2008. – 9 мамыр (№ 19). – 1-2 б.
397. Қалдыбай М. Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Түркістан. – 2008. – 25 желтоқсан. – 8 б.
398. Қалдыбай М. Бауыржан Момышұлы: «Ондай адам мың жылда бір туады» // Мәдениет. – 2009. – № 10. – 34-39 б.
399. Қалдыбай М. Бауыржан Момышұлы: Әкем ең әділ сот болар еді...: [Жазушы, әрі Ұлы Отан соғысының ардагері Б.Момышұлы туралы естелік] // Заң газеті. – 1997. – 26 қараша (№ 47). – 6 б.; Отан Сақшысы. – 2000. – 16 қырк. (№ 37). – 5 б.
400. Қалдыбай М. Бауыржан Момышұлы: Бізде әділ ой-пікір жарысы жоқ // Әдебиет айдыны. – 2006. – 28 желтоқсан (№ 51). – 4 б.
401. Қалдыбай М. Бауыржандық тағылымдар // Жалын. – 2004. – № 3. – 47-70 б.
402. Қалдыбай М. Біз білмейтін Бауыржан: [Б.Момышұлы туралы] // Көк аспан қара жер. – 2002. – наурыз (№ 3). – 6 б.; қыркүйек. – 6 б.
403. Қалдыбай М. Жақсыдан-шарапат: [Жазушылар Б.Момышұлы мен М.Жұмағұловтың қаламгерлік, азаматтық қарым-қатынасын ашатын мақала] // Егемен Қазақстан. – 1994. – 12 тамыз.
404. Қалдыбай М. Жақсымен өткен бір күнің...: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр: Эссе // Әдебиет айдыны. – 2008. – 28 ақпан (№ 9). – 6-7 б.

405. Қалдыбай М. Жекпе-жек: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр; Образ; Қайғылы кемшілік; Тектілік; Сейфун; Сібірліктер // Жұлдыз. – 2008. – № 5. – 86-98 б.
406. Қалдыбай М. Жиһангер: Б.Момышұлы шерткен сыр // Жұлдыз. – 2000. – № 6. – 113-123 б.
407. Қалдыбай М. Жорға мінген жолаушы: Деректі романнан үзінді // Дөңгеленген дүние. – 2008. – 22 наурыз (№ 11). – 3 б.
408. Қалдыбай М. Кенен мен Бауыржан: Естелік // Егемен Қазақстан. – 2005. – 15 желтоқсан (№ 281-282). – 9 б.
409. Қалдыбай М. Көлеңке: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Азат. – 2005. – 20 сәуір (№ 15). – 6 б.; 27 сәуір (№ 16). – 6 б.; 11 мамыр (№ 17-18). – 5 б.
410. Қалдыбай М. Көре білетін көз керек: [Б. Момышұлы жайлы естелік] // Парасат. – 2003. – № 8. – 6-7 б.
411. Қалдыбай М. Қан жолдас: (Бауыржан Момышұлы шерткен сыр) // Студент. – 2002. – № 17-18. – 5 б.
412. Қалдыбай М. Қараман қарақшы: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Түркістан. – 2003. – 23 қаңтар. – 7 б.
413. Қалдыбай М. Қаһан // Ана тілі. – 2009. – 7 мамыр (№ 18) – 6 б.
414. Қалдыбай М. Қимас ерке күндерім / Әңг. Ә.Үйсінбаев // Заң газеті. – 2009. – 3 сәуір (№ 10). – 3-4 б.
415. Қалдыбай М. Қолбасшы қолтаңбасы: [Кеңес Одағының батыры, жазушы Б.Момышұлының ермектері туралы] / Жазып алған Қ.Мұқашұлы // Қазақ әдебиеті. – 2001. – 16 ақпан (№ 7). – 12 б.
416. Қалдыбай М. Қонаевтың әкесі: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Оңтүстік Қазақстан. – 2003. – 20 мамыр. – 3 б. Жас Алаш. – 2005. – 6 қыркүйек (№ 106) – 1, 4 б.
417. Қалдыбай М. Қызық құжат // Жас Қазақ. – 2010. – 29 қаңтар (№ 3). – 8 б.
418. Қалдыбай М. Мақсат – отан сүйгіштікке баулу: ҰҒА-да Б.Момышұлы оқулары өтті // Түркістан. – 2004. – 4 наурыз (№ 10). – 5 б.
419. Қалдыбай М. Мұқаңның үйінде: [Жазушы Б.Момышұлының М.Әуезов туралы шерткен сырынан] // Жас Алаш. – 1997. – 5-6 мамыр
420. Қалдыбай М. Нағыз ғалым мінезі: Қанша құрмет көрсетсек те жарасады: [Акад. А.Машанов пен Б.Момышұлы туралы] // Түркістан. – 2003. – 25 желтоқсан.
421. Қалдыбай М. Нығметтің бір әңгімесі: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлы туралы] // Қазақ батырлары. – 2000. – қазан (№ 10). – 4 б.; Алматы ақшамы. – 2000. – 30 қыркүйек.
422. Қалдыбай М. Ораз ағаның төрт ерлігі: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Жас Алаш. – 2010. – 16-18 наурыз (№ 21-23). – 3-4 б.

423. Қалдыбай М. Өкініш: [Жазушы, Ұлы Отан соғысының ардагері Б.Момышұлы туралы естелік] // Қазақстан сарбазы. – 2000. – 8 қырк. (№ 69). – 5 б.
424. Қалдыбай М. Өмір өткелдері Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Жалын. – 2005. – № 3. – 49-58 б.
425. Қалдыбай М. Өмірде де сұлу еді [Ғалым Е.Бекмаханов туралы Б.Момышұлы шерткен сыр] // Қазақ тарихы. – 2000. – № 6. – 3-6 б.
426. Қалдыбай М. Семей сапары: Б.Момышұлы шерткен сыр: Абайдың 125 жылдық тойына барған сапарынан естелік // Түркістан. – 2004. – 12 тамыз.
427. Қалдыбай М. Серке: М.Әуезов туралы Б.Момышұлы шерткен сыр // Заман-Қазақстан. – 1997. – 11 шілде. – 12-13 б.
428. Қалдыбай М. Суворов, Нахимов... Невский атындағы наградалар бар екені белгілі. Ал Момышұлы ордені неге жоқ? // Егемен Қазақстан. – 2010. – 30 наурыз (№ 113-114). – 5 б.
429. Қалдыбай М. Тағы да бір арпалыс немесе «кінасын мойындаған» Батыр: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлы туралы естелік] // Түркістан. – 2000. – 6 қазан.
430. Қалдыбай М. Тамды сапары: [Бауыржан Момышұлы шерткен сыр] // Заң газеті. – 2002. – 14 тамыз (№ 34). – 8 б.; 21 тамыз. – 8 б.; 28 тамыз. – 8 б.; 4 қыркүйек. – 8 б.
431. Қалдыбай М. Тәкен – талант [Әлімқұлов]: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Түркістан. – 2002. – 4 шілде.
432. Қалдыбай М. Тектілік: [Б.Момышұлы шерткен сыр] // Қазақ батырлары. – 2002. – 5 қаңт.
433. Қалдыбай М. Төрт сұраққа жауап // Президент және Халық. – 2009. – 13 наурыз (№ 10). – 6 б.; Қазақстан мұғалімі. – 2009. – 27 наурыз (№ 5-6). – 7 б.
434. Қалдыбай Мамытбек Атақ пен шатақ: Бауыржан Момышұлы айтқан әңгімелер. – Алматы: Қайнар, 2004. – 368 б.
435. Қалиев С. Анадан ешкім батыр болып тумайды...: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Бауыржан Момышұлының Отансүйгіштік қасиеті туралы] // Қазақстан теміржолшысы. – 1998. – 17 сәуір.
436. Қалиев С.С. Халық батыры Бауыржан ағадан алған өнеге! // Білім беру жүйесіндегі этнопедагогика. – 2009. – № 1. – 4-5 б.
437. Қалқабаева С. Әзекеңнің кейіпкерлері // Әдебиет айдыны. – 2006. – 23 қараша. – 10 б.
438. Қалқабаева С.Ә. Батырдың шығармашылық келбеті // Жас Қазақ үні. – 2009. – 20 мамыр (№ 19). – 14 б.
439. Қалымбетов Т. Нар тұлғалы нағашым // Алтын орда. – 2010. – 6-12 мамыр (№ 18). – 10-11 б.

440. Қанапияқызы Б. Өмірдің өшпес жалыны: өлең // Қазақстан – ZAMAN. – 2010. – 6 мамыр (№ 18). – 6 б.
441. Қанарбаева Б.Батыр сөзіндегі ғибраттар: Бауыржан Момышұлының тәрбиелік ғибраттарынан // Алматы ақшамы. – 2002. – 14 мамыр. – 3 б.
442. Қарабекова Л. Ұлтым деп асқақтаған ұланым // Мектеп (Шымкент). – 2009. – № 4. – 34-35 б.
443. Қарағым қара тентегім – Мәлігім: [Архивтен алынған Б.Момышұлының хаты] // Алаш мирас: Құжаттар жинағы. – Алматы. – 1995. – 84-85 б.
444. Қарамандаев Қ. Бауыржан Момышұлы: «... Халқымның қарапайым бір ұлымын, жанымды арым үшін құрбан еткен» // Алматы ақшамы. – 2010. – 8 мамыр (№ 55-56). – 9 б.
445. Қаратаев Мұкамәтжан. Бауыржан Момышұлы 50 жаста // Қазақ әдебиеті. – 1961. – 17 февр.
446. Қаржан Ж. Батыр Баукең арналды // Орталық Қазақстан. – 2010. – 18 наурыз. – 6 б.
447. Қари Қ. Бауыржан батырға келін болған // Айқын. – 2009. – 15 сәуір (№ 65). – 8 б.
448. Қари Қ. Бауыржан мен Кәкімжан // Түркістан. – 2009. – 30 сәуір (№ 17). – 7 б.
449. Қаршығақызы А. Сөйлемнің тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелері және Бауыржан Момышұлы // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. – 2009. – № 11. – 73-79 б.
450. Қасенұлы А. Киелі домбыра [Естелік] // Алматы ақшамы. – 2000 – 31 қазан.
451. Қаттаев Н. Батыр аға ауылда болғанда: [Ұлы Отан соғысының даңқты батыры Б.Момышұлының Алматы обл. «Шеңгелді» совхозының жұртшылығымен кездесуі туралы] // Жетісу. – 2000. – 27 сәуір.
452. Қауынбайұлы Т. Бауыржан батырға барғанда. Жеңіс сарбаздары туралы жыр: Эсселер, очерктер, әңгімелер. – Алматы: Тоғанай Т, 2000. – 216 б.
453. Қауынбайұлы Төлен. Бес томдық шығармалар жинағы: тарихи очерктер, деректі әңгімелер, эсселер. 4-ші том. Бауыржан батыр. Қаһармандар. – Алматы: Тоғанай Т, 2008. – 288 б.
454. Қаһарман аға, Бауыржан / Сөзі Б.Батырбекқызы, әні Д.Тілендікеліні // Алматы ақшамы. – 2010. – 8 маус. (№ 70). – 11 б.
455. Қаһарман Бауыржан Момышұлы 1910-1982: фотоальбом. – Алматы: Өнер, 2008. – 192 б.
456. Қаһарманның қанатты қағидалары // Қазақстан сарбазы. – 2007. – 21 желтоқсан (№ 66). – 6 б.
457. Қашағанов Н. Баукең тұлғасын биіктеткен бейнефильм: [М.Жолдасбековтың сценарийі бойынша реж. Т.Дүйсебаев түсірген

Б.Момышұлы туралы деректі бейне фильм жайлы: «Тараз-Тұрарфильм» жекеменшік киностудиясы] // Ақ жол. – 2001. – 24 ақпан.

458. Қашқынбаева К., Отарбаева А. Қазақтың хас батыры: Б.Момышұлы туралы сахналық қойылым // Ұлағат. – 2006. – № 1. – 72-73 б.

459. Қимас ерке күндерім: Белгілі ғалым, жазушы Мамытбек Қалдыбай – 70 жаста / Әңг. Ә.Үйсінбаев // Жетісу. – 2009. – 14 наурыз (№ 31). – 11 б.

460. Қожаберген Ж. Бауыржан және біз..: Өлеңдер // Сыр бойы. – 2004. – 19 ақпан.

461. Қожаберген Ж. Бұл өмір біріңе бақ, біріңе сын: Бауыржан және біз. Бейшараның бәйіті. Бейнең бар да өзің жоқ. Өмір гүлім – көгілдірім: Өлеңдер // Сыр бойы. – 2004. – 19 ақпан. – 6 б.

462. Қожахметова М.Д. Батырға арналған жаңа пьеса // Аружан. – 2010. – № 5. – 7-8 б.

463. Қозыбаев Манаш. Әділдік болса жалғанда: [Б.Момышұлы туралы] // Халық кеңесі. – 1990. – 11 қазан.

464. Қойбақов Ә. Бауыржанмен төрт кездесу: [Батыр Б.Момышұлы жайлы естелік] // Алматы ақшамы. – 2003. – 18 қараша.

465. Қойлыбаев Қ. Қазір бәрі батыр ғой, бірақ Бауыржандай батыр қайда? // Алматы ақшамы. – 2010. – 24 сәуір (№ 49). – 8 б.

466. Қойтай Қ. Баукең, Нұрекең және Дәуқара // Ақиқат. – 2009. – № 11. – 56-59 б.

467. Қойтай Қ. Бауыржан, Нұрғиса және Дәу қара // Айқын. – 2008. – 4 маус. (№ 101). – 8 б.

468. Қоңқашова М.Б. Б.Момышұлы шығармаларындағы түркілік рух // Орталық Азия және Қазақстан: түркі өркениетінің бастауы» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференциясының еңбектері: 25-26 мамыр. – Тараз, 2006. – Т. 1. – 261-263 б.

469. Қорғанбаева Г. Тарихтың түкпірінен сөз келгенде: Бауыржан Момышұлының туғанына 100 жыл // Айғақ. – 2010. – 31 наурыз (№ 12-13). – 9 б.

470. Қосаева Нұрила Қадырбекқызы. Халық қаһарманы // Түрік әлемі. – 2010. – №1-2 қаңтар-ақпан (93-94). – 18 б.

471. Қошым – Ноғай К. Абыройлы атаның келіні едім: Бауыржан Момышұлының келіні Зейнеп Ахметовамен сұхбат // Жұма-таймс. – 2005. – 1 желтоқсан (№ 48). – 12 б.

472. Қошым-Ноғай Б. Бауыржан Момышұлы: [Өлең] // Қошым-Ноғай Б.С. Тәңір таразысы. – Алматы, 2005. – 77 б.

473. Қуанышбекқызы Ж. Кішкентай Нұрсұлтанның тегі – Момышұлы: [Кеңес Одағының батыры, жазушы Бауыржан Момышұлы әулетінің жаңа ұрпағы туралы] // Егемен Қазақстан. – 1998. – 29 желтоқсан.

474. Қуанышбекова Ж. Б.Момышұлы – халық қаһарманы: Бала Бауыржаннан бастап қаһарман Бауыржанға дейінгі жазылған тәрбиелік мәні мол шығарма туралы // Жалпы тарих және құқықтану мектепте. – 2004. – № 1. – 38-41 б.
475. Құлатай Ө. Баукең қатыса алмаған той немесе Баукеңнің батасы // Жұрағат. – 2007. – № 12. – 22 б.
476. Құлатайұлы Ө. Баукең қатыса алмаған той // Түркістан. – 2010. – 1 сәуір (№ 13). – 10 б.
477. Құлбарақов С. Бейнесі – ұлттық мақтаныш: [А.Бектің «Арпалыс» атты кітабындағы Б.Момышұлының бейнесі жайлы] // Ақ жол. – 2000. – 4 қазан.
478. Құлбарақов С. Қазақ прозасында соғыс шындығының бейнеленуі: Б.Момышұлының шығармалары негізінде // «Қайнар» университетінің хабаршысы = Вестник университета «Қайнар». – 2003. – № 1. – 4-11 б. – Библиогр.: 3 атау
479. Құлбарақов С. Соғыс шындығы: деректілік пен көркем жинақтау: Соғыс тақырыбына жазылған Б.Момышұлы, Т.Ахтанов шығармаларының ерекшеліктері // Ұлт тағылымы = Достояние нации. – 2005. – № 3. – 305-310 б. – Библиогр.: 4 атау.
480. Құлиев Ж. Біз «қара орыстармыз» ба?: Қазақ тілінің мемлекеттік тіл бола алмауының себебі және Б.Момышұлының тілге жанашырлығы туралы // Заң. – 2003. – № 5. – 41-44 б.
481. Құлмағамбет Е. Батыр Баукең (Гвардия полковнигі Б.Момышұлы турасында) // Құқықтық Қазақстан. – 2009. – 29 қазан (№ 30). – 3 б.
482. Құлмағамбет Е. Батыр Баукең // Егемен Қазақстан. – 2010. – 11 қаңтар (№ 4-5). – 2 б.
483. Құлмағамбет Е. Батыр қазақ: Бауыржан Момышұлының қанатты сөздері // Қалқан. – 2005. – 16 қараша (№ 21). – 7 б.
484. Құлтаев Т., Иманбаева Д. Ұлтжандылықты Бауыржан Момышұлынан үйрену керек // Алматы ақшамы. – 2010. – 11 мамыр (№ 57). – 11 б.
485. Құрманбаева Г. Рухы да тәрбие беретін батыр: [Б.Момышұлының ерліктері жайлы] // Қазақстан мұғалімі. – 2001. – 24 қазан.
486. Құрманбекқызы С. Бауыржан Момышұлы – Батыр тұлға: [Тарих пәнін оқыту] // Қазақстан тарихы. – 2003. – № 1. – 14-15 б.
487. Құсайынов А. Ұлтжандылықтан жаралған батыр // Дала мен қала. – 2007. – 13 сәуір (№ 15). – 14 б.
488. Құсайынов А. Ұлтжандылықтан жаралған батыр: Бауыржан Момышұлының тәлім – тәрбиелік өнегесі туралы толғаныс // Астана хабары. – 2006. – 15 сәуір (№ 50-51). – 10-11 б.
489. Құсайынов Н. Момышұлының ординарец інісі: Қабдолла Керімбаев // Алматы ақшамы. – 2005. – 25 тамыз (№ 97-98). – 22 б.

490. Құсайынов С. Хас батырға арналған кеш: Халық Қаһарманы Б.Момышұлының 80 жылдығына арналған // Президент және Халық. – 2006. – 10 ақпан (№ 6). – 6 б.
491. Құсманұлы Ә. Қолбасшы және қазіргі әскер: Бауыржан Момышұлының әскери-теориялық мұрасы және қазіргі кезең // Саясат. – 1996. – № 3. – 74-86 б.
492. Құспанова С. Аты аңызға айналған.: [Б.Момышұлының құрметіне арнап өткізген еске алу тағылым сағаттарының мақсаты туралы] // Қазақстан мектебі. – 2001. – № 10. – 12-14 б.
493. Қыдыр Е. «Ақиқат пен аңызға» енбей қалған бір оқиға: [Әзілхан Нұршайықовтың Б.Момышұлы туралы жазылған «Ақиқат пен аңыз» атты кітабына енбей қалған бір оқиға жайлы] // Студент. – 2000. – мамыр (№ 17-18). – 6 б.
494. Қыдырәли Дархан. Атымды адам қойған соң... – Алматы: Таймас» баспа үйі, 2008. – 216 б.
495. Мағзұмов Қ. Баукеңнің 100 жылдығы ЮНЕСКО көлемінде өтуі керек // Алматы ақшамы. – 2007. – 6 ақпан (№ 15). – 1-3 б.
496. Мақатаев Мұқағали. Ақ тұлпарым бар еді саған деген: Өлең // Жетісу. – 2009. – 21 ақпан (№ 23). – 5 б.
497. Мақатаев Мұқағали. Бауыржан Момышұлына: Өлең // Қазақстан сарбазы. – 1998. – 17 сәуір (№ 30). – 5 б.
498. Мақатаев Мұқағали. Бауыржан Момышұлына: Өлең // Лениншіл жас. – 1971. – 18 сент.
499. Мамыт А. Баукеңнің беймәлім қырлары // Ақ жол. – 2001. – 31 қаңтар.
500. Масалимов М. Ұмытылмас кездесулер М.: Ұлы Жеңістің 60 ж. орай Б.Момышұлы, М.Ғабдуллин, М.Қайырбаевтың жауынгерлік еңбегі жайында // Сары Арқа самалы. – 2004. – 13 шілде.
501. Масатбаев О. «Баукеңнің мұрасы – ұлттық идеологияның негізі» // Қазақстан. – 2009. – 7 мамыр (№ 17). – 17 б.
502. Масатбаев О. Момышұлына ескерткіш орнату неге кешеуілдей береді?: «Бауыржан Момышұлының мұрасы және патриоттық тәрбие» бағдарламасының және Төле би қорының үйлестірушісімен сұхбат / Әңг. Е.Зәңгіров // Нұр – Астана. – 2006. – 18 ақпан (№ 4). – 6 б.
503. Масатбаев О.Ж. Баукеңе бір ескерткіш бұйырмай тұр / Әңг.А.Қасым // Алматы ақшамы. – 2007. – 5 мамыр (№ 54). – 6-7 б.
504. Маталиева А. «Москва үшін шайқас» романының өмірге келу тарихынан // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2007. – № 12. – 102-106 б. – Библиогр.:4 атау.
505. Маталиева А. Бауыржан Момышұлы – сан қырлы жазушы // ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы = Известия НАН РК. Сер. филологическая. – 2007. – № 5. – 113-115 б.

506. Махамбет Қ. Бауыржанның келіні сәлем салды // Айқын. – 2010. – 24 сәуір (№ 71). – 5 б.

507. Махамбет М. «Мен бір жан өмірінің өзі дастан...»: [Кеңес Одағының Батыры Б.Момышұлының 90 ж. мерейтойына орай Респ. ұлан шаңырағында өткен «Батыр – ел қорғаны» атты танымдық-тәрбиелік кеш туралы] // Қазақстан сарбазы. – 2000. – 24 қараша (№ 91). – 2 б.

508. Махамбет М. Баукең рухымен тілдесу: Өлең // Қазақстан сарбазы. – 2000. – 6 мамыр (№ 34-35). – 4 б.

509. Махамбет М. Ұлыстың ұлы күнін ұлықтаған Бауыржаншылар өнерден кенде емес екен: [Кеңес Одағының Батыры Б.Момышұлы атындағы Республикалық әскери мектеп-интернатта өткен наурыз тойынан] // Қазақстан сарбазы. – 2002. – 5 сәуір (№ 26). – 8 б.

510. Мәди А. Роза Бағлановаға Бауыржан Момышұлы медалі берілді // Алматы ақшамы. – 2010. – 7 қаңтар (№ 2-3). – 7 б.

511. Мәди А. Ұлылықтың бағасын ұлылар ғана білген: Халық қаһарманы Б.Момышұлының 95 жыл толуына арналған кеш жайлы // Алматы ақшамы. – 2006. – 9 ақпан (№ 15). – 5 б.

512. Мәлік Ғабдуллин мен Бауыржан Момышұлының бірін-бірі сынауы: [М.Ғабдуллиннің Б.Момышұлының «За нами Москва» атты жинағына орай жазған хаты мен Б.Момышұлының оған жауап хаты] / Хатты газ. ұсынған З.Ижанов] // Қазақ әдебиеті. – 1999. – 12 қараша (№ 46). – 4 б.

513. Мәмбетәлиев Ж. «Елім» деп өткен ер // Ақ жол. – 2006. – 23 желтоқсан. – 4 б.

514. Мәмбетәлиев Ж. Баһадүр Бауыржан // Алтын орда. – 2008. – 17 – 23 сәуір (№ 16). – 26- 27 б.; 24-30 сәуір (№ 17). – 26-27 б.; 1-7 мамыр (№ 18). – 26-27 б.; 15-21 мамыр (№ 20). – 26-27 б.

515. Мәмбетәлиев Жорабек. Ұмытпаймын: повестер мен эсселер. – Тараз: [Сенім], 2009. – 192 б.

516. Мәмбетқазиев Х. Үш қияндағы үш кездесу: [Б.Момышұлының әскери өмір беттерінен. Естелік] // Халық кеңесі. – 1993. – 23-24 ақпан.

517. Мәмбетқызы А., Байдалин М. Батыр ұл – Бауыржандар бары жақсы...: Облыста Ұлы Жеңістің – 65 жылдығына арналған әскери-патриоттық айлық өтуде // Орталық Қазақстан. – 2010. – 17 сәуір. – 4 б.

518. Мәмбетов Қ. «Арпалыс» шығармасындағы соғыс шындығы // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде = Казахский язык и литература в русской школе. – 2007. – № 11. – 3-8 б. – Библиогр.: 1 атау.

519. Мәмбетов Қ. Абыз ақынның ақ батасы: Жамбылдың туғанына – 160 жыл // Ақ жол. – 2006. – 18 сәуір. – 4 б.

520. Мәмбетов Қ. Ақын және батыр: Абай мұрасы және Б.Момышұлы туралы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2006. – № 9. – 49-52 б.

521. Мәмбетов Қ. Б. Момышұлы және ұлттық тәрбие // Мәдениет. – 2007. – № 10. – 20-21 б.
522. Мәмбетов Қ. Б. Момышұлы тәуелсіздік идеяларының ұйтқысы // Ақ жол. – 2006. – 23 желтоқсан. – 4 б.
523. Мәмбетов Қ. Батыр ұл – Бауыржан // Ақ желкен. – 2007. – № 10. – 10-13 б.
524. Мәмбетов Қ. Бауыржан Момышұлы – соғыстың қатал тілімен жазған жазушы // Ұлағат. – 2008. – № 3. – 14-22 б.
525. Мәмбетов Қ. Қазақтың ай мүйізді ақ серкесі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2007. – № 2. – 56-58 б.
526. Мәмбетов Қ. Момышұлы – Мұқағали жырларында: М.Мақатаевтың туғанына – 75 жыл // Ақ жол. – 2006. – 7 ақпан. – 4 б.
527. Мәмбетов Қ. Нағыз шындық // Қазақ тарихы. – 2008. – № 2. – 77-80 б.
528. Мәмбетов Қ. Соғыс жүргізудің машиналық дәуіріндегі әдебиет // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде = Казахский язык и литература в русской школе. – 2008. – № 9. – 3-11 б.
529. Мәмбетов Қ. Соғыс шындығы // Жалын. – 2007. – № 10. – 78-85 б.
530. Мәмбетов Қ. Түрік халықтары әскери әдебиетінің негізін салушы // Ұлт тағылымы = Достояние нации. – 2006. – № 4. – 285-286 б.
531. Мәмбетов Қ. Шындық үшін шайқастық // Ұлағат. – 2007. – № 6. – 82-86 б.
532. Мәмбетов Қ. Эпистолярлық жанр және «Ақиқат пен шындық» // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде = Казахский язык и литература в русской школе. – 2007. – № 10. – 8-16 б.
533. Мәмесейіт Т. Қаһарман аға бейнесі: Жазушы Әзілхан Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» атты романындағы Бауыржан Момышұлы бейнесі // Мәмесейіт Т. Дидар: Әдеби сын. – Астана: Елорда, 2005. – 327-330 б.
534. Мәскеу қаласындағы орта мектепке Баукең есімі берілді // Ақ жол. – 2010. – 18 ақпан. – 1 б.
535. Мәскеудегі мектепке Бауыржан Момышұлының есімі берілді // Алматы ақшамы. – 2010. – 25 наурыз (№ 36). – 4 б.
536. Мәуленқұлов Ж. Аңызға айналған адам: [Б.Момышұлының туғанына 85 жыл] // Оңтүстік Қазақстан. – 1995. – 23 желтоқсан.
537. Медиманов Қ. Әруағыңа бас иеді талай ұрпақ: [Кеңес Одағының Батыры Б.Момышұлы атын. респ. әскери Мектеп-интернатта батырдың 90 ж. мерейтойы қарсаңында мектеп тәрбиеленушісі куәлігін беру рәсімі өткендігі туралы] // Қазақстан сарбазы. – 2000. – 7 қаңтар (№ 1-2). – 5 б.
538. Медиманов Қ. Халық батыры Бауыржанның рухына арналды: Әскери бөлімде Кеңес Одағының Батыры Б.Момышұлының 95 жылдығына арналған

оқу – әдістемелік семинар өтті // Қазақстан сарбазы. – 2005. – 23 желтоқсан (№ 51). – 3 б.

539. Мейірбеков Е. Баукеңнің қамқорлығы // Ақ жол. – 2010. – 1 сәуір. – 6 б.

540. Мекеева А., Архашева М., Құттыжани М. Жақсының аты өлмейді: [Б.Момышұлы – 90] // Қазақстан мұғалімі. – 2001. – 1 қаңтар.

541. Мектептегі А. Әлиман әпке // Ана тілі. – 2010. – 18-31 наурыз (№11-12). – 14 б.

542. Мен сендерді іздеймін: Бауыржан Момышұлына / Сөзі М.Мақатаевтікі // Тілендиев Н. Құстар әні: Әндер жинағы. – Алматы: Жалын, 1976. – 187-191 б.

543. Меңдеке Ә. «...Мен көк бөріден жаралғам!»: [Жазушы Б. Момышұлының Тараз қ. өткен 90 ж. мерейтойы туралы] // Қазақ әдебиеті. – 2000. – 13 қазан (№ 41). – 2 б.

544. Меңдеке Ә. Әдеби мұрасымен қатар әскери мұрасын да.: [«Бауыржан Момышұлының әскери – теориялық мұрасы және қазіргі заман» атты ғылыми – теориялық конференция туралы] // Егемен Қазақстан. – 1995. – 7 ақпан.

545. Меңжанова А. Отан корғау – ел салты: Халық қаһарманы Б.Момышұлының өмір жолына арналған әдеби – сазды монтаж // Қазақстан мектебі. – 2001. – № 5. – 35-40 б.

546. Мергенбаев Р. Батырмен болған бес күн // Жетісу. – 2009. – 15 желтоқсан (№ 140). – 7 б.

547. Металиева А. «Москва үшін шайқас» романына айтылған Ой-пікірлер // Ғылымның шығып шыңына. Түрік халықтары әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні, және ертеңі: Халықаралық ғылыми-теор. конф. материалдары. – Тараз: Сенім, 2006. – 215-217 б.

548. Металиева А.Е., Бодықова А.Қ. Б.Момышұлының ана тілі туралы ой-пікірлері // Жаратылыстану, техникалық, әлеуметтік – гуманитарлық және экономика ғылымдары саласы бойынша білімгерлердің V-ші ғылыми – практикалық конференциясының материалдары: (Тараз, 25.03. – 1.04.2003 ж.). – Тараз, 2003. – 71-73 б.

549. Мираева А. Бауыржан Момышұлы: За Родину в огонь войдя – не сгоришь!: О подвигах Героя Совет. Союза Б.Момышұлы // ШАНАР – Культура. – 2005. – № 5. – С. 52-55.

550. Мирсеидова Қ. Елі үшін жаралған ұлы тұлға: Жазушы Б.Момышұлы жайлы // Қазақстан – ЗАМАН. – 2004. – 16 қаңтар (№ 3). – 16 б.

551. Михальков П.Е. Батырға арналған көрме: [Алматы Офицерлер үйіндегі Қазақстан жауынгерінің мұражайында өткен Совет Одағының Батыры Б.Момышұлының көрмесі жайында мұражай бастығы П.Е.Михальковпен әңгіме] / Әңгімелескен Қ.Құныпияев // Алматы ақшамы. – 1991. – 18қаңтар.

552. Молдағалиев Г. Бауыржан [Момышұлы]: Батырмен алғашқы кездесу // Балдырған. – 2001. – № 1. – 7-8 б.

553. Молдағалиев Т. Аңыз бен ақиқат: [Бауыржан Момышұлын еске алу] // Ақ жол. – 1994. – 16 шілде.
554. Молдағалиев Тұманбай. Батыр аға – Бауыржан: [Момышұлы туралы естелік] // Жас Алаш. – 1994. – 12-17 мамыр.
555. Молдағалиев Тұманбай. Бауыржан Момышұлының ескерткіші басындағы ой: Өлең // Парасат. – 2000. – № 12. – 14 б.
556. Молдағалиев Тұманбай. Жыл кетерде; Өзім бітпей бітпес, сірә, бұл тілек; Сен мені түсінесің бе, көңіл құсым; Жабығар деп жалтақтама; Аялайық өмір деген шіркінді; Шақыра бер сен мені қиялыңмын; Қалғандай-ақ қаңтардың боранында; Өмірдің мәні неде деп; Бауыржан ағаға: Өлеңдер // Лениншіл жас. – 1977. – 15 июнь.
557. Молдағалиев Тұманбай. Ұрпақтар аңыз етіп айта жүрер: [Кеңес Одағының Батыры, жазушы Б.Момышұлы туралы] // Қазақ әдебиеті. – 2000. – 8 желтоқсан (№ 49). – 10 б.
558. Молдахметұлы Ж. Бауыржандай батыры бар ел бақытты! // Айқын. – 2010. – 11 ақпан (№ 23). – 1-3 б.
559. Молдахметұлы Ж. Мәсеуліктер Момышұлын ұлықтады // Айқын. – 2010. – 9 ақпан (№ 21). – 5 б.
560. Молдахметұлы Ж. Мәскеу үшін шайқасқан Момышұлы // Айқын. – 2010. – 15 сәуір (№ 64). – 20 б.
561. Молдахметұлы Ж. Мәскеудегі мектепке Бауыржан есімі берілмек // Айқын. – 2010. – 13 ақпан (№ 25). – 6 б.
562. Момынбаев Б. Ұлттың ортақ ұраны: Отан, Тәуелсіздік, тұрақты даму: Патриотизм, рух туралы ұлы адамдардың айтқандары туралы // Егемен Қазақстан. – 2006. – 30 мамыр (№ 116). – 3 б.
563. Момынкұл Б. Бауыржан Момышұлы: «Менің рухым достарыммен бірге өмір сүреді» // Ақ жол. – 2010. – 23 ақпан. – 4 б.; Алтын орда. – 2010. – 18-31 наурыз (№ 11-12). – 10-11 б.
564. Момышұлы Б. Әке ұлағаты: [Қазақстанның Халық Батыры Б.Момышұлы туралы ой-естелік] // Қазақстан сарбазы. – 1995. – 31 желт.; Парасат. – 1995. – №4. – 2-4 б.
565. Момышұлы Б. Батыр отбасында: [Б.Момышұлының мұрагері Бақытжан Момышұлымен әңгіме] / Әңгімелескен Қ. Аймахан // Алматы ақшамы. – 2000. – 23 желтоқсан.
566. Момышұлы Бақытжан ж.б. Батырдың ұрпақтары – бізде қонақта: [Жазушы Б.Момышұлының туыстарымен жазушының 85 ж. мерейтойы қарсаңындағы сұхбат / Момышұлы Бақытжан, Момышұлы Е., Ахметова З.; Әңг. Ж.Қойлышова] // Ақ босаға. – 1995. – желтоқсан (№ 12).

567. Момышұлы Бақытжан, Ахметова З. Көңілім әрдайым «Жас Алашқа» бұрып тұрады: «Жас Алашқа» – 85 жыл / Әңг. С.Ысқақова // Жас Алаш. – 2006. – 15 маус. (№ 48). – 5 б.
568. Момышұлы Бақытжан, Ахметова З. Шуақ пен шапағат: Бауыржан Момышұлының туғанына – 100 жыл / Әңг. Ш.Жұмаділова // Жетісу. – 2008. – 21 маус. (№ 68-71). – 21 б.
569. Момышұлы Бақытжан. Әлі күнге Баукеңнің баласы болып жүрмін / әңг.Т. Алдабергенқызы // Түркістан. – 2010. – 11 ақпан (№ 6). – 3 б.
570. Момышұлы Бақытжан. Қарындас өгей болмайды: Зейнеп апа екеуінің бауыры Елена Бауыржанқызы Коркинамен қауышқандығы туралы әңгімелері // Жетісу. – 2006. – 24 маус. – 8 б.
571. Момышұлы Бақытжан. Мен әкемді әлі толық түсіне алмай келе жатырмын...: Әкесі Бауыржан Момышұлы жайлы / Әңг. Д.Анаш // Алматы ақшамы. – 2005. – 22 желтоқсан (№ 143-144). – 8-9 б.
572. Момышұлы Бақытжан. Ізгілікке жүрегіңнен орын бер: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Бауыржан Момышұлының баласының әкесі туралы естелігі] // Егемен Қазақстан. – 2000. – 29 сәуір.
573. Момышұлы Е. Өнегесін өміріне өзек еткен: [Ұлы Отан соғысының әйгілі командирі Б.Момышұлының немересі Е.Момышұлымен әңгіме] / Әңгімелескен Ә.Сейілханқызы // Заң газеті. – 2000. – 9 мамыр.
574. Момышұлы ордені белгіленсе: [Ұлы Отан соғысының 55 ж. орай Қазақстандағы жауынгерлік ордендердің қатарына Бауыржан Момышұлы атын. орден тағайындалса деген ұсыныс] / Қайсенов Қасым, Нұршайықов Ә., Қоғабаев Т., Воронич Н., Высоков А., Соколов В. // Егемен Қазақстан. – 1999. – 23 қазан.
575. Момышұлы хақында эссе // Әдебиет айдыны. – 2005. – 24 ақпан (№ 2). – 4-5 б.
576. Мұсаева Н., Бейсенбаев М. Ұлағаты мол тағдыр: Б.Момышұлының ерлігін ұлттық санаға сіңіру // Ақиқат. – 2005. – № 5. – 11-15 б.
577. Мұқанқызы А. Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» повесіндегі мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні // Ұлт тағылымы. – 2003. – № 1. – 39-44 б.
578. Мұқанов С. Батыр Бауыржанмен бір кездесу өмір бойы ұмытылмас оқиға болып қалды / Әңг. Х.Әубәкіров // Атырау. – 2010. – 24 сәуір. – 11 б.
579. Мұқанов Сәбит, Бөриев Ә. Елін сүйген ер: Б.Момышұлының 60 жасқа толуына // Соц. Қазақстан. – 1971. – 21 февр.
580. Мұқанов Сәбит. Батыр інім Бауыржанға: Өлең // Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар: 16 томдық. – Алматы, 1972. – Т. 1. – 369-370 б.
581. Мұқатай Ж. Бауыржанды батыр еткен – топырақтың киесі: Бауыржан Момышұлы туралы // Алматы ақшамы. – 2005. – 9 сәуір (№ 40). – 4 б.

582. Мұқаш Қ. Шындықтың кермек дәмі // Жас Қазақ. – 2010. – 21 мамыр (№ 19). – 7 б.; 2 шілде (№ 25). – 9 б.
583. Мұқашев Қ. Бауыржан полкінің комсоргі: [Ж.Самұратов туралы] // Лениншіл жас. – 1991. – 5 ақпан.
584. Мұқашев Т. Жаңғырық // Ақ жол. – 2008. – 21 маус. – 9 б.
585. Мұқашұлы С. Қаһарман еске түскенде: [Батыр Б.Момышұлы жайлы естелік] // Ақтөбе. – 1997. – 23, 25 қаңт.
586. Мұртаза Ш. Бауыржан, Рақымжан, Кәкімжан: [Ұлы Отан соғысының ардагерлері Б.Момышұлы мен Р.Қошқарбаев және журналист К.Қазыбаев туралы] // Егемен Қазақстан. – 1999. – 11 мамыр.
587. Мұртаза Шерхан. Бауыржан Момышұлы – рух пен намыстың төресі // Қазақстан тарихы. Әдістемелік журнал. – 2006. – № 12. – 5-8 б.
588. Мұртаза Шерхан. Бауыржан, Рахымжан, Кәкімжан // Азамат еді еңселі: Кәкімжан Қазыбаев туралы естеліктер. – Алматы: Білім, 2007. – 50-53 б.
589. Мұртаза Шерхан. Рух пен намыстың төресі: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлы туралы] // Егемен Қазақстан. – 2000. – 3 қазан.; Қазақстан сарбазы. – 2000. – 10 қазан (№ 78). – 4-5 б.
590. Мұсаев А. Бауыржан: [Совет Одағының Батыры Б.Момышұлы туралы эссе] // Оңтүстік Қазақстан. – 1994. – 21 желтоқсан.
591. Мұсаева Н., Бейсенбаев М. Ұлағаты мол тағдыр: Б.Момышұлының ерлігін ұлттық санаға сіңіру // Ақиқат. – 2005. – № 5. – 11-15 б.
592. Мұсаева Н.Р. Б. Момышұлы қорқыныш ұғымының мәні туралы // Ғылымның шығып шыңына. Түрік халықтары әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні, және ертеңі: Халықаралық ғылыми-теор. конф. материалдары. – Тараз: Сенім, 2006. – 180-181 б.
593. Мұхаметжанов Қ. Б. Момышұлының «Демянск қоршауындағы» ерлігі // Алматы ақшамы. – 2003. – 27 ақпан (№ 24). – 2 б.
594. Мұхаметшин С. Қаһарманның қаһары: Ұлы Жеңістің 60 жылд. орай Б.Момышұлы жайында // Жетісу. – 2005. – 26 ақпан. – 15 б.
595. Мұхаметшин С. Қолбасшымен кездесу: Б.Момышұлының 95 жылдығына орай естелік // Мұхаметшин С. Туған елім – тірегім. – Алматы: Арыс, 2006. – 78-86 б.
596. Мұхтар Әуезов туралы ыстық лебіздер / Тихонов В., Гончар О., Мирза Тұрсын-заде, Яшен К., Момышұлы Бауыржан, Мүсірепов Ғабит Махмұтұлы // Ленин жолы. – 1977. – 28 сент.
597. Мүсірепов Ғабит Махмұтұлы. Туған елдің тас түлегі: [Бауыржан Момышұлымен қоштасу] // Қазақ әдебиеті. – 1982. – 18 июнь.; Лен. жас. – 1982. – 13 июнь.

598. Мылтықбаев Р. Қан майданда «көзсіз батыр» атанып, куәлігін жарты ғасыр кеш алған...: [Кеңес Одағының батыры – Бауыржан Момышұлы хақында] // Ақ жол. – 2000. – 26-29 шілде.
599. Мыңжасарқызы Д. Мәускеудегі мектепке Бауыржан батырдың есімі берілді // Түркістан. – 2010. – 1 сәуір (№ 13). – 10 б.
600. Мырзағали Г. «Сен маған жолама, кеселім тиеді» // Астана ақшамы. – 2008. – 6 қырк. (№ 105). – 11 б.
601. Мырзағали Г. Б.Момышұлы хаттарының бірі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2008. – № 4. – 95-97 б.
602. Мырзағали Г. Б. Момышұлының әскери қолбасшыларға жазған хаты // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық ун-ті хабаршысы. Гуманит. ғыл. сер.=Вестн. Евраз. Нац. Ун-т им. Л.Н.Гумилева. Сер. гуманитар. наук. – 2009. – № 5. – 341-344 б. – Библиогр.: 8 атау.
603. Мырзағали Г. «Халықтың ізгі дәстүрі – біздің ең асыл мұратымыз» // Жұлдыз. – 2009. – № 12. – 156-159 б.
604. Мырзаханова Ж. Бауыржан Момышұлы – батырлықтың үлгісі // Айқап. – 2006. – 10 ақпан (№ 2). – 13 б.
605. Мырзахмет Е. Тағылымдық мәні зор: [Жамбыл обл.Жуалы ауд.Мыңбұлақ жерінде ашылған Б.Момышұлының мұражайы жайлы] // Ақ жол. – 2000. – 7 қазан.
606. Мырзахмет М. «Күреспен өткен күндерімді бақыт деп санаймын»: Ғалымның ұлттық әдебиеттің көркемдік деңгейі, түркі халықтарының әдебиеті, қазіргі абайтану, Б.Момышұлының мұрағаты жөніндегі сұхбаты / Әңг.: З.Жантасоа, Ж. Көшенқызы // Қаз. әдебиеті. – 2004. – 10 қырк. (№ 36). – 9 б.
607. Мырзахмет М. Түркістанда туған ойлар. – Алматы: Санат, 1998. – 368 б.
608. Мырзахмет М. Ұлтты сақтаудың жолы – білім мен ғылымда / әңг.Б.Сабырбеков // Дала мен қала. – 2010. – 17 мамыр (№ 19). – 9 б.
609. Мырзахметов М. «Бауыржан Момышұлы ешкімге бас иеген» / Әңг.А.Сарқұлов // Ел мәдениеті. – 2007. – 30 қаңтар (№ 2). – 3 б.
610. Мырзахметов М. «Біз қазір мәңгірттік ортада жүздесіп отырмыз»...: Проф. сұхбат / Әңг. Ж.Серікұлы // Оңтүстік Қазақстан. – 2007. – 7 шілде. – 2 б.
611. Мырзахметов М. Абай шығармаларын оқығанда: [Бауыржан Момышұлының Абай шығармаларын өзіндік зерттеуі жайлы] // Мәдениет және тұрмыс. – 1981. – № 2. – 18-19 б.
612. Мырзахметов М. Бұл да Баукеңнің батырлығы [Б.Момышұлының қазақ тіліне жан ашырлығы жайлы] // Түркістан. – 1997. – 30 шілде-5 тамыз.. Отан Сақшысы. – 2000. – 10 маус. (№ 25). – 6 б.
613. Мырзахметұлы М. Түрік халықтары әскери әдебиетінің негізін салушы // Ақ жол. – 2006. – 15 сәуір. – 6 б.

614. Мырзахметұлы М. «Момышұлы – түрік халықтары әскери әдебиетінің негізін салушы»: Әскери көркем әдебиет тақырыбындағы тың мәселелер туралы // Евразия. – 2006. – 21 сәуір (№ 16). – 8-9 б.
615. Мырзахметұлы М. «Қайраткер мұрасын халыққа жеткізу – басты мұрат» / Әңгімелескен Ә.Жарылқасынова // Ақ жол. – 2008. – 23 желтоқсан. – 4 б.
616. Мырзахметұлы М. «Ұшқан ұяның» авторы мен емеспін»: // Оңтүстік Қазақстан. – 2007. – 17 қараша. – 5 б.
617. Мырзахметұлы М. Алдымен өзімізді танып алайық: Абайтанушы ғалым, профессормен сұхбат / Жүрг. М.Рысдәулет // Егемен Қазақстан. – 2003. – 29 қазан. – 2 б.
618. Мырзахметұлы М. Аңыз – адам: М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің әлем тілдері кафедрасының меңгерушісі, Бауыржантану ғылыми – зерттеу орталығының жетекшісімен Алаш ұлы Б.Момышұлының 95 ж. орай сұхбат / Әңг.К.Сәттібайұлы // Егемен Қазақстан. – 2005. – 21 желтоқсан (№ 284). – 5 б.
619. Мырзахметұлы М. Батыстан жеткен жат мінез бас көтертпей барады: Одан Абай мен Бауыржанды оқу арқылы тазаруға болады / әңг.С.Мәмет // Егемен Қазақстан. – 2010. – 17 шілде (№ 291-292). – 7 б.
620. Мырзахметұлы М. Баукең шерткен сыр еді...: Естелік // Ақ жол. – 2007. – 22 желтоқсан. – 4 б.
621. Мырзахметұлы М. Бауыржан Момышұлы – түркі халықтары әскери әдебиетінің негізін салушы // Жұлдыз. – 2007. – № 3. – 159-166 б.
622. Мырзахметұлы М. Бауыржан Момышұлы (1910-1982) // Мырзахметұлы М. Тараз: Ой толғаныстары. – Түркістан, 2005. – 94-97 б.
623. Мырзахметұлы М. Бауыржан мұралары – 30 том / Әңг.М.Тұрысбекқызы // Нұр-Астана. – 2008. – 29 мамыр – 5 маус. (№ 22). – 7 б.
624. Мырзахметұлы М. Бір хаттың сыры // Жалын. – 2008. – № 5. – 19-23 б.
625. Мырзахметұлы М. Мен тектес ұрпақтың өмірі қайталанбайды...: Филол. ғылымының д-ры, акад., Абайтанушымен өмірі мен қызметі жайында әңгіме / Әңг. Ф.Әбдікерімова // Ақ жол. 2005. – 19 мамыр. – 6 б.
626. Мырзғали С. Бауыржан Момышұлы шығармашылығындағы қайталанбас ерекшеліктер // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2010. – № 3. – 75-82 б.
627. Міркемелұлы С. Менің мәңгі айбынды айбарым // Қанаты қырқылған қырандар туралы әдеби естеліктер. – Алматы: Білім, 2008. – 201-211 б.
628. Намазбек Ә. Бауыржан Момышұлы – ұрпақ есінде // Қазақстан – ZAMAN. – 2007. – 11 мамыр (№ 19). – 2 б.
629. Наржанов Т. Әлі есімде сол бір күн // Ақ жол. – 2010. – 14 қаңтар. – 6 б.

630. Нарымбетов Ә. Бауыржан айтқан үш әңгіме: Халық қаһарманы, жауынгер – жазушы Б.Момышұлының әңгімесі // Азат. – 2005. – 23 ақпан.(№ 8). – 3 б.
631. Нарынбекова С. Бауыржан Момышұлының тілдік өмірбаяны // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2010. – № 1-2. – 135-138 б.
632. Негиманов С. Мәлік пен Бауыржан: [М.Ғабдуллин мен Б.Момышұлының арасындағы достық, өзара сыйластық қатынастар туралы] // Қазақстан мұғалімі. – 1985. – 5 апр.
633. Негимов С. Қаһармандық қағидалары // Астана ақшамы. – 2010. – 22 сәуір (№ 42). – 6-7 б.
634. Ниязбек Р. Бір Бауыржан керек-ау: [Өлең] // Ниязбек Р. Тамұқ отыңа жанбаған. – Алматы, 1997. – 191-192 б.
635. Ниязбек Р. Кремльдегі қақтығыс: Бауыржан-алты алаштың ар-намысы: Өлеңдер // Жұлдыз. – 2000. – № 12. – 31-32 б.
636. Ниязбек Р. Фидель Кастро мен Бауыржан Момышұлы: Өлең // Қазақ батырлары. – 2000. – қазан (№ 10). – 1 б.
637. Нұразхан Е. Батырларға Алтын жұлдызды қимаған генерал: [Ұлы Отан соғысындағы ерліктері үшін дер кезінде Батыр атағын ала алмаған Б.Момышұлы, Р.Қошқарбаев, Қ.Қайсеновтер туралы] // Түркістан. – 2000. – 10 қараша.
638. Нұразхан Е. Баукең мен Қасқеңнің Аягөзге сапары: Бауыржан Момышұлы мен Қасым Қайсеновтың Аягөзге барған сапарлары туралы естелік // Қазақ әдебиеті. – 2006. – 10 ақпан. (№ 6). – 4 б.
639. Нұразхан Е. Бұны бастама деп біліңіздер: [Ұлы Отан соғысының ардагерлері Б.Момышұлы, Қ.Қайсенов, Р.Қошқарбаевтардың басын қосып жасалған алғашқы графикалық сур. туралы] // Егемен Қазақстан. – 1999. – 8 мамыр.
640. Нұразхан Е. Қазақтың қамал бұзған қаһармандары: [Ұлы Отан соғысының ардагерлері Қ.Қайсенов, Р.Қошқарбаев пен Б.Момышұлдары туралы] // Түркістан. – 1999. – 5 мамыр.
641. Нұрғазыұлы А. Тұлға табиғатын танысақ // Алматы ақшамы. – 2010. – 3 шілде (№ 82-83). – 16 б.
642. Нұрғалиев Ә. 31 күн, 31 түн... жалғыз ай // Азат. – 2005. – 11 мамыр (№ 17-18). – 5 б.
643. Нұрғалимов С. Естен кетпес үш кездесу: [Б.Момышұлы жайында естелік әңгіме] // Егемен Қазақстан. – 1993. – 11 мамыр.
644. Нұржан С. Момышұлына сәлем бере барған төрт шайыр жайлы хикая: өлең // Ана тілі. – 2009. – 30 шілде (№ 30). – 5 б.

645. Нұрсейітов С. Мектепке Б.Момышұлы есімін беруге не кедергі? // Жас Алаш. – 2010. – 3 маус. (№ 44). – 1 б.
646. Нұршайықов Ә. Батыр-автор – оқырман: [Б.Момышұлының туғанына 80 жыл толуына] // Ақ жол. – 1990. – 14 қараша.
647. Нұршайықов Ә. Бауыржанның көрегендігі: Ғыл. – практ. конференцияда сөйлеген сөзі // Ақ жол. – 2005. – 14 сәуір. – 6 б.
648. Нұршайықов Ә. Бір суреттің тарихы: [Шымкенттегі А.Байтұрсынов атын. мектепте оқыған Б.Момышұлының бала достары туралы. Эссе] // Парасат. – 1990. – № 1. – 6-7 б.
649. Нұршайықов Ә. Достық жыры // Қазақ әдебиеті. – 1982. – 5 нояб.
650. Нұршайықов Ә. Ескірмеген естелік немесе Л.И.Брежневке хат қалай жазылды?: Рақымжан Қошқарбаев, Қасым Қайсенов, Бауыржан Момышұлының Кеңес Одағының Батырлығына ұсынылғандығы туралы // Жалын. – 2004. – № 10. – 89-101 б.
651. Нұршайықов Ә. Жазушының жан сыры: [Б.Момышұлының туғанына 80 жыл толуына] // Жетісу. – 1990. – 29 қараша.
652. Нұршайықов Ә. Жас Бауыржан: Докум. Повесть // Жалын. – 1971. – № 3. – 55-84 б.
653. Нұршайықов Ә. Қызды көрсең – қызын! Қыз! Қызық! Жүрегіңді жалындат! / Әңг. Н.Өнерханұлы // Жас Қазақ үні. – 2009. – 20 мамыр (№ 19). – 8-9 б.
654. Нұршайықов Ә. Оқырмандардан келген жеті хат: [Б.Момышұлының туғанына 80 жыл толуына] // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 23 қараша; Ленин жолы. – 1990. – 25-27 қазан.
655. Нұршайықов Ә. Отаншыл ұл арымас...: Б.Момышұлының 60 жасқа толуына // Қазақстан мұғалімі. – 1971. – 23 сент.
656. Нұршайықов Әзілхан. Ақиқат пен аңыз: Роман–диал–Алматы: Атамұра, 2004. – 400 б.
657. Нүсіпжанова Ш. Баукеннің қанатты сөздері // Қазақстан сарбазы. – 2007. – 9 ақпан (№ 6). – 3 б.
658. Нысаналин А. Көксіл: [Жазушы Бауыржан Момышұлы туралы естелік] // Спорт. – 1999. – 20 сәуір (№ 16). – 4 б.
659. Нысаналин А. Тағдырлар таңбасы // Айқын. – 2009. – 26 қараша (№ 222). – 23 б.
660. Нысанәлі А. Асқар таулар аласармайды // Президент және Халық. – 2008. – 9 мамыр (№ 19). – 2-3 б.
661. Оған Ғабен де, сен де...: [Б.Момышұлының Ғ.Мүсірепов туралы айтқандарынан] // Түркістан. – 2002. – 13 маус. (№ 24). – 5 б.
662. Омарбеков Ә. Батыр // Дала мен қала. – 2009. – 29 қаңтар (№ 3). – 14 б.

663. Омарбеков Ә. Қос қыран // Алтын орда. – 2010. – 10-16 маус. (№ 23). – 10-11 б.
664. Омарбеков Ә. Өшпес өнеге // Алтын орда. – 2009. – 8-14 қаңтар (№ 2). – 26-27 б.
665. Омаров Ж. Бауыржан Момышұлы 100 жыл // Ара = Шмель. – 2010. – № 1-2. – 7-9 б.
666. Омаров Қ. Қателескенім үшін кешірім сұраймын! / дайынд. Ө.Ақжігіт // Жас Қазақ үні. – 2010. – 18-24 маус. (№ 24). – 1-3 б.
667. Омаров Қ. Мені Бауыржанның әскерилігінен гөрі азаматтық тұлғасы қызықтырады / әңг. Д.Анаш // Алматы ақшамы. – 2010. – 8 мамыр (№ 55-56). – 11 б.
668. Омаров Қ. Н. Қысастықты кешіре білген кемеңгер / әңг.Қ.Қонысбай // Айқын. – 2010. – 13 мамыр (№ 82). – 5 б.
669. Омаров І. Жауынгер жазушы: [Б.Момышұлының туғанына 50 жыл толуына] // Жұлдыз. – 1960. – № 12. – 47-51 б.
670. Омаров І. Шығарма шындығы: [Б.Момышұлы творчествосы туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1960. – 1 июль.
671. Омарова А. Батыр мерейтойы туған жерінен бастау алды: Бауыржан Момышұлы – 100 // Ақ жол. – 2010. – 13 наурыз. – 1 б.
672. Омарова А. Батырдың ғасырлық мұрасына арналды // Ақ жол. – 2010. – 17 сәуір. – 1 б.
673. Омарұлы Б. Бірінші Бауыржан: [Жазушы, Ұлы Отан соғысының ардагері Б.Момышұлы туралы естелік] // Жас Алаш. – 1998. – 14 шілде.
674. Омарұлы Бауыржан. Бауыржан сал: эссе // Ана тілі. – 2009. – 6 – 19 тамыз (№ 31-32). – 10 б.
675. Омарұлы Бауыржан. Бірінші Бауыржан: эссе // Ана тілі. – 2009. – 30 шілде (№ 30). – 1-5 б.
676. Оңғарбайұлы Қ. Жарқ етті жанары: [Қеңес Одағының Батыры Б.Момышұлы туралы естелік] // Жетісу. – 1996. – 15 наурыз.
677. Ораз Н. Батыр болмыс – биік тұлға // Алматы ақшамы. – 2010. – 30 қаңтар (№ 12). – 8-9 б.; Оңтүстік Қазақстан. – 2010. – 8 мамыр. – 7 б.
678. Оразалықызы Г. Дәлелі жоқ документалист Қалила қалай қателесті? Әруаққа айналған Батыр Бауыржан мен қайраткер басшы Нұртас Оңдасыновты араздастырғысы келген «кемеңгерлер» кімдер? Онда қандай мақсат бар? // Жас Қазақ үні. – 2010. – 18-24 маус. (№ 24). – 4-5 б.
679. Оразбаев Қ. «Ұшқан ұя» повесіндегі образдардың рухани әлемі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2007. – № 1. – 35-38 б.
680. Оразбаев Қ. Ат бапкері, шабандоз – Бауыржан Момышұлы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2005. – № 10. – 62-65 б.

681. Оразбаев Қ. Даланың дара дана саңлақтарының бірі – Бауыржан Момышұлы // Ғылымның шығып шыңына. Түрік халықтары әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні, және ертеңі: Халықаралық ғылыми-теор. конф. материалдары. – Тараз: Сенім, 2006. – 123-124 б.

682. Оразбаев Қ. Даңқты қолбасшы – Бауыржан Момышұлы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2005. – № 7. – 60-63 б.

683. Оразбаева Т. «... Түсіме кіреді тек туған жерім»: Дүр дана Жамбыл – бір дара; Батыр рухымен сырласу; Жалын жастық ескерткіші; Есенин: Өлеңдер // Оңтүстік Қазақстан. – 2007. – 10 ақпан. – 5 б.

684. Оразбайқызы Т. Көңілімде құпия жоқ жасырын: Қазағыма; Хош келдің, Москваға ұлы Абайым!; Дүр дана Жамбыл – бір дана; Батыр рухымен сырласу; Қазіргінің билері; Жаяу Мұса; Қазағым қайда жүрсе елді ойлаған; Әпкеме; Құрбыға: өлеңдер // Оңтүстік Қазақстан. – 2009. – 17 қазан. – 9 б.

685. Оразбекұлы К. «Ердің туы намыс» [Б.Момышұлының мұражайы туралы ұсыныс] // Ұлан. – 2001. – 27 ақпан.

686. Орда Г. Б.Момышұлы әңгімелеріндегі стильдік, көркемдік ерекшеліктер // Академик Зәки Ахметов және руханият мәселелері: «Академик Зәки Ахметовтің ғылыми мұрасы және қазақ әдебиеттану мәселелері» респ. ғыл.-теор. конф. материалдары, зерттеулер, мақалалар, өлеңдер. – Алматы: «Үш қиян» баспасы, 2003. – 231-237 б. – Библиогр.: 2 атау.. Көркем ойдың құдіреті: (зерттеулер, мақалалар, рецензиялар). – Алматы, 2007. – 205-210 б.

687. Ордабеков С. Ағалардың алақаны: Бүгін Халық қаһарманы Бауыржан Момышұлының туған күні // Ақ жол. – 2009. – 24 желтоқсан. – 2 б.

688. Ормантай А. Батыр мен абыз: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлы туралы естелік] // Заң газеті. – 2000. – 4 қазан (№ 42). – 4 б.

689. Ормантай А. Ұлылар тағлымы: [М.Әуезов пен Б.Момышұлының достығы туралы естелік] // Ақ жол. – 1997. – 13 қырк.

690. Ормантайтегі А. Баукеңді сүйген жүректер көп еді тірісінде, бірақ мұражайына қол ұшын беретіндер табылмай тұр: [Жамбыл обл. Жуалы ауд. Мыңбұлақ ауылындағы Б.Момышұлының мұражайының құрылысы туралы] // Жас Алаш. – 1994. – 6 тамыз.

691. Орынбай Ж. Мәскеудегі мектепке Момышұлының есімі берілді // Айқын. – 2010. – 23 қаңтар (№ 10). – 1 б.

692. Орынбасарұлы С. Батыр жайлы деректі фильм // Заң газеті. – 2010. – 23 сәуір (№ 58). – 8 б.

693. Орынғалиқызы Т. «Өрлікпен өрілген өмір» // Орал өңірі. – 2010. – 27 сәуір. – 2 б.

694. Орынтайұлы Ғ. Бауыржан Момышұлының хатын оқығаннан кейін туған ой: [Жазушы Б.Момышұлының 1944 ж. Қазақстан Компартиясына тіл

мәселесіне орай жазған хаты туралы] // Заман-Қазақстан. – 1999. – 9 маус. (№ 23). – 7 б.

695. Осипов В. Естен кетпес екі кездесу: Халық қаһарманы, жазушы, полковник Бауыржан Момышұлы туралы естелік // Егемен Қазақстан. – 2004. – 27 қазан (№ 263-266). – 12 б.

696. Осипов В. Қайсар ұлы қазақтың: Б.Момышұлының рухына тағзым ретінде «Өлеңдей өрнектелген Жетісуым» атты кітаптан бір тарау // Орал өңірі. – 2005. – 18 қаңтар. – 3 б.

697. Оспан Б. Халқы сүйген қаһарман // Оңтүстік Қазақстан. – 2010. – 20 ақпан. – 10-11 б.

698. Оспан С. Менің мәңгі айбынды айбарым: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлы туралы естелік] // Заң газеті. – 2000. – 4 қазан (№ 42). – 4 б.; 11 қазан (№ 43). – 5 б.

699. Оспан С. Ұлттық айбар: [Кеңес Одағының Батыры, жазушы Б.Момышұлы туралы естелік] // Отан Сақшысы. – 2000. – 16 желтоқсан (№ 49). – 6 б.

700. Оспанұлы Ә. Баукеңмен болған мезеттер: [Б.Момышұлы туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1994. – 4 ақпан; // Оңтүстік Қазақстан. – 1994. – 3 шілде.

701. Отызында орда бұзған аға лейтенант: Бауыржан Момышұлы (1910 – 1982) // Үркер. – 2010. – №5. Мұқабаның екінші беті.

702. Өмірзақова Р. Қару мен қалам // Астана ақшамы. – 2010. – 13 сәуір (№ 38). – 4 б.

703. Өмірұлы Қ. Мәскеу батырымызды енді бағалады // Заң газеті. – 2010. – 10 ақпан (№ 20). – 4 б.

704. Өскенбаев Қ. Баукең ұлылығына тағзым: ҚР ИМ Академиясында өткен Б.Момышұлы оқылымына арналған «Болашақ офицер тұлғасын қалыптастыруда Бауыржан Момышұлы еңбектерінің рухтық күші» атты Ғылыми – шығармашылық кеш туралы // Заң газеті. – 2006. – 12 шілде (№ 127). – 1 б.

705. 705. Өсіп Е.Қ. Қолбасшы, ғалым және жазушы Б.Момышұлының қазақ халқы рухының қайта өркендеуі мен отаншылдықты тәрбиелеуге көзқарасы // Ғылым = Наука. – 2006. – № 2. – 40-42 б.

706. Өтейұлы Ж. Айтары мол арнау өлеңдер // Мұқағали. – 2008. – № 4. – 1-19 б.

707. Өтемісұлы С. Баукеңмен бетпе –бет: Естелік // Қазақ әдебиеті. – 2005. – 6 мамыр (№ 18). – 4 б.

708. Өтеуліұлы Ө. Баукеңнің батасы: Алматы қалалық әкімдігінде Халық батыры Б.Момышұлы 95 – жылдығына арналған кеш өтті // Алматы ақшамы. – 2006. – 23 ақпан (№ 21). – 14-15 б.

709. Өтеуліұлы Ө. Ескерткіштерді қорғауға дағдарыс әсер етпейді // Алматы ақшамы. – 2009. – 18 сәуір (№ 45). – 1-3 б.
710. Өтешова Ж. Баукең жайлы жаңа кітап: Бауыржан Момышұлы – 100 жыл // Ақ жол. – 2010. – 9 ақпан. – 1 б.
711. Өтіріктің балын жалап тірі жүргенше, шындықтың уын ішіп өлген артық»: Баукеңнің мақал-мәтелдері; Баукеңнің қанатты сөздері: [Жазушы Б.Момышұлының мақал-мәтелдері, қанатты сөздері] / Әзір. Ә.Болғанбайұлы] // Егемен Қазақстан. – 1997. – 21 тамыз.
712. Өшпес ерлік, өлмес талант: [Жазушы, ақын А.Жұмағалиев туралы] / Авт.: Б.Момышұлы, М.Ғабдуллин, Дм.Снегин ж. б. // Қазақ әдебиеті. – 1961. – 27 янв.
713. Панзабеков К. Қайран батыр Баукең! // Алматы ақшамы. – 2009. – 22 желтоқсан (№ 149). – 6-7 б.
714. Райысова Қ. Алтын жүректі жандарға арналған сыйлық // Жас Қазақ. – 2007. – 2 қараша (№ 43). – 9 б.
715. Райкүл А. Ұлылық: өлең // Ақ жол. – 2010. – 23 қаңтар. – 4 б.
716. Раманқұлов К. Мәңгілікке қадам басқан Баукең // Алматы ақшамы. – 2010. – 8 сәуір (№42). – 28 б.
717. Рахманбердіқызы Ж. Шаңырақ дәстүрі үзілмеген жерде ғана, жақсы тәрбие жалғаса бермек: Бүкіл иісі қазақтың келіні атанған Зейнеп апамен «Шуақты күндер» кітабы және ұлттық дәстүр, бүгінгі бала тәрбиесі жайында сұхбатынан // Бала тәрбиесі. – 2006. – № 6. – 3-5 б.
718. Рәш М. Батырмен ұмытылмас жүздесулер: [Ұлы Отан соғысының батыры Б.Момышұлы туралы эссе] // Алматы ақшамы. – 1999. – 12-14 шілде.
719. Рәш М. Қазақтың қас батыры // Қазақстан – ZAMAN. – 2010. – 6 мамыр (№ 18). – 6 б.
720. Рәш М. Мен айтпай, сірә, кім айтар...: Батырмен ұмытылмас жүздесулер: [Б. Момышұлы: деректі әңгімелер] // Жұлдыз. – 2003. – № 11. – 196-204 б.
721. Рысбаев К. Батыл, батыр Бауыржан // Ақ жол. – 2005. – 12 қараша. – 3 б.
722. Рысбай К. Әскери ғылым саласындағы тұңғыш қазақ профессоры: Б.Момышұлының туғанына – 95 жыл // Ақ жол. – 2005. – 24 желтоқсан. – 2 б.
723. Рысбайұлы К. Айбынды жеңіскер, айтулы қаламгер: [Б.Момышұлының туғанына 85 жыл] // Оңтүстік Қазақстан. – 1995. – 23 желтоқсан.
724. Рысбайұлы К. Батырдың беймәлім сырлары: [Б.Момышұлының туғанына 85 жыл] // Ақ жол. – 1995. – 23 желтоқсан.
725. Рысбайұлы К. Ұмытылмас кездесулер: [Қазақ халқының ұлы перзенті, ұлттық батыры Б.Момышұлы туралы естелік] // Егемен Қазақстан. – 1996. – 6 қаңтар.; Қазақстан сарбазы. – 1996. – 19 қаңтар (№ 5). – 4 б.

726. Рысбекова А. Бауыржан Момышұлы мен Мұхтар Әуезов // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы = Вестн. КазНПУ им. Абая. Сер. филол. науки. – 2008. – № 4. – 71-73 б.
727. Рысбекова А.Т. Бауыржан Момышұлының әңгімелерінде кейіпкерлер психологиясының берілу жолдары // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2009. – № 3. – 46-49 б.
728. Рысбекова А.Т. Бауыржан Момышұлының батырлығын жырлау – халқымыздың ерлік дәстүрін жырлау // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2010. – № 3. – 325 – 328 б.
729. Рысбекова А.Т. Ұлы Баукең бас иген әже // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы = Вестн. КазНПУ им. Абая. Сер. филол. науки. – 2009. – № 2. – 70-74 б.
730. Рысдәулет М. Волоколамск – Бауыржан Момышұлы бастаған қазақ солдаттарының өшпес ерлігінің белгісі // Ақ жол. – 2010. – 8 мамыр. – 3 б.
731. Рысдәулет М. Ғабит Мүсіреповке жазған хат жолдарындағы ой толқындары: Бауыржан Момышұлының туғанына – 95 жыл // Ақ жол. – 2005. – 24 желтоқсан. – 2 б.
732. Рысдәулет М. Қазақтың даңқын асқақтатқан Бауыржан Момышұлына еңселі ескерткіш орнатылды // Ақ жол. – 2007. – 25 қазан. – 1 б.
733. Рысдәулет М. Қайсар рух: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлы туралы «Қайсар рух» атты деректі фильм жайлы. Авт. Т.Дүйсебаев, М.Жолдасбеков, реж. Т.Дүйсебаев, Б.Әденов] // Егемен Қазақстан. – 2000. – 11 қараша.
734. Рысдәулет М. Халқымыздың дара тұлғасы Бауыржан Момышұлы ескерткіші Астананың ең сәулетті, қасиетті орнына айналады // Ақ жол. – 2008. – 17 маус. – 1 б.
735. Рысдәулет М. Халық батырының тойы: [Жамбыл қ. өткен Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлының 90 ж. мерейтойы туралы] // Егемен Қазақстан. – 2000. – 11 қазан.
736. Рыспаев С. Қазақстан Республикасының батырлары: Ұлы Жеңіске 60 жыл // Жазира. – 2005. – № 6. – 1-4 б.
737. Сағынғалиев А. «Өрлікпен өрілген өмір» // Экономика. – 2010. – 6 – 12 мамыр (№ 18). – 4 б.
738. Садырова Т. Аты аңызға айналған батырлар: [Ұлы Отан соғысының батырлары Б.Момышұлы, Ә.Молдағұлова, М.Мәметова, Р.Қошқарбаев туралы] // Дала мен қала. – 2005. – 6 мамыр (№ 18). – 11 б.
739. Сайлаубеков Л. «Жанашырдың» жанашырлығы» [Жамбыл обл. «Жанашыр» қайырымдылық орталығының жазушыларға арналған қоры және Б.Момышұлы қорының обл.филиалы туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1994. – 24 маус.

740. Сариев Ш. Бауыржан Момышұлы мен Нұрғиса Тілендиев және бейтаныс адам; Академик Ахмет Жұбанов пен ақын Хамит; Сәбит Мұқанов пен жазушы Ахат Жақсыбаев: [Өзіл өлеңдер] // Ақиқат. – 2002. – № 3. – 95-96 б.
741. Сариева Р. Бауыржан мен Мәліктің қан майданда жүріп жазған хаттары жайында: мұрағат материалдары бойынша // Мұрағат және тарих. – Алматы: Арыс, 2004. – 65-79 б.
742. Сариева Ы. Бауыржан Момышұлы: «Ұлттық мақтаныш – ұлт адамдары үшін мызғымас және киелі заң»: [Б.Момышұлы мен М.Ғабдуллиннің қан майданда жүріп жазған хаттары жайлы] // Егемен Қазақстан. – 2000. – 23 желтоқсан.
743. Сатыбалдиев Әбен. Қаруды қаламға: [Момышұлы Бауыржанның 50 жасқа толуына орай] // Лениншіл жас. – 1961. – 16 февр.
744. Сатыбалдиев Б. Елордада Бауыржан Момышұлы ескерткіші ашылды // Ақ жол. – 2008. – 3 шілде. – 1 б.
745. Сахариев Е. Мұраты биік мұзбалақ: [Ерлігі, өмірі ұрпаққа өнеге сардар Б.Момышұлы хақында] // Жетісу. – 2000. – 29 шілде.
746. Сахариев Е. Халық батыры Баукеңнің ең басты үш ерлігі // Қазақстан – ЗАМАН. – 2010. – 6 мамыр (№ 18). – 6 б.
747. Сахов Н. Ерлік – елге мұра. // Шекарашы. 2009. – №– 5. – 20-21 б.
748. Сәдірқызы Г. «Ұрпақтар атап өтер сексен мен жүздігімді, тарихтың түпкірінен сөз келгенде!..» // Егемен Қазақстан. – 2010. – 16 сәуір (№ 138-140). – 8 б.
749. Сәрсекеев Қ. Өліптемелер: [Естеліктер] // Жұлдыз. – 1999. – № 4. – 34-124 б.
750. Сәрсекеев Қ. Баукең: [Жазушы Бауыржан Момышұлы туралы естелік] // Заман-Қазақстан. – 1999. – 22 қаңтар.(№ 4). – 12 б.
751. Сәрсекеев Қ. Портреттер: Әңгіме-эсселер. – Алматы: «САҚ» АҚ. – 1999. – 272 б.
752. Сәрсен А. Аңыз – Батыр ардақталды // Экономика. – 2010. – 1 – 7 сәуір (№ 13). – 6 б.
753. Сәрсенбай Қ. Барыс пен Бауыржан // Алматы ақшамы. – 2010. – 5 қаңтар (№ 1). – 1 б.
754. Сәрсенбай Қ. Батырдың аманаты // Алматы ақшамы. – 2007. – 11 желтоқсан (№ 149). – 1 б.
755. Сәрсенбай Қ. Бауыржанға бермеген атақты кімге береміз?: [Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлына «Халық қаһарманы» атағын беру туралы ұсыныс] // Жас Алаш. – 2000. – 19 тамыз.
756. Сәттібайұлы К. Батырдың құпия сыры // Егемен Қазақстан. – 2008. – 25 маусым (№ 188-191). – 9 б.

757. Сәттібайұлы К. Баукеңнің маузері // Егемен Қазақстан. – 2010. – 28 сәуір (№ 159-162). – 4 б.
758. Сәттібайұлы К. Елена елге келді: Мәскеуде тұратын Баукеңнің қызы Алматыда болып, әке қабіріне зиярат етті // Егемен Қазақстан. – 2006. – 6 мамыр (№ 101-102). – 6 б.
759. Сәттібайұлы К. Ер Баукеңнің қызы Елена атажұртқа бір келіп қайтсам деп армандайды: Мәскеуде тұратын православие дініндегі қазақ қызының тағдыры // Егемен Қазақстан. – 2005. – 29 қаңтар (№ 19). – 4 б.
760. Сәттібайұлы К. Ер Баукеңнің қызы Елена атамекеніне келіп, әруақтар рухына зиярат етті // Егемен Қазақстан. – 2010. – 22 мамыр (№ 199-200). – 10 б.
761. Сәттібайұлы К. Қазақтың ноқтаға басы сыймаған бір перзенті: Жамбыл обл. Абай атындағы қазақ драма театры жазушы Б.Момышұлының 90 ж. мерейтойына орай Ш.Мұртазаның «Ноқтаға басы сыймаған» атты драмасы бойынша дайындап жатқан спектакль туралы // Жас Алаш. – 2000. – 19 тамыз.
762. Сәттібайұлы К. Халқы Момышұлына «Халық қаһарманын» қалап отыр // Жас Алаш. – 2001. – 18 тамыз (№ 99). – 1 б.
763. Сәтібеков Ж. Дара Баукең – ай!: Бауыржан Момышұлы – 100 // Ақ жол. – 2010. – 20 наурыз. – 6 б.
764. Сәуірбаев Ө. Коммунист; Ақын; Бауыржан Момышұлына т. б: Өлеңдер // Лениншіл жас. – 1971. – 6 окт.
765. Сейітов Д. «Бауыржан батыр кім еді?..» // Отан сақшысы = Часовой Родины. 2010. – 29 мамыр (№ 21). – 12 б.
766. Сейітов Д. Ұлтжандылықтан жаралған ұлылық // Отан сақшысы = Часовой Родины. – 2009. – 9 мамыр (№ 18). – 12 б.
767. Сейдалиева А. Б.Момышұлының қанатты сөздерінің тәлім – тәрбиелік мәні // Мектеп. – 2006. – № 6. – 15-16 б.
768. Сейсенұлы Д. Бауыржан бағалаған Балтабек // Егемен Қазақстан. – 2010. – 23 сәуір (№ 150-153). – 9 б.
769. Сейтақ А. Батырдың мерейтойы ЮНЕСКО деңгейінде атап өтілсе // Нұр – Астана. – 2008. – 16 – 23 қаңтар (№ 3). – 1 б.
770. Сейілжанова Г. Құдіретінді таныған елің қанық (Б.Момышұлына): Өлең // Отан Сақшысы. – 2000. – 11 қараша (№ 44). – 5 б.
771. Сейілхан Р. Мұражайдағы Момышұлы мұрасы: [Кітап мұражайындағы Б.Момышұлының 90 жылдығына орай өткен көрме жайлы] // Алматы ақшамы. – 2000. – 14 желтоқсан.
772. Сейітбекова Г. Батыр Бауыржанға ескерткіш орнату жәйі тағы да сөз болды // Алматы ақшамы. – 2009. – 1 желтоқсан (№ 140). – 5 б.
773. Сейітов С. Тұлғаға тозаң жолатпан: [Бауыржан Момышұлына. Өлең] // Соц. Қазақстан. – 1990. – 9 мамыр.

774. Сейітов С. Халыққа тартқан хас батыр: Өлең [Б.Момышұлы] // Қазақстан сарбазы. – 1994. – 1 ақпан.
775. Серікбаев К. Батырдың шапағаты: [Б.Момышұлы жайында] // Алматы ақшамы. – 1991. – 8 мамыр.
776. Серікбаев К. Бәукеңмен екі жүздесу: [Бауыржан Момышұлымен кездесуі туралы естелік] // Жалын. – 1996. – № 5-6. – 29-40 б.
777. Серікбаев К. Біздің Бауке: [Бауыржан Момышұлы туралы] // Қаз. әдебиеті. – 2005. – 8 сәуір.
778. Серікбайұлы К. Аңыздан келген адам / әңг.Қ.Аманжол // Егемен Қазақстан. – 2009. – 21 наурыз (№ 108 / 111). – 9 б.
779. Серікқалиев З. Алтын жамбы: [Кеңес Одағының Батыры, жазушы Б.Момышұлы туралы естелік] // Егемен Қазақстан. – 2000. – 12 желтоқсан.
780. Серікқали А. Батырды еске алу кеші: [Б.Момышұлының 90 жылдығына байланысты «Қазақ тілі» қоғамымен бірлесе отырып, «Қазақстан жазушыларының кітапханасында» өткен еске алу кеші туралы] // Жетісу. – 2000. – 20 шілде.
781. Сиқымбайұлы С. Бауыржан мектебін Батыр өсиетіне сай ұстап отыр. Ол кім?: [Б.Момышұлы атын. Респ. Әскери-интернаттың басшысы Х.Абиров туралы] // Алматы ақшамы. – 2000. – 28 қырк.
782. Смағұл Б. Ерлікті жасамаудан, бағаламау қауіпті // Кентавр. – 2008. – 18 сәуір (№ 7). – 10 б.
783. Смағұл Б. Жетпей жатқан не: жер ме, ниет пе? // Жас Қазақ. – 2009. – 17 сәуір (№ 15). – 1-7 б.
784. Смағұл Б. Мойындай білу де – ерлік // Жас Алаш. – 2010. – 6 сәуір (№ 27). – 3 б.
785. Смағұл Б. Таукүдірет: Бауыржан Момышұлының бұрын еш жерде жарияланбаған жазбалары хақында // Жас Алаш. – 2007. – 8 қараша (№ 90). – 5 б.
786. Смағұл Б. Ірілікті аңсау // Жас Алаш. – 2007. – 8 мамыр (№ 37) – 5 б.
787. Смағұлов С. Аңыз адам немесе Бауыржан Момышұлы туралы толғаныс. // Қазақ. – 2008. – 5 желтоқсан (№ 49). – 8 б.
788. Смағұлов С. Жеңімпаз!: [Бауыржан Момышұлына] // Қазақ батырлары. – 2001. – № 3 (32). – 1 б.
789. Смағұлова Қ. Бауыржанға арналған көрме: [Қазақстан Респ. кітап мұражайында жазушы Б.Момышұлының 90 ж. мерейтойына арналып тұрақты кітаптар көрмесі ашылғандығы туралы] // Қазақ батырлары. – 2000. – шілде (№ 7). – 16 б.
790. Смағұлұлы Қ. Батыр атындағы турнир: [Жазушы Б.Момышұлының 90 ж. орай Алматы қ. қазақша күрестен жарыс өткендігі туралы] // Спорт. – 2001. – 9 қаңтар (№ 3). – 6 б.

791. Смадияр Қ. Бауыржан Момышұлының мұнайшыларға хатты: [Атырау обл. Мақат ауд. тарихи өлкетану мұражайындағы Халық Батыры, жазушы Б.Момышұлының мұнайшыларға жазған хаты туралы] // Ана тілі. – 1999. – 6 мамыр (№ 18). – 10 б.

792. Смайылов Ә. Батыр рухына тағзым: [Алматы қ. Б.Момышұлы атын. респ. әскери мектеп-интернатындағы оқушыларға «Бауыржаншы» деген куәлік табыс ету салтанаты туралы] // Қазақстан сарбазы. – 1998. – 6 қаңтар (№ 1). – 2 б.

793. Смайылов Ә. Батырдан бата алған ақын: [Жазушы Б.Момышұлы мен ақын Б.Үсенов туралы] // Қазақстан сарбазы. – 1995. – 30 мамыр (№ 41). – 5 б.

794. Смайылов Ә. Батырдың жебеп рухы...: [Б.Момышұлы атындағы механикаландырылған азаматтық қорғаныс полкінің тыныс-тіршілігі туралы] // Қазақстан сарбазы. – 1997. – 10 қаңтар.

795. Смайылов Ә. Хас батырға бағышталған: [Алматы қ. өткен Б.Момышұлы: Аңыз және ақиқат. Әскери, әдеби және философиялық мұрасы] атты халықаралық конгресс туралы] // Қазақстан сарбазы. – 1996. – 9 қаңтар (№ 2). – 1 б.

796. Смайылы Қ. Қазақтың ай мүйізді ақ серкесі: Қаһарман қолбасшы Б.Момышұлы мен дарынды ақын Ә.Тәжібаевтың арасындағы достық жайында // Сыр бойы. – 2007. – 31 қаңтар. – 3 б.

797. Снегин Д. Байтұрсыновтың ақша сұрағанын көзім көрді...: [Жазушының М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С.Мұқанов, Б.Момышұлы туралы және А.Байтұрсыновпен болған бір кездесуі туралы әңгімесі] / Әңг. Қ. Аманжолов // Жас Алаш. – 2000. – 15 сәуір.

798. Снегин Д. Бауыржаннан асқан қазақты көргенім жоқ...: [Жазушымен Кеңес Одағының батыры, жазушы Б.Момышұлы туралы сұхбат] / Әңг. Е. Нұразхан // Түркістан. – 2001. – 19 қаңтар.

799. Снегин Д. Бәрімізге ардақты Бауыржан Момышұлымен сырласу / Ауд. Ә.Жұмабай // Жұлдыз. – 2001. – № 5. – 37 б.

800. Снегин Д. Қақтығыс: Жазушының «Зейін-зерде» атты кітабынан Б.Момышұлы туралы очеркінен үзінді / Ауд.Ә.Жұмабайұлы // Парасат. – 2001. – № 8. – 22-23 б.

801. Снегин Д. Қилы-қилы қылықты Бауыржан еді ғой: [Жазушымен Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Бауыржан Момышұлы туралы сұхбат] / Әңг. И.Жанұлы] // Заман-Қазақстан. – 1998. – 16 қазан (№ 43). – 4-5 б.

802. Сомжүрек Ж. Бауыржан батыр; Қоршауды бұзған қаһарман; Бауыржанға барғанда; Бауыржан қаза болғанда; Арнау; Комбаттың монологаы: өлеңдер // Қазақ. – 2010. – 5-12 ақпан (№ 6-7). – 5 б.

803. Сопыбеков А. Қаһарманы қазақтың // Сыр бойы. – 2000. – 23 желтоқсан.

804. Страшинин Б. «Ар өмірден де қымбат»: [Қостанай облыстық драма театрындағы Б.Момышұлына арналған қойылым жайлы] // Алматы ақшамы. – 2002. – 29 қаңтар (№ 11). – 3 б.
805. Сұлтанқажы С. Бірінші Бауыржанның бірегей бейнесі // Астана ақшамы. – 2010. – 24 сәуір (№ 43). – 4 б.
806. Сүйеуова Б. Баукеңмен болған бір сәт // Алтын орда. – 2008. – 19 – 25 маус. (№ 25). – 29 б.
807. Сүлейменов Б. Бауыржан Момышұлы: «Мен аспаннан түскен жоқпын»: Автордың Б.Момышұлымен кездесуі жайлы // Заң газеті. – 2006. – 6 мамыр (№ 81-82). – 1-2 б.
808. Сүлейменов О.О. Менің Бауыржаным: [Бауыржан Момышұлы туралы] // Лениншіл жас. – 1980. – 30 дек.
809. Сыздық М. Шыңдалған құрыш немесе әскердегі алғашқы жылдарда түскен Б.Момышұлының суреті жайлы сыр // Алматы ақшамы. – 1994. – 15 маус.
810. Сыздықов Қ. Соғысқа ескерткіш: Берлинде Трептов паркіндегі азаткер жауынгердің неміс қызын көтеріп тұрған ескерткішін жасауға Б.Момышұлы мен И.Одарченконың белсене қатысқандығы туралы // Астана хабары. – 2005. – 25 қаңтар (№ 12). – 3 б.
811. Талапұлы Т. Батырдың туған жерінде белгі қою өркениет үрдісі: Б.Момышұлы және оның «Ұшқан ұя» кітабынан // Ақ жол. – 2006. – 28 қырк. – 1 б.
812. Тарази Ә. Еске алу: [Б.Момышұлын еске алу] // Парасат. – 2001. – № 5. – 6 б.
813. Тарақ Ә., Аймахан Қ. Рухты қаһарман тұлға: [Алматы ақшамы газетінің Б.Момышұлына арналған экспедициясы] // Алматы ақшамы. – 2000. – 12 мамыр.
814. Таубаев Б. Даңқты қолбасшы // Қорғаныс Министрлігі әскери институтының хабаршысы = Вестн. воен. ин-та Министерства Обороны. – 2008. – № 2. – 26-28 б.
815. Тәжуітов А. Қазақ бірлігінің символы: [Кеңес Одағының Батыры, жазушы Б.Момышұлы туралы] // Түркістан. – 2000. – 8 желтоқсан.
816. Тәжібаев Ә. Бауыржан Момышұлы: [Өлең] Тәжібаев Ә. Аралдар. – Алматы, 2005. – 178 б.
817. Тәкебаев Қ. Бауыржан батырға арналды // Жетісу. – 2010. – 13 ақпан. (№ 23). – 2 б.
818. Тәттібеков Қ. Баукең өмірінің айнасындай...: Кеңес Одағының Батыры, халық қаһарманы Б.Момышұлының Жамбыл обл., Жуалы ауд. ашылған ескерткіші жайында // Қазақстан мұғалімі. – 2004. – 14 сәуір (№ 9-10). – 3 б.

819. Тәшенов Т. Қара шаңырақты қадірлеуді қашан үйренеміз? // Айқын. – 2010. – 19 ақпан (№ 29). – 5 б.
820. Тебегенов Т. «Оттың ұшқыны, судың тамшысы»: [Б.Момышұлы туралы] // Алматы ақшамы. – 2000. – 21, 23 желтоқсан.
821. Тебегенов Т. Батырдың хаты немесе ұлылық ұлағаты: [Б.Момышұлының Ә.Нұрмахановаға жазған хаты туралы] // Алматы ақшамы. – 2001. – 12 шілде (№ 77). – 3 б.
822. Тебегенов Т. Қазақ әскери ғылымның негізін салушы // Таң – Шолпан. – 2009. – № 4. – 88-95 б.
823. Темірғалиұлы З. Қазақтар қалай соғысты?: [Ұлы Отан соғысы кезіндегі Бауыржан Момышұлы, Абдолла Жұмағалиев, Рахымжан Қошқарбаевтардың ерліктері туралы] // Түркістан. – 1998. – 6 мамыр.
824. Теңгебаев Қ. «Рух пен намыстың төресі»: Халық батыры – Б.Момышұлы // Мектеп (Шымкент). – 2007. – № 4. – 21-23 б.
825. Тойболдина Г. «Отан үшін отқа түс – күймейсің!»: [Батыр Б.Момышұлы туралы] // Қазақстан сарбазы. – 1996. – 31 желтоқсан (№ 101). – 2 б.
826. Тоқбергенова Р. Аты аңызға айналған ғұмыр // Тәрбие жұмысы: мектепте және мектептен тыс мекемелерде. – 2007. – № 5. – 16-17 б.
827. Тоқмырзаұлы Қ. Өтежанның Б.Момышұлы ескерткішіне арнаған өлеңі // Азат. – 2005. – 11 мамыр (№ 17-18). – 5 б.
828. Толыбаев Қ. Даналықтың тағылымы: [Б.Момышұлы баяндаған әскери тағылымның өнегесі] // Алматы ақшамы. – 2000. – 21 қазан.
829. Төленқызы Р. Қазақ қаһарманының аты Мәскеу мектебіне берілетін болды // Астана ақшамы. – 2010. – 2 қаңтар. (№ 7). – 12 б.
830. Төлентаев Б. Бес жүздесу: [Б.Момышұлының туғанына 85 жыл] // Ақ жол. – 1995. – 23 желтоқсан.
831. Төлепбаева Д. Халықтың ардақты азаматы // Дүниеге келер әлі талай Қасым...: Студенттердің тәжірибелік шығармалар жинағы. – Алматы: Білім, 2002. – 128-130 б.
832. Төлепберген М. Ер туса, ерлігі бірге туады: Атақты батыр Бауыржан Момышұлы айтқан бұл сөздің осы заманғы мәнінде «Елі үшін ерлер ісі бітер ме?» деген ой жатыр // Егемен Қазақстан. – 2003. – 9 мамыр (№ 111-112). – 1-8 б.
833. Төрекұлов Н. Жамбыл ауылына барғанда: [Б.Момышұлының туғанына 80 жыл толуына] // Алматы ақшамы. – 1990. – 2-3 қараша.
834. Төрекұлов Нысанбек. Жамбыл мен Бауыржан: [Ж.Жабаев пен Б.Момышұлы туралы деректі әңгіме] // Жетісу. – 1992. – 28 ақпан.
835. Тұрдалиев Қ. Ел қорғаны: [Совет Одағының Батыры Б.Момышұлы туралы: Естелік] // Қазақ әдебиеті. – 1991. – 10 мамыр.

836. Тұрлыбек Д. Бауыржанның аманаты // Түркістан. – 2009. – 23 сәуір (№16). – 9 б.
837. Тұрысбек Р. Батырдың биік тұлғасы // Заң газеті. – 2000. – 20 желтоқсан.
838. Тұрысбек Р. Бауыржан Момышұлы: Елдік пен өрлік // Дөңгеленген дүние. – 2010. – 21 қаңтар (№ 3.) – 3 б.; 28 қаңтар. (№ 4) – 3 б.
839. Тұрысбек Р. Тағлым мен тағзым: (Бауыржан Момышұлының өмірі мен шығармашылығы және «Ақиқат пен аңыз») // Әзілхан Нұршайықовтың шығармашылық мұрасы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2005. – 123-167 б.
840. Тұрысбек Р.С. Бауыржан Момышұлы: елдік пен өрлік // Тұрысбек Р.С. Ақиқат айнасы: Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 3-20 б.
841. Тұрысов Е. Бауыржан аға және оның жел қанатты тұлпары жайлы әңгіме // Ақ жол. – 2009. – 24 қаңтар. – 6 б.; Дөңгеленген дүние. – 2009. – 7 мамыр (№ 17). – 3 б.
842. Тұрысова Б. Жамбылдықтар сыйлығы // Президент және Халық. – 2008. – 4 шілде (№ 27). – 1 б.
843. Түймебаев Ж. Тау тұлғалы батыр Баукең // Қазақ әдебиеті. – 2010. – 7 – 13 мамыр (№ 18). – 1-5 б.
844. Түймебекова Ә. Б. Момышұлы шығармаларындағы автор тұлғасы // ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы = Известия НАН РК. Сер. филологическая. – 2005. – № 1. – 80-82 б.
845. Түймебекова Ә. Талантын туған елге бағыштаған: [Б.Момышұлының шығармалары жайында] // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2002. – № 10. – 71-72 б.
846. Түймебекова Ә.Ә. Шығарманың көркемдік әлемі: [Б.Момышұлы шығармаларындағы психологизм туралы] // Қаз МУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2002. – № 3 (54). – 201-205 б. – Библиогр. 11 атау.
847. Түменбаев Қ. Үшеудің соңғы сапары: [Атақты күрішші Ыбырай Жақаев, жазушы Бауыржан Момышұлы, қоғ. және мем. қайраткері Д.А.Қонаевтар туралы] // Ана тілі. – 1998. – 9 шілде (№ 27). – 9 б.
848. Тышқанбайұлы А. Баукеңмен мәжілісте болған сәттер: [Б.Момышұлы туралы естелік] // Ақ жол. – 1995. – 10 маус.
849. Тілеубаев С. Тілім деп толғаныпты қайран Баукең!.. // Ана тілі. – 2009. – 2 – 8 шілде (№ 26). – 4 б.
850. Оразбаев Құрманғали Мархабатұлы. Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» шығармасындағы ұлттық дәстүрлер көрінісі: филол. ғыл. канд.... автореф. / Қазақ мемл. қыздар педагогика ин-ты: ғыл. жетекші Мырзахметұлы М. – Түркістан, 2007. – 26 б.
851. Оразов Е. Қазақстандық патриоттық тұрғыда тәрбиелеу – рухани байлығымыздың негізі: Бауыржан Момышұлының Отанға деген сүйіспеншілігі туралы // Бағдар = Ориентир. – 2004. – № 1. – 19-21 б.

852. Ұзақұлы Ә. Баукеңді көрген күн: [Б.Момышұлы туралы естелік] // Ақтөбе. – 2000. – 15 желтоқсан.
853. Ұйқасов Т. Батырмен жүздесу: Халық қаһарманы Б.Момышұлы туралы сыр / Әңг. Қ.Мырзахметұлы // Сыр бойы. – 2005. – 30 наурыз. – 2 б.
854. Ұлтарқов Қ. Батыр Бауыржанмен соңғы кездесу // Ақ жол. – 2003. – 6 мамыр.
855. Ұлтарқов Қ. Батырдың аманаты: [Б.Момышұлы жайында естеліктен үзінді] // Жетісу. – 1991. – 6-8 маус.
856. Ұлтарқов Қ. Момышұлы ескерткен бір мәселе // Қазақ әдебиеті. – 2003. – 11 сәуір.
857. Ұлы Отан соғысының ардагері, жазушы Б.Момышұлының Тараз қ. ескерткіші туралы] // Жас Алаш. – 2000. – 4 қараша. – 3 б.
858. Үйренішбекқызы А. Қазақ батырына арналған басқосу // Егемен Қазақстан. – 2010. – 24 сәуір (№ 154-156). – 12 б.
859. Үйсінбаев Ә. Баукеңнің беймәлім қырлары әлі көп: Жерлесіміз, белгілі ғалым, жазушы Мамытбек Қалдыбай – 70 жаста // Оңтүстік Қазақстан. – 2009. – 17 наурыз. – 4 б.
860. Үйсінбаев З. Бауыржан // Евразия-kz. – 2007. – 2 наурыз (№ 9-10). – 18-19 б.
861. Үсенбаев П. Батырдың қолтаңбасы // Қазақ әдебиеті. – 1992. – 14 ақпан. – 3 б.
862. Үсенова А. Б. Момышұлы мақал-мәтелдеріндегі этнопедагогикалық идеялар // Ұлт тағлымы. – 2002. – № 3. – 30-33 б.
863. Х. Доспановамен кездесулері жайлы естелігі // Егемен Қазақстан. – 2006. – 13 қаңтар (№ 12). – 6 б.
864. Хайдаров М. Батыр рухына бағышталған бәсеке: Алматыда Б.Момышұлына арналған спорт апталығы өтуде // Спорт. – 2003. – 26 желтоқсан (№ 100 – 101). – 1 б.
865. Хакімжанова М. Отты өткел; Махаббат ырғақтары; Шарықтау; Бауыржанға; Арман ағысы: Өлеңдер // Қазақстан әйелдері. – 1981. – №11. – 4-5 б.
866. Халиолла М. Баукеңмен өткен бір күн // Орталық Қазақстан. – 1996. – 3 қазан.
867. Халық қаһармандары қалтарыста қалмасын: [Ұлы Отан соғысының қаһармандары Б.Момышұлына, Р.Қошқарбаевқа, А.Жұмағалиевке, Қ.Қайсеновқа Ұлы Отан соғысының 50 жылдығы құрметіне орай «Қазақстанның халық қаһарманы» атағын беру туралы ұсыныс / Бір топ қаламгерлер атынан М.Есламғалиұлы] // Халық кеңесі. – 1994. – 31 желтоқсан.
868. Хұсаинов Б., Сейдахметов К. Шежіре дәстүрі туралы: Бауыржан Момышұлының көзқарасы // Бастауыш мектеп. – 2006. – №5. – 39-42 б.

869. Шағыров Б. Бауыржанмен кездесу: Дастан – естелік // Сыр бойы. – 2006. – 30 қараша. – 4 б.
870. Шағырұлы Б. Бауыржан қайтқан күн: өлең // Жас Алаш. – 2010. – 7 мамыр (№ 36). – 3 б.
871. Шалғынбай Б. Өз ұлтын бауыр етіндей көрген Бауыржан: [Кеңес Одағының Батыры Бауыржан Момышұлы туралы естелік] // Астана ақшамы. – 1999. – 8 мамыр.
872. Шалғынбай Б. Ұлтжанды үлкен жүректі батыр Баукең... // Торғай. – 2000. – 31 тамыз.
873. Шамшиддинқызы Ш. Ақындар шықты айтысқа // Жас Қазақ үні. – 2007. – 15 мамыр (№ 19). – 12 б.
874. Шарахымбай Б. Қазақ драмасы; Арыстан текті, барыс жүректі хас батыр Бауыржан Момышұлы; Барыстар әні; Селжүк қорғаны; Сұңқартас; Жетісай аңызы; Құшадасы. Таңғы реквием; Сурет; Шыршықтың құсы (Фатимаға): өлеңдер // Алқа. – 2010. – № 5. – 45-64 б.
875. Шардарбекова Қ. Жамбылдықтар – Ұлы Отан соғысы жылдарында // Ақ жол. – 2010. – 13 сәуір. – 4 б.
876. Шаяхметұлы Қ. Хас батыр қан майдан мен бейбіт күнде...: Жазушы, батыр Бауыржан Момышұлы туралы // Шаяхметұлы Қ. Шартарап: Филология – контактология. – Семей – Новосибирск, 2006. – 155-158 б.
877. Шәкенов Ш. Батырдың жылы жүрегі // Ақ жол. – 2009. – 22 желтоқсан. – 3 б.
878. Шопашев Тілеген. Сәкен Сейфуллин; Бауыржан Момышұлы: Өлеңдер // Қазақ әдебиеті. – 1977. – 26 авг.
879. Шошаева А. Бауыржан Момышұлының ескерткіші Астанада орнатылады // Астана хабары. – 2008. – 13 мамыр (№ 57). – 1 б.
880. Шөкенов Ш. Батыр аға шарапаты: [Б.Момышұлы туралы естелік] // Халық кеңесі. – 1993. – 1 мамыр.
881. Шұғайыпұлы И. Беренді батыр – Бауыржан! (Момышұлына): Өлең // Отан Сақшысы. – 2000. – 14 қазан (№ 41). – 6 б.
882. Шыныбеков Ж. Батыр бабаның шапағаты: Шәкірті гвардия сержанты Тәкі Жақыпов екен «Бауыржан талы» әлі гүлдеп тұр // Айқын. – 2005. – 27 сәуір (№ 76). – 5 б.
883. Шыныбеков Ж. Бауыржан сауатын ашқан бір болыс ел // Алматы ақшамы. – 2009. – 11 маус. (№ 69). – 25 б.
884. Шілдебаева К. Жалын еді-ау лаулаған: [Б.Момышұлына арналған өлең] // Ақ жол. – 1995. – 9 мамыр.
885. Ыдырысов Ә. Баукеңнің «тәтті» шапалағы: Естелік // Ыдырысов Ә. Біртуарлар болмысы. – Алматы, 2000. – 57-74 б.

886. Ыдырысов Ә. Баукеңнің «тәтті» шапалағы: Б. Момышұлы туралы естелік // Ыдырысов Ә. Өзге емеспін, өзіммін!. – Астана: Елорда, 2004. – 127-140 б.
887. Ыдырысов Ә. Біртуарлар болмысы. – Алматы: Жазушы, 2000. – 57-90 б.
888. Ілиясұлы Қ. Үстемдік құрса ақиқат, жауыздық қашқан...: Бауыржан Момышұлы: Баукеңнің көзінше; Шекарадағы шекісу; Баукеңнің ашуы: Өлендер // Әдебиет айдыны. – 2006. – 9 ақпан (№ 5). – 1-11 б.
889. 90 лет легенде земли казахской: [О Бауыржане Момышулы] // Казахстан. правда. – 2000. – нояб. – № 10.
890. Абдулина А. Ответственность перед историей: [Впервые образ Б.Момыш-улы был представлен в кн. А.Бека «Волоколамское шоссе»] // Казахстан. правда. – 2000. – 23 дек.
891. Абенов К. Б.Момышулы – достойный преемник великих предков // Воин Казахстана. – 1998. – 1 дек. – С. 6.
892. Абенов К. Великие воины и Казахстанский патриотизм // Веч.Алматы. – 1999. – 28 апр. – С. 2.
893. Абенов К. Военное и духовное наследие Б.Момышулы // Мысль. – 1999. – № 2. – С. 71.
894. Абенов К. Возродим военное и духовное наследие Момышулы // Юрид. газета. – 1999. – 5 мая. – С. 8.
895. Абенов К. Вспоминая Бауржана... // Вечерний Алматы. – 1998. – 27 марта.
896. Абенов К. Наши земляки – знаменитые полководцы: [И.В.Панфилов, Бауыржан Момышулы, С.Рахимов] // На страже. – 2005. – № 5. – С. 28-29.
897. Абенов К. Полководцев рождает война // Часовой Родины. – 2000. – 14 окт. – С. 6.
898. Абильдаев Н. Памятник Бауыржану Момышулы – в подарок столице! // Знамя труда. – 2008. – 3 июля. – С. 1.
899. Абуов Б. «Я – полковник в отставке, но не гражданин запаса»: [К 90-летию Б. Момышулы] // Прикаспийская коммуна. – 2001. – 16 янв. – С. 4.
900. Айтбаев К. Битва за Москву: [24 декабря 2010 года Казахстан отпразднует 100 ление Бауржана Момышулы] // Южный Казахстан. – 2010. – 10 марта. – С. 4.
901. Айтжанова З. К вопросу о героической личности в военной прозе Баурджана Момыш-улы // Изв.АН КазССР: Сер.филология. – 1984. – № 3. – С. 7-13.
902. Алишева Э.А. «Легендарный герой – Бауыржан Момышулы» (ко 100-летию со дня рождения Бауыржана Момышулы) // В казахстанской школе. – 2010. – № 2. – С. 50-55.
903. Аманбаев А. Московская битва в воинской судьбе Бауыржана Момышулы // Веч. Астана. – 2006. – 15 авг. – С. 2.

904. Аманбаев А. Пять эпизодов из жизни героя: [Фронтовой путь Б.Момышулы. К 90-летию Героя] // Казахстан. правда. – 2000. – 2-5 дек.
905. Ахметов А. Бауыржан Момыш-улы – герой нескольких поколений // Мегаполис. – 2003. – 16 окт. – С. 5.
906. Ахметова З. Светлые дни: [Дневник-воспоминание о казахском писателе Б.Момыш-улы] // Простор. – 1986. – № 7. – С. 131-153.
907. Ахтанов Т. Гармония души: [Воспоминания автора о Баурджане Момышулы, о его участии в сражениях под Москвой и совместной военной службе] // Простор. – 1984. – № 8. – С. 148-152.
908. Бакаев А. Полководец. Ученый. Писатель: [Его взгляды на возрождение духовности каз. народа и воспитание патриотизма. К 90-летию Б.Момышулы] // Мысль. – 2000. – № 12. – С. 65.
909. Бакаев Л. Бауржан Момышулы: легенда и правда глазами военного исследователя // Саясат. – 1997. – № 1. – С. 75-80.
910. Бакаев Л.К. Какая нам нужна армия: [О Герое ВОВ Б.Момыш-улы и о проблемах современной армии республики] // Казахстан. правда. – 1993. – 25 авг. – С. 4.
911. Бакаев Л.Н. Военно-теоретическое наследие Бауржана Момыш-улы и современные проблемы военного строительства. – Алма-Ата, 1994. – 20 с.
912. Бакбергенов С. Брат солдата: [Очерк о Б.Момыш-улы] // Южный Казахстан. – 1971. – 19-20 марта.
913. Бакбергенов С. Писателю-бойцу Б.Момыш-улы – 70 лет // Огни Алатау. – 1980. – 24 дек.
914. Бакбергенов С. Поэма о Родине: [О творчестве каз. писателя Бауржана Момыш-улы] // Казахстан. правда. – 1976. – 19 авг.
915. Барат Г. Хранитель истории // Страна и мир. – 2008. – 11 янв. (№ 1). – С. 13.
916. Баурджан Момыш-улы: признание подвига: [Решение вопр. о восстановлении истор. справедливости в отношении Б.Момышулы] // Простор. – 2000. – № 4. – С. 57-61.
917. Бауржан Момышулы (1910-1982гг.) // Казахи: Девяти томный популярный справочник. – 2-е изд., испр. и доп. – Алматы. 2003. – Т. 2: Исторические личности. – С. 433-435.
918. Бауржан Момышулы // Воин Казахстана. – 1999. – 7 мая. – С. 3.
919. Бауржану Момыш-улы 70 лет. // Лит.газета. – 1981. – 7 янв. – С. 6.
920. Бауыржан Момыш-улы: [О полководце и герое Сов. Союза – легенда XX века] // Central Asia Monitor. – 2006. – 5 мая (№ 18). – С. 8.
921. Бауыржан Момыш-улы: [Указатель литературы] / Государственная республиканская юношеская библиотека: сост.: Атаулина Л., Тенизбаева С. – Алматы, 1994. – 71 с.

922. Баяндаров С. Школа имени героя: Совет. Союза Б.Момышулы в Москве // Казахстан. правда. – 2010. – 29 янв. – С. 11.
923. Бедельбаева З.К. Легендарный Батыр, воин-писатель Бауыржан Момышулы // Учитель республики. – 2010. – 30 апр. – 1 мая. – С. 5.
924. Бейбитова К...О подвигах, о доблести, о славе: [О войне-писателе Б. Момышулы] // Акмолинская правда. – 2001. – 20 марта. – С.3.
925. Бек А. Последний лист: [Очерк о Б.Момыш-улы] // Трагедия и подвиг. – М. – 1985. – С. 39-43.
926. Белан П. Два подвига Баурджана Момыш-улы // Бағдар ориентир. – 1999. – № 3. – С. 37.
927. Биданова А. Мы чтим народного героя // Казахстан. правда. – 2010. – 20 февр. – С. 7.
928. Болганбайулы А. Заветы Баурджана Момыш-улы // Вестн. Казахстана. – 1994. – 11 мая.
929. Бондарев Ю. Батальоны просят огня / Бондарев Ю. За нами Москва / Момыш-улы Б. – Алма-Ата, 1990. – С. 397.
930. Борисов С. «Нет ничего хуже вранья и лести»: [О Бауржане Момышулы] // Веч. Алматы. – 2004. – 22 июня. – С. 3.
931. Борисов С. Бауыржан Момышулы: У артиллеристов есть золотое правило: не видишь – не стреляй: [Б.Момышулы] // Экспресс К. – 2001. – 27 июля. – С. 7.
932. В Алматы в Центральном доме армии прошли торжества, посвященные 90-летию Героя Великой Отечественной войны Б.Момыш-улы: [Краткое сообщение] // Казахстан. правда. – 2000. – 26 дек.
933. Валуйская Н. В память о батыре // Казахстан. правда. – 2010. – 9 февр. – С. 5.
934. Васильева Г. Вечер памяти героя // Юридическая, газета. – 2000. – 15 нояб. – С. 8.
935. Вечер Бауырджана Момыш-улы в Москве: [Посвящ. 90-летию Героя ВОВ, нар. писателя Казахстана] // Простор. – 2002. – № 3. – С. 111.
936. Вислогузов Ф. Новая книга о Бауржане Момышулы: [Серикбаев К.С.: «Бауржан Момышулы в моей жизни». – Алматы: Казахстан, 1996. – 76 с: О выходе этой книги] // Актюбинский вестник. – 1996. – 17 авг.
937. Владимиров В. Вот с кем мы шли к Победе: Казахстанцы-панфиловцы в фотографиях // Казахстан. правда. – 2006. – 13 окт. – С. 12.
938. Владимиров В. Он жил словно с открытой душой: [31 марта – День памяти Д.Ф.Снегина] // Огни Алатау. – 2009. – 2 апр. (№ 37). – С. 4.
939. Владимиров В. По уставу быть самим собой: [Предельно правдивые, отчасти спорные фрагменты к 65-летию Великой Победы и 100-летию Героя Советского Союза Баурджана Момыш-улы на основе прежних и впервые

публикуемых документов его и о нем – и не только о нем] // Огни Алатау. – 2010. – 13, 20, 27 марта. – С. 9; 3, 10; 24 апр. – С. 9; 1, 15, 22, 29 мая, 5, 12, 26 июня, 3, 10 июля – С. 9.

940. Владимиров В. Полководец, литератор, гражданин: с науч.-практ. конференции «Духовное наследие Баурджана Момыш-улы» // Огни Алатау. – 2006. – 11 февр. – С. 4.

941. Владимиров В. Скажи мне, кто твой друг...: [О книге Д.Ф. Снегина «Открытый всем. Арысым еді-ау, Бауыржан» (На русском и казахском языках)] // Огни Алатау. – 2004. – 7 февр. – С. 16.; Эпоха. – 2004. – 27 февр. – С. 14.

942. Владимиров В. Человек и герой па вес времена [Текст]: с научно-практической конференции «Духовное наследие Баурджана Момышулы» // Книголюб. – 2006. – № 4. – С. 15.

943. Второй подвиг Бауырджана Момышулы // Вечерний Алматы. – 2000. – 22 нояб. – С. 3.

944. Галкина Г. Бауыржан // Новое поколение. – 2010. – 12 февр. – С. 7.

945. Галкина Г. Неистовый Бауыржан // Новое поколение. – 2010. – 21 мая. – С. 12.

946. Гончарова Т. Наш легендарный Бауке // Знамя труда. – 2006. – 9 дек. – С. 5.

947. Горелик П. «Баурджан 1-й»: [О Б. Момышулы] // Простор. – 2005. – № 5. – С. 61 – 72.

948. Дабаев И. Неистовый Бауржан // Байтерек. – 2006. – № 6. – С. 55 – 56.

949. Дембаева Г. Живая память народа // Знамя труда. – 2007. – 22 дек. – С. 5.

950. Дембаева Г. Почтили память героя: [К 96-летию со дня рожд. Б.Момышулы] // Знамя труда. – 2007. – 4 янв. – С. 2.

951. Джармухамбетов М. Наше время не терпит фальши // Актюбинский вестник. – 2000. – 28 дек.

952. Дильдебаева Э. Память об острове свободы: [К 100-летию Героя Советского Союза Б.Момышулы] // Знамя труда. – 2009. – 26 сент. – С. 5.

953. Дильдебаева Э. Письмо-завещание Б.Момышулы: [К 95-летию со дня рожд. Б.Момышулы] // Знамя труда. – 2005. – 24 дек. – С. 3. Қазақстан музейлері = Музеи Казахстана. – 2005. – № 2. – С. 40.

954. Досжанов Д. Время – лучший судья. И мы увидели главное: [Из воспоминаний: К 80-летию со дня рождения Б.Момыш-улы] // Ленинская смена. – 1990. – 20 дек.

955. Достанбаев Т. Легенда казахского народа // Знамя труда. – 2010. – 10 апр. – С. 3.

956. Достанбаев Т. Феномен казахского народа: [К 95-летию со дня рожд. Б.Момышулы] // Знамя труда. – 2005. – 13 дек. – С. 2.

957. Дюсенгалиев Р. Бауржан Момышулы – батыр, стратег, ученый-философ и писатель // Вечерний Алматы. – 2005. – 22 дек. – С.3.
958. Егеубаев А. Из дневника легендарного героя: [Б. Момышулы] // Республика 2000. – 2001. – 21 июня. – С. 11.
959. Ережепбайулы М. Незабываемые встречи: [К 95-летию со дня рожд. Б.Момышулы] // Знамя труда. – 2005. – 24 дек. – С. 3.
960. Есеева М. Гуманистическая педагогика Баурджана Момыш-улы // Поиск. – 2003. – № 4. – С. 211-114.
961. Есеева М.Т. Бауржан Момыш-улы о нравственном воспитании молодежи // Вестн. Ун-та «Қайнар». – 2003. – № 4. – С. 114-117.
962. Жалмухамед Т. Бауржан и дух евразийства // Республика 2000. – 2001. – 3 мая. – С. 13.
963. Жалмухамед Т. Бауржан и дух евразийства // Юрид. газета. – 2009. – 2 сент. – С. 3.
964. Жалмухамед Т. Соленая Звезда Баурджана: [О нем] // Новое поколение. – 2001. – 19 янв. – С. 8.
965. Жолдасбеков М. «Он был и остается великим сыном своего народа» / Беседа с ректором Евразийского университета им. Гумилева М. Жолдасбековым; записал С. Галымов // Вечерняя Астана. – 2000. – 7 нояб.
966. Жуманбетова М. В дивизии Момышулы // Актюб. вестник. – 2010. – 22 апр. – С. 12.
967. Заветы полководца: [88 лет исполняется со дня рождения Героя Советского Союза Б.Момышулы] / Подготовил Л.Арынов // Воин Казахстана. – 1998. – 18 дек. – С. 5.
968. Золотова Л. О Бауржане Момыш-улы // Простор. – 2002. – № 7. – С. 124-125.
969. Ибраев Н. Человек, ставший легендой: [К 60-летию со дня рождения Б.Момышулы] // Степной маяк. – 1970. – 24 дек.
970. Игнатова Е. Легендарный батыр [Текст]: в Казахском ТЮЗе имени Г. Мусрепова прошел вечер памяти, посвященный 95-летию Героя Советского Союза Баурджана Момышулы // Столичная жизнь. – 2006. – 9 февр.
971. Из глубины веков до наших дней: [Подведены итоги общ. акций «Человек тысячелетия» «Человек века». Планируется создать монумент, на котором будут воссозданы образы этих людей] // Казахстан. правда. – 2000. – 8 дек.
972. Имена казахстанцев – истинных офицеров: [О Бауржане Момышулы] // Воин Казахстана. – 1998. – 23 янв.
973. Исаев С. Бахытжан, сын Баурджана: [Беседа с писателем Бахытжаном Момышулы об его отце] // Веч. Алматы. – 2005. – 17 марта. – С. 4.

974. Исаев С. Народ его знает, народ его любит: [Беседа с координатором Фонда Толе би и программы «Творческое наследие Б.Момышулы и актуальные проблемы страны» О.Масатбаевым] // Веч. Алматы. – 2006. – 18 июля. – С. 4-5.
975. Исакова М. Восхождение к отцу: [Беседа с сыном легендарного героя Советского Союза Бауржана Момышулы Бахытжаном] // Начнем с понедельника. – 2006. – 5-11 мая (№ 17). – С. 19.
976. Исиналиев М.И. Бауржан Момышулы // Тандамалы = Избранное. – Алматы: Арыс, 2007. – Т. 1. – С. 35-41.
977. Исиналиев М.И. Бауржан Момыш-улы человек легенда // Новое поколение. – 1996. – 9-16 мая. – С. 4.
978. Исмагулов Н. Московская школа будет названа в честь героя Советского Союза Бауржана Момышулы // Знамя труда. – 2010. – 18 февр. – С. 1.
979. Кадыров Б. Писателю-воину посвящается // Казахстан. правда. – 2010. – 6 мая. – С. 5.
980. Казахпаев К. Трава забвения: Нужны ли казахам общенациональные герои? // Политика. – 2007. – 14 июня. – С. 7.
981. Калымбетова Н., Мансурова Г. Изучение темы «Гражданин и полководец Бауржан Момышулы» на занятиях русского языка как средство воспитания патриотизма и интернационализма // Ғылымның шығып шыңына. Түрік халықтары әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні және ертеңі»: Халықаралық ғылыми-теор. конф. материалдары. – Тараз: Сенім, 2006. – С. 227-228.
982. Канафина Ж. Нераскрытые тайны жизни героя // Караван. – 2010. – 25 июня. – С. 35.
983. Каратаев Т. Батыр пишет книги: [Творчество Б.Момыш-улы] // Мировоззрение и мастерство. – Алма-Ата. – 1965. – С. 415-432.
984. Каримбаев С. Незабываемые рассказы Бауке: [24 декабря – день рождения легендарного Бауржана Момышулы – писателя, Героя Советского Союза] // Знамя труда. – 1997. – 24 дек.
985. Каримбаев С. Незаживающие раны батыра: [О Герое Сов. Союза, писателе Б.Момыш-улы] // Знамя труда. – 1997. – 9 мая.
986. Касыбаева А. Народный герой // Индустриальная Караганда. – 2000. – 16 дек. – С. 13.
987. Касымов А. Уроки Бауржана // Лит. газета Казахстана. – 2007. – 8 мая (№ 5). – С. 1-3-4.
988. Кешин К. Наш вечный караул: [О докум. повести А.Кривицкого «Подмосковный караул» о подвиге 28 героев-панфиловцев] // Казахстан. правда. – 2005. – 17 нояб. – С. 5.
989. Козыбаев М. Баурджан Момыш-улы: признание подвига // Простор. – 2000. – №4. – 57-61.

990. Колесникова М. Бауржан Момышулы: «Я прошел хорошую школу...» // Воин Казахстана. – 1995. – 10 марта.
991. Коновалов А. Казахстанцы на полях сражений: в годы Великой Отеч. Войны // Сарбаз. – 2010. – 7 мая. – С. 2.
992. Косенко П. Герои и проблемы молодых прозаиков: [Момыш-улы Б., Джаганова А., Сундетов М.] // Иртыш. – 1973. – 29 мая.
993. Кошенова Р. Восхождение к Бауржану // Русский язык и литература в казахской школе. – 2001. – № 3. – С. 175-181.
994. Кривицкий А. Военные записи полковника Б.Момыш-улы // Казахстан. правда. – 1994. – 12 марта.
995. Кузнецова Е. Гордо смотрит на город герой // Казахстан. правда. – 2008. – 3 июля. – С. 3.
996. Кузьмин Н. Москва помнит Бауке: [О Б.Момыш-улы в годы ВОВ. Битва под Москвой] // Бірлік. – 1996. – №. 11-12. – С. 2-3.
997. Кукушкин Ю. Спасибо солдатам мира: [Очерк о полковнике в отставке, писателе Б.Момыш-улы] // Казахстан. правда. – 1981. – 5 дек.
998. Кулакпаева Д. Вспомнить героя // Веч. Астана. – 2010. – 20 апр. – С. 2-11.
999. Кулакпаева Д. Негасимая звезда Бауыржана // Веч.Астана. – 2010. – 27 апр. – С. 7.
1000. Кульбаев Т. Легендарный Бауыржан: [В подмосковном г.Дубосеково, защищенном от фашизма воинами Панфиловской дивизии, воздвигнут памятник герою Казахстана Бауыржану Момышулы, который открыл Президент РК. Н.Назарбаев в рамках празднования 60-летия Победы в Великой Отечественной войне] // Юридическая газета. – 2005. – 19 мая – С. 4.
1001. Ладин А. В Казахстане чтят героев: [Постановлением правительства полку гражданской обороны присвоено имя Героя Сов. Союза Б.Момыш-улы] // Красная Звезда. – 1996. – 10 февр.
1002. Ладин А. Личное дело: [Новые подробности из биографии Героя Сов. Союза Б.Момышулы] // Юрид. газета. – 2000. – 29 нояб. – С. 4.
1003. Лебедев В. Герою поколений // Казахстан. правда. – 2007 – 2 нояб. – С. 1.
1004. Лебедев В. Памятник Бауыржану Момышулы: [В селе, назван. именем Б.Момышулы Жамбыл. обл., открыт бюст Бауке, в центре Тараза – памятник нар. герою] // Казахстан. правда. – 2000. – 19 окт.
1005. Лушникова Н.А. Два крыла одной души / Записала Н.Валуйская // Лит. газета Казахстана. – 2007. – 20 нояб. (№ 22) – С. 1-2.
1006. Мазур В. Гвардии подполковник Кулжабаев: [Наследники боевой славы панфиловцев] // Знамя труда. – 2008. – 6 мая. – С. 3.

1007. Майбалаева А. У истоков таланта: [К 95-летию Б.Момышулы] // Знамя труда. – 2005. – 3 дек. – С. 4.
1008. Малеев С. Он не пил за товарища Сталина: не удобная правда о последнем Герое Советского Союза // Литер. – 2010. – 20 мая. – С. 10.
1009. Мамбетказиев Х. Памятные встречи: [О встречах авт. с Б.Момыш-улы] // На страже. – 1995. – 21 янв. – С. 7.; 28 янв. – С. 7.
1010. Масатбаев О. Наследие Бауыржана Момышулы // Казахстан. правда. – 2009. – 30 июня. – С. 10.
1011. Масатбаев О. Путеводная звезда Бауыржана / Беседу вел А.Журекбаев // Веч. Алматы. – 2007. – 28 апр. – С. 3.
1012. Масатбаев О. Родник демократии, или Несколько слов о казахстанском патриотизме: [Б.Момышулы] // Веч. Алматы. – 1999. – 11 июня. – С. 2.
1013. Масатбаев О. Талант быть патриотом: [Об авторе Гос. флага респ., герба г.Алматы и памятнику Б.Момыш-улы Ш.О.Ниязбекове] // Казахстан. правда. – 1998. – 24 окт.
1014. Масатбаев О.Ж. Слово о настоящем человеке // Литер. – 2009. – 11 июня. – С. 11.
1015. Матенов М. Конференция на Родине героя // Знамя труда. – 2010. – 1 апр. – С. 1.
1016. Мельник Л. Увековечить наследие Акментя // Знамя труда. – 2010. – 20 марта. – С. 5.
1017. Момынкул Б. Бауыржан Момышулы: «Горькое счастье быть народным героем» // Знамя труда. – 2010. – 20 февр. – С. 5.
1018. Момынкул Б. Бауыржан Момышулы: «Когда умру, стану хорошим Бауыржаном»: [К 65-летию Великой Победы] // Знамя труда. – 2010. – 27 февр. – С. 6.
1019. Момынкул Б. Бауыржан Момышулы: «Под тяжестью правды...» // Веч. Астана. – 2010. – 22 апр. – С. 6-7.
1020. Момынкул Б. Новая книга о герое: [К столетию со дня рождения Бауыржана Момышулы] // Знамя труда. – 2010. – 23 янв. – С. 1.
1021. Момынкул Б. Под тяжестью правды... // Знамя труда. – 2010. – 6 марта. – С. 5.
1022. Момынкул Б. Правда, пришедшая через годы // Знамя труда. – 2010. – 24 апр. – С. 4.
1023. Момынкулов Б. Открыт музей Б.Момышулы: [в Жуалинском р-не Жамбылской области] // Знамя труда. – 1995. – 9 мая.
1024. Момынкулова А. Легенда и реальность: [С международного конгресса, посвященного 85-летию Б. Момышулы] // Знамя труда. – 1996. – 13 янв.
1025. Момыш-улы Бахытжан «Иди дорогой народа – не заблудишься»: [О военном и литературном наследии Бауржана Момыш-улы рассказывает его

сын] / Записал Г.Кругляков] // Казахстан. правда. Меценат. – 1996. – 20 июня: Воин Казахстана. 1996. – 2 июля.

1026. Момыш-улы Бахытжан. Бауржан Момыш-улы: «В мирном и теплом доме расцветает душа»: [Воспоминания об отце, Герое Сов. Союза Б.Момыш-улы, размышления о патриотизме] // Отан. – 1999. – № 1. – С. 28.

1027. Момыш-улы Бахытжан. Во имя отца. – Алматы: Онер, 2001. – 264 с.

1028. Момыш-улы Бахытжан. Гори, гори, моя Звезда!: [Интервью с сыном легендар. каз. полководца и писателя Баурджана Момыш-улы о судьбе героя] / Записала Л.Енисеева] // Аргументы и факты. Казахстан. – 1997. – № 19. – май. – С. 4.

1029. Момыш-улы Бахытжан. Ночные разговоры: [Об отце, писателе, воине. 70 лет со дня рождения] // Веч. Алма-Ата. – 1980. – 20 дек.

1030. Момыш-улы Бахытжан. Он искал гармонию, а его называли неистовым...: [Воспоминание о Бауыржане Момышулы] / Записала А.Газизова // Труд. – 2005. – 31 марта – 4 апреля. – С. 11-19. Астана. – 2005. – № 4. – С. 40-43.

1031. Момыш-улы Бахытжан. Памяти отцов: [О памятнике Герою Совет. Союза Б.Момышулы] // SHANAR – Культура. – 2005. – №– 95. – С. 56-59.

1032. Момыш-улы Бахытжан. Свет в окне. Слово об отце: [К 70-летию Б.Момыш-улы] // Ленинская смена. – 1980. – 24 дек.

1033. Момыш-улы Бахытжан. Сказ об отцах: [О Б.Момышулы] // Біз – Мы. – 2000. – 26 дек. – С. 8.

1034. Момыш-улы Е. Погоны чести: [К 85-летию Баурджана Момыш-улы] // На страже. – 1995. – 21 дек.

1035. Москва помнит Героя // Страна и мир. – 2010. – 25 янв. – С. 1.

1036. Московская общеобразовательная школа будет названа именем Бауыржана Момышулы: [Великой победе – 65!] // Огни Алатау. – 2010. – 23 янв. (№ 10). – С. 1.

1037. Муканов С. Невыдуманные сюжеты // Нива. – 2008. – № 7. – С. 169-180.

1038. Муртаза Ш. Истории от Шерхана Муртазы: [Изв. писатель и журналист о некоторых историях из своей жизни] / Записала Г.Шимырбаева // Казахстан. правда. – 1997. – 1 авг.

1039. Муртазаев Ш. Взрыв: [Роман] / Пер. с каз. Б.Момыш-улы // Простор. – 1976. – № 1. – С. 26-28; № 2. – С. 54-94.

1040. Муртазаев Ш. Война без выстрелов: [Повесть] / Пер. с каз. Б.Момыш-улы // Простор. – 1969. – № 8. – С. 52-90.

1041. Муртазаев Ш. Молнии безоблачных дней: [Повесть] / Пер. с каз. Б.Момыш-улы // Простор. – 1966. – № 2. – С. 3-21.

1042. Муртазаев Ш. Песня цикады: [Рассказ] / Пер. с каз. Б.Момыш-улы // Ленинская смена. – 1973. – 16 мая.

1043. Муртазаев Ш. Юрта в степи: [Рассказ] / Пер. с каз. Б.Момыш-улы // Ленинская смена. – 1970. – 19 дек.
1044. Муртазаев Шерхан. Черное ожерелье: [Роман, рассказы] / Пер.с каз. Б.Момыш-улы. – М.: Сов.писатель, 1977. – С. 300.
1045. Муртазаев Шерхан. Черное ожерелье: [Роман, рассказы] / Пер.с каз. Б.Момыш-улы. – М.: Сов.писатель, 1979. – 288 с.
1046. Мусабаева А. Неистовый Бауыржан // Юрид. газета. – 2008. – 9 мая. – С. 8.
1047. Муханбеткалиев Х. Бауыржан Момышулы о развитии оперативного искусства // Ориентир. – 2004. – № 3. – С. 41-44.
1048. Муханбеткалиев Х. Взгляды Бауыржана Момышулы на стратегию и военное строительство Казахстана // Ориентир. – 2004. – №1. – С. 22-26.
1049. Муханбеткалиев Х. Методологический анализ наследия Б.Момыш-улы в системе подготовки и обучения кадров // Ориентир. – 2005. – № 3. – С. 37-40.
1050. Муханбеткалиев Х. Страницы боевого пути легендарного батыра: [О Бауржане Момышулы] // Ориентир. – 2005. – № 4. – С. 23-28.
1051. Муханбеткалиев Х.С. Воспитание казахстанского патриотизма – основа духовного потенциала: [К 95-летию со дня рождения Героя Сов. Союза полковника Б.Момышулы] // Вестн. КазНУ. Сер. истор. – 2005. – № 3 – С. 116-119.
1052. Муханбеткалиев Х.С. Подготовка наступательного боя и первые успехи полка Бауыржана Момышулы в «Снежном походе»: [К 95-летию со дня рождения Героя Сов. Союза полковника Б.Момышулы] // Вестн. КазНУ. Сер. истор. – 2005. – № 3 – С. 112-115.
1053. Муханбеткалиев Х.С. Становление национального героя Бауыржана Момышулы в оборонительных боях под Москвой: [К 95-летию со дня рождения Героя Сов. Союза Б.Момышулы] // Вестн. КазНУ. Сер. истор. – 2005. – № 2. – С. 125-129.
1054. Муханбеткалиев Х.С. Страницы боевого пути батыра: [Ко дню рождения легендарного батыра, Героя Советского Союза Бауыржана Момышулы] // Алғашқы әскери дайындық өмір қауіпсіздігі негіздері = Начальная военная подготовка основы безопасности жизнедеятельности. – 2006. – № 1. – С. 16-22. – Библиогр.: 14 назв.
1055. Мухтарова Т. Легендарный батыр Казахстана: [К 100-летию Бауыржана Момышулы] // Огни Алатау. – 2010. – 8 мая (№ 55). – С. 2.
1056. Мусаева Н. Нравственные уроки писателя-воина: [Б. Момышулы. как участник Великой Отечественной войны и писатель: К 95-летию со дня рождения Героя Советского Союза полковника Б.Момышулы] // Мысль. – 2005. – № 8. – С. 68-70.

1057. Мырзахметулы М. Основоположник военной литературы тюркских народов: [К 95-летию со дня рожд. Б.Момышулы] // Знамя труда. – 2005. – 24 дек. – С. 3.
1058. Назарова С. Звезда Баурджана // Рандеву. – 2008. – № 6. – С. 48-55.
1059. Национальный герой: [Междунар. фонд Аблай-хана, Каз. Общ-во охраны памятников истории и культуры и фонд «Алтын Адам» выявили десятку выдающихся деятелей века и десятку тысячелетия] // Огонек – Казахстан. – 1999-2000. – № 4. – С. 14-15.
1060. Никаноров Б. Ночь на КП «Момышулы» // Вечерний Алматы. – 2000. – 29 нояб. – С. 4.
1061. Никаноров Б. Он и сегодня в строю: [О нар. Герое Б.Момышулы] // Воин Казахстана. – 2000. – 22 дек. – С. 4.
1062. 1062. Нохрабекова З. «Вся жизнь твоя – подвиг, имя – легенда»: [К 95-летию со дня рожд. Б.Момышулы.: С научно – практической конференции] // Знамя труда. – 2005. – 24 дек. – С. 3.
1063. Ноян А. Герои минувших дней: [О Героях Сов. Союза] // Известия. – 2002. – 8 мая. – С. 9.
1064. Нурғалимов С. Рассказ о Баурджане // Целиногр. правда. – 1985. – 4 янв.
1065. Нурғалимов С. Три встречи: [Воспоминания о встречах с Б.Момышулы] // Знамя труда. – 1983. – 10-13 сент.
1066. Нурғалимов С. Человек из легенды: [О трех встречах с писателем, участникам Отеч. войны, Б.Момыш-улы] // Огни Алатау. – 1984. – 9 мая.
1067. Нуршаихов А. Истина и легенда: [Роман-диалог о Б.Момыш-улы]. – М: Сов.писатель, 1980. – 319 с.
1068. Нуршаихов А. Несколько часов с Баурджаном Момыш-улы // Простор. – 1975. – № 4. – С. 74-85.
1069. Нысаналин А. Рядом с нами: О казахстанском писателе Б.Момыш-улы // Ленинская смена. – 1976. – 22 дек.
1070. О праздновании 90-летия со дня рождения Бауыржана Момышулы: [Постановление Правительства РК от 10 окт. 2000г.] // Собрание актов Президента и Правительства РК. – 2000. – № 42. – С. 66.
1071. Ойшиев Б. Наследие Бауке – школа жизни // Знамя труда. – 2010. – 20 апр. – С. 3.
1072. Омаров А. Благословение батыра // Юрид. газета. – 2009. – 4 нояб. – С. 5.
1073. Омаров И. Бауыржан Момышулы как писатель // История Казахстана: преподавание в школе. – 2003. – № 5. – С. 22.
1074. Омарова А. Великий герой высокой чести // Знамя труда. – 2010. – 13 марта. – С. 3.

1075. Омирбеков Ж. Писатель и воин: Б.Момыш-улы – 60 лет // Казахстан. правда. – 1971. – 20 февр.
1076. Оразбай-кызы Т. Общение с духом героя Бауыржана: [Стихи] // Простор. – 2002. – № 3. – С. 111.
1077. Оразбекова Ф. «Познал я в жизни радость и горе, и часто был на роковой черте»: [О поэт. даровании Б.Момышулы] // Мысль. – 2000. – № 12. – С. 70.
1078. Оразбекова Ф. Сценическая жизнь Бауыржана Момышулы // Знамя труда. – 2006. – 17 июня. – С. 8.
1079. Оразбекова Ф., Шауханов А. Бауыржан Момыш-улы и панфиловцы: [Историко-литературная викторина] // История Казахстана: преподавание в школах, и вузах. – 2005. – № 5. – С. 39-42.
1080. Оразбекова Ф., Шауханов А. «Мой полк был моей академией»: [24 декабря – день рождения Бауыржана Момышулы] // Знамя труда. – 2009. – 24 дек. – С. 3.
1081. Оразбекова Ф., Шауханов А. Абай и Пушкин в восприятии Бауыржана Момышулы // История Казахстана: препод. в шк. и вузах. – 2006. – № 12. – С. 70-73.
1082. Оразбекова Ф., Шауханов А. Военная искусство Бауыржана Момышулы // Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 9-14.
1083. Оразбекова Ф., Шауханов А. Высказывания А.Нуршаихова о Бауыржане Момышулы // Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 50-52.
1084. Оразбекова Ф., Шауханов А. Высказывания известных людей // Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 37-49.
1085. Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 53-68.
1086. Оразбекова Ф., Шауханов А. Мудрые мысли Бауыржана Момышулы // Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 69-74.
1087. Оразбекова Ф., Шауханов А. О воспитании // Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 93-95.
1088. Оразбекова Ф., Шауханов А. О чести, долге героизме // Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 90-93.

1089. Оразбекова Ф., Шауханов А. Об обычаях и традициях // Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 95-96.
1090. Оразбекова Ф., Шауханов А. Цитаты о генерале Панфилове // Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 75-77.
1091. Оразбекова Ф., Шауханов А. Цитаты о Родине, дружбе народов, патриотизме // Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 88-90.
1092. Оразбекова Ф., Шауханов А. Цитаты о языках и литературе // Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 96-103.
1093. Оразбекова Ф., Шауханов А. Цитаты об искусстве и образовании // Оразбекова Ф., Шауханов А. Глубокий след Тулпара: Бауыржан Момышулы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – С. 103-105.
1094. Ормантайтеги А. Он любим всеми: Бауке родился и вырос на нашей Земле: [О Б. Момышулы. о строительстве музея на его родине] // Знамя труда. – 1995. – 4 февр.
1095. Оршабеков К. Помнит Москва легендарного батыра: К 100-летию со дня рождения Бауыржана Момышулы // Знамя труда. – 2010. – 11 февр. – С. 1.
1096. Оршабеков К. Улицы наших героев // Республика. KZ. – 2010. – 9 мая. – С. 5.
1097. Орынханова Г.А. Конфликт и характер в военной прозе Б. Момышулы. – Алматы. 1999. – 101 с.
1098. Памятник Бауыржану Момышулы: [в селе, названном именем Б.Момышулы, в Жамбылской области, открыт бюст Бауке. в центре Тараза – памятник народному герою] // Казахстан. правда. – 2000. – 19 окт.
1099. Перфильева Ю. Непогасшая жизнь: [Ко дню рождения Бауржана Момышулы] // История Казахстана в школе и ВУЗах. – 2002. – № 12. – С. 12.
1100. Петрова В. Разговор с потомками: [О Герое Сов. Союза Б.Момышулы в кн. Д.Снегина «Открытый всем»] // Сев. Казахстан. – 2002. – 11 окт. – С. 8.
1101. Петровская В. Ради Отчизны иди в огонь – не сгоришь: [95-летие Бауыржана Момышулы] // Известия. – 2006. – 9 февр. – С. 8.
1102. Петрушель О. Родина для меня – святыня: из творческого наследия Б. Момышулы: [бауржановские чтения] // Вечерний Алматы. – 2004. – 21 февр.
1103. Подведены итоги Республиканского конкурса на проект памятника воину, писателю и философу Б.Момышулы в Таразе: [Краткое сообщение] // Казахстан. правда. – 2000. – 5 авг.

1104. Прилепкин С. Наследие Бауржана Момышулы в свете актуальных проблем оборонной безопасности Отечества имеет большое значение // Воин Казахстана. – 2000. – 26 дек. – С. 5.

1105. Русский писатель о поступке Б.Момыш-улы: «Впечатляющий жест человека Востока!»: [Отрывок из книги Вадима Кожинова «Россия. Век XX (1939-1964). Опыт беспристрастного исследования»] // Мегаполис – 2003. – 2 окт. – С. 1.

1106. Рысдаулет М. Памятник великому сыну казахского народа Бауыржану Момышулы // Знамя труда. – 2008. – 17 июня. – С. 2.

1107. Сабралиева А. От Ахмета Яссауи до наших дней: [Названы «Человек тысячелетия» и «Человек века»] // Дружные ребята – 1999. – 7 нояб. – С. 5.

1108. Саввин И. Слова, в бою рожденные: [О Б.Момыш-улы – воине писателе] // Агитатор Казахстана. – 1975. – № 8. – 20 февр.

1109. Сайлаубекулы Ш. Народный батыр: [24 декабря – день рождения Бауржана Момышулы] // Знамя труда. – 1996. – 25 дек.

1110. Самый главный герой // Кумисбаев Ш. Они были первыми. – Алматы: Кітап, 2007. – С. 246-249.

1111. Сарсекеев К. Золотые минуты встреч: [О Бауржане Момышулы] // Нива. – 2003. – № 3. – С. 123-130.

1112. Сатаев С. Бауыржан и величие языка // Огни Алатау. – 2010. – 13 мая (№ 56). – С. 2.

1113. Сексембаева М. Он искал гармонию, а его называли неистовым..: [Сын Героя Сов. Союза Бахытжан об отце Бауыржане Момышулы] // Страна и мир. – 2005. – 12 авг. (№ 32). – С. 12.

1114. Сексенбаев Б. Две встречи с Бауыржаном Момышулы // Иртыш. – 1994. – 26 нояб.

1115. Серикбаев К. Бауыржан Момышулы (1910-1984 г.г.) // Образование. – 2008. – № 6. – С. 101-104.

1116. Серикбаев К. Две встречи с Бауке: [Из воспоминаний о Б.Момыш-улы] // Казахстан. правда. – 1991. – 9 мая – С. 2. Воин Казахстана. – 2005. – 15 апр. (№ 15). – С. 3,4. – Продол. в № 16.

1117. Серикбаев К. Имя его – символ мужества! Гордость народа! // Тасжарған. – 2008. – 7 мая (№ 17). – С. 12-13.

1118. Серикбаев К. Незабываемые встречи с Бауке // Бүркіт. – 2007. – № 2. – С. 28-29.

1119. Серикбаев К. Он был настоящим полководцем: [О боевом опыте Б.Момыш-улы. К 90-летию Героя] // Казахстан. правда. – 2000. – 12 дек. – С. 5.

1120. Серикбаев К. Развитие тактики общевойскового боя в трудах Бауржана Момышулы // Ориентир. – 2004. – № 1. – С. 13-18.

1121. Серикбаев К.С. Баурджан Момыш-улы в моей жизни / Ред. А.Р. Жагипарова. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 80 с.
1122. Сериккалиев З. Золотая эмблема: [Бауыржан Момышулы – писатель] // З. Сериккалиев. Золотая эмблема: Критика, размышления / Пер. с каз. – Алматы, 2005. – С. 154-161.
1123. Смаилов К. «Батыр»: [О фильме о герое Сов. Союза Б.Момышулы] // Известия. – 2001. – 14 дек. – С. 9.
1124. Снегин Д. Бауыржан – друг Дмитрия: [Беседа с близким фронтовым другом Б.Момышулы] / Записан М.Калдыбай // Огни Алатау. – 2000. – 12 авг. – С. 8.
1125. Снегин Д. Воин и писатель: [К 50-тию Б.Момыш-улы] // Простор. – 1960. – № 12. – С. 141-145.
1126. Снегин Д. Герои книги пишут книгу: Момыш-улы и его творчество // Красная звезда. – 1961. – 21 февр.
1127. Снегин Д. Мой боевой побратим: Б.Момыш-улы – 60 лет // Ленинская смена. – 1971. – 4 февр.
1128. Снегин Д. Нас подружила война: К 85-летию Баурджана Момыш-улы // На страже. – 1995. – 21 дек.
1129. Снегин Д. Обратная сторона медали: [Воспоминания о Героях Советского Союза Б. Момышулы и А. Молдагуловой] / Записал А. Грибанов // Аргументы и факты. – 2000. – май. – № 19. – Приложение (Казахстан). – С.3.
1130. Снегин Д. Открытый всем: [Воспоминания Д.Снегина о его беседах с Баурджаном Момыш-улы] / Записала Ш.Нурпеисова // Таң-Шолпан. – 2001. – № 1. – С. 195-205; № 2. – С. 16.
1131. Снегин Дмитрий Федорович. Наш Баурджан. – Алматы: Жазушы, 2002. – 104 с.
1132. Снегин Дмитрий Федорович. Открытый всем. Арысым еді-ау Бауыржан. – Алматы: Қазақстан, 2002. – 224 с.
1133. Старикова Ю. О славном батыре замолвили слово: [В Алматы отметили 95-летие Бауыржана Момышулы] // Литер. – 2006. – 7 фев. – С. 1,3.
1134. Сугирбаева М. Неистовый Бауыржан // Страна и мир. – 2009. – 11 мая (№ 18 / 19). – С. 13.
1135. Сулейманов М. Бауржан и дух евразийства: [Беседа с публицистом о воспитании патриотизма, духовности, нравственности Б.Момышулы] / Записал Т.Жалмухамед // Жизнь (Казахстан). – 2003. – № 5. – С. 42.
1136. Сулейманов М. Доброе и вечное от Бауржана: [Беседа с публицистом о Б.Момышулы] // Юридическая газета. – 2004. – 27 фев. – С. 4.
1137. Сулейманов Мухамет-Халель. Честь дороже жизни: Литературно-музыкальная композиция для публицистического спектакля, посвященного 90-летию со дня рождения Бауржана Момышулы. – Алматы, 2000. – 45 с.

1138. Тажутов А. От судьбы не уйдешь // Мегаполис. – 2003. – 2 окт. – С. 2.
1139. Таттибеков К. Жизнь-подвиг Бауржана: [Момышулы] // Знамя труда. – 2003. – 26 июля. – С. 4.
1140. Толганбаев А. Он был настоящим полководцем: О мастере организации и ведения боя – Б.Момышулы // Финансы Казахстана. – 2001. – № 1. – С. 82.
1141. Толстунов Ф. Гвардии полковникам: К 70-летию со дня рождения Б.Момыш-улы // Знамя труда. – 1980. – 24 дек.
1142. Тольтаев А. Памятные встречи // Знамя труда. – 2010. – 20 апр. – С. 3.
1143. Торопова Е. И. полководец, и математик: [Прославлен. полководец ВОВ Бауржан Момышулы до войны работал в «Промстройбанке», ныне «ТуранАлем»] // Казахстан. правда. – 2006. – 11 мая. – С. 6.
1144. Торопова Е. Свинцовые слезы Бауржана Момышулы [Текст]: [он мог стать в мирной жизни финансистом, но ему помешала война, но и на поле брани он оказался талантливейшим полководцем] // Аргументы и факты. – 2006. – № 20. – Май. – Приложение (Казахстан). – С. 16.
1145. Трефилов А. Писатель-воин: [К 70-летию со дня рождения Б.Момыш-улы] // Южный Казахстан. – 1980. – 24 дек.
1146. Туkenова С.С. Педагогическая мысль Казахстана в годы советской власти // Туkenова С.С. Педагогика: Хрестоматийный сборник. – Караганды: Болашақ – Баспа, 2006. – С. 61-95.
1147. Туниянц Л.Ф. «Когда-нибудь после войны...»: [К 95-летию со дня рождения Б. Момыш-улы] // Рус. язык и лит. в каз. школе. – 2005. – № 6. – С. 11-14.
1148. Турлыбаев Е. Человек без фамилии, ставший легендой // Рудный Алтай (г. Усть-Каменогрск). – 2000. – 16 дек. – С.3.
1149. Турсынкулов К. Дружбе народов нет альтернативы: [Беседа с секретарем Союза писателей Казахстана об установлении в Москве памятника Момышулы] // Вечерний Алматы. – 2002. – 9 мая. – С. 2.
1150. Турусов Е. Незабываемые встречи: // Южный Казахстан (г.Шымкент). – 2000. – 22 дек. – С. 7.
1151. Фатихов А. Воин и писатель: [К 50-летию со дня рождения Б.Момыш-улы] // Приуральская правда. – 1961. – 17 февр.
1152. Фоминская А. Миллион роз Герою: [Музей прославлен. полководца и и воина, писателя Бауржана Момышулы] // Казахстан. правда. – 2003. – 30 авг.(№ 251-252). – С. 4.
1153. Фоминская Л. Москва помнит Бауржана: [О юбилейном вечере, посвященном Герою Советского Союза, народному писателю Б. Момышулы в Москве] // Знамя труда. – 2002. – 1 янв. – С.3.
1154. Фоминская Л. Музей писателя и воина: [Восемь лет назад в селе Кайрат Жуалынского рай. Жамбылской обл. открылся Музей Героя Сов. Союза

Бауыржана Момышулы] // Казахстан. правда. – 2003. – 9 апр.(№ 100-101). – С. 5.

1155. Фоминская Л. Памятник Бауке на родной земле // Знамя труда. – 2007. – 25 окт. – С. 1.

1156. Хасанаев М. «Около вас невозможно построить обывательскую жизнь»: [Герой и его женщины. К 90-летию Б.Момышулы] // Воин Казахстана. – 2000. – 15 дек. – С. 8.

1157. Хасанаев М. Непроизнесенные речи: [Из документов личного фонда Б.Момышулы. Фото ком. батальона Панфилов. дивизии ст. лейтенанта Б.Момышулы в окт. 1941г.] // Казахстан. правда. – 2000. – 13 дек. – С. 6, фото.

1158. Хасанаев М. О тебе мне шептали кусты... // Новости недели. – 2002. – 19-25 июня. – С. 21.

1159. Хасанова Г.Т. Бауыржан Момышулы: [Из страницы жизни] // Краеведение. Научно-популярный журнал Павлодарского государственного университета. – 2003. – № 3. – С. 148-152.

1160. Храбрых О. Момышулы – кумир Кастро // Экспресс К. – 2010. – 15 июня. – С. 8.

1161. Храбрых О. Москва, как много в этом слове... // Экспресс К. – 2008. – 9 мая. – С. 21.

1162. Человек удивительной судьбы: [О Б.Момыш-улы] // Казахстан. правда. – 1961. – 24 дек.

1163. Чичикова И. На стыке эпох осознать сопричастность...: [Состоялась общественная акция «Человек тысячелетия» и «Человек века»] // Веч. Алматы. – 1999. – 29 нояб.

1164. Шаваев Ш. Камиля: [Рассказ] / Пер. Б.Момыш-улы // Простор. – 1981. – № 5. – С. 59-65.

1165. Шарыпов А. Воспоминания о комдиве: [Воспоминания бывшего командира стрелкового батальона 9-й Гв. дивизии о командире дивизии Момыш-улы Б.] // Простор. – 1984. – № 8. – С. 153-154.

1166. Шаханов Д. Неизвестное о герое // Казахстан. правда. – 2010. – 19 янв. – С. 2.

1167. Шериязданова К. Уроки героя // Казахстан. правда. – 2010. – 24 апр. – С. 4.

1168. Шимырбаева Г. «Золотое сердце» в сердце Евразии // Казахстан. правда. – 2008. – 2 июля. – С. 4.

1169. Шимырбаева Г. Неистовый гармонию искал...: [К 95-летию Б. Момыш-улы] // Казахстан. правда. – 2005. – 24 дек. – С. 1,3.

1170. Шимырбаева Г. Он искал гармонию, а его называли неистовым...: [К 100-летию Бауыржана Момышулы] // Казахстан. мед. журнал. – 2010. – № 2. – С. 98-102.

1171. Шугабаева Д. Обращаясь к наследию Баурджана: [В Союзе писателей Казахстана прошла первая респ. науч. – практ. конф. «Военнотеоретическое наследие Б Момыш-улы и современность»] // Казахстан. правда. – 1995. – 2 февр.

1172. Шупейкин В. Как алматинцы Москву защищали // Веч. Алматы. – 2008. – 9 окт. – С. 28.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ТУРАЛЫ КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ

1995

1. Зәйтенұлы Қ. Қазақ батырына арналды: [Алматы қ. әкімшілігі мен Б.Момышұлы атындағы Респ.қор ұйымдастырған «Бауыржан Момышұлының әскери-теориялық мұрасы және Қазақстан Республикасы әскери құрылымының проблемалары» атты ғылыми конференция туралы] // Заман-Қазақстан. – 1995. – 27 қаңтар (№35). – 2 б.

2. Меңдеке Ә. Әдеби мұрасымен қатар әскери мұрасын да.: [«Бауыржан Момышұлының әскери – теориялық мұрасы және қазіргі заман» атты ғылыми – теориялық конференция туралы] // Егемен Қазақстан. – 1995. – 7 ақпан.

3. Сиқымбаев С. Ерлікке тағзым: [Ұлы Жеңістің 50 ж. құрметіне орай «Бауыржан Момышұлының әскери-теориялық мұрасы және Қазақстан Республикасы әскери құрылымының проблемалары» атты ғылыми конференция туралы] // Отан Сақшысы. – 1995. – 20 ақпан (№7). – 5 б.

1996

4. Смайылов Ә. Хас батырға бағышталған: [Алматы қ. өткен «Б.Момышұлы: Аңыз және ақиқат. Әскери, әдеби және философиялық мұрасы» атты халықаралық конгресс туралы] // Қазақстан сарбазы. – 1996. – 9 қаңтар.

1998

5. Абраимов Х. Наследие Б. Момышулы: [О прошедшей в АН РК научно-теоретической конференции «Духовное наследие Б. Момышулы и проблемы патриотического воспитания»] // Воин Казахстана. – 1998. – 3 февр.

2003

6. Металиева А.Е., Бодықова А.Қ. Б.Момышұлының ана тілі туралы ой-пікірлері // Жаратылыстану, техникалық, әлеуметтік – гуманитарлық және экономика ғылымдары саласы бойынша білімгерлердің V – ші ғылыми – практикалық конференциясының материалдары: (Тараз, 25.03. – 1.04.2003 ж.). – Тараз, 2003. – 71-73 б.

7. Орда Г. Б. Момышұлы әңгімелеріндегі стильдік, көркемдік ерекшеліктер // Академик Зәки Ахметов және руханият мәселелері: «Академик Зәки Ахметовтің ғылыми мұрасы және қазақ әдебиеттану мәселелері» респ. ғыл.-теор. конф. материалдары, зерттеулер, мақалалар, өлеңдер. – Алматы: 2003. – 231-237 б.

2004

8. Бірмағамбетов Ә.Б. Орыс-қазақ қарым-қатынастарының қалыптасуы және қазақ жері туралы географиялық деректер // Мәдениетаралық қатысым мен қазақ, орыс филологиясының өзекті мәселелері: Қазақстандағы Ресей жылы мен ҚазМемқызПИ-дің 60 жылдық мерейтойына арн. Халықар. ғыл. конф. материалдары (Алматы, 29 – 30 қазан 2004 ж.) // Ред. алқасы: Ш.К.Беркімбаева (бас ред.) т. б.; ҚазМемҚызПИ. – Алматы, 2004. – Т. 1. – 446-449 б.

9. Ғаббасов С. Бауыржан Момышұлы ана тілі мен ұлттық тәрбие туралы // Мәдениетаралық қатысым мен қазақ, орыс филологиясының өзекті мәселелері: Халықаралық ғылыми конф. материалдары. Алматы 2004 ж., 29-30 қазан. – Алматы, 2004. – Т.1. – 125-131 б.

10. Есали А. Бауыржанға айналды: Жақында Ұлттық Ғылым академиясында жауынгер жазушы Б.Момышұлының әскери және әдеби мол мұрасына арналған респ. конференция болып өтті // Қазақстан сарбазы. – 2004. – 27 ақпан (№ 7) – 2 б.

2005

11. Ахмади Ж. Ұлылардың үні: Б.Момышұлының хаттары // Алыптар тобының асылдары: халықаралық ғылыми-теориялық конф. материалдары. 24-25 наурыз, 2005 жыл. – Алматы, 2005. – 95-101 б.

12. Әлібек С.Н. Бауыржан Момышұлы – қазақтың қаһармандық дәстүрінің жалғасы // Мәдени мұра: Қазақтың тарих айту, сақтау дәстүрі және оны жаңғырту жолдары (Қошқарата конференциясының материалдары 2005 ж. 26-мамыр). – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. – 175-181 б.

13. Есимжанов К. Роль наследия Бауржан Момыш-улы в военно-патриотическом воспитание молодежи // Ұлы Жеңіс: сабақтар және тарихи маңызы = Великая Победа: уроки и историческое значение: Аймақтық ғыл. – практ. конф.материалдары = Материалы регион. науч.-практ. конф. – Костанай, 2005. – С. 253-256. – Библиогр.: 8 назв.

14. Нұршайықов Ә. Көрегендік: Бауыржан Момышұлының рухани-адамгершілік, әскери-философиялық мұралары және ел ішінде Отанды сүюге тәрбиелеу мәселелері тақырыбына арнап 2004 ж. 20 ақпанда Ғылым академиясында өткізген ғылыми-практ. конф. сөйлеген сөзі // Алматы ақшамы. – 2005. – 24 желтоқсан (№ 145-146). – 10-11 б.

15. Шералі А.Ә. Ә.Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогындағы Бауыржан бейнесінің сомдалуы // «Жас ғалым» – 2005 атты Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары: (27 – 28 сәуір 2005 ж., Тараз). – Тараз, 2005. – Т. 2, 2-бөлім. – 167-170 б.

2006

16. Ғаббасов Советхан. Бауыржан Момышұлы: ана тілі және ұлттық тәрбие // Ғылымның шығып шыңына. Түркі халықтары әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні, және ертеңі: Халықаралық ғылыми-теор. конф. материалдары. – Тараз: Сенім, 2006. – 92-94 б.

17. Жүнісәлиева С. Бауыржан Момышұлының мақал-мәтел, нақыл сөздерінің пайда болу жағдайлары // Ғылымның шығып шыңына. Түркі халықтары әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні, және ертеңі: Халықаралық ғылыми-теор. конф. материалдары. – Тараз: Сенім, 2006. – 161-163 б.

18. Калымбетова Н., Мансурова Г. Изучение темы «Гражданин и полководец Бауыржан Момышұлы» на занятиях русского языка как средство воспитания патриотизма и интернационализма // Ғылымның шығып шыңына. Түркі халықтары әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні және ертеңі»: Халықаралық ғылыми-теор. конф. материалдары. – Тараз: Сенім, 2006. – 227-228 б.

19. Металиева А. «Москва үшін шайқас» романына айтылған Ой-пікірлер // Ғылымның шығып шыңына. Түркі халықтары әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні, және ертеңі: Халықаралық ғылыми-теор. конф. материалдары. – Тараз: Сенім, 2006. – 215-217 б.

20. Мырза-Ғали Г.И. «Бір хаттың сыры...» // Ғылымның шығып шыңына. Түркі халықтары әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні, және ертеңі: Халықаралық ғылыми-теор. конф. материалдары. – Тараз: Сенім, 2006. – 185-187 б.

21. Оразбаев Қ. Мекемтас Мырзахметұлы – Бауыржантанудың негізін қалаушы // Ғылымның шығып шыңына. Түркі халықтары әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні, және ертеңі: Халықаралық ғылыми-теор. конф. материалдары. – Тараз: Сенім, 2006. – 121-122 б.

2008

22. Ғұсман Ғ.С. Бауыржан Момышұлы публицистикасының тақырыптық ерекшеліктері // Қазіргі кездегі журналистика және журналистік білім беру: идеялар, тұжырымдамалар, жаңа технологиялар: Халықаралық ғыл.-практ. конф. материалдары = Материалы междунар. науч.-практ. конф. (29-30 мая 2008 г.). – Алматы: Қазақ ун-ті, 2008. – 137-141 б.

23. Үсенова А. Ұлттық тәрбие – ұлттық құндылық негізі // Рухани – ғылыми мұра: Респ. ғыл. – теориялық конф. материалдары (7 қараша 2008 ж.) / Бас ред. Ж.Қ.Түймебаев. – Алматы, 2008. – 521-524 б.

2009

24. Тұрғанбаева А. Бауыржан – ұлттық болмысымыздың шамшырағы // «Тәуелсіздіктің тура жолы – білімде» атты колледж білімгерлері мен мектеп

оқушылары, жас ізденушілерге арналған III аймақтық ғылыми-практикалық конференциясының еңбектері / Құраст. Найзабаев Ә.А. – Тараз, 2009. – 150-153 б.

25. Үсенқұлтегі Ә., Исақова А. Бауыржан Момышұлы Т. 29. шығармаларында афоризмдердің қолданылуы // «Тәуелсіздіктің тура жолы – білімде» атты колледж білімгерлері мен мектеп оқушылары, жас ізденушілерге арналған III аймақтық ғылыми-практикалық конференциясының еңбектері / Құраст. Найзабаев Ә.А. – Тараз, 2009. – 44-46 б.

26. Шишкина К., Омарқұлова Л.К. Дархан әжелердің даналығын бойына сіңірген дара тұлғалар // ТМД-дағы жастар жылына арналған жаратылыстану, техникалық, әлеуметтік-гуманитарлық және экономика ғылымдары саласы бойынша білімгерлердің XI ғыл.-практ. конф. материалдары (23 ақпан-2 наурыз 2009 ж.). – Тараз, 2010. – 32-33 б.

2010

27. Ахмет Б. Бауыржан тәлімі – ұлттық тәрбиенің түпқазығы аймақтық конференцияда бұл мәселе жан-жақты талқыланды // Ақ жол. – 2010. – 30 наурыз. – 4 б.

28. Момышұлы Бауыржан. «Шіркін, мен де осы кісідей болсам!» / Әңг. М.Қалдыбай // О.Қ. Жандосов және 1918-1938 жылдардағы Қазақстанның әлеуметтік-мәдени даму ерекшеліктері: ғыл. конф. материалдары (Алматы, 21 мамыр 2009 ж.) / Жауапты ред.: А.Әбдірәсілқызы, Ғ.Тәшімбай. – Алматы, 2010. – 337-347 б.

29. Тәкебаев Қ. Бауыржан батырға арналған конференция өтті // Қазақ. – 2010. – 19-26 ақпан (№ 8-9). – 2 б.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ

1942

1. Біздің адамдар: Әңгіме // Соц. Қазақстан. – 1942. – 26 нояб. – № 280 (6200).– 2 б.

1944

2. Жауынгер тұлғасы. [Очерк] // Майдан. – 1944. – №1.
3. В бою: [О моральных качествах воина в бою] // Казахстан. правда. – 1944. – 26 марта.
4. Духовная пища солдата: [О произведениях сов. писателей в период Отеч. войны] // Комс. правда. – 1944. – 28 июнь.

1946

5. Панфиловцы // Казахстан. правда. – 1946. – 17 нояб.

1951

6. У Панфилова: [Записки Офицера] // Казахстан. – 1951. – № 4. – С. 56-61.

1952

7. Офицердің күнделігі: [Панфилов атындағы 8 гвардиялық дивизия]. – Алматы: Қазмемкөркемәдебас, 1952. – 132 б.

1954

8. История одной ночи. – Москва: Калинин, 1954. – 45 с.

1956

9. Жонарқа (әңгімелер).– Алматы, Жазушы. 1956. – 119 б
10. История одной ночи: Записки офицера. – 2-е изд. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1956. – С. 68.
11. Наша семья. – Москва: Калинин, 1956. – 176 с.

1958

12. Жауынгердің тұлғасы: [Офицердің дәптерінен / Әңгімелер жинағы (Мазм: Жол үстінде. – Соңғы екі кездесу. – Ана әмірі. – Грицконың сағаты. – Бір түннің оқиғасы. – Көктөмпеш)]. – Алматы: Казмемкөркемәдебас, 1958. – 188 б.
13. Офицер ойы: Өлең / Орысш. ауд. Т.Молдағалиев // Лениншіл жас. – 1958. – 7 май.
14. Соңғы екі кездесу: Повесть // Жұлдыз. – 1958. – № 2. – 3-4 б.

15. Сібір: Туған ел: Өлеңдер // Қазақ әдебиеті. – 1958. – 1 авг.
16. Ұстаз: Әңгіме // Қазақ әдебиеті. – 1958. – 21 нояб.
17. Военные рассказы: [Кр. Обзор] // Алма-Атинская правда. – 1958. – 22 янв.
18. За нами Москва (История одной ночи) Записки офицера. Калинин, 1958. – 130 с.
19. За нами Москва: (Записки офицера) // Сов. Казахстан. – 1958. – № 1. – С. 3-45; № 2. – С. 7-37.
20. За нами Москва: Записки офицера. – Алма-Ата: Каз. Гос.издат, 1958. – С. 460.

1959

21. Жон арқа: Әңгіме // Қазақ әдебиеті. – 1959. – 27 февр.
22. Москва үшін шайқас. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1959. – 236 б.
(Мазм: Москва үшін шайқас. – Әңгімелер: Жон арқа. – Ұстаз. – Өлеңдер).
23. Толғау: Өлеңнен үзінді // Қазақ әдебиеті. – 1959. – 8 май.

1960

24. Екі тәулік. Офицер дәптерінен // Жұлдыз. – 1960. – № 1. – 4, 33 б.
25. Кезеңдер: «Москва үшін шайқас» деген кітаптан үзінді // Соц. Қазақстан. – 1960. – 14 авг.
26. Көп тілді әдебиет: Үнді әдебиеті // Қазақ әдебиеті. – 1960. – 29 янв.
27. Москва үшін шайқас // Лениншіл жас. – 1960. – 18, 20, 22, 24, 27, 28 б.
28. Шығармалар. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1960. – 374 б.
29. Боевые будни: (Записки офицера): Напечат. с сокращ. // Простор. – 1960. – № 11. – С. 95-121.
30. За нами Москва. – М.: Московский рабочий, 1960. – 192 с.
31. За нами Москва: Записки офицера. – Алма-Ата: Каз. Гос. издат, 1960. – 456 с.

1961

32. Елдің даңқын ер шығарады // Қазақ әдебиеті. – 1961. – 30 июнь.
33. Майдан. Ұлы Отан соғысы туралы әңгімелер мен очерктер. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1961. – 394 б.
34. Туған ел: Өлең // Лениншіл жас. – 1961. – 16 февр.
35. На переднем крае // Ашхабад. – 1961. – № 6. – С. 30-36.
36. Перед наступлением: Отрывок из кн. «Боевые будни» // Сов.воин. – 1961. – № 24. – С. 17-19.
37. Рабиндранат Тагор – великий сын Индии // Казахстан. правда. – 1961. – 7 мая.

38. С тех пор прошло двадцать лет: Из воспоминаний об Отечественной войне // Простор. – 1961. – № 6. – С. 126-131.

39. Спина: [Рассказ] // Ленинская смена. – 1961. – 16 февр.

1962

40. Музей апа: Өңгіме // Жұлдыз. – 1962. – № 4. – 58-73 б.

41. Ежова рукавица: Рассказ // Простор. – 1962. – № 4. – С. 39-43.

42. За нами Москва: Записки офицера. – Алма-Ата: Каз.Гос.издат, 1962. – 500 с.

1963

43. Боевые будни. – Душанбе, 1963. – С. 131.

44. Генерал Панфилов: Военные мемуары. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1963. – 130 с.

45. За нами Москва: Записки офицера. – Алма-Ата: Каз.Гос. издат, 1963. – 498 с.

46. Первые встречи: [К 70-летию со дня рождения И.В.Панфилова: Воспоминания] // Простор. – 1963. – № 1. – С. 51-54.

1964

47. Куба күнделігі: [Документальды повестен үзінді] // Лениншіл жас. – 1964. – 25-30 янв. – 1, 2, 4, 6, 8 февр.

48. Москва үшін шайқас. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1964. – 404 б.

49. Несколько мыслей о Военно-художественной литературе: [Казахстана] // Простор. – 1964. – № 9. – С. 110-112.

1965

50. Куба әсерлері.Сапарнама. – Алматы, Жазушы, 1965. – 135 б.

51. Төлеген Токтаров. – Алматы: Жазушы, 1965. – 32 б.

52. Ұрпақ алдындағы ұлы парыз:Ұлы жеңіс тойына Қазақстан қаламгерлігінің дайындығы // Қазақ әдебиеті. – 1965. – 19 февр.

1966

53. Біздің генерал. – Алматы: Жазушы, 1966. – 164 б.

54. Жонарқа. [Өңгімелер]. – Алматы: Жазушы, 1966. – 119 б.

55. Генерал Панфилов. – Алма-Ата: Казахстан, 1966. – С. 151.

56. За нами Москва: Записки офицера. – Алма-Ата: Жазушы, 1966. – С. 548.

57. Музей-апа: [Рассказ] / Пер. с каз. Бахытжан Момыш-ұлы // Простор. – 1966. – № 9. – С. 36-46.

1967

58. Көркем аударма – үлкен өнер // Лениншіл жас. – 1967. – 22 март. – 308 б.
59. Генерал Панфилов: [К 75-летию со дня рождения] // Казахстан. правда. – 1967. – 31 дек.
60. Крюковские эпизоды // Подвиг у стен Москвы. – Алма-Ата. – 1967. – С. 27-34.
61. Рядовой старшина: [Рассказ] // Простор. – 1967. – № 2. – С. 2-9.

1968

62. Шығармалар. Том 1. – Алматы: Жазушы, 1968. – 340 б
63. Шығармалар. Том 2. – Алматы: Жазушы, 1968. – 268 б.
64. Я помню их: [Рассказ] // Простор. – 1968. – № 5. – С. 4-13.

1970

65. Ел басына күн туса... [Очерктер жинағы] – Алматы: Қазақстан, 1970. – 319 б.
66. За нами Москва: Записки офицера. – Алма-Ата: Жазушы, 1970. – С. 527.
67. Прошу считать большевиком: [Отр. из повести «История одной ночи»] // Ленинская смена. – 1970. – 28 авг.

1971

68. «Мен – саптағы солдатпын»: [Б.Момышұлының әңгімесі] / Әңгімені жүргізген Н.Оразбеков // Социалистік Қазақстан. – 1971. – 19 сент.
69. Серігім: Өлең // Лениншіл жас. – 1971. – 22 июнь.
70. К винтовке приравняв перо: [Беседа с писателем] / Записал С.Борисов // Ленинская смена. – 1971. – 18 сент.
71. Я помню их. – Алма-Ата: Жазушы, 1971. – С. 136.

1973

72. Генерал Панфилов. – 3-е изд. – Алма-Ата: Казахстан, 1973. – С. 156.

1974

73. Керемет бауырмал болатын: [С.Мұқанов туралы естелік] // Қазақ әдебиеті. – 1974. – 19 апр.
74. Наша семья: [Повести и рассказы]. – Алма-Ата: Жазушы, 1974. – 488 с.

1975

75. Еңіреген ер еді: [М. Ғабдуллиннің туғанына 60 жыл толуына] // Лениншіл жас. – 1975. – 14 нояб.
76. Ұшқан ұя: Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1975. – 384 б.

1977

77. Ардақты Мұхтар аға!: [Бауыржан Момышұлының Әуезовке 18 август 1942 жазған хаты] / Жариялаған Л.Әуезова // Жетісу. – 1977. – 23 сент.

78. Менің әжем / Әңгіме. Бастауыш мектептің оқушыларына арнаған. – Алматы: Жалын, 1977. – 19 б.

1978

79. Избранное в 2-х томах. Том 1. За нами Москва. – Алма-Ата: Жазушы, 1978. – 248 с.

80. Избранное в 2-х томах. Том 2. Наша семья. История одной ночи: [Рассказы]. – Алма-Ата: Жазушы, 1978. – 300 с.

1980

81. Бауыржан Момышұлының толғауы: ән / (Лұқпанов С. – Бауыржан Момышұлы.); орынд. Сұлтанғали Лұқпанов, домбыра // Сұлтанғали Лұқпановтың әндері. – Ташкент: Мелодия, 1980. – 1 беті, 2 ән. – Күйтабақ.

82. Избранное в 2-х томах. – Алма-Ата: Жазушы, 1980 – Т. 1: За нами Москва. – 1980. – 248 с.

83. Избранное в 2-х томах. Том 2. – Алма-Ата: Жазушы, 1980. – 316 с.

1981

84. Адам қайраты: Әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1981. – 208 б.

85. Бессмертие: К 40 – летию подвига панфиловцев // Известия. – 1981. – 15 нояб.

1984

86. Академик Ахмет Жұбанов: [Естелік] / Жазып алған М.Қалдыбаев // Орал өңірі. – 1984. – 12 июнь.

1986

87. Собрание сочинений в двух томах. Том 1. – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – 300 с.

88. Собрание сочинений в двух томах. Т. 2. – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – 298 с.

1988

89. За нами Москва: Записки офицера. – М.: Воениздат, 1988. – 256 с.

1989

90. Азамат: [Қ.Сәтбаевтың туғанына 90 жыл толуына] // Зерде. – 1989. – № 4. – 7-8 б.

91. Бауыржан Момышұлы архивінен: [Жазушының көрнекті қаламгеріміз Ғ.Мүсіреповке жазған хаттары] / Хаттарын журналға даярлап, ұсынған Т.Жұмасейітов // Қазақстан мектебі. – 1989. – № 7. – 69-77 б.

1990

92. Соғыс психологиясы: [1944 ж. 19 – 25 янв. аралығында Алматыда өткізген әңгіме-лекция стенограммасы] / Түпнұсқадан ықшамдап ауд. М.Қазыбеков // Жұлдыз. – 1990. – № 5. – 15-50 б.

93. За нами Москва: Записки офицера. – Алма-Ата: Сөздік – словарь. 1990. – 280 с.

94. Интервью, которого не было // Веч. Алма-Ата. – 1990. – 13 нояб.

95. Психология войны: Книга-хроника: [Сборник] – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – С. 239.

1991

96. Жауынгер дос: [«Соц. Қазақстан» газ. ред. коллективіне. 18 сәуір 1942 ж.] / Өзірлеген Р. Сарғожин // Егемен Қазақстан. – 1991. – 22 маус.

97. Жоғары класс оқушыларына арналған жинақ. – Алматы: Жалын, 1991. – 350 б.

98. За нами Москва: Алма-Ата: Жалын, 1991. – 400 с.

99. Қанмен жазылған кітап: Соғыс психологиясы, Майданнан жазылған хаттар, әңгімелер, мақал-мәтелдер / Құраст. М.Мырзахметов. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 399 б.

100. Сөз баққан халық біз едік: [Ғ.Мүсірепов туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1991. – 13 желт.

101. Ұлағат ұясы: [Совет Одағының Батыры Б.Момышұлымен әңгіме] / Әңгімелескен Т.Иманбеков // Қазақ әдебиеті. – 1991. – 22 ақпан.

1992

102. Баукеңнің айтқандарынан / Газ. ұсынған М.Қалдыбаев // Өркен. – 1992. – 6 маус.

1994

103. Әдебиеттер көрсеткіші / Құраст. Атаулина Л., Теңізбаева С. – Алматы: Қазақстан Респ. Мемл. жасөспірімдер кітапханасы, 1994. – 72 б.

1995

104. Бауыржанның бұйрығы: [Б.Момышұлының Ұлы Отан соғысындағы бұйрығы] // Әділет министрлігінің хабаршысы. – 1995. – № 5. – 38-40 б.

105. Майдан дәптерінен: Мұрағаттан табылған жазбалар / Дайындаған С.Байжан // Жалын. – 1995. – № 5-6. – 79-92 б.

106. Погоны чести: [К 85-летию Баурджана Момыш-ұлы] // На страже. – 1995. – 21 дек.

1996

107. Әскери тәрбие жайында жазбалар // Отан сақшысы. – 1996. – 3 ақпан.

108. Жамбылмен кездесу: [Естелік] // Ұлы жыршы ұлағаты. – Алматы, 1996. – 36-39 б.. Парасат. – 1996. – № 8. – 6 б.

109. Мақал-мәтелдер // Парасат. – 1996. – № 7. – 3 б.; Жетісу. – 1999. – 23 ақпан.

110. Психология войны / Сост. М.Мырзахметов; Ред. А.Р. Жагипарова. – Алматы: Казахстан, 1996. – С. 176.

1997

111. Қазақ тілі туралы // Ақ жол. – 1997. – 9 тамыз.

112. Өтіріктің балын жалап тірі жүргенше, шындықтың уын ішіп өлген артық: (Мақал – мәтелдер) / Әзірлеген Е.Болғанбайұлы // Егемен Қазақстан. – 1997. – 21 тамыз.

1998

113. Достарыма хат: [Хаттар] / Алғы сөзі З.Ижановтікі // Жалын. – 1998. – № 5. – 206-212 б.

114. Соғыс психологиясы // Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы: 2 т. – Алматы: Рауан, 1998. – 215-218 б.

115. За нами Москва: Записки офицера. – Алматы: Сөздік – словарь, 1998. – 272 с.

1999

116. Бауыржан Момышұлының Мұхтар Әуезовке жазған хаты [1942 ж. 11 ноябрьде жазған хаты] // Қазақ әдебиеті. – 1999. – 30 шілде (№ 31). – 7 б.

117. Ғибрат сөз / Газетке ұсынушы З.Темірғалиұлы // Ана тілі. – 1999. – 15 желт.

118. Жас кезімдегі балалық // Қайран Ораз: Ораз Жандосов замандастар көзімен / Құраст.: Ә.Жандосов, Г.Жандосова, Ғ.Тәшімбай. – Алматы, 1999. – 176-177 б.; Нұршайықов Ә. Таңдамалы: 2 т. – Т. 2: Ақиқат пен аңыз. – Алматы, 1980. – 47 б.

119. Қазақ тілі туралы: [1944 ж. Қазақстан КП Орт.Комитетінің хатшысы М.Әбдіхалықовқа жазған хаты] / Дайынд. М.Мырзахметов // Жас Алаш. – 1999. – 19 қазан.; Сарыарқа самалы. – 1998. – 6 тамыз.

120. Өткен күннен бір елес: [Кеңес Одағының батыры генерал-майор И.В.Панфилов туралы] // Қазақстан сарбазы. – 1999. – 12 қаңт.

2000

121. Бауыржан Момышұлының Ілияс Омаровқа жазған хаты: [1968 жылы 21 майда жазған хаты] / ҚР Орт. Мем. мұрағатынан (қор 2066. 306-іс. 83 тізімдеме) алып, газ. ұсынған З.Ижанов // Қазақ әдебиеті. – 2000. – 31 наурыз (№13). – 3 б.

122. Даналар туралы әңгімелер / Құраст. П. Жаманқұлов. – Алматы, 2000. – 134 б.

123. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2000. – Т.1.: Қанмен жазылған кітап: Ұшқан ұя. – 479 б.; Т.2.: Роман, әңгімелер. – 381 б.

124. Ел намысын қорғаған: [Өлең] // Жетісу. – 2000. – 6 мамыр.

125. «Жас едің бет қаратпас қаһарманды...», «Жастықпен ол кезде мен анғармаппын...», К-ға, Ақындықтан не пайда: Толғау: [Өлендер] // Жетісу. – 2000. – 27 қаңт.

126. Признание подвига: [Решение вопр. о восстановлении истор. справедливости в отношении Б.Момышулы] // Простор. – 2000. – № 4. – С. 57-61.

2001

127. Мәлігім: [Кеңес Одағының батыры М.Ғабдуллинге жазылған хат] / Архив қорынан дайындаған Г.Төлегенова // Түркістан. – 2001. – 19 қаңтар.

128. Бауыржан Момышұлының батасы // Қазақ батырлары. – 2001. – қазан.

129. Бәріне тәуба деген абзал: [Жазушы Бауыржан Момышұлымен әңгіме] / Әңгімелескен Н.Әлішева // Жетісу. – 2001. – 23 маус.

130. Наполеон туралы: [Б.Момышұлының ҚР Мемлекеттік мұрағат қорында сақталған хаттарынан] // Заң газеті. – 2001. – 7 мамыр.

131. «Ол тарихтан берерін беріп үлгере алмағанына кешірім сұрап аттанды» [Тарихшы ғалым Е. Бекмаханов туралы] // Егемен Қазақстан. – 2001. – 31 қаңтар.

132. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы. 2001. – Мектеп кітапханасы – Т.1.: Қанмен жазылған кітап; Ұшқан ұя. – 480 б.

2002

133. Ана тілін ардақта: [Өлең] // Ана тілі. – 2002. – 24 қаңтар.

134. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2002. – Т.1.: Қанмен жазылған кітап. Ұшқан ұя. – 480 б., сур.

135. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2002. – Т.2.: Роман, әңгімелер. – 384 б.

136. Отан сүйер ұлан бол!: [Батырдың кейінгі ұрпаққа айтқан ұлағатты ойлары] // Отбасы және балабақша. – 2002. – № 3. – 1-6 б.

2003

137. Бауыржанның батасы // Түркістан. – 2003. – 20 наурыз (№12). – 1 б.

138. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2003. – Т.1.: Қанмен жазылған кітап: Ұшқан ұя: [Әңгіме, стенограмма, повесть]. – 480 б.

139. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2003. – Т.2.: Роман, әңгімелер. – 384 б.

140. Соғыс психологиясы // Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы: 2 т. – Алматы: Рауан, 1998. – 215-218 б.; Тәрбие құралы. – 2003. – № 2. – 49-51 б.

141. Сөз мәйегі: [Ержүрек батыр Б.Момышұлының канатты сөздері жайлы] / Жинаған Ә.Е.Садықов // Ақ желкен. – 2003. – № 9. – 19 б.

142. Ұшқан ұя: Повесть, әңгіме, нақылдар / Құраст. Ақбай Н. – Алматы: Атамұра. 2003. – 239 б. – (Атамұра кітапханасы).

2004

143. Адамзат жолы – ар жолы: Нақыл сөздер // Ақыл – ой антологиясы: Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге шейін / Жинап, құраст. Е.Шаймерденұлы. – Алматы, 2004. – 297-302 б.

144. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2004. – Т.1.: Қанмен жазылған кітап. Ұшқан ұя. – 2004. – 480 б., сур.

2005

145. Адам қайраты: «Өшпес даңқың» жинағынан // Жас қазақ. – 2005. – 6 мамыр.

146. Бауыржанның соғыс тарихында болмаған 27 тактикалық жаңалығы / Әңг. Ж.Молдахметұлы // Айқын. – 2005. – 7 мамыр. – 4 б.

147. Генерал Панфилов: Толғау // Қазақстан тарихы. – 2005. – № 3. – 6-37 б.

148. Домалақ арыз: [Гвардия полковнигі Б.Момышұлымен кезінде болған әңгіме] / Жазып алған М.Қалдыбаев // Парасат. – 2005. – № 4. – 8-9 б.

149. Ұшқан ұя: [Әңгіме, нақылдар]. – Алматы: Санат, 2005. – 224 б.

2006

150. Академик Ахмет Жұбанов / Жазып алған М.Қалдыбаев // Ахмет Жұбанов / Құраст.: Н.С.Кетегенова, А.Қ.Омарова. – Алматы: Өнер, 2006. – 106-110 б.

151. Ақиқат – шындықты талап етеді [Текст]: [Жазушының әлеуметтік-қоғамдық, эстетикалық көзқарастарын айқындайтын пікірлері] / Әзірлеген С. Жұмабек // Ақиқат. – 2006. – № 5. – 37-42 б.

152. Ана тілін ардақта [Текст]: [Өлең] // Қазақстан сарбазы. – 2006. – 17 ақпан.

153. Батырдың нақыл сөздері [Текст]: Халық батыры Б.Момышұлының нақыл сөздері // Алматы ақшамы. – 2006. – 23 ақпан.

154. Баукеңнің белгісіз хаттары [Текст]: Бауыржан Момышұлының сыншы Есмағамбет Ысмайыловқа жазған хаты / Хаттарды әзірлеген А. Мәди // Алматы ақшамы. – 2006. – 5 қаңтар.

155. Қолбасшының күнделігі; Дневник командира / Ред.: Т.Сарыбаев, Б.Нөгербек. – Алматы: Маматай, – 2006. – 84 б.

2007

156. Отан үшін отқа түс – күймейсің! / Әзірлеген С.Жұмабекұлы // Президент және Халық. – 2007. – 20 желтоқсан (№ 51). – 4 б.

157. Сын айтсаң, шын айт, билік айтсаң, біліп айт ! / Дайындаған Г.Бектасова // Түркістан. – 2007. – 8 қараша (№ 45). – 5 б.

2008

158. Көз алдымда – бәріңсің // Қазақ елі. – 2008. – 13 қараша (№ 17-18). – 6-9 б.; 4 желт. – 6-9 б.

159. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. Ұшқан ұя / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, С.Үмбетов т.б.; Құраст. М.Кәтімхан. – Алматы: Өнер, 2008. – 248 б.

160. Көп томдық шығармалар жинағы. 3-том. Москва үшін шайқас / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, С.Үмбетов т.б.; Құраст. М.Кәтімхан; Қазақ тіліне ауд. Т.Иманбеков. – Алматы: Өнер, 2008. – 368 б.

161. Тұлғалық энциклопедиясының сөзтізбесі / Құраст.: М. Мырзахметұлы, Е. Әлімжан, Е. Момышұлы, Жамбыл обл. Әкімиятының ішкі саясат департаменті, «Бауыржан Момышұлы ХХІ ғасыр көгінде ғылыми-зерттеу орталығы». – Тараз, 2008. – 128 б.

162. Ұлылық пен пенделіктің арасы бір адым // Ара. – 2008. – №1. – 10-11 б.; № 2. – 10-11 б.

163. Ұшқан ұя: Роман. – Алматы: Өнер, 2008. – Т.1. – 248 б.

164. Наша семья. Т. 2. – Алматы: Өнер, 2008. – 264 с.

2009

165. Көз алдымда – бәріңсің // Қазақ елі. – 2009. – 18 желт. (21-22). – 6-7, 10-11 б.
166. Көптомдық шығарамалар жинағы Т. 11. Неисчезающий след (3-я книга) / Ред. кол. М. Мырзахметов. Сост.: Б. Момынкүл – Алматы: Өнер, 2009. – 294 с.
167. Көптомдық шығармалар жинағы. 10 том; (2-ші кітап). Айтылмаған ақиқат / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш. Мұртаза, С. Үмбетов ж.б. Құраст. М. Кәтімхан. – Алматы: Өнер, 2009. – 264 б.
168. Көптомдық шығармалар жинағы. 12 том. Генерал Панфилов / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш. Мұртаза, С. Үмбетов ж.б. Құраст. М. Кәтімхан. – Алматы: Өнер, 2009. – 288 б.
169. Көптомдық шығармалар жинағы. 14 том. Соғыс қателікті кешірмейді / Ред. алқасы: Мырзахметұлы М., Мұртаза Ш., Үмбетов С. т. б. Құраст. Кәтімхан М.; ред. Момынкүл Б. – Алматы: Өнер, 2009. – 304 б.
170. Көптомдық шығармалар жинағы. 5 том. Курляндия майданы / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш. Мұртаза, С. Үмбетов ж.б. Құраст. М. Кәтімхан. – Алматы: Өнер, 2009. – 248 б.
171. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.4.: За нами Москва. – Алматы: Өнер. – 2009. – 358 с.
172. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.13. Генерал Панфилов / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш. Мұртаза, С. Үмбетов ж.б. Құраст. М. Кәтімхан. – Алматы: Өнер, 2009. – 5-158 б.
173. Көптомдық шығармалар жинағы: Перо-самое тяжелое оружие. Алматы. – Өнер. – 2009. – 278 б.
174. Москва үшін шайқас: роман / Жоба жет. Нұрғали Р. Ред. алқа: Асқаров Ә., Құл-Мұхаммед М., Бердібаев Р. т.б. – Алматы: Жазушы, 2009. – 328 б.
175. Соғыс психологиясы // Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы / Құраст.: С. Қалиев, К. Аюбай. – Алматы: Жазушы, 2009. – 237-244 б.
176. Ұшқан ұя: хикаят // Отбасы және денсаулық. – 2009. – № 10. – 9-10 б.; № 11. – 19-20 б.; № 12. – 14-15 б.

2010

177. 207 мәрте ұрысқа кіргенмін... // Алматы ақшамы. – 2010. – 2 наурыз (№ 26). – 10 б.
178. Жүректің қанымен жазу керек ал, сіздер, жазушылар, кейде сумен жазасыздар / Дайынд. Е. Жұмахметұлы // Алматы ақшамы. – 2010. – 14 қаңт. (№ 5). – 31 б.
179. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.16.: Қанмен жазылған кітап / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш. Мұртаза, А. Жұмағалиев. – Алматы. Өнер. – 2010. – 272 б.

180. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.20.: Алыстан сәлем жолдаймын / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А. Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 200 б.
181. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.21.: Алыстан сәлем жолдаймын / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А.Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 208 б.
182. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.22.: Алыстан сәлем жолдаймын / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А.Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 200 б.
183. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.23.: Алыстан сәлем жолдаймын / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А.Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 160 б.
184. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.24.: Алыстан сәлем жолдаймын / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А.Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 208 б.
185. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.30.: Жүрекпен жырлап толғаймын / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А.Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 248 б.
186. Қазақты құртатын – күншілізм! Күншілізм құрымай, қазақ көгермейді / Дайынд. Е.Жұмахметұлы // Алматы ақшамы. – 2010. – 20 мамыр (№ 61). – 17 б.
187. Қанмен жазылған кітап / Ауд. М. Қазыбеков. Ред алқасы: Б.Момышұлы, С.Тоқпақбаев, М.Серікбаев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 272 б.
188. Ол екеуі; Янина: Әңгімелер // Жұлдыз. – 2010. – № 6. – 3-21 б.
189. Өмір үшін өлгенше күрес / Дайынд. Е.Жұмахметұлы // Алматы ақшамы. – 2010. – 3 шілде (№ 82-83). – 16 б.
190. Талант / Жазып алған М.Қалдыбаев // Жалын. – 2010. – № 6. – 19-22 б.
191. Саркыт // Знамя труда. – 2010. – 7 февр. – С. 10. (О. Жамбыле Жабаеве).
192. Сборник произведений К 100-летию легендарного сына казахского народа, военного писателя Бауыржана Момышулы. Т.17.– Алматы: Өнер, 2010. – 288 с.
193. Сборник произведений Т. 26. 6-я кн. Очарованные.– Алматы. Өнер, 2010. – 200 с.
194. Сборник произведений: К 100-летию Бауыржана Момышулы Т. 18. – Алматы: Өнер, 2010. – 360 с.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ КІТАПТАРЫ

1. Адам қайраты: Әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1981. – 208 б.
2. Әдебиеттер көрсеткіші / Құраст.: Атаулина Л., Тенизбаева С. – Алматы: Қазақстан Респ. Мемл. жасөспірімдер кітапханасы, 1994. – 72 б.
3. Біздің генерал. – Алматы: Жазушы, 1966. – 164 б.
4. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2000. – Т.1.: Қанмен жазылған кітап. Ұшқан ұя. – 479 б.; Т.2.: Роман, әңгімелер. – 381 б.
5. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2002. – Т.1.: Қанмен жазылған кітап. Ұшқан ұя. – 480 б., сур.
6. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2002. – Т.2.: Роман, әңгімелер. – 384 б.
7. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2003. – Т.1.: Қанмен жазылған кітап. Ұшқан ұя: [Әңгіме, стенограмма, повесть]. – 480 б.
8. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2003.–Т. 2.: Роман, әңгімелер. – 384 б.
9. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2004. – Т.1.: Қанмен жазылған кітап. Ұшқан ұя. – 2004. – 480 б., сур.
10. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы. 2001. – Т.1.: Қанмен жазылған кітап. Ұшқан ұя. – 480 б.
11. Ел басына күн туса... [Очерктер жинағы] – Алматы: Қазақстан, 1970. – 319 б.
12. Жас кезімдегі балалық // Қайран Ораз: Ораз Жандосов замандастар көзімен / Құраст.: Ә.Жандосов, Г.Жандосова, Ғ.Тәшімбай. – Алматы, 1999. – 176-177 б.; Нұршайықов Ә. Таңдамалы: 2 т. – Т. 2.: Ақиқат пен аңыз. – Алматы, 1980. – 47 б.
13. Жауынгердің тұлғасы: [Офицердің дәптерінен / Әңгімелер жинағы (Мазм: Жол үстінде. – Соңғы екі кездесу. – Ана әмірі. – Грицконың сағаты. – Бір түннің оқиғасы. – Көктөмпеш)]. – Алматы: Казмемкөркемәдеббас, 1958. – 188 б.: портр.
14. Жоғары класс оқушыларына арналған жинақ. – Алматы: Жалын, 1991. – 350 б.
15. Жонарқа (әңгімелер).– Алматы, Жазушы. 1956. – 119 б.
16. Жонарқа: [Әңгімелер]. – Алматы: Жазушы, 1966. – 119 б.
17. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. Ұшқан ұя / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, С.Үмбетов т.б. Құраст. М.Кәтімхан. – Алматы: Өнер, 2008. – 248 б.
18. Көп томдық шығармалар жинағы. 3-том. Москва үшін шайқас / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, С.Үмбетов т.б. Құраст. М.Кәтімхан; Қазақ тіліне ауд. Т.Иманбеков. – Алматы: Өнер, 2008. – 368 б.

19. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.4.: За нами Москва.– Алматы: Өнер. – 2009. – 358 с.
20. Көптомдық шығармалар жинағы. 5 том. Курляндия майданы / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш. Мұртаза, С.Үмбетов ж.б. Құраст. М. Кәтімхан. – Алматы: Өнер, 2009. – 248 б.
21. Көптомдық шығармалар жинағы. 10 том; (2-ші кітап). Айтылмаған ақиқат / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, С.Үмбетов ж.б. Құраст. М. Кәтімхан. – Алматы: Өнер, 2009. – 264 б.
22. Көптомдық шығармалар жинағы Т.11.: Неисчезающий след (3-я книга) / Ред. кол. М. Мырзахметов. Сост. Б.Момынкул. – Алматы: Өнер. – 2009. – 294 с.
23. Көптомдық шығармалар жинағы. 12 том. Генерал Панфилов / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш. Мұртаза, С.Үмбетов ж.б. Құраст. М. Кәтімхан. – Алматы: Өнер, 2009. – 288 б.
24. Көптомдық шығармалар жинағы.Т.13.: Генерал Панфилов / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш. Мұртаза, С.Үмбетов ж.б. Құраст. М. Кәтімхан. – Алматы: Өнер, 2009. – С. 5-158.
25. Көптомдық шығармалар жинағы. 14 том. Соғыс қателікті кешірмейді / Ред. алқасы: Мырзахметұлы М., Мұртаза Ш., Үмбетов С. т. б. Құраст. Кәтімхан М.; ред. Момынкүл Б. – Алматы: Өнер, 2009. – 304 б.
26. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.16.: Қанмен жазылған кітап / Ред. алқасы: М. Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А. Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 272 б.
27. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.20.: Алыстан сәлем жолдаймын / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А.Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 200 б.
28. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.21.: Алыстан сәлем жолдаймын / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А.Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 208 б.
29. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.22.: Алыстан сәлем жолдаймын / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А.Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 200 б.
30. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.23.: Алыстан сәлем жолдаймын / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А.Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 160 б.
31. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.24.: Алыстан сәлем жолдаймын / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А.Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 208 б.
32. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.30.: Жүрекпен жырлап толғаймын / Ред. алқасы: М.Мырзахметұлы, Ш.Мұртаза, А.Жұмағалиев. – Алматы: Өнер. – 2010. – 248 б.

33. Көптомдық шығармалар жинағы: Перо – самое тяжелое оружие.– Алматы: Өнер, 2009. – 278 б.
34. Куба әсерлері. Сапарнама. – Алматы, Жазушы, 1965. – 135 б.
35. Қанмен жазылған кітап: Соғыс психологиясы, Майданнан жазылған хаттар, әңгімелер, мақал-мәтелдер / Құраст. М.Мырзахметов. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 399 б.
36. Менің әжем. Әңгіме. Бастауыш мектептің оқушыларына арнаған. – Алматы: Жалын, 1977. – 19 б.
37. Москва үшін шайқас. – Алматы, Қазмемкөркемәдеббас, 1959. – 236 б. (Мазм: Москва үшін шайқас. – Әңгімелер: Жонарқа. – Ұстаз. – Өлеңдер).
38. Москва үшін шайқас. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1964. – 404 б.
39. Москва үшін шайқас: Роман / Б. Момышұлы; Құраст. М. Кәтімхан. – Алматы: Өнер, 2008. – 368 б.
40. Москва үшін шайқас: Роман / Жоба жет. Нұрғали Р. Ред. алқа: Асқаров Ә., Құл-Мұхаммед М., Бердібаев Р. т.б. – Алматы: Жазушы, 2009. – 328 б.
41. Офицердің күнделігі: [Панфилов атындағы 8 гвардиялық дивизия]. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1952. – 132 б.
42. Соғыс психологиясы // Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы / Құраст.: С.Қалиев, К.Аюбай. – Алматы, 2009. – 237-244 б.
43. Төлеген Тоқтаров. – Алматы: Жазушы, 1965. – 32 б.
44. Ұшқан ұя: [Әңгіме, нақылдар]. – Алматы: Санат, 2005. – 224 б.
45. Ұшқан ұя: [Повесть, әңгіме, нақылдар] / Құраст. Ақбай Н. – Алматы: Атамұра, 2003. – 239 б. – (Атамұра кітапханасы).
46. Ұшқан ұя: [Роман]. – Алматы: Өнер, 2008. – Т.1. – 248 б.
47. Ұшқан ұя: Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1975. – 384 б.
48. Шығармалар. Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1960. – 374 б.
49. Шығармалар. Том 1. – Алматы: Жазушы, 1968. – 340 б.
50. Шығармалар. Том 2. – Алматы: Жазушы, 1968. – 268 б.
51. Боевые будни. – Душанбе, 1963. – С. 131.
52. Генерал Панфилов. – 3-е изд. – Алма-Ата: Казахстан, 1973. – С. 156.
53. Генерал Панфилов: Военные мемуары. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1963. – 130 с.
54. За нами Москва. – М.: Московский рабочий, 1960. – 192 с.
55. За нами Москва. – Алма-Ата: Жалын, 1991. – 400 с.
56. За нами Москва: Записки офицера. – Алма-Ата: Жазушы, 1966. – С. 548.; 1970. – С. 527.
57. За нами Москва: Записки офицера. – Алма-Ата: Каз.Гос.издат, 1958. – С. 460.; 1960. – 456 с., 1962. – 500 с.; 1963. – 498 с.
58. За нами Москва: Записки офицера. – Алма-Ата: Сөздік – словарь. 1990. – 280 с.; 1998. – 272 с.

59. Избранное в 2-х томах. – Алма-Ата: Жазушы, 1980 – Т.1.: За нами Москва. – 1980. – 248 с.
60. Избранное в 2-х томах. Том 1. За нами Москва. – Алма-Ата: Жазушы, 1978. – 248 с.
61. Избранное в 2-х томах. Том 2. – Алма-Ата: Жазушы, 1980. – 316 с.
62. Избранное в 2-х томах. Том 2. Наша семья. История одной ночи: Рассказы. – Алма-Ата: Жазушы, 1978. – 300 с.
63. История одной ночи. – Москва: Калинин, 1954. – 45 с.
64. Наша семья. – Москва: Калинин, 1956. – 176 с.
65. Наша семья. Т. 2. – Алматы: Өнер, 2008. – 264 с.
66. Наша семья: Повести и рассказы. – Алма-Ата: Жазушы, 1974. – 488 с.
67. Психология войны: Книга-хроника: [Сборник] – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – С. 239.
68. Сборник произведений К 100-летию легендарного сына казахского народа, военного писателя Бауыржана Момышулы. Т.17.– Алматы: Өнер, 2010. – 288 с.
69. Сборник произведений Т.26. 6-я кн. Очарованные.– Алматы: Өнер, 2010. – 200 с.
70. Сборник произведений: К 100-летию Бауыржана Момышулы. Т.18.: 1-я кн.– Алматы: Өнер, 2010. – 360 с.
71. Собрание сочинений в двух томах. Т. 2. – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – 298 с.
72. Собрание сочинений в двух томах. Том 1. – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – 300 с.
73. Я помню их. – Алма-Ата: Жазушы, 1971. – С. 136.
74. Генерал Панфилов. – Алма-Ата: Казахстан, 1966. – С. 151.
75. Психология войны / Сост. М.Мырзахметов; Ред. А.Р.Жагипарова. – Алматы: Казахстан, 1996. – С. 176.

ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ӘЛПБИЛІК КӨРСЕТКІШІ

- Адам қайраты: «Өшпес даңқың» жинағынан – 145
Адам қайраты – 84
Адамзат жолы – ар жолы: Нақыл сөздер – 143
Азамат – 90
Академик Ахмет Жұбанов – 86,150
Ақиқат – шындықты талап етеді – 151
Ана тілін ардақта – 133,152
Ардақты Мұхтар аға!: – 77
Әдебиеттер көрсеткіші – 103
Әскери тәрбие жайында жазбалар – 107
Батырдың нақыл сөздері – 153
Баукеңнің айтқандарынан – 102
Баукеңнің белгісіз хаттары – 154
Бауыржан Момышұлы архивінен – 91
Бауыржан Момышұлының батасы – 128,137
Бауыржан Момышұлының Мұхтар Әуезовке жазған хаты – 116
Бауыржан Момышұлының толғауы: ән – 81
Бауыржан Момышұлының Ілияс Омаровқа жазған хаты – 121
Бауыржанның бұйрығы – 104
Бауыржанның соғыс тарихында болмаған 27 тактикалық жаңалығы – 146
Бәріне тәуба деген абзал: – 129
Біздің адамдар – 1
Біздің генерал. – 53
Генерал Панфилов: Толғау – 147
Ғибрат сөз – 117
Даналар туралы әңгімелер – 122
Домалақ арыз – 148
Достарыма хат – 113
Екі тәулік. Офицер дәптерінен – 24
Екі томдық шығармалар жинағы. – 123, 132, 134, 135, 138, 139,144
Ел басына күн туса... – 65
Ел намысын қорғаған – 124
Елдің даңқын ер шығарады – 32
Еңіреген ер еді – 75
Жамбылмен кездесу – 108
«Жас едің бет қаратпас қаһарманды...», «Жастықпен ол кезде мен
анғармаппын...», К-ға, Ақындықтан не пайда: Толғау – 125
Жас кезімдегі балалық – 118
Жауынгер дос – 96

Жауынгер тұлғасы. Очерк – 2, 12
 Жоғары класс оқушыларына арналған жинақ. – 97
 Жонарқа – 9, 21, 54
 Жүректің қанымен жазу керек ал, сіздер, жазушылар, кейде сумен жазасыздар
 - 178
 Кезеңдер – 25
 Керемет бауырмал болатын – 73
 Көз алдымда – бәріңсің – 158,165
 Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том – 159
 Көп томдық шығармалар жинағы – 160
 Көп тілді әдебиет – 26
 Көптомдық шығармалар жинағы Т.11. Неисчезающий след (3-я книга) – 166
 Көптомдық шығармалар жинағы. 10 том; (2-ші кітап). Айтылмаған ақиқат –
 167
 Көптомдық шығармалар жинағы. 12 том. Генерал Панфилов – 168
 Көптомдық шығармалар жинағы. 14 том. Соғыс қателікті кешірмейді – 169
 Көптомдық шығармалар жинағы. 5 том. Курляндия майданы – 170
 Көптомдық шығармалар жинағы. Т.16. Қанмен жазылған кітап – 179
 Көптомдық шығармалар жинағы. Т.20, Т.21, Т.22, Т.23,Т.24. Алыстан сәлем
 жолдаймын – 180,181,182, 183,184
 Көптомдық шығармалар жинағы. Т.30. Жүрекпен жырлап толғаймын – 185
 Көптомдық шығармалар жинағы. Т.4. За нами Москва. – 171
 Көптомдық шығармалар жинағы.Т.13. Генерал Панфилов – 172
 Көптомдық шығармалар жинағы: Перо-самое тяжелое оружие – 173
 Көркем аударма – үлкен өнер – 58
 Куба әсерлері.Сапарнама. – 50
 Куба күнделігі: Документальды повестен үзінді – 47
 Қазақ тілі туралы – 111
 Қазақ тілі туралы – 119
 Қазақты құртатын – күншілізм! Күншілізм құрымай, қазақ көгермейді – 186
 Қан мен жазылған кітап. – 187
 Қанмен жазылған кітап: Соғыс психологиясы, Майданнан жазылған хаттар,
 әңгімелер, мақал-мәтелдер – 99
 Қолбасшының күнделігі; Дневник командира. – 155
 Майдан дәптерінен: Мұрағаттан табылған жазбалар – 105 Майдан. Ұлы Отан
 соғысы туралы әңгімелер мен очерктер. – 33 Мақал-мәтелдер – 109
 Мәлігім – 127.
 «Мен – саптағы солдатпын» – 68
 Менің әжем – 78
 Москва үшін шайқас. – 22,27,48

Москва үшін шайқас: роман – 174
 Музей ана – 40
 Наполеон туралы – 130
 Ол екеуі; Янина – 188
 «Ол тарихтан берерін беріп үлгере алмағанына кешірім сұрап аттанды» – 131
 Отан сүйер ұлан бол!: – 136
 Отан үшін отқа түс – күймейсің! – 156
 Офицер ойы – 13
 Офицердің күнделігі – 7
 Өмір үшін өлгенше күрес – 189
 Өтіріктің балын жалап тірі жүргенше шындықтың уын ішіп өлген артық-112
 Өткен күннен бір елес – 120
 Серігім: Өлең – 69
 Соғыс психологиясы – 114, 140,175
 Соғыс психологиясы – 92
 Соңғы екі кездесу: Повесть – 14
 Сөз баққан халық біз едік – 100
 Сөз мәйегі: – 141
 Сын айтсаң, шын айт, билік айтсаң, біліп айт ! – 157
 Сібір: Туған ел – 15
 Талант – 190
 Толғау – 23
 Төлеген Тоқтаров – 51
 Туған ел – 34
 Тұлғалық энциклопедиясының сөзтізбесі – 161
 Ұлағат ұясы – 101
 Ұлылық пен пенделіктің арасы бір адым – 162
 Ұрпақ алдындағы ұлы парыз – 52
 Ұстаз: Әңгіме – 16
 Ұшқан ұя – 149
 Ұшқан ұя: хикаят – 176
 Ұшқан ұя: Шығармалар. – 76
 Ұшқан ұя: Повесть, әңгіме, нақылдар – 142
 Ұшқан ұя: Роман. – 163
 Шығармалар – 28
 Шығармалар. Том 1. – 62
 Шығармалар. Том 2. – 63
 207 мәрте ұрысқа кіргенмін... – 177
 Бессмертие: К 40 – летию подвига панфиловцев – 85
 Боевые будни – 29, 43

В бою: О моральных качествах воина в бою – 3
 Военные рассказы – 17
 Генерал Панфилов – 44, 55, 59, 72
 Духовная пища солдата – 4
 Ежова рукавица: Рассказ – 41
 За нами Москва – 18, 19, 20, 30, 31, 42, 45, 56, 66, 89, 93, 98, 115
 Избранное в 2-х томах. – 82, 83
 Избранное в 2-х томах. Том 1. За нами Москва. – 79
 Избранное в 2-х томах. Том 2. Наша семья. История одной ночи: Рас. – 80
 Интервью, которого не было – 94
 История одной ночи – 8, 10
 К винтовке приравняв перо: – 70
 Крюковские эпизоды – 60
 Музей-апа: Рассказ – 57
 На переднем крае – 35
 Наша семья – 11
 Наша семья. Т.2. – 164
 Наша семья: Повести и рассказы. – 74
 Несколько мыслей о Военно-художественной литературе – 49
 Панфиловцы – 5
 Первые встречи – 46
 Перед наступлением – 36
 Погоны чести – 106
 Признание подвига – 126
 Прошу считать большевиком – 67
 Психология войны – 110
 Психология войны – 95
 Рабиндранат Тагор – великий сын Индии – 37
 Рядовой старшина – 61
 С тех пор прошло двадцать лет – 38
 Саркыт – 191
 Сборник произведений К 100-летию легендарного сына казахского народа, военного писателя Бауыржана Момышулы Т.17. – 192
 Сборник произведений Т.26. 6-я кн. Очарованные. – 193
 Сборник произведений: К 100-летию Бауыржана Момышулы Т.18. – 194
 Собрание сочинений в двух томах. Том 1. – 87
 Собрание сочинений в двух томах. Т. 2. – 88
 Спина – 39
 У Панфилова – 6
 Я помню их – 64, 71

ЕҢБЕКТЕРІ ЖАРЫҚ КӨРГЕН МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ АТАУЛАРЫ

- Айқын. – 2005. – 7 мамыр. – 4 б. – 146
Ақ желкен. – 2003. – № 9. – 19 б. – 141
Ақиқат. – 2006. – № 5. – 37-42 б. – 151
Алматы ақшамы. – 2006. – 23 ақпан. – 153, 154; 2010. – 2 наурыз (№ 26). – 10 б. – 177, 178, 186
Ана тілі. – 1999. – 15 желт. – 117; – 2002. – 24 қаңтар. – 133
Ара. – 2008. – №1. – 10-11 б.; №2. – 10-11 б. – 162
Әділет министрлігінің хабаршысы. – 1995. – № 5. – 38-40 б. – 104
Егемен Қазақстан. – 2001. – 31 қаңтар. – 131; 1991. – 22 маус. – 96; – 1997. – 21 тамыз. – 112
Жалын, 1981. – 208 б. – 84; 1995. – № 5-6. – 79-92 б. – 105; 1998. – № 5. – 206-212 б. – 113; 2010. – № 6. – 19-22 б. – 190; Жалын, 1991. – 400 с. – 98
Жас Алаш. – 1999. – 19 қазан. – 119
Сарыарқа самалы. – 1998. – 6 тамыз. – 119
Жас қазақ. – 2005. – 6 мамыр. – 145
Жетісу. – 1977. – 23 сент. – 77; 1999. – 23 ақпан. – 109; 2000. – 6 мамыр. – 124; 2000. – 27 қаңт. – 125; 2001. – 23 маус. – 129
Жұлдыз. – 1958. – №2-3-4 б. – 14; 1960. – №1. – 4,33 б. – 24; 1962. – №4. – 58-73 б. – 40; 1990. – № 5. – 15-50 б. – 92; 2010. – №6. – 3-21 б. – 188
Заң газеті. – 2001. – 7 мамыр. – 130
Зерде. – 1989. – №4. – 7-8 б. – 90
Қазақ әдебиеті. – 1958. – 1 авг. – 15; 21 нояб. – 16; 1959. – 27 февр. – 21; 1959. – 8 май. – 23; 1960. – 29 янв. – 26; 1961. – 30 июнь. – 32; 1965. – 19 февр. – 52
1974. – 19 апр. – 73; 1991. – 22 ақпан. – 101; 1991. – 13 желт. – 100; 1999. – 30 шілде (№ 31). – 7 б. – 116; 2000. – 31 наурыз (№13). – 3 б. – 121

Қазақ елі. – 2008. – 13 қараша.(№17-18). – 6-9 б; 4 желт. – 6-9 б. – 158; 2009. – 18 желт.(21-22). – 6-7, 10-11 б. – 165
Ақ жол. – 1997. – 9 тамыз. – 111
Қазақстан мектебі. – 1989. – № 7. – 69-77 б. – 91
Қазақстан сарбазы. – 1999. – 12 қаңт. – 120; 2006. – 17 ақпан. – 152
Лениншіл жас. – 1958. – 7 май. – 13; 1960. – 18,20,22,24,27,28 б. – 27; 1961. – 16 февр. – 34; 1964. – 25-30 янв. – 1,2,4,6,8 февр. – 47; 1967. – 22 март. – 308 б. – 58; 1971. – 22 июнь. – 69; 1975. – 14 нояб. – 75
Майдан – 1944 – янв.(№1). – 2
Орал өңірі – 1984. – 12 июнь. – 86
Отан сақшысы – 1996. – 3 ақпан. – 107

Отбасы және балабақша – 2002. – № 3. – 1-6 б. – 136
 Отбасы және денсаулық – 2009. – №10. – 9-10 б.; №11. – 19-20 б.; №12. – 14-15 б. – 176
 Өркен – 1992. – 6 маус. – 102
 Парасат – 1996. – № 7. – 3 б. – 109; 2005. – № 4. – 8-9 б. – 148; 1996. – № 8. – 6 б. – 108
 Социалистік Қазақстан – 1942. – 26 нояб. – №280(6200).2б. – 1; 1960. – 14 авг. – 25; 1971. – 19 сент. – 68
 Түркістан – 2001. – 19 қаңтар. – 127; 2003. – 20 наурыз. №12. – 1 б. – 137; 2007. – 8 қараша (№ 45). – 5 б. – 157

Алма-Атинская правда – 1958. – 22 янв. – 17
 Вечерняя Алма-Ата – 1990. – 13 нояб. – 94
 Знамя труда – 2010. – 7 февр. – С.10. – 191
 Известия – 1981. – 15 нояб. – 85
 Казахстан – 1951. – № 4. – С.56-61. – 6
 Казахская правда – 1944. – 26 марта. – 3; 1946. – 17 нояб. – 5; 1961. – 7 мая. – 37; 1967. – 31 дек – 59
 Комсомольская правда – 1944. – 28 июнь. – 4
 Ленинская смена – 1970. – 28 авг. – 67; 1971. – 18 сент. – 70; 1961. – 16 февр. – 39
 На страже – 1995. – 21 дек. – 106
 Подвиг у стен Москвы – Алма-Ата. – 1967. – С.27-34. – 60
 Президент және Халық – 2007. – 20 желт. (№ 51). – 4 б. – 156
 Простор – 1960. – № 11. – С.95-121. – 29; 1961. – № 6. – С.126-131. – 38; 1962. – № 4. – С.39 – 43. – 41; 1963. – № 1. – С.51-54. – 46; 1964. – № 9. – С.110-112. – 49; 1966. – № 9. – С.36-46. – 57; 1967. – № 2. – С.2-9. – 61; 1968. – № 5. – С.4-13. – 64; 2000. – № 4. – С.57-61. – 126
 Советский воин – 1961. – № 24. – С.17-19. – 36
 Советский Казахстан – 1958. – № 1. – С.3-45; № 2. – С.7-37. – 19

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЕСІМДЕР КӨРСЕТКІШІ

Ақбай Н. – 142 (Құраст.)
Асқаров Ә. – 174 (Ред.)
Атаулина Л. – 103 (Құраст.)
Аюбай К. – 175 (Құраст.)
Әбдіхалықов М. – 119
Әлімжан Е. – 161 (Құраст.)
Әлішева Н. – 129 (Өңг.)
Әуезов М. – 77,116
Әуезова Л. – 77 (Жариялаған)
Байжан С. – 105 (Дайынд.)
Бекмаханов Е. – 131
Бектасова Г. – 157 (Дайынд.)
Бердібаев Р. – 174 (Ред.)
Болғанбайұлы Е. – 112 (Өзірлеген)
Борисов С. – 70 (Записал)
Ғабдуллин М. – 75, 127
Жабаев Ж. – 108,191
Жагипарова А.Р. – 110 (Ред.)
Жаманқұлов П. – 122 (Құраст.)
Жандосов Ә. – 118 (Құраст.)
Жандосова Г. – 118 (Құраст.)
Жандосов О. – 118
Жұбанов А. – 86, 150
Жұмабек С. – 151, 156 (Өзірлеген)
Жұмағалиев А. – 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185 (Ред.)
Жұмасейітов Т. – 91 (Ұсынған)
Жұмахметұлы Е. – 178, 186, 189 (Дайынд.)
Ижанов З. – 113, 121 (Алғы сөзі)
Иманбеков Т. – 101, 160 (Өңг.)
Кәтімхан М. – 159,160, 167,168,169,170,172 (Ред.)
Кетегенова Н.С. – 150 (Құраст.)
Қазыбеков М. – 92, 187 (Ауд.)
Қалдыбаев М. – 86, 102, 148, 150,190 (Жазып алған)
Қалиев С. – 175 (Құраст.)
Құл-Мұхаммед М. – 174 (Ред.)
Лұқпанов С. – 81 (Орындаған)
Мәди А. – 154 (Өзірлеген)

Молдағалиев Т. – 13 (Ауд.)
Молдахметұлы Ж. – 146 (Әңг.)
Момынкул Б. – 166 (Сост.)
Момыш-ұлы Бахытжан. – 57 (Пер.)
Момышұлы Е. – 161 (Құраст.)
Мұқанов С. – 73
Мұртаза Ш. – 159, 160, 167, 168, 169, 170, 172, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185 (Ред.)
Мүсірепов Ғ. – 91, 100
Мырзахметов М. – 99, 110, 119, 160, 161, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185 (Құраст.)
Мырзахметұлы М. – 159 (Ред.)
Нөгербек Б. – 155 (Ред.)
Нұрғали Р. – 174 (Жоба жет.)
Нұршайықов Ә. – 118
Омаров І. – 121
Омарова А.Қ. – 150 (Құраст.)
Оразбеков Н. – 68 (Әңг.)
Панфилов И.В. – 6, 44, 46, 55, 59, 72, 120, 147
Садықов Ә.Е. – 141 (Жинаған)
Сарғожин Р. – 96 (Әзірлеген)
Сарыбаев Т. – 155 (Ред.)
Сәтбаев Қ. – 90
Серікбаев М. – 187 (Ред.)
Тагор Рабиндранат – 37
Тәшімбай Ғ. – 118 (Құраст.)
Темірғалиұлы З. – 117
Теңізбаева С. – 103 (Ұсынушы)
Тоқпақбаев С. – 187 (Ред.)
Тоқтаров Т. – 51
Төлегенова Г. – 127 (Дайынд.)
Үмбетов С. – 159, 160, 167, 168, 169, 170, 172 (Ред.)
Шаймерденұлы Е. – 143 (Құраст.)
Ысмайылов Е. – 154

ЖАҒРАПИЯЛЫҚ АТАУЛАР

Алма-Ата – 55, 71, 72, 74, 79, 80, 82, 83, 87, 88, 93, 95, 98

Алматы – 7, 9, 12, 28, 48, 50, 51, 53, 54, 65, 76, 78, 84, 92, 97, 99, 103, 108, 110, 114, 115, 118, 122, 123, 132, 134, 135, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 149, 150, 171, 173, 174

Ашхабад – 35

Душанбе – 43

Жамбыл обл – 161

Индия – 37

Куба – 47,50

Москва – 8, 11, 18, 19, 20, 22, 27, 30, 31, 42, 48, 56, 60, 66, 79, 82, 89, 93, 98, 115, 160, 171, 174

Сібір – 15

Тараз – 161

Ташкент – 81

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ЕҢБЕКТЕРІ ТУРАЛЫ ЖАЗҒАН ӘДЕБИЕТТЕРДІҢ ЕСІМДЕР КӨРСЕТКІШІ

- Абзалбекова М. – 1
Ағыман Б. – 3
Адырбекұлы К – 4, 5, 6, 7
Айбеков Д. – 8
Аймахан І. – 9
Аймахан Қ. – 813
Айталы А. – 11
Айтбаева Ж. – 12
Айтбайұлы Ә. – 13
Айтбозымов С. – 14
Айтоқұлы Ә. – 15
Ақжігіт Ө. – 16, 17
Ақпанбет Ж. – 18
Ақыпбекұлы Ө. – 19
Ақыш Н. – 20, 21
Аллаберген Қ. – 22
Алпаров Ж. – 23
Аманжол Қ. – 26, 27, 28
Амантай Д. – 29
Аманшин Б. – 30
Архашева М. – 540
Асайынова Б. – 32
Асанов С. – 33
Асаубайұлы Қ. – 34
Атшабаров Б. – 35
Ахат К. – 36
Ахмет Б. – 37, 38, 39
Ахмет М. – 40
Ахметов К. – 41
Ахметова З. – 42, 43, 44, 45, 46,
47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55,
567, 568
Ахметова Қ. – 56
Аюбаев М. – 57
Аюбайұлы М. – 58
Аян. Е. – 59
Аяшев Ж. – 60
Әбдуәлиев С. – 61
Әбдіғали Б. – 62
Әбдікерімұлы Т. – 63
Әбдірашұлы Ж. – 65
Әбдіхалықов М. – 66
Әбдіхалықұлы Ә. – 67
Әбединова С. – 68
Әбенев К. Б. – 69
Әбеуова Р. – 70
Әбжанова С. – 71
Әбзелбекова М.Ж. – 72
Әбсадық Ж. – 73
Әбубәкіров С. – 74
Әбуғалиев С. – 2
Әбуов А. – 75
Әбуталиев Н. – 76, 77, 78, 79
Әбілда Б. – 80
Әбілдаұлы Б. – 81
Әбілмәжінова Ж. – 82
Әбілмәжінова С.Қ. – 83
Әбілұлы М. – 84, 85, 86
Әділова А.С. – 87
Әзиев Ә. – 88, 89
Әлдибекұлы Ш. – 90, 91, 92
Әлзамарова Р. – 93
Әлімбаев М. – 95
Әлиев Е. – 94
Әлімбаев М. – 96
Әлімбек Қ. – 97
Әлімжан Е. – 98, 99, 100, 101,
102, 103
Әлімұлы Т. – 104
Әліпбай С. – 105
Әміржанов Қ. – 106
Әміров Х. – 107
Әмірханова С.Б. – 108
Әріпов Д. – 109

Әсімжанов Ә. – 110
 Әубәкіров С. – 111
 Әуезов М. – 112, 113, 596
 Әуелбек Ә. – 114
 Әуелбеков Ж. – 115
 Әукебаев Е. – 116, 117
 Әшіметұлы Ж. – 118
 Әшімова С. – 119
 Бағдәулетқызы Ә. – 121, 122
 Бадыров Қ. – 123
 Байғұт М. – 124
 Байдалин М. – 517
 Байдүйсенұлы С. – 125
 Байжан К. – 126
 Байжанова Ә. – 127
 Байзакова И. – 128, 129
 Байқожаев А. – 130
 Байқонысова И. – 131
 Байменше С. – 132
 Баймурзин Ғ. – 133
 Байталақ Ұ. – 134
 Байтеліұлы А. – 135
 Бақбергенов С. – 136, 137, 138, 139
 Балмолда М. – 140
 Баратқызы А. – 141
 Батырхан Т. – 151
 Баялиев Қ. – 170
 Баянбаев Қ. – 171, 172
 Баяхметова Қ. – 173
 Бейсебаева Ғ. – 175
 Бейсенбаев М. – 576, 591
 Бек А. – 176, 177
 Бекенов Ж. – 178, 179, 180
 Бекмұратұлы С. – 181
 Бекхожин Қ. – 182
 Бельгер Г. – 183
 Бердешұлы С. – 184
 Бердияров Т. – 185
 Бердібай Р. – 186
 Бердібайұлы М. – 187
 Беркімбаева Ш. – 188
 Бетпаев А. – 189
 Биданұлы М. – 190
 Бисенғалиұлы Ғ. – 191
 Бисенғалиұлы Ә. – 192, 193
 Бодықова А.Қ. – 548
 Боранбай М. – 194
 Борах Қ. – 195
 Бөкенов Ж. – 196
 Бөпебаев Ә. – 197
 Бөриев Ә. – 579
 Бұрханқызы М. – 199
 Ғаббас С. – 202, 203, 204
 Ғабдуллин М. – 205, 512
 Ғабдуллин Н. – 206
 Ғұсман С. – 207, 208, 209, 210, 211
 Дастанқызы А. – 214
 Дауылбаев С. – 215
 Дәдебаев Ж. – 216, 217
 Дәнікұлы С. – 218
 Дәуренбеков Ә. – 219
 Дәуіт О. – 220
 Дембаева Ғ. – 221
 Доспанова. Х. – 863
 Дөңқабақ О. – 222
 Дүйсенбин П. – 223
 Дүйсенбин П. – 224
 Дүйсенбин П. – 225
 Дүйсенғалиев Р. – 226
 Егеубаев А. – 227
 Егеубаев А. – 228
 Елепаев Н. – 231
 Елепайтегі Н. – 232
 Елеусізов М. – 234

Елеусізова Ғ.И. – 233
 Елшібай Ғ. – 235
 Ергөбеков Қ. – 236
 Ерғалиев Х. – 237
 Ережепбайұлы М. – 238
 Ермағанбетова З. – 239
 Ерниязов Қ. – 241
 Ерсәлімов Б. – 242
 Ертуғанұлы К. – 243, 244
 Ерімбетова Ғ.Х. – 245
 Есали А. – 246
 Есенқараева Х. – 247, 248, 249
 Ескендір Р. – 250, 251, 252
Жағыпарұлы Ж. – 253
 Жақсыбаев А. – 254
 Жақыпбекова М.Т. – 255
 Жамбылов Ә. – 258
 Жанайдаров О. – 259
 Жанбаева Ғ. – 260
 Жанболатов Ә. – 261
 Жанбота Д. – 262
 Жанділдин Ж. – 263
 Жанымбет Б. – 264
 Жанысбаев Б. – 265
 Жаңабаева Р. – 266
 Жарықбаев Қ. – 267
 Жарылқасынұлы І. – 268
 Жексенбаев Т. – 269
 Жетпісова Ұ. – 270
 Жиымбаева Р.Е. – 173
 Жолдасбеков М. – 271, 272
 Жолдыбекова А. – 273
 Жоямергенұлы Ә. – 276
 Жұмабек С. – 277
 Жұмағалиев Қ. – 278, 279
 Жұмағұл С. – 280, 281
 Жұмағызұлы Б. – 282
 Жұмат Ж. – 283
 Жұматаев А. – 284
 Жұматаева Е.О. – 285
 Жұматов Ғ. – 286
 Жұмаханов Ж. – 287
 Жұмаханұлы Н. – 288
 Жұмахметұлы Е. – 289
 Жүнісәлиева С. – 290, 291
 Жүнісәлиева С. – 292
 Жүнісбайұлы Н. – 293
 Жүнісұлы Ж. – 294, 295
 Жүнісұлы О. – 296
 Жігітеков Р. – 298
 Ибадуллаева Ы. – 299
 Ибрагимова М. – 300
 Игісін А. – 301
 Иманалиев Ж. – 302, 303, 304, 305, 306
 Иманбаева Д. – 484
 Иманбайұлы Т. – 307
 Иманғалиұлы Б. – 308
 Ипмағамбетова Ә. – 309
 Иса Д. – 310
 Исаев Б. – 311
 Искакова А. – 312, 313
 Кармэль Б. – 314
 Кәрімов Р. – 315, 316
 Кәтімхан М. – 317, 318, 319, 320, 321, 322
 Кенжеахметұлы С. – 323
 Кенжегарина А.З. – 324
 Кенжетаев К. – 325
 Керімбаев С. – 326, 327
 Көкенов С. – 329
 Көлбаев Т. – 330, 331
 Көптілеуов Х. – 332
 Көшімбаев С. – 333, 334
 Күлмырзаева Ғ.С. – 335
 Күмісбаев Ә. – 336, 337

- Күмісбай Ш. – 338, 339, 340, 341
Кірқабақов А. – 342
Қабышұлы Ғ. – 343, 344, 345
Қадырбаев Н. – 346
Қадырова Р. – 1
Қадірбергенов Б. – 347
Қазбеков М. – 348
Қазыбаев К. – 349
Қайдауылқызы Ғ. – 350
Қайролданова С. – 351
Қайсенов Қ. – 352, 353
Қайырбеков Ғ. – 354
Қайыров Ә. – 355
Қалдыбаев Ә. – 357, 358
Қалдыбай М. – 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434
Қалиев С. – 435, 436
Қалқабаева С. – 437, 438
Қалымбетов Т. – 439
Қанапияқызы Б. – 440
Қанарбаева Б. – 441
Қарабекова Л. – 442
Қарамандаев Қ. – 444
Қаратаев М. – 445
Қаржан Ж. – 446
Қари Қ. – 447, 448
Қаршығақызы А. – 449
Қасенұлы А. – 450
Қаттаев Н. – 451
Қаупынбайұлы Т. – 452
Қаупынбайұлы Т. – 453
Қашағанов Н. – 457
Қашқынбаева К. – 458
Қожаберген Ж. – 460, 461
Қожахметова М.Д. – 462
Қозыбаев М. – 463
Қойбақов Ә. – 464
Қойлыбаев Қ. – 465
Қойтай Қ. – 466, 467
Қоңқашова М.Б. – 468
Қорғанбаева Г. – 469
Қосаева Н.Қ. – 470
Қошым – Ноғай К. – 471, 472
Қуанышбекқызы Ж. – 473, 474
Құлатай Ә. – 475
Құлатайұлы Ә. – 476
Құлбарақов С. – 477, 478, 479
Құлиев Ж. – 480
Құлмағамбет Е. – 481, 482, 463
Құлтаев Т. – 484
Құрманбаева Г. – 485
Құрманбекқызы С. – 486
Құсайынов А. – 487, 488
Құсайынов Н. 489
Құсайынов С. – 490
Құсманұлы Ә. – 491
Құспанова С. – 492
Құттыжани М. – 540
Қыдыр Е. – 493
Қыдырәлі Д. – 494
Мағзұмов Қ. – 495
Мақатаев М. – 496, 497, 498
Мамыт А. – 499
Масалимов М. – 500
Масатбаев О. – 501, 502, 503
Маталиева А. – 504, 505

Махамбет Қ. – 506
Махамбет М. – 507, 508, 509
Мәди А. – 510, 511
Мәмбетәлиев Ж. – 513, 514, 515
Мәмбетқазиев Х. – 516
Мәмбетқызы А. – 517
Мәмбетов Қ. Б. – 521, 522
Мәмбетов Қ. – 518, 519, 520, 523,
524, 525, 526, 527, 528, 529, 530,
531, 532
Мәмесейіт Т. – 533
Мәуленқұлов Ж. – 536
Медиманов Қ. – 537, 538
Мейірбеков Е. – 539
Мекеева А. – 540
Меңдеке Ә. – 543, 544
Меңжанова А. – 545
Мергенбаев Р. – 546
Металиева А. – 547, 548
Мираева А. – 549
Мирсеидова Қ. – 550
Михальков П.Е. – 551
Молдағалиев Г. – 552
Молдағалиев Т. – 553, 554, 555,
556, 557
Молдахметұлы Ж. – 558, 559,
560, 561
Момынқұл Б. – 563
Момышұлы Бақытжан. – 564,
565, 566, 567, 568, 569, 570, 571,
572
Момышұлы Е. – 573
Мұқанқызы А. – 577
Мұқанов С. – 578, 579, 580
Мұкатай Ж. – 581
Мұқаш Қ. – 582, 583
Мұқашев Т. – 584
Мұқашұлы С. – 585

Мұртаза Ш. – 586, 587, 588, 589
Мұсаев А. – 590
Мұсаева Н. – 576, 591, 592
Мұхаметжанов Қ.Б. – 593
Мұхаметшин С. – 594, 595
Мүсірепов Ғ. – 597
Мылтықбаев Р. – 598
Мыңжасарқызы Д. – 599
Мырзағали Г. – 600, 601, 602
Мырзағали Ғ. – 603
Мырзағали С. – 626
Мырзаханова Ж. – 604
Мырзахмет Е. – 605
Мырзахмет М. – 606, 607, 608,
609, 610, 611, 612, 613, 614, 615,
616, 617, 618, 619, 620, 621, 622,
623, 624, 625
Міркемелұлы С. – 627
Намазбек Ә. – 628
Наржанов Т. – 629
Нарымбетов Ә. – 630
Нарынбекова С. – 631
Негиманов С. – 632
Негимов С. – 633
Ниязбек Р. – 634, 635, 636
Нұразхан Е. – 637, 638, 639, 640
Нұрғазыұлы А. – 641
Нұрғалиев Ә. – 642
Нұрғалымов С. – 643
Нұржан С. – 644
Нұрсейітов С. – 645
Нұршайықов Ә. – 646, 647, 648,
649, 650, 651, 652, 653, 654, 655,
656
Нүсіпжанова Ш. – 657, 658, 659,
660
Омарбеков Ә. – 662, 663, 664
Омаров Ж. – 665

Омаров Қ. – 666, 667, 668
Омаров І. – 669, 670
Омарова А. – 671, 672
Омарұлы Б. – 673, 674, 675
Оңғарбайұлы Қ. – 676
Ораз Н. – 677
Оразалықызы Г. – 678
Оразбаев Қ. – 679, 680, 681, 682
Оразбаев Қ.М. – 850
Оразбаева Т. – 683
Оразбайқызы Т. – 684
Оразбекұлы К. – 685
Оразов Е. – 851
Орда Г. – 686
Ордабеков С. – 687
Ормантай А. – 688, 689
Ормантайтегі А. – 690
Орынбай Ж. – 691
Орынбасарұлы С. – 692
Орынғалиқызы Т. – 693
Орынтайұлы Ғ. – 694
Осипов В. – 695, 696
Оспан Б. – 697
Оспан С. – 698, 699
Оспанұлы Ә. – 700
Отарбаева А. – 458
Өмірзақова Р. – 702
Өмірұлы Қ. – 703
Өскенбаев Қ. – 704
Өсіп Е.Қ. – 705
Өтейұлы Ж. – 706
Өтемісұлы С. – 707
Өтеуліұлы Ө. – 708, 709
Өтешова Ж. – 710
Панзабеков К. – 713
Райкүл А. – 715
Райысова Қ. – 714
Раманқұлов К. – 716

Рахманбердіқызы Ж. – 717
Рәш М. – 718, 719, 720
Рысбаев К. – 721
Рысбай К. – 722
Рысбайұлы К. – 723, 724, 725
Рысбекова А.Т. – 726, 727, 728, 729
Рысдәулет М. – 730, 731, 732, 733, 734, 735
Рыспаев С. – 736
Сағынғалиев А. – 737
Садырова Т. – 738
Сайлаубеков Л. – 739
Салиходжаев Р. – 311
Сариев Ш. – 740
Сариева Р. – 741
Сариева Ы. – 742
Сатыбалдиев Ә. – 743
Сатыбалдиев Б. – 744
Сахариєв Е. – 745, 746
Сахов Н. – 747
Сәдірқызы Г. – 748
Сәрсекеев Қ. – 749, 750, 751
Сәрсен А. – 752
Сәттібайұлы К. – 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762
Сәтібеков Ж. – 763
Сәуірбаев Ө. – 764
Сейдалиева А. – 767
Сейсенұлы Д. – 768
Сейтақ А. – 769
Сейілжанова Г. – 770
Сейілхан Р. – 771
Сейітбекова Г. – 772
Сейітов Д. – 765, 766
Сейітов С. – 773, 774
Серікбаев К. – 775, 776, 777
Серікбайұлы К. – 778

- Серікқалиев З. – 779
Серікқали А. – 780
Сикымбайұлы С. – 781
Смағұл Б. – 782, 783, 784, 785, 786
Смағұлов С. – 787, 788
Смағұлова Қ. – 789
Смағұлұлы Қ. – 790
Смадияр Қ. – 791
Смайылов Ә. – 792, 793, 794, 795
Смайылұлы Қ. – 796
Снегин Д. – 797, 798, 799, 800, 801
Сомжүрек Ж. – 802
Сопыбеков А. – 803
Сатершінов Б. – 804
Сұлтанқажы С. – 805
Сүйеуова Б. – 806
Сүлейменов Б. – 807
Сүлейменов О. – 808
Сыздық М. – 809
Сыздықов Қ. – 810
Талапұлы Т. – 811
Тарази Ә. – 812
Тарақ Ә. – 813
Таубаев Б. – 814
Тәжуітов А. – 815
Тәжібаев Ә. – 816
Тәкебаев Қ. – 817
Тәттібеков Қ. – 818
Тәшенов Т. – 819
Темірғалиұлы З. – 823
Теңгебаев Қ. – 824
Тойболдина Г. – 825
Токбергенова Р. – 826
Токмырзаұлы Қ. – 827
Толыбаев Қ. – 828
Төленқызы Р. – 829
Төлентаев Б. – 830
Төлепбаева Д. – 831
Төлепберген М. – 832
Төрекұлов Н. – 833, 834
Тұрдалин Қ. – 835
Тұрлыбек Д. – 836, 837, 838, 839
Тұрысбек Р.С. – 840
Тұрысов Е. – 841
Тұрысова Б. – 842
Түймебаев Ж. – 843
Түймебекова Ә. – 844, 845
Түймебекова Ә.Ә. – 846
Түменбаев Қ. – 847
Тышқанбайұлы А. – 848
Тілеубаев С. – 849
Ұзақұлы Ә. – 852
Ұйқасов Т. – 853
Ұлтарақов Қ. – 854, 855, 856
Үйренішбекқызы А. – 858
Үйсінбаев Ә. – 859
Үйсінбаев З. – 860
Үсенбаев П. – 861
Үсенова А. – 862
Хайдаров М. – 864
Хакімжанова М. – 865
Халиолла М. – 866
Хұсаинов Б. – 868
Шағыров Б. – 869, 870
Шалғынбай Б. – 871, 872
Шамшиддинқызы Ш. – 873
Шарахымбай Б. – 874
Шардарбекова Қ. – 875
Шаяхметұлы Қ. – 876
Шәкенов Ш. – 877
Шопашев Т. – 878
Шошаева А. – 879
Шөкенов Ш. – 880
Шұғайыпұлы И. – 881

Шыныбеков Ж. – 882, 883
Шілдебаева К. – 884

Абдулина А. – 890
Абенов К. – 891, 892, 893, 894,
895, 896, 897
Абильдаев Н. – 898
Абуов Б. – 899
Айтбаев К. – 900
Айтжанова З. – 901
Алишева Э.А. – 902
Аманбаев А. – 903, 904
Ахметов А. – 905
Ахметова З. – 906
Ахтанов Т. – 907
Бакаев А. – 908, 909, 910
Бакбергенов С. – 912, 913, 914
Барат Г. – 915
Баяндаров С. – 922
Бедельбаева З.К. – 923
Бейбитова К. – 924
Бек А. – 925
Белан П. – 926
Биданова А. – 927
Болганбайулы А. – 928
Бондарев Ю. – 929
Борисов С. – 930, 931
Валуйская Н. – 933
Васильева Г. – 934
Вислогузов Ф. – 936
Владимиров В. – 937, 938, 939,
940, 941, 942
Галкина Г. – 944, 945
Гончарова Т. – 946
Горелик П. – 947
Дабаев И. – 948
Дембаева Г. – 949, 950
Джармухамбетов М. – 951

Ыдырысов Ә. – 885, 886, 887
Ілиясұлы Қ. – 888

Дильдебаева Э. – 952, 953
Досжанов Д. – 954
Достанбаев Т. – 955, 956
Дюсенгалиев Р. – 957
Егеубаев А. – 958
Ережепбайулы М. – 959
Есеева М. – 960, 961
Жалмухамед Т. – 962, 963, 964
Жолдасбеков М. – 965
Жуманбетова М. – 966
Золотова Л. – 968
Ибраев Н. – 969
Игнатова Е. – 970
Исаев С. – 973, 974
Исакова М. – 975
Исиналиев М.И. – 976, 977
Исмагулов Н. – 978
Кадыров Б. – 979
Казахпаев К. – 980
Калымбетова Н. – 981
Мансурова Г. – 981
Канафина Ж. – 982
Каратаев Т. – 983
Каримбаев С. – 984, 985
Касыбаева А. – 986
Касымов А. – 987
Кешин К. – 988
Козыбаев М. – 989
Колесникова М. – 990
Коновалов А. – 991
Косенко П. – 992
Кошенова Р. – 993
Кривицкий А. – 994
Кузнецова Е. – 995
Кузьмин Н. – 996

Кукушкин Ю. – 997	Толстунов Ф. – 1141
Кулакпаева Д. – 998, 999	Тольтаев А. – 1142
Петрушель О. – 1102	Торопова Е. И. – 1143
Прилепкин С. – 1104	Торопова Е. – 1144
Рысдаулет М. – 1106	Трефилов А. – 1145
Сабралиева А. – 1107	Тукенова С.С. – 1146
Саввин И. – 1108	Туниянц Л.Ф. – 1147
Сайлаубекулы Ш. – 1109	Турлыбаев Е. – 1148
Сарсекеев К. – 1111	Турсынкулов К. – 1149
Сатаев С. – 1112	Турусов Е. – 1150
Сексембаева М. – 1113	Фатихов А. – 1151
Сексенбаев Б. – 1114, 1115, 1116,	Фоминская А. – 1152, 1153, 1154,
1117, 1118, 1119, 1120. 1121	1155,
Сериккалиев З. – 1122	Хасанаев М. – 1156, 1157, 1158,
Смаилов К. – 1123	Хасанова Г.Т. – 1159.
Снегин Д. – 1124, 1125, 1126,	Храбрых О. – 1160, 1161
1127, 1128, 1129, 1130, 1131,	Чичикова И. – 1163
1132	Шаваев Ш. – 1164
Старикова Ю. – 1133	Шарыпов А. – 1165
Сугирбаева М. – 1134	Шаханов Д. – 1166
Сулейманов М. – 1135, 1136,	Шериязданова К. – 1167
1137	Шимырбаева Г. – 1168, 1169,
Тажутов А. – 1138	1170
Таттибеков К. – 1139	Шугабаева Д. – 1171
Толганбаев А. – 1140	Шупейкин В. – 1172.

Бауыржан Момышұлы: Қазақ халқының қаһарман перзенті, әскери жазушы Бауыржан Момышұлына арналады. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2011. – 428 б., сур. – [«Ұлы тұлғалар» ғылыми-биографиялық серия].

Редакция алқасының төрағасы

ҰҒА академигі
Әбдімәлік Нысанбаев

Бас редактор

Ким Серікбаев, профессор

Жауапты редактор

Күлжихан Күлшәріпқызы Әбуғалиева
Орталық ғылыми кітапхана директоры

Ғылыми кеңесшілер:

Мамытбек Қалдыбай
Жазушы, филология ғылымд. кандидаты
Оралжан Масатбаев «Ғылым ордасы» РМК ғылыми қызметкері

Құрастырушы

Нүрила Қадырбекқызы Қосаева

Редакторлар:

Л.Д. Әбенова, Г.И. Белгібаева,
А.С. Серік, Е.К. Төрекұлов,

Көркемдеуші.....

Кітапты беттеген.....

Басылуға... 2011. қол қойылды

Көлемі 23,5 б.т.

Таралымы.... дана.